Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

ЦИИ • ФФУНС
MMXV

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ · НОВИ САД ·

ЕПАРХИЈА БАЧКА
У ОСМОВЕКОВНОЈ ИСТОРИЈИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Светозар Бошков
Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић

БАЧКА ПАЛАНКА – НОВИ САД, 2021

Издавачи:
Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју

Српска православна Црквена општина Бачка Паланка

За издавача:
Проф. др **Ивана Живанчевић Секеруш**
декан Филозофског факултета у Новом Саду

протојереј **Стевица Илић**
архијерејски намесник бачкопаланачки

Уредници:
Проф. др **Светозар Бошков**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
Проф. др **Борис Стојковски**, *Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет*
др **Предраг М. Вајагић**, *Друштво наставника историје Бачка Паланка*

Рецензенти:
Проф. др **Ђура Харди**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Др **Радмила Радић**, научни саветник, Институт за новију историју Србије; Проф. др **Слободан Бјелица**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; .

Превод резимеа на енглески: др **Јасна Капелан**; *Лектор*: **Татјана Пивнички Дринић** и протонамесник **Игор Игњатов;** *Стручна каталогизација*: **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и прелом*: Проф. др **Светозар Бошков**; *Штампа*: Принт студио M&A, Нови Сад; *Тираж*: 300 комада.

Информације о публикацији: Епархија бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве, Центар за историјска истраживања, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Српска православна црквена општина Бачка Паланка, ISBN: 978-86-6065-627-0.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача http://www.ff.uns.ac.rs/biblioteka#digitalna-biblioteka. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет у Новом Саду, др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, телефон: +381214853860; e-mail: cii@ff.uns.ac.rs и Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Доситејева 1, телефон +381216045940; e-mail: arhnambpalanka@gmail.com

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.
Ниједан део ове публикације не може се прештампавати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

Copyright © 2021 Филозофски факултет у Новом Саду
www.ff.uns.ac.rs

Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа новосадског и бачког господина др Иринеја

САДРЖАЈ

Реч уредника 9

Средњовековно насеље са црквом и некрополом на археолошком налазишту Шуваков салаш – Клиса код Врбаса — *Весна П. Грїуровић* 11

Српски деспоти и њихови поседи у Бачкој — *Ненад Обрадовић* 17

Књижевност на тлу Бачке у оквиру подунавске књижевности — *Светлана Томин* 35

Епархија бачка под османском влашћу — *Александар Крстић*, *Борис Стојковски* 49

Плаштаница и антиминс митрополита Исаије Ђаковића из 1708. године — *Владимир Баљ*, *Павле Пајић* 67

Культурное наследие православной славии в рассеянии (Школа и письменная культура у сербов на Австрийских землях после великого исхода) — *Анна Кречмер* 79

Теолошко преосмишљавање идеје просветитељства кроз мисију владике Висариона Павловића — *Иїор Иїњатов* 97

Храм Ваведења Пресвете Богородице и капела *Водица* у Врбасу — *Павле Б. Орбовић* 115

Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку — *Исидора Точанац Радовић*, *Нино Делић* 125

Бачка епархија у првој половини XIX века (пописи 1823–1844) — *Владан Гавриловић* 141

Античка прошлост у *историји* Сергеја Николајевича Смарагдова — *Светозар Бошков* 155

Владика бачки Платон Атанацковић и Српска Војводина у политици Светозара Милетића и црквене јерархије (Сличности и разлике у схватању националног питања код пречанских Срба) — *Дејан Микавица* 171

Архитекта Владимир Николић и Владичански двор у Новом Саду — *Гордана Петковић*, *Мирослав Николић* 185

Устројство Српске Православне Цркве у Угарској у монографији Емила Киша из 1901. године — *Золтан Бада* 201

Школовање епископа бачког Иринеја (Ћирића) у Русији *Владислав Пузовић* 209

Допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића *Борис Фајфрић* 219
у развијању и очувању Српске Православне Цркве и њених чланова

Епископ бачки Иринеј Ћирић и освећење манастира *Филип Крчмар* 241
Свете Меланије Римљанке у Петровграду
(банатски прилог историји Епархије бачке)

Изводи из извора о Јовану Вучерићу *Владимир Увалин* 259
православном свештенику и преводиоцу

Земљишни поседи Епархије бачке у аграрној реформи 1918–1941. *Предраг М. Вајагић* 277

Светосавље између хришћанских вредности *Саша Марковић* 289
и националног интереса – поглед без претензија

Улога и значај црквене периодике у мисији Цркве *Милан Р. Бандобрански* 303
на простору Епархије бачке

Измештање православног крста у порту новосадске *Петар Ђурђев* 317
Саборне цркве 1956. године

РЕЧ УРЕДНИКА

Осам векова аутокефалности Српске Православне Цркве представља један од највећих јубилеја у читавој српској историји и свакако један од кључних датума генерација које у овом тренутку обликују и црквени и научни живот. Имајући пред собом свевечни лик Светога Саве и његово ванременско и непролазно дело стварања самосталне Српске Цркве, као помесне Православне Цркве, стожера целокупног српског идентитета, исходиште и есхатон српскога бића, уредници зборника су пожелели да историографски заокруже вишестолетно деловање Српске Православне Цркве на тлу Бачке. Захваљујући дубоком и истинском разумевању нашег епархијског архијереја Његовог Преосвештенства Епископа бачког господина др Иринеја, уз чији благослов се одржало и научно сабрање октобра 2019. године, сакупљен је низ угледних научних посленика да размотри разнородна питања места Епархије бачке у осмовековној повесници Српске Православне Цркве.

Снажном симбиозом Епархије бачке, као органског дела Српске Православне Цркве и Центра за историјска истраживања Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду, а под покровитељством и уз подршку и Владе Републике Србије, односно Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама, као и Покрајинског секретаријата за културу, информисање и односе са верским заједницама у Бачкој Паланци се октобра 2019. године сакупио импозантан број стручњака. Историја српског народа у Бачкој и његове Цркве од позног средњег века до савременог доба, историја књижевности и уметности, богословље, наука о књижевности, све су то били аспекти којима су се бавили учесници из Аустрије, Мађарске и Србије. Од институција издвајамо угледне светске универзитете попут оног у Бечу или Универзитет Лоранда Етвеша из Будимпеште, као и Српски институт из Будимпеште. Од домаћих установа Филозофски факултет у Новом Саду се посебно истакао и у организационом погледу, али и кроз радове у овом зборнику. Православни богословски факултет и Филозофски факултет репрезентовали су Универзитет у Београду, а излагача је било и из Историјског института у Београду. Низ колегиница и колега, који су презентовали на конференцији, а чији су радови штампани у овом зборнику, долазе са немалог броја знаменитих културних установа, попут музеја, архива и сличних. На концу, поменимо и врло запажено учешће представника и саме Епархије бачке, чијој је повесници зборник и посвећен, као и суседне Епархије сремске.

Овај зборник доноси одговоре на низ питања из прошлости Бачке дијецезе и може се рећи међи њену историју од позног средњег века све до савремене епохе. Сви периоди историје Епархије бачке овде су обухваћени, а намера је била и да се што више обради период пре самог формалног установљавања ове црквене покрајине, како би се, заправо, истакла једна вишестолетна генеза присуства православља и православних Срба уопште на овоме тлу. Стога је било важно писати о деспотским поседима у Бачкој, као и о месту подунавске књижевности, јер је од Светог Саве

наовамо књижевност нераскидива са Црквом. Значајни нови подаци су саопштени о историји Епархије бачке под османском влашћу, а презентован је и први помен манастира Ковиља у турским документима, чиме је почела историја ове велике православне, српске и бачке светиње. Карловачка митрополија, као нуклеус историје и културе српског народа у Хабзбуршкој монархији и сада је кроз низ саопштења имала своје важно место, које јој без сумње и припада са пуним правом. Важно место посвећено је школству, док је овај зборник значајно обогатила и мађарска перспектива једног већини непознатог прегледа устројства Српске Православне Цркве у доба Аустро-Угарске. Зборник представља и демографске прилике на тлу Бачке у новом веку, док је дат и занимљив аспект историје Епархије бачке из угла историје уметности и архитектуре. Велика међународна активност архијереја Карловачке митрополије према САД је приказана, а, сходно значају који ова личност има у нашој историји, може се наново прочитати низ веома запажених саопштења о епископу Иринеју Ћирићи у његовој многострукој делатности. Црква, као савремена институција деловала је и делује и кроз медије, о чему сазнајемо такође из угла Епархије бачке. Коначно, Светосавље као основа деловања и мисије Цркве, али и сваког појединца у претходних осам векова, нашли су се такође на страницама овог зборника радова.

Овај лапидарни и летимични приказ основних тема водиља већ дају назнаку да се ради о интердисциплинарном сагледавању историје Епархије бачке из разних перспектива и са међународног аспекта. Уредници се најсрдачније захваљују Његовом Преосвештенству Епископу бачком господину др Иринеју на архијерејском благослову и пуној спремности за сарадњу и заједничко деловање на ползу Цркве и науке. Посебна захвалност иде и свим ауторима који су од овог зборника сачинили неизоставно штиво у изучавању историје Епархије бачке. Иако у тешким пандемијским временима, овај зборник показује да лепу писану реч и научну мисао ништа не може спречити да се развија и даје бројне нове резултате.

Проф. др Светозар Бошков
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Проф. др Борис Стојковски
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Предраг М. Вајагић
Друштво наставника историје Бачке Паланке

децембра 2020. године

ВЕСНА П. ГРГУРОВИЋ
Градски музеј Врбас
vesnagrgurovic@yahoo.com

УДК: *902.2(497.113 Врбас)*

СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЕЉЕ СА ЦРКВОМ И НЕКРОПОЛОМ НА АРХЕОЛОШКОМ НАЛАЗИШТУ ШУВАКОВ САЛАШ – КЛИСА КОД ВРБАСА

Сажетак: Археолошка истраживања на средњовековном археолошком локалитету Шуваков салаш – Клиса забележена су још давне 1902. године. Значај локалитета потврђују истраживања Музеја Војводине у периоду 1984–1991. године када је већим делом истражена триконхална црква (XIII–XVI в.), део насеља и некрополе (X–XVI в.). Обнављање истраживања у последњих пет година донело је и нови материјал који упућује на специфичности у начину украшавања и саставу становништва. Урађена је и антрополошка анализа скелетног материјала, делимична реконструкција цркве, конзервација појаса од сребрних нитни утиснутих у кожу за који је урађена и анализа материјала, као и 3Д модел почелице из гроба 27/17. Посебну пажњу привлачи датовање триконхалне цркве у XII век на основу архитектонског украса – розете. Један од најзначајнијих резултата досадашњих ископавања на локалитету Шуваков салаш Клиса јесте евидентирање средњовековног насеља Орбаспалотаја.

Кључне речи: Шуваков салаш – Клиса, Орбаспалотаја, средњи век, археологија, црква.

1. Средњовековни Врбас – Орбаспалотаја, први помен

Средњовековни Врбас, Орбаспалотаја (Orbazpalotaya), први пут се у писаним изворима под овим именом помиње 1387. године у Повељи краљице Марије,[1] када га она, међу бројним другим поседима, дарује Николи Горјанском млађем. Никола Горјански млађи најзначајнији је члан породице Горјански.[2] Као двадесетогодишњак, 1386. године, током побуне браће Хорват у борби за угарски престо, присуствовао је убиству оца, палатина Николе Горјанског. Ставши на страну краљице Марије и њеног супруга Жигмунда Луксембуршког, заправо спасивши јој живот, у знак захвалности добија низ поседа, међу којима се помиње и Орбаспалотаја. Касније, 1401. године, добија и титулу палатина. Титула палатин била је највиша дворска служба од утемељења мађарске државе која је временом добила статус заменика краља и представника племства.[3] Име Николе Горјанског у веома тесној је вези са Србијом тог доба, јер је успоставио родбинске везе с Лазаром Хребељановићем оженивши се његовом ћерком Теодором.[4]

---

1 Документ се чува у Мађарском државном архиву у Будимпешти под сигнатуром Sg. K-571/II/2002.
2 Heka 2017: 39.
3 *Ibid*. 38
4 Калић 2005: 96.

2. Археолошко налазиште Шуваков салаш – Клиса код Врбаса

Археолошко налазиште[5] Шуваков салаш – Клиса налази се километар југоисточно од насеља Врбас, на десној, јужној обали водотока Црна бара чије је корито послужило приликом изградње Великог бачког канала и постало његов саставни део. Локалитет се налази на дунавској лесној тераси на надморској висини 83,00–81,00 м.

Важан фактор у позиционирању насеља били су обала природног водотока, Црне баре, и положај на граници додира лесне терасе и алувијалне равни, док надморска висина – изнад домашаја максималног водостаја, указује на пажљиво бирање терена. Постојање насеља у праисторији и позном средњем веку потврђује покретан археолошки материјал добијен археолошким ископавањима и рекогносцирањем терена.[6]

На Камералној карти села Врбас Дворског камералног архива, на локацији данашњег Шуваковог салаша, испод Црне баре, стоји натпис *Locus Templi antiqui.* Карту је 1763. године нацртао геометар Ковач приликом премеравања атара и тада је затекао само још неке остатке рушевине цркве, док од некадашњег села више није било ни трага.[7]

3. Археолошка истраживања средњовековног Врбаса 1901. и 1984–1993.

Археолошка истраживања налазишта Шуваков салаш – Клиса вршило је још далеке 1901. године Историјско друштво Бачбодрошке жупаније у Сомбору. Према документацији која се чува у Историјском архиву Сомбор, ископавања је водио бележник Друштва Ђула Киш. Према цртежима се види да је ископан ров преко целог утврђеног платоа са остацима цркве.[8] Ископавањима су присуствовали професори и ђаци гимназије. Материјал, који је чамцима преношен у Нововрбаску гимназију, нажалост није сачуван.[9]

Музеј Војводине, тада Војвођански музеј, покренуо је заштитна археолошка истраживања, која су, под руководством археолога Небојше Станојева, трајала од 1984. до 1993. године. Истраживања су констатовала праисторијски хоризонт, средњовековно насеље с некрополом (X–XV в.), црквом (XIII–XV в.) и одбрамбеним ровом насталим крајем XV или почетком XVI века. Рекогносцирањем суседних парцела евидентиран је и керамички материјал из латенског периода, што указује на континуирану насељеност локације.

Насеље је констатовано на основу површинских налаза и снимањем из ваздуха.

---

5 Одлука Владе РС 05 број 633-7917/2019

6 Материјал се чува у Музеју Војводине у Новом Саду и Градском музеју у Врбасу.

7 Лоц 2014: 14.

8 Ископавања с почетка XX века направила су забуну приликом истраживања осамдесетих година јер су оштетила северну апсиду, те она најпре није ни била документована.

9 Вукотић, Станојев 1998: 18.

Евидентирано је више десетина кућа у три низа који прате контуре јужне обале Црне баре, приближно у правцу исток–запад. На основу покретног археолошког материјала истраженог дела насеља живот у њему трајао је између X и почетка XVI века.[10]

Керамика документована у истраженом делу насеља подразумева стандардне облике из X–XVI века: котлиће, лонце, крчаге, зделе, поклопце и пећњаке. Бројни су налази пећњака рађених на брзо ротирајућем витлу, који су уграђивани у пећи од набоја и којима се повећавала могућност зрачења топлоте.

Како закључује Станојев, у истраженом делу насеља, на самој обали Црне баре, силоси дубоки и до пет метара и налази жрвњева указују на основну делатност – земљорадњу, док алатке од животињских костију, стругачи и клизаљке, налази опеке са урезаном игром мице, пршљенци, говоре о другим делатностима. На везе с удаљеним центрима и развијене трговинске односе, најпре културно-религијског круга Панонске низије, указује новац из доба Жигмунда (1386–1437), Владислава (1440–1444), Ладислава (1453–1457, 3–4) и Матије Корвина (1458–1490). Налази врха стреле самострела, сабље и остаци нагореле палисаде потврђују ратне сукобе и покушаје одбране светиње од напада Турака.[11]

Црква с некрополом смештена је у западном делу насеља. Црква-триконхос, с апсидом и мањим конхама, дужине 14 м и ширине наоса 6 м, с дебљином зидова до 1 м, датована је у XIII век. Пред рушење насеља и цркве од стране турских одреда, крајем XV или почетком XVI века, црква с делом некрополе бива утврђена ровом испуњеним водом, спољашњег пречника око 60 метара, а на западној страни цркве дограђује се и припрата димензија 7 x 8 метара.[12] Црква је истражена до доњих кота темељне зоне, док је припрата истражена до слоја пљевине.

Станојев наводи да се у изворима као посед грчког манастира из средњовековне Сремске Митровице помињу и црква и куће, земља и виногради, док се као титулар за цркву наводи Света Марија.[13]

Испод нивоа темеља цркве констатован је праисторијски хоризонт. Испод олтарског простора, истражен је неолитски објекат у којем се међу уломцима старчевачке и винчанске керамике, због саме симболике, издваја нога жртвеника.[14]

Истраживања из осамдесетих година прошлог века документовала су негативе зидова цркве и палисаде рађене од дрвених стубова и набоја које су браниле међупростор – коридор који је повезивао цркву с обалом Црне баре. У грађевинском шуту нађени су остаци дрвене кровне конструкције и прозорских окулуса, архитектонске пластике, оружја, позлаћених икона и фрагменти фресака. Трагови позлаћених икона на дрвету и платну и фрагменти фресака упућују на византијску традицију. Некропола је констатована уз цркву. Већи број гробова уништен је млађим укопавањима и приликом вађења грађевинског материјала цркве. Током истраживања осамдесетих година започето је истраживање некрополе и документовано 16 гробова.

---

10 Јовановић, Станојев 1987.
11 Станојев 1996: 77.
12 *Ibid*. 85.
13 Станојев 2014: 44.
14 Изложена у сталној поставци ГМВ.

4. Обновљена археолошка истраживања 2014–2018.

Археолошка истраживања, прекинута услед ратних збивања на територији бивше Југославије, обнављају се 2014. године у организацији Музејске збирке Културног центра Врбаса, данас Градског музеја, и Музеја Војводине као носиоца дозволе за ископавања, а подршку је пружио и Филозофски факултет у Београду.[15]

Обновљена археолошка ископавања за циљ су имала дефинисање стратиграфије рова који окружује цркву, довршетак истраживања припрате, западног дела цркве – до здравице, и истраживање простора на утврђеном платоу северно од цркве. Претпоставка је била да се северно од истражене цркве налази старија црква.[16] Дилема која се све време јавља јесте датовање цркве у крај XII почетак XIII века, које је дефинисао Станојев и то на основу розете која припада романици и поменутом временском раздобљу а чије аналогије најближе имамао у Арачи.[17] Проблем датовања заправо представљају бочне конхе које на овим просторима не постоје пре друге половине XIV века. На основу горе наведеног, постављена је претпоставка да постоји старија црква у непосредној близини истражене и да је романичка розета заправо са те старије цркве.

Током археолошких ископавања 2016–2018. године североисточно од цркве истражена је сонда површине 5 x 10 м (квадрати I/4 и II/4), до здравице. Истраживање припрате (површина од 3 x 5 м), где су испод слојева пепела пронађени фрагменти позлате икона, због отежавајућих временских услова приликом ископавања и саме конфигурације терена није спроведено у потпуности до здравице, али је у највећем делу истраживање завршено. Уз истражене гробне целине документована је и већа гомила костију, у централном делу сонде, док су уз југозападни профил пронађени уломци неолитске керамике.

Приликом истраживање рова који је окруживао утврђен простор (2014–2015) евидентиран је и мањи ров који је поткрепио претпостављање још једног објекта на утврђеном платоу, северно од цркве. Током ископавања 2017. године у основи квадрата I/4 и II/4, дакле северно од истражене цркве, документовани су обриси објекта који би могао да припада одбрамбеном систему, међутим, даља ископавња изгубила су траг и остало је недефинисано о каквом објекту је реч. Такође, у југоисточном делу квадрата I/4 у седмом откопном слоју указао се обрис полукружног објекта који би могао бити апсида, али је и он нестао у дубљим слојевима где је откривен групни, вероватно породични гроб.

Како је у току дигитализација теренске документације, очекујемо да израда 3Д модела налазишта да јаснију слику документованих целина, тј. да ли се ради о одбрамбеном систему или цркви.

Ископавања су пратили налази новца и накита из дислоцираних гробова, а уочљиви су и остаци гробне конструкције – дасака. Петогодишња истраживања резултирала су документовањем 97 гробних целина у којима и ван којих је од

[15] Стручни надзор – проф. др Дејан Радичевић.
[16] Гргуровић 2016: 91.
[17] Станојев 2004: 20, 26.

покретног материјала евидентирано прстење, тракасто и са главом, омега копче, новчићи Владислава I, перлице, куглице од печене земље, једна украсна игла без аналогије и почелице израђене од спиралне сребрне жице и перлица од стаклене пасте. Изузетан налаз представља појас (гроб 13/15, сонда 3/2015) рађен утискивањем ситних сребрних нитни у кожу, а рендгенски снимак потврђује постојање шара формираних утиснутим нитнама.[18]

Уз сарадњу са Студиом Ayako за дигитализацију из Београда и Централним институтом за конзервацију урађена су три предлога 3Д модела реконструкције почелице из гроба 27/17.[19]

Досадашња истраживања указују на слојевитост популације која је живела уз јужну обалу Црне баре. Уочљиво је да се прилози налазе у гробовима млађих индивидуа, може се рећи дечијим.

Средњовековно насеље на налазишту Шуваков салаш – Клиса као и црква спаљени су крајем XV или почетком XVI века, а становништво се сели на северну обалу. Касније се враћа на јужну обалу, али западно од старе локације, где се формира данашњи Врбас.

5. Закључци

Средњовековно насеље на налазишту Шуваков салаш – Клиса по свему се уклапа у организацију насеља и кућа, односно просторни па и временски однос насеља, некрополе и цркве, јединственог културног круга које се налазило под снажним утицајима византијске културе с југа и ранофеудалне Угарске са севера. Ефикасна и крајње једноставна решења утицала су на конципирање насеља и детаље кућа, где често свакодневицу препознајемо и у данашњим селима. Богат археолошки материјал, велика црква и позлаћене иконе, утврђивање цркве и покушаји одбране, изузетан положај крај воденог и земљаног пута, на обронцима Телечке и на јужним крајевима Панонске низије, упућују нас на закључак да је средњовековно насеље на налазишту Шуваков салаш – Клиса било важан религијски, културни и трговински центар.

Један од најзначајнијих резултата археолошких истраживања на налазишту Шуваков салаш – Клиса свакако је лоцирање средњовековног насеља Орбаспалотаја. Дугогодишња истраживња изнела су на светло дана обиље археолошког материјала који нам омогућава да реконструишемо живот насеља. У ту сврху Јермин Станојев урадила је и 3Д модел делимичне реконструкције цркве. Положај археолошког налазишта, добијена археолошка грађа и значај резултата основа су за даље деловање у циљу формирања туристичког локалитета који на репрезентативан начин може да представља део богатог културног наслеђа Врбаса и околине.

Историјски подаци који повезују насеље с Николом II Горјанским, односно ћерком Лазара Хребељановића, додатно истичу значај налазишта и потребу за наставком истраживања и то мултидисциплинарног карактера.

---

18 Станојев 2004: 92.

19 Ђгуровић 2018: 21.

Литература:

Вукотић, Д. Станојев, Н. *Водич*, Врбас: Дом културе Врбас, 1998.
Гргуровић, В. „Археолошка истраживања локалитета Шуваков салаш – Клиса код Врбаса“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 40, 2016: 89–93.
Гргуровић, В. *Трагови и поруке*, Врбас: Културни центар Врбаса, 2018.
Јовановић, М. Станојев Н. *Шест стотина година града*, Нови Сад: Музеј Војводине, 1987.
Калић, Ј. „Деспот Стефан и Никола II Горјански“, *Истраживања*, 16, 2005, 95–102.
Лоц, Ф. *Књига о Врбасу*, Врбас: Културни центар Врбаса, 2014.
Станојев, Н. *Средњевековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*, Нови Сад: Музеј Војводине, 1996.
Станојев, Н. *Арача*, Нови Сад: Музеј Војводине, 2004.
Станојев, Н. *Едикт*, Нови Сад: Музеј Воводине, 2014.
Heka, L. „Ugarski palatin Nikola II. Gorjanski u hrvatsko-ugarskoj povijesti“ (palatinska loza Gorjanskih), *Časopis Povijesnog društva Križevci*, XIX (1), 2017, 35–46.

VESNA P. GRGUROVIĆ
Town Museum of Vrbas

THE MEDIEVAL SETTLEMENT WITH THE CHURCH AND NECROPOLIS AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF ŠUVAKOV SALAŠ – KLISA NEAR VRBAS

Summary

At the medieval archaeological site Šuvakov salaš–Klisa archaeological researches were first recorded in 1902. The importance of the site has been confirmed by many researches conducted in the period since 1984 to 1991 by the Museum of Vojvodina, when the church (13th–16th century), necropolis (10th–16th century) and the part of the settlement were all largely researched. The renewal of the research in the last five years brought new findings that referred to specific qualities in the way of ornamentation and of population composition. Also, an anthropological analysis of the skeletal material, the partial reconstruction of the church, the conservation of the belts made of silver threads imprinted in leather for which a material analysis was done, as well as a 3D model of a headband from the grave 27/17, were all conducted. The dating of the church in the 12th century was based on one architectural element – a rosette, which is of special interest. One of the most important results of the excavations conducted so far at the archaeological site of Šuvakov salaš-Klisa is the discovery of the medieval settlement of Orbazpalotaya.

Keywords: Šuvakov salaš – Klisa, Orbazpalotaya, Middle Ages, archaeology, church.

НЕНАД ОБРАДОВИЋ
Универзитет у Београду
Докторанд
obradovicnenad93@gmail.com

УДК: *94(497.113 Бачка)*

СРПСКИ ДЕСПОТИ И ЊИХОВИ ПОСЕДИ У БАЧКОЈ*

Сажетак: У раду је циљ да се представи положај подручја Бачке, односно средњовековних жупанија Бач, Бодрог и Чонград у српско-угарским средњовековним односима. Предмет рада су поседи српских деспота посведочени у изворима различите, пре свега угарске, провенијенције. У раду се настоји да се пружи свеобухватна слика деспотских добара на овом простору, укључујући разматрање насељавања српског живља и присуство Српске Православне Цркве.

Кључне речи: Бачка, деспот, поседи, Потисје, Подунавље, Српска Православна Црква, Срби, Угарска, миграције, српско-угарски односи.

Појава Османлија на Балканском полуострву условила је промене у односима Краљевине Угарске и српских средњовековних земаља. Убрзано османско ширење и начин ратовања угрозили су, првобитно, српске земље, а пред крај XIV века под удар су дошле и јужне угарске границе. Угарска стратегија у борби против османских упада на прелому XIV и XV века се мењала, нарочито након пораза код Никопоља 1396. године, и прелази из офанзиве у дефанзиву. Одбрана угарских територија подразумевала је подржавање земаља на јужним и источним ободима краљевине, односно њихову употребу као тампон-подручја које би задржавало акинџијске провале. Најважније место у угарском одбрамбеном систему имала је држава српских деспота која је географски најбоље погодовала османском надирању. Како би српски деспоти били што чвршће везани за интересе угарске одбране, угарски краљеви, почевши од времена владавине краља Жигмуда (1387–1437), настојали су да српске владаре интегришу у угарски државни систем, пре свега уврштавајући их у врхове угарског племићког друштва. Оваква пракса у средњем веку није неуобичајена, премда у односима српских средњовековних земаља и Угарске није карактеристична до сутона средњег века. Укључивање владара Деспотовине у угарско друштво погодовало је сеобеним процесима српског народа. Миграторна кретања изазвана су највише османским наступањем и страхом који је његова појава изазивала. Северни сусед настојао је искористити сеобнике из српских земаља у одбрамбене сврхе. Српско племство и њихови људи насељавали су се у пограничним крајевима носећи са собом знатно борбено искуство и познавање начина ратовања заједничког противника, истовремено налазећи нова станишта. Српски деспоти су, заузврат, налазили у угарским

* Рад је настао као резулат истраживања на пројекту *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* (бр. 177025), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

владарима чврст ослонац, поузданог савезника, извор прихода, а касније и уточиште.[1]

Под изразом Бачка подразумеваћемо подручје између Дунава и Тисе јужно од линије Баја–Сегедин.[2] Према средњовековној угарској административној подели за нас су на овом подручју интересантне жупаније Чонград, Бач и Бодрог.[3] Премда се природа угарских жупанија мењала током средњег века, оне су остале карактеристика угарског државног уређења кроз цео средњи век.[4] Приликом доделе поседа, приликом увођења или парница, водило се рачуна о томе којој жупанији посед припада. Због тога смо приликом излагања водили рачуна о средњовековном жупанијском систему, али смо због лакше прегледности користили и географске одреднице.

Када су поседи у овим жупанијама доспели у руке српских деспота није познато. Даровнице којима су деспоти уведени у посед по свој прилици нису сачуване. Највероватније је део добара доспео у руке српских деспота у време владавине Стефана Лазаревића из чијег времена датирају први помени деспотских чиновника на овом подручју. Податке о деспотским поседима на подручју Бачке углавном можемо стећи из преосталих судских аката у вези са споровима у којима се помињу деспотски чиновници, неретко као окривљена страна. Временски блиско спомињу се деспотски чиновници и у оближњој Торонталској жупанији.[5]

Као деспотске поседе на подручју Бачке сачувани извори спомињу: *possessio Apathy* у Бодрошкој жупанији, *possessio Arnath* који се најчешће спомиње у Бодрошкој, али понекад и у Бачкој, односно Барањској жупанији у споровима око повреде међа поседа.[6] Повеља Павлу Биринију, било какве да је аутентичности, спомиње у (Бачкој жупанији) као *possessiones Cheregh* са трибутом и речним прелазом, *Petherreve, Zenthpeter, Arculyth, Perlek* са дохотком и *Assonfalua* и *Pezer* са дохотком и речним прелазом у њему.[7] Вероватно је да је деспотима припадао и *Chykthew* или *Chyk* који се спомиње 1440. године у писму Франка Талоција којим се обраћа становницима овог и неколицине околних насеља.[8]

Премда се тврђава и трговиште Бечеј неретко срећу заједно са добрима у долини Тисе извори ово насеље спомињу у оквирима Торонталске жупаније која се налазила на левој обали Тисе и географски не спада у простор који нас у овом раду интересује.

1. Убикација бачких поседа

1. 1. Потисје

Потиским поседима српских деспота називаћемо она у изворима посведочена

---

1 Радонић 1903; Ивић 1929; Поповић 1957; Калић-Мијушковић 1967; Јиречек, I, II, 1981; Калић 1982; Herczegh 1987; Калић 1989: 185–191; Ћирковић 1990: 37–46; Rókay 1991: 51–63; Prlender 1991: 23–41; Спремић 1994; Ћирковић 1997; Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002; Delimo 2003; Спремић 2005; Engel, Kristó, Kubinyi 2005; Веселиновић 2006[2]; Rokai 2006: 95–98; Благојевић 2011; Калић 2012; Romsics 2013; Radić 2014.

2 Bán I, 1989: 39–40 (Bán Péter).

3 Поповић 1952: 4.

4 Engel, Kristó, Kubinyi 2005: 43.

5 Thallóczy, Áldásy 1907: 60; Ortvay, Pesty 1896: 531–532; Rókay 1991: 56; Чемере 2017: 33.

6 Z, VI, 451, 463–464.

7 Крстић, Исаиловић 2016: 224.

8 Magina 2012: 71.

добра која су се налазила на десној обали доњег тока Тисе или се њихово место може везати за ово подручје. Према средњовековној угарској административној подели, подручје на којем су била деспотска добра у доњем Потисју налазило се у жупанијама Чонград и Бач, премда се деспотска добра у изворима везују углавном за жупанију Бач.

Убикација бачких поседа у Потисју је олакшана чињеницом да се већи број споменутих насеља очувао до данашњег дана. Уколико сама насеља нису опстала, топоними овог подручја су прилично лепо очувани.

Petherreve наших извора је данашње Бачко Петрово Село. Насеље је имало брод, на шта упућује и име насеља.[9] Највероватније је припадало бечејском властелинству. Ово можемо извести из чињенице да се Франк Талоци обраћао и становницима овог насеља када је преузео Бечеј.[10]

Cheregh се углавном у науци поистовећује са данашњим Чуругом, премда је Чанки сматрао да је било више насеља с овим именом.[11] Вероватно је припадао бечејском властелинству, или је неке везе имао с њим, на шта упућује чињеница да се становницима села обратио Франк Талоци када је преузео Бечеј према одлуци краља Владислава I.[12] Чуруг и његова околина, која се углавном данас назива Шајкашка, били су саобраћајно врло важни. На југу, недалеко од деспотових поседа, налазила се скела која је кроз цео средњи век спајала Бачку са Сремом. Овуда су пролазили путеви који су спајали средиште државе са јужном угарском границом и Мачвом, па самим тим и са Српском деспотовином.[13]

Assonfalua као назив насеља у средњовековној Угарској није ретка појава и због тога постоје различита решења убикације овог насеља. Углавном се ово насеље, према до сада најчешће прихваћеним гледиштима, поистовећује са данашњим Госпођинцима. Премда старо име насеља и данашње српско име имају исто значење, сматрамо да постоји основ и за другачије убикације. Чанки га је убицирао негде између Песера и Старог Бечеја, премда има насеља сличног имена, према његовом мишљењу, код Апатина.[14] Пошто је насеље имало везе са бечејском тврђавом,[15] вероватно није могло да буде код Апатина, због удаљености. Слично Чанкијевој убикацији, постоје мишљења да се Асоњфалва налазила код данашње Аде.[16] Оваквом убицирању даје на снази податак Лазареве карте Угарске из 1528. године која представља једно насеље с називом Асоњфалва између Песера и Перлека, односно негде између Сенте и Бечеја, што би одговарало подручју данашње Аде.

Zenthpeter, сматра се, налазио се негде код Чуруга.[17] Име свеца као назив насеља оставља могућност за претпоставку да је насеље имало цркву посвећену Светом Петру. Међутим, овакав назив не помаже убикацији пошто је у средњовековној

---

9 Рокаи 1983: 162. Мађарска реч *rév* означава речни прелаз, односно скелу.
10 Magina 2012: 71–72; Csánky II 1894: 159.
11 Csánky II 1894: 146.
12 Magina 2012: 71–72.
13 Ћирковић 1975: 103–105; Ћирковић 1970: 91.
14 Csánky II 1894: 142, 192.
15 Крстић, Исаиловић 2016: 214, нап. 57; Magina 2012: 71–72.
16 Borovszky I 1909: 29 (I. Iványi, F. Virter).
17 Крстић, Исаиловић 2016: 215, нап. 60.

Угарској врло честа појава да насеље носи име неког свеца, углавном име патрона локалног храма. У изворима ово насеље није оставило за собом више података.

Perlek се налазио између данашњег Бачког Петровог Села и Старог Бечеја. Име старог насеља је до сада сачувала хумка Перлегхалом. Насеље је имало брод, што је и археолошки потврђено.[18] Према археолошком материјалу којим располажемо, можемо изнети закључак да је у Перлеку било присутно занатство, о чему сведоче графитни лонци и други метални предмети. Рибарски алат потврђује и присуство рибара, док су животињским костима посведочени сточарство и лов. Пронађени нумизматички извори упућују на трговачке везе овог насеља као резултат поменутог занатства.[19]

Pezer или Песер налазио се између данашњих насеља Аде и Сенте.[20] Име му је сачувао топоним Песир у близини Сенте, мада и у Банату постоји топоним Песер северозападно од Падеја.[21] Према расположивим изворима, имао је брод. Лазарева карта Угарске представља Песер у близини Сенте фигуром која наличи на кулу. Насеље је за собом оставило врло мало писаних трагова, па расветљавање његове прошлости очекује археолошка ископавања.

Chykthew се налазио негде у околини Бачког Петровог Села, вероватно западно од насеља, у долини реке Чик. Могло би се према имену сматрати да се налазило на извору реке Чик, премда би се онда налазило прилично далеко од остатка властелинства. Зато је вероватније да се налазило на ушћу поменуте реке. За собом је оставило оскудне вести.

Arculyth се налазио негде поред Тисе, вероватно јужно од Сенте. Његово тачно место није познато.[22]

Прегледајући свеукупну убикацију насеља, можемо уочити да је деспотима предато бачко Потисје приближно од Сенте до Чуруга са неколицином бродова.[23]

Током периода владавине деспота Стефана Лазаревића имамо прилично оскудне информације о овим поседима. Знатно више података имамо за период деспота Ђурђа Вуковића који је и био знатно турбулентнији.

Почетком 1440. године заједно са трговиштем Бечеј и поседима у Торонталској жупанији, насеља Черег, Перлек, Асоњфалва, Чик, Петерреве (Петров Брод) и Песер прелазе у руке Ладислава Гестија и његових синова Јована, Ладислава и Михаила по праву залога (*titulo pignoris*).[24] Наредбу о увођењу у посед издала је краљица Елизабета

---

18 Рокаи 1983: 162; Станојев 1996: 43.

19 Станојев 1996: 43, 66.

20 Кнежевић 1935: 7, 24 (В. Јаблан).

21 Електронски облик аустроугарског војног премера доступан је на страници: mapire.eu/hu.

22 Телечки 1998: 52.

23 Јиречек II 1981: 356.

24 Ладислав Михаилов Гести био је деспотов чиновник. Свој племићки надимак носио је према истоименом месту у жупанији Боршод. Ступио је у деспотову службу након што је он добио угарске поседе од краља Жигмунда и постаје кастелан Токаја, Таје, Регеца, Болдогкеа и Мункача. Као вицекастелан у Ердшомјоу помиње се 1431. године. Његов први помен као кастелана датира из 1433. године. Тада се помиње као кастелан раније наведених тврђава. Углавном је остао забележен у бројним случајевима отимања земљопоседа и туђих зависних људи. Заједно са својим очухом, Николом од Зана, спорио се с породицом Тетеш од 1419. до 1431. године око неких спорних поседа у Бодрошкој жупанији. Касније се не спомиње више у деспотов служби. Био је ожењен Катарином де Самбок, с којом је имао

7. јануара 1440. године у Будиму. Према исправи Будимског каптола од 29. јануара 1440. године, Гести је са синовима и уведен у посед у присуству краљевских људи Стефана од Икерхалома (*Stephanus de Ikerhalom*), Сигисмунда од Банче (*Sigismundus de Bancha*) и представником каптола, магистром Петром од Вапе (*magister Petrus de Vapa*).[25] Узимајући у обзир прилике у Угарској и положај српског деспота у борбама око угарског престола, није искључено да је овај маневар био покушај деспота Ђурђа, тада владара без државе, да у нередовним приликама заштити своје поседе.

Међутим, Гести их није могао дуго уживати. Разлог томе је унутрашњи раздор у угарској држави у којој је његов господар постао противник новог угарског краља и зато био лишен својих поседа. Првобитно је, лета 1440, Бечеј са Перлеком, Чиктеом, Асоњфалвом и Черегом краљ предао Франку и Матку Талоцију. Дана 7. јула 1440. године северински бан и капетан Београда, Франк Талоци, обратио се становницима поверених му насеља (*populis et jobagionibus in oppidis et villis...constitutis et commorantibus*) с наређењем да се покоравају његовим људима. На место бечејског кастелана и службеника у поменутим местима они су послали своје фамилијаре Маихаила Доција (*Michaelem de Dolcz*) и Стефана Хорвата (*Stephanum Horwath*) са њиховим људима. [26] Ускоро затим краљ Владислав предаје Перлек и Песер Николи Вардаију (Кишвардаију) и његовим рођацима, о чему сведочи исправа од 15. августа 1440. године послата бачком каптолу.[27] Вероватно да је, као политички притисак, ова мера била сврсисходна само дотле док се деспот није потчинио краљу. Највероватније да је потом Перлек, а и друга добра, враћен деспоту. Оваквом закључку доприноси веома сумњива исправа Павлу Биринију из Вероне од септембра 1442. године којом му деспот уступа у Бачкој жупанији: Черег, Петерреве, Сентпетер, Аркулић, Перлек, Асоњфалву и Песер са свим приходима и прелазима.[28] Уколико и пођемо од претпоставке да је повеља фалсификат, што у науци није доказано, морамо имати у виду чињеницу да добар фалсификатор не може да присваја исправом деспотски посед који припада неком другом, већ због чињенице да би стварни ималац поседа против тога могао иступити. Дакле, може се закључити да је, највероватније, деспоту Ђурђу враћено све што му је одузето у бачком Потисју након његовог измирења с краљем Владиславом I (1440–1444). Значајнијих података о даљој историји деспотских поседа немамо. Јачањем османске претње ова истурена подручја постају све више угрожена од османских пустошења.[29] Због тога она постају све мање сигуран извор прихода и изазивају мање интересовање феудалних поседника. Претпостављамо, због

синове Јована (каснији вицебан Мачве и капетан Београда), Ладислава и Михаила. Fejér X/7, 450–451, 497–499; Herpay 1916: 44; Thallóczy, Áldásy 1907: 95–96, 106–110; Iványi 1910: 46. *Ладислав Гести*, у: Попов 2006: 468 (Ђ. Бубало). Pesty, Magina, Magina 2014: 104–105.

25 Pesty, Magina, Magina 2014: 104, 105–106.

26 Magyar Nemzeti Levéltár Budapest (MNL) Diplomatikai Levéltár (DL) 55215. Magina 2012: 71–72; Крстић, Исаиловић 2016: 214.

27 MNL DL 80730. Z, IX, 17–18. Краљ Владислав је писао из Папе 31. јула 1441. године ердељском војводи Јовану Хуњадију са наређењем да заштити Вардаија у његовим правима у поседима Перлек и Песер. Z, IX, 31; Borovszky I 1909: 124 (I. Iványi, F. Virter); Калић 1982: 251 (М. Спремић); Рокаи 1983: 162; Спремић 1994: 248; Бубало 2011: 231, нап. 8.

28 Крстић, Исаиловић 2016: 224, 226.

29 Спремић 1994: 262.

посведочених веза са тврђавом Бечеј, да су насеља у близини делила њену судбину. Даља историја насеља која су чинила поседе српских деспота у бачком Потисју није позната у детаљима. Изворна грађа сачувала је оскудне вести, према којима се закључује да је ово подручје било захваћено устанком Ђорђа Доже током 1514. године. Према речима Ђурђа Сремца, један од вођа устаника, Бенедикт Нађ, ухваћен је код Перлека и одведен у Будим.[30] Према једној даровници краља Владислава II, неко време су трговиште Перлек, Асоњфалва, Петерреве, Песер, Сентмиклош и Чикте били у рукама Јована Соколија (*Johannes de Zokol*). Пошто се овај прикључио устаницима, поседи су му одузети и краљ Владислав II даровао их је 13. јула 1514. године магистру краљевих соБара и пожунском жупану (*cubiculariorum regalium magistri et comitis Posoninensis*) Јовану Подманицком од Подманина. Истог дана краљ је наложио тителском каптолу да га уведе у посед.[31]

1. 2. Подунавље

Apathy наших извора одговара, вероватно, данашњем Апатину и његовој околини. Премда постоје спорења око убикације овог топонима, сматрамо да се деспотски посед налазио у околини Апатина пошто је спор који је настао зБог деловања деспотовог чиновника из овог насеља потпадао под надлежност Бодрошке жупаније.[32] Дакле, посед треба у њој и тражити. Опатовац на обалама Дунава је исувише јужно да би могао одговарати овом насељу.[33] Према неким мишљењима, имао је градске привилегије.[34] Крајем XIV века вероватно је припадао калочком надбискупу јер се у једном спору помињу лопови који су његови кметови из Апатина.[35] У деспотским рукама *Apathy* се спомиње само као посед (*possessio*). Због тога је вероватније да је српски деспот имао у својим рукама само делове поседа. Даља судбина оних добара која су припадала деспотима није позната.

Arnath је према Чанкијевој убикацији био негде у близини Апатина и Сонте.[36] Вероватно га треба тражити северозападно од данашње Сонте пошто у изворима жупанијска припадност насеља није сигурна. Крајем XIV века припадао је калочком надбискупу.[37] Постоје мишљења да је имао и право вашара.[38] Вероватно да је српски деспот и овде имао само део поседа.

Подунавски поседи деспота су, слично потиским, оставили сразмерно мало података у писаним изворима. Врло је вероватно да су поседи у околини Апатина доспели у руке деспота Стефана око 1411. или 1412. године. Неке податке сазнајемо захваљујући споровима који су настали из безакоња деспотских чиновника према

30 Wenzel 1857: 70. У свом преводу Мирко Полгар преводи назив овог насеља као Перлез. Сремац 1987: 42.
31 MNL DL 82407, DL 82408. Fekete Nagy 1979: 158–159.
32 Thallóczy, Áldásy 1907: 61; Z, VI, 466–467.
33 Рокаи 1983: 154.
34 Borovszky II 1909: 85 (E. Reiszig).
35 Z, IV, 468–469.
36 Csánky II 1894: 136. Поповић га смешта негде у Стапарско поље. Поповић 1952: 70.
37 Z, IV, 468.
38 Borovszky II 1909: 84 (E. Reiszig).

суседима. Повреде закона су се огледале највише у одношењу туђе стоке и чињењу друге штете. Тако захваљујући исправи краља Жигмунда из Констанце од 6. јуна 1417. године сазнајемо да су деспотови официјали Клеменс Кути *de Chymoz*, Михаило *Thwruk* и Себастијан од Лабдаша одводили стоку и стада са поседа Асоњфалва који је припадао удовици Ладислава Тетеша од Батмоноштора током 1416. године.[39] Исте 1416. године имамо вести о томе да је деспотов официјал Никола Перетник напао и разорио два рибњака, Лавашвиз и Менер, на поседу Бахисер истих Батмоношторијевих. Исти је након тога однео са поседа осамнаест кола сена, одвео неке сељаке, тројицу сељака тешко повредио, однео коња, у вредности од тридесет форинти, Павла Фодора, фамилијара Тетешеве удовице, и начинио бројне друге штете.[40] Затим је краљ писао калочком каптолу 31. августа 1417. године да испита тужбу према којој је Никола Перетник[41] заузео земљу Халастелек на поседу Валфер и шуму Верештер и припојио их апатинском поседу деспота Стефана.[42] Исти деспотов фамилијар је извео напад на рибњаке Бодрогто и Малања на истом поседу Тетешевих, и одвео шест сељака и нешто стоке, о чему нам је трага оставио извештај Бодрошке жупаније краљу Жигмунду од 13. септембра 1417. године.[43]

Због природе грађе којом располажемо тешко је дати потпун попис деспотских поседа уопште, а посебно у Бачкој, где се они помињу спорадично и узгред. Због тога за нека добра можемо само претпостављати везе са српским деспотима, али изворних вести немамо довољно.

Могуће је да је међу деспотским поседима било и данашње насеље Деспотово, североисточно од Силбаша, које је до 1904. године носило назив Деспот Сентиван.[44] Тешко је утврдити на основу познате грађе према ком деспоту је понело ово име. Података о словенском живљу у Силбашу имамо из прве половине XV века.[45]

Деспот Вук Гргуревић имао је намеру да задобије посед *Mazalocz* у Бачкој жупанији, али је њему и неком дијаку Стефану, Србину из Срема, бачки каптол је забранио увођење и коришћење овог поседа према исправи из марта 1479. године.[46]

2. Војно-географски оквири

Подручје Бачке српским деспотима било је значајно не само због поседа већ и географски и војно. Географски посматрано, подручје Бачке представљало је значајну саобраћајну везу између Деспотовине и средишње Угарске. Бројни бродови и пловни водотокови повезивали су центар угарске државе са српским земљама, али и деспотске

39 Thallóczy, Áldásy 1970: 60; Z, VI, 451–453; Mályusz, Borsa VI 1999: 179.

40 Thallóczy, Áldásy 1907: 60; Z, VI, 464–465; Mályusz, Borsa VI 1999: 263.

41 Thallóczy, Áldásy 1907: 60; Поповић 1952: 18. Старија литература без неког посебног разлога назива овог чиновника Николом Перетнићем или Перетићем, сматрајући да је био Србин.

42 Thallóczy, Áldásy 1907: 60; Z, VI, 463; Mályusz, Borsa VI 1999: 259.

43 Thallóczy, Áldásy 1907: 61; Z, VI, 466–467; Mályusz, Borsa VI 1999: 274. Мајус даје само кратку напомену где се исправа може наћи.

44 Borovszky I 1909: 174 (I. Iványi, F. Virter).

45 Z, VIII, 260. Према Динић-Кнежевић1998: 36, 1426. споменут је неки Тома Преднатовић.

46 Thallóczy, Áldásy 1907: 271; Rókaly 1991: 56.

поседе на југу Угарске међусобно. Један од важнијих прелаза био је онај код Тидерева који је спајао Бачку и Срем.[47] Из ових разлога жупаније које су лежале у Бачкој биле су погодне за дипломатске сусрете. Један пример из друге половине 1413. године то јасно потврђује. Према исправи краља Жигмунда од 28. октобра 1413. године, може се закључити да је деспот Стефан боравио због преговора у Бачу.[48] Познато је да је преговорима присуствовао острогонски надбискуп Јован. Премда нам није познато о чему се преговарало, готово је сигурно да се преговори могу везати за односе са Османлијама. Један други изворни податак показује да су понекад дипломатске задатке код српских деспота обављали поседници из бачких жупанија.[49] Свакако блискост овог подручја границама угарске државе није безначајна. Област Шајкашке и јужне Бачке била су места на којима су се скупљале угарске војске и састајали државни сабори у моментима у којима је османска претња непосредно угрозила јужне угарске границе, поготову након пада Српске деспотовине. Тако је у околини Тидерева на југу Бачке боравио краљ Алберт Хабзбуршки са војском пред први пад Смедерева 1439. године, када је у његовој близини боравио и деспот Ђурађ.[50] Краљ Матија је пак у Сенти, Петроварадину и Футогу обитавао током септембра и октобра 1458. године.[51]

Познајући разапетост Српске деспотовине између Османлија и Угарске, није неосновано повезивати уступање поседа деспотима у бачким жупанијама са улогом титуларних мачванских банова која је директно повезана са овим жупанијама. Мачвански банови имали су војне дужности, у ово доба заштита јужних угарских граница. Пракса овог периода подразумевала је смештање неколицине функција у руке исте особе која је именовала своје фамилијаре као заступнике у вршењу појединачних дужности. Тако су мачвански банови били истовремено жупани пограничних жупанија, међу осталима и Бачке и Бодрошке.[52] Дакле, српски деспоти су истовремено били поседници у подручју управе мачванских банова, што вероватно није случајност. Овом приликом потребно је предочити да је краљ Жигмунд током своје дуге владавине у одређеним моментима своје приходе повећавао тако што је намерно остављао непопуњеним столице надбискупа, односно бискупа, именујући световне управитеље на црквеним поседима.[53] Ваља поменути да су добра калочке надбискупије при сваком упражњењу доспевала у руке јужноугарских дужносника са задатком заштите јужне угарске границе. Тако је добрима почетком XV века управљао мачвански бан Јован Моровићки, двадесетих година истог века Пипо Спано, а крајем тридесетих Франк Талоци.[54] Дакле, приликом разматрања времена стицања поседа у

[47] Ћирковић 1975: 98.

[48] Thallóczy, Áldásy 1907: 57; HO, VII, 445–446.

[49] Тако палатин Никола Горјански одлаже рочиште Ладиславу од Батмоноштора својом исправом од 16. фебруара 1414. године пошто се исти Ладислав налази код деспота Стефана вршећи неке, од краља му поверене, задатке. Z, VI, 291.

[50] Ћирковић 1975: 105; Калић 1982: 246 (М. Спремић); MNL DL 39290.

[51] Benda I 1981: 275; Horváth 2011: 64

[52] Csánky II 1894: 227; Калић-Мијушковић 1967: 108; Engel I 1996: 100–101, 103, 114–115; Спремић 2005: 104–105; Engel, Krsitó, Kubinyi 2005: 81; Ћирковић 2009: 3–20; Pfeifer 2017: 125–138; MNL DL 91971, DL 79058, DL 79050, DL 79056, DL 79051, DL 79057, DL 87615, DL 85746.

[53] Engel, Krsitó, Kubinyi 2005: 138.

[54] Engel I 1996: 65–66.

овим крајевима, сматрамо, треба узимати у обзир ове периоде.

Поседи српских деспота у Бачкој доносили су својим господарима и одређене приходе. Поседи у долини Тисе спомињу се у изворима са бројним бродовима, односно скелама, и различитим, појединачно неименованим трибутима. Пре него што су реке на овом подручу регулисане, целокупни простор је био мочваран, баровит, а реке су меандрирале. Много је био једноставнији и сигурнији пут речним токовима него копном.[55] Помен значајнијег броја бродова на Тиси сведочи о знатном саобраћају који се одвијао на подручју деспотских добара, што је доносило приходе који су убирани у виду бродарине.[56]

3. Миграције српског живља

Насељавање српског народа на тло јужне Угарске изазвано је османским напредовањем, али се интензитет процеса мењао. Пресељење је имало различите димензије, од појединачних сеоба, најчешће властеле, до масовних, од добровољних и планских до принудних у облику бежања и одвлачења. Процес одвођења српског живља са подручја средњовековних српских земаља везан је посебно за периоде османско-угарских ратова.[57] Српски феудалци са везама у Угарској насељавали су се са својим људима на своја добра, уколико су их имали, или би тражили од угарских краљева да им се додели место за насељавање. Трагове постојања српског народа на подручју Бачке можемо уочити, премда су они мањег интензитета и учесталости од оних у јужном Банату и Срему. Извори придошлице неретко бележе само као Словене. Највероватније треба да, бар једним делом, помене Словена у изворној грађи разумемо као помене српског становништва.

Према нашој изворној грађи наилазимо на словенско становништво на поседима феудалаца у Бодрошкој жупанији. Тако се међу јобаћима тројице батмоношторских феудалаца налазио и неки *Elia sclavo* или, како је у другој верзији забележено, *Toth*.[58] Међу кметовима наведеним у исправама друге парнице коју је водио исти налазе се и *Luca Gregorii sclavo, Johanne Rach* и *Simone sclavo*.[59] Такође су на рибњацима Јакоба Зубора од Патаја штете чинили и извесни Андрија, двојица Антонија и Доминик који су означени као Словени, а једна исправа из Осека из 1451. поред Словена наводи једног Матију Раца.[60] Сличних примера је више.[61] Премда не можемо да тврдимо да је сваки назначени Словен Србин, имамо индиције да закључујемо да их је један део то највероватније био. Сигурније податке нам пружају папска акта, пошто она воде рачуна о верској припадности насељеника, што јесте значајан показатељ у питању етничке слике посматраног подручја. Тако је папа

55 Рокаи 1983; Чемере 2009: 61. О начину путовања у средњем веку вид.: Марјановић-Душанић, Поповић 2004: 183–215 (Н. Порчић).

56 *Брод,* у: Ћирковић, Михаљчић 1999: 64–65; Мишић 2007: 161–183.

57 Rókay 1991: 52.

58 Z, V, 280.

59 Z, V, 341–343.

60 Z, IX, 296.

61 Z, VIII, 323–324, 436–437.

Мартин V у свом писму од јула 1421. године споменуо да се у Бачкој дијецези налазе избеглице од Османлија, шизматици, односно православни, око трговишта Кабол, које вероватно треба тражити око данашњег Ковиља.[62] Слично се стање затиче и 1433. године.[63] Овоме слично извештава и једно писмо из Тителa из 1439. године.[64]

Према извештају жупана Пожешке жупаније Ладислава, у дубини од једне миље с друге стране Дунава живе помешани Срби, Босанци и римокатолици.[65] Србе затичемо и северније. У предвечерје мохачког периода они полако у већем броју залазе у северни део Бачке. Посебно је уочљиво њихово насељавање у близини некадашњих деспотских поседа у Потисју. [66] Међутим, треба имати у виду да се Срби у Бачкој насељавају постепено. Њихово насељавање је интензивније на југу, док су на северу и даље Мађари већинско становништво.[67] Насељавању српског живља на север претходило је исељавање мађарског становништва, угроженог сталним османским провалама, дубље у угарску државу, а наглије промене донеће немирна времена након слома угарске војске на Мохачу 1526. године.[68]

Врло је вероватно да је у насељавању Срба значајна улога припадала поседима српских деспота, али и друге српске властеле. Међу бачким српским поседницима посебно место заузима војвода Милош Белмужевић који је држао Фекетееђхаз, Фејеређхаз и Бозја-Бокор (први је Фекетић, а други део Жабља) и који је 1496. био један од судија племства Бачке жупаније.[69]

Присуство Српске цркве на тлу Угарске имало је велики значај у историји српског народа на овом подручју, пошто је она представљала заједничку институцију свију њих посредством које су чували своју веру и обичаје.[70] Организација Српске Православне Цркве у Бачкој, према сачуваним изворима, није била развијена као у Срему и јужном Банату, или је барем мање посведочена у грађи. Овакво стање проузроковано је, пре свега, разликом у заступљености верника којих је било знатно више на југу.[71] Постоје претпоставке да се за период предмохачке Угарске може везати и постанак манастира Бођана на подручју Бачке, пошто се његова локација можда налазила у склопу поседа Милоша Белмужевића.[72] Према сачуваним изворима, један османски препад се одиграо у околини, до сада прецизно неубицираног, храма

---

62 Fermendžin 1892: 114–115; Динић-Кнежевић 1998: 35.

63 Fermendžin 1892: 139–140; Динић-Кнежевић 1998: 35.

64 Fermendžin 1892: 176–177.

65 Fermendžin 1892: 159; Грујић 1939: 371.

66 Према једном финансијском документу, један од кастелана Батке, код Сенте, био је Михаило Коњовић. Међу старешинама исте тврђаве се спомиње и неки Стеван Бранчић. Кнежевић 1935: 13 (В. Јаблан).

67 Интересантан је у том смислу један рад Пала Енгела. Engel 1995: 353–365. Енгел доноси исправе везане за спор и међусобне пленидбе породица Терек од Ењинга и лекчејских Шујока. Он надаље доноси попис имена кметова који су учествовали у пленидбама и опсади Суботице. Српска имена помињу се у насељима јужне Бачке, понајвише у Футогу, Морталошу, Ботри, Кишбачу (између Бачког Градишта и Темерина), Врбасу и Деспотову, док је северније њихов број изузетно мали.

68 Rókaly 1991: 52. Стојковски 2018. са релеватним изворима и литературом.

69 MNL DL 20476; Крстић 2013: 171, 179.

70 Rókay 1991: 61.

71 Rókay 1991: 52.

72 Грујић 1939: 358; Крстић 2013: 180.

посвећеног Богородици у Потисју у околини поседа Белмужевића.[73]

* * *

Закључујући досадашње излагање, можемо рећи да је подручје Бачке имало битно место у историји српског народа на заласку средњег века. Присуство деспотских поседа и поседа других српских феудалаца имало је значаја у насељавању српског живља на простор о коме је било речи, али њихову улогу није могуће прецизније сагледати због природе извора у којима је видљив резултат, али не и ток процеса насељавања. Свакако не треба прецењивати важност деспотских бачких поседа који за собом нису оставили значајније помене у изворима. Деспотска добра која су се налазила у жупанијама Бач и Бодрог својим обимом су била знатно мања од других деспотских поседа на истоку и северу Угарске. Међутим, значај тих поседа не треба ни потцењивати с обзиром на то да су се налазили на важним путним правцима близу граница Угарске, те су били приступачнији бегунцима са подручја Деспотовине. Такође угроженост овог подручја од османских пљачкашких похода остављала је места за насељавање и стварала могућност за уклапање у нову средину у улози ратника и бранилаца рубног подручја. Прихватање такве улоге омогућавало је уклапање у феудално устројство позносредњовековне угарске државе.

Извори:

MNL DL= Magyar Nemzeti Levéltár Budapest, Diplomatikai Levéltár

Engel 1995 = Engel, P. *Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből,* Történelmi Szemle XXXVII (1995) 353–365.

Fejér X/7 = Fejér, G. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X/7, Budae 1843.

Fermendžin 1892 = Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica,* Zagrabiae 1892.

HO, VII = *Hazai okmánytár* VII, Ipolyi, A–Nagy, I–Véghely, D. (eds) Budapest 1880.

Iványi 1910 = Iványi, B. *Bártfa szabad királyi város levéltára (1319–1526),* Budapest 1910.

Крстић, Исаиловић 2016 = Крстић, А. Исаиловић, Н. „Донација деспота Ђурђа Вуковића (Бранковића) Павлу Биринију из Вероне: проблем аутентичности“, *Иницијал*, 4 (2016) 195–227.

Magina 2012 = Magina, A. „Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea“, *Banatica*, 22 (2012) 55–76.

Mályusz, Borsa VI 1999 = *Zsigmondkori oklevéltár* VI, Mályusz, E–Borsa, I (eds) Budapest 1999.

Z, IV = *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* IV, Nagy, Imre–Nagy, Iván–Véghely, Dezső (eds) Budapestini 1878.

Z, V = *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* V, Nagy, Imre (eds) Budapest 1888.

Z, VI = *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* VI, Nagy, Imre (eds) Budapest 1894.

Z, VIII = *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* VIII, Kammerer, E. (eds) Budapest 1895.

Z, IX = *A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* IX, Kammerer, E. (eds)

[73] Крстић 2013: 172.

Budapest 1899.
Ortvay, Pesty 1896 = Ortvay, T.– Pesty, F. *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez* I, 1183–1430, Pozsony 1896.
Pesty F, Magina L., Magina A. 2014 = *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara* II, Cluj–Napoca 2014.
Сремац 1987 = Сремац, Ђ. *Посланица о пропасти угарског краљевства,* приредио: М. Полгар, Београд 1987.
Thallóczy, Áldásy 1907 = L, Thallóczy–A, Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára* II, *A Magyarország és Szerbia közti osszeköttetések oklevéltára,* Budapest 1907.
Wenzel 1857 = *Szerémi György, II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543,* közli G. Wenzel, Pest 1857.

Литература:
Благојевић, М. *Српска државност у средњем веку,* Београд: Српска књижевна задруга, 2011.
Бубало, Ђ. „Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Угарске 1458. и 1459. године“, у: М. Спремић (ур.), *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд: Српска академија наука и уметности , 2011, 229–242.
Веселиновић, А. *Држава српских деспота,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006[2].
Грујић, Р. „Духовни живот“, у: *Војводина* I, Нови Сад: Историјско друштво, 1939, 330–415.
Динић-Кнежевић, Д. „Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске“, *Зборник Матице српске за историју*, 37, 1998, 7–41.
Ивић, А. *Историја Срба у Војводини,* Нови Сад: Матица српска, 1929.
Јиречек, К. *Историја Срба* I-II, Београд: Слово љубве, 1981.
Калић, Ј. (ур.) *Историја српског народа* II, Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
Калић, Ј. „Страх турски“ после Косова“, у: *Свети кнез Лазар: споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989,* Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989, 185–191.
Калић, Ј. *Срби у позном средњем веку,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2012.
Калић-Мијушковић, Ј. *Београд у средњем веку,* Београд: Српска књижевна задруга, 1967.
Кнежевић, М. (ур.) *Сента, зборник прилога за историју града*, Сента: [б.и.],1935.
Крстић, А. „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици“, *Иницијал*, 1, 2013, 161–185.
Марјановић-Душанић, С. Поповић, Д. (прир.) *Приватни живот у српским земљама средњег века,* Београд: Клио, 2004.
Мишић, С. *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века,* Београд: Утопија, 2007.
Попов, Ч. (ур.) *Српска биографски речник* II, Нови Сад: Матица српска, 2006.
Поповић, Д. Ј. *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века,* Београд: Научна књига, 1952.
Поповић, Д. Ј. *Срби у Војводини* I, Нови Сад: Матица српска, 1957.
Радонић, Ј. *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV век,* Нови Сад: Матица српска 1905.
Рокаи, П. „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку“, у: В. Чубриловић (ур.) *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове,* Београд: Српска академија наука и уметности, 1983, 139–176.
Рокаи, П. Ђере, З. Пал, Т. Касаш, А. *Историја Мађара,* Београд: Клио, 2002.
Спремић, М. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
Спремић, М. *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
Станојев, Н. *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини,* Нови Сад: Музеј

Војводине, 1996.
Стојковски, Б. *Цар Јован Ненад, живот, дело и наслеђе Црног Човека,* Будимпешта: Српски институт, 2017.
Телечки, И. *Мол на Тиси,* Нови Сад: Матица српска 1998.
Ћирковић, С. „Земља Мачва и град Мачва“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фоклор*, 74, 2009, 3–20.
Ћирковић, С. „Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку, Сеобе српског народа од XIV до XX века“, у: *Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеобе Срба*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 37–46.
Ћирковић, С. „Средњи век“, у: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости* I, Шабац: Историјски архив, 1970, 83–114.
Ћирковић, С. „У оквирима Угарске“, у: С. Гавриловић (ур.), *Шајкашка: историја* I, Нови Сад: Матица српска: Војвођански музеј, 1975, 97–109.
Ћирковић, С. Михаљчић, Р. (прир.) *Лексикон српског средњег века,* Београд: Knowledge, 1999.
Ћирковић, С. *Срби у средњем веку,* Београд: Добротвор, 1997.
Чемере, З. „Северни Банат–копнени и водени саобраћај у средњем веку, *Attendite*, 6, 2009, 53–67.
Чемере, З. *Арача, историја једног ишчезлог насеља,* Ново Милошево: Банатски културни центар, 2017.

Bács-Bodrog vármegye I, szerkesztette: S. Borovszky, Budapest: Országos monográfia társaság, 1909.
Bács-Bodrog vármegye II, szerkesztette: S. Borovszky, Budapest: Országos monográfia társaság, 1909.
Csánky, D. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* II, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894.
Delimo, Ž. *Strah na zapadu (od XIV do XVIII veka) Opsednuti grad,* S. Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003.
Engel, P. Kristó, Gy. Kubinyi, A. *Magyarország története 1301–1526,* Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
Engel, P. *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)* I, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996.
Herczegh, G. *Magyarország külpolitikája 896–1919,* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987.
Horváth, R. *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490),* Budapest: História, MTA Történettudományi Intézet, 2011.
Magyar történelmi fogalomtár I, szerkesztette: Bán Péter, Budapest: Gondolat, 1989.
Magyarország története, főszerkesztő: Romsics, I. Budapest: Akadémiai Kiadó 2013.
Magyarország történeti kronológiája I, főszerkesztő: Benda Kálmán, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
Pfeifer, A. „A Macsói bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és szerb történelemirásban“, *Világtörténet,* 7/1, 2017, 125–138.
Prlender, I. „Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi“, *Historijski zbornik*, 44, 1991, 23–41.
Radić, R. *Strah u poznoj Vizantiji (1180–1453)*, Beograd: Evoluta, 2014.
Rokai, P. „Dva veka odnosa Ugarske sa Balkanskim poluostrvom“, u: S. Gavrilović (ur.), *Balkan i Panonija kroz istoriju*, Novi Sad: Istorijski arhiv „Srem”, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, 2006, 95–98.
Rókay, P. „A szerbek betelepülése Magyarországra a XV században“, u: I. Zombori (ur.), *A szerbek Magyarorszagon*, Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1991, 51–63.

ПРИЛОЗИ:

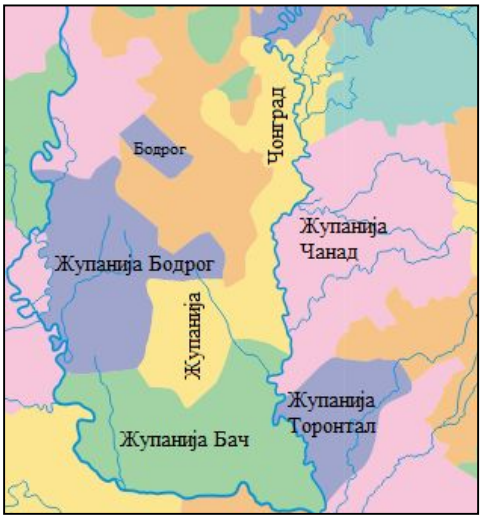

Карта 1: Распоред угарских жупанија на подручју Бачке

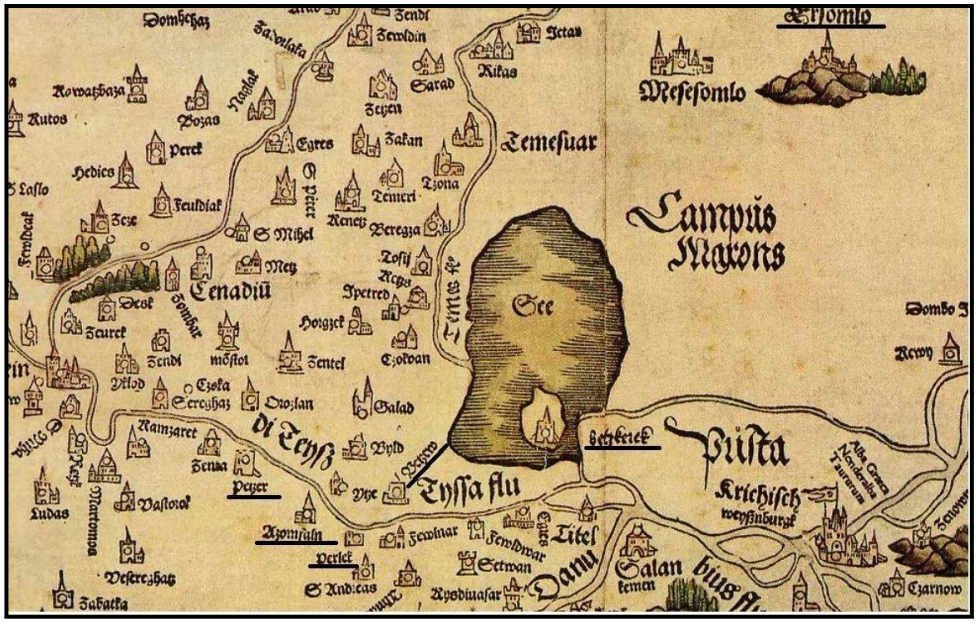

Карта 2: Деспотски поседи на Лазаревој карти Угарске из 1528. године
(Извор: *Hadtörténelmi intézet és Múzeum*, B IX a 482/6)

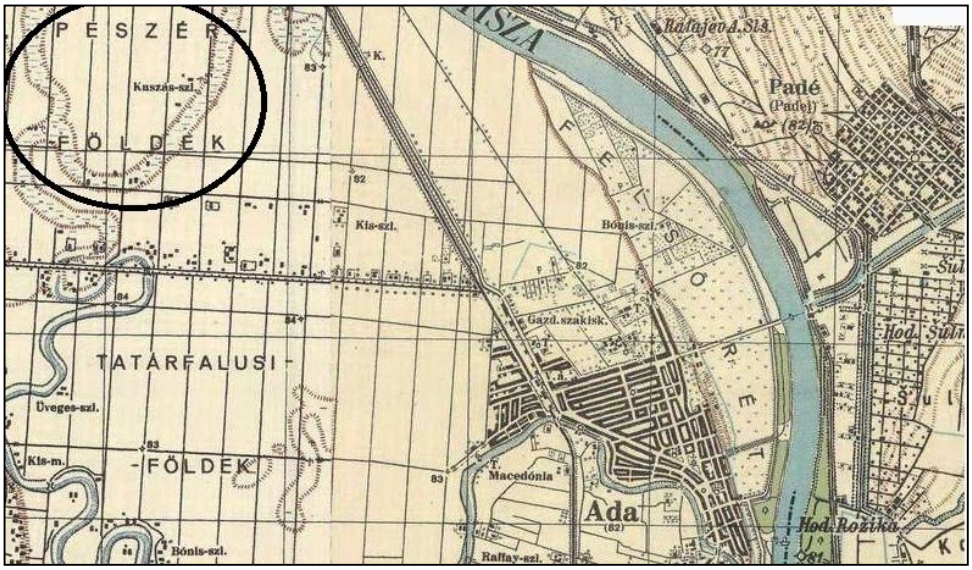

Карта 3: Положај топонима Песер на коме се налазило средњовековно трговиште
на карти војног премера из 1941. године
(Извор: *mapire.hu/map/hungary1941*, приступљено 26. 10. 2017)

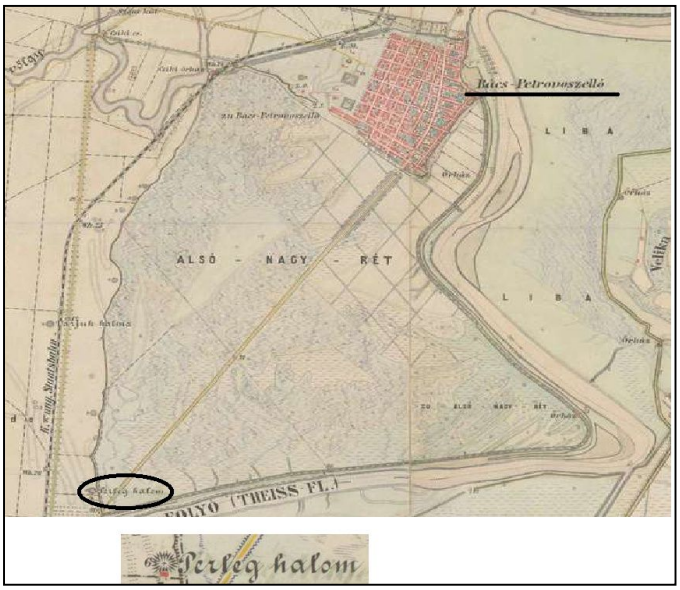

Карта 4: Хумка са именом Перлек на карти трећег војног премера Хабзбуршке монархије (1869–1887)
(Извор: *mapire.eu/hu/map/thirdsurvey25000*, приступљено 26. 10. 2017)

Карта 5: Положај деспотских поседа у Бодрошкој жупанији
(Извор: *Историјски атлас*, гл. уредник: М. Благојевић, Београд 1997, 57)

NENAD OBRADOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
PhD Student

SERBIAN DESPOTS AND THEIR PROPERTIES IN BAČKA

Summary

The aim of this paper is to present the position of the area of Bačka, and the medieval counties of Bács, Bodrog and Csongrád in the Serbian-Hungarian medieval relations. The subjects of the paper are the estates of Serbian despots attested in sources of different kinds of provenance, primarily Hungarian. The paper seeks to provide a comprehensive picture of despotic lands including the consideration of the migrations of the Serbs and the presence of the Serbian Orthodox Church.

Keywords: Bačka, despot, properties, Potisje, Podunavlje, Serbian Orthodox Church, Serbs, Hungary, migrations, Serbo-Hungarian relationship.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

СВЕТЛАНА ТОМИН
Универзитет у Новом Саду
svetlana.tomin@ff.uns.ac.rs

УДК: *271.222(497.113 Срем):821.163.41"15/18"*

КЊИЖЕВНОСТ НА ТЛУ БАЧКЕ У ОКВИРУ ПОДУНАВСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ*

Сажетак: За књижевна настојања Срба у Средњем Подунављу књижевни историчар Ђорђе Сп. Радојичић користио је термин Подунавска књижевност. Она почиње 1405. године, када је „поп Никодим на Угр'сцеј земљи" преписао *Јеванђеље*, које се данас чува у Народном музеју у Букурешту.

Иако изван територијалних граница тадашње српске државе, Подунавска књижевност програмски је неговала културна настојања из претходних периода Немањића и Лазаревића. Управо због израженог присуства тема и представа из епохе процвата српске средњовековне књижевности као главно обележје Подунавске књижевности истиче се традиционалност.

Поред фрушкогорских манастира као главних центара књижевне делатности, и манастири у Бачкој, Бођани и Ковиљ, сведоче о живом преписивачком раду. Довољно је поменути *Ковиљски летопис* с краја седамнаестог века, који се чува у Шафариковој збирци Народног музеја у Прагу или *Ковиљски рукопис Душановоī законика*, преписан у Београду 1739. Преписивачки рад у ковиљском манастиру трајао је током седамнаестог, осамнаестог и до половине деветнаестог века.

Кључне речи: Подунавска књижевност, Бођани, Ковиљ, Ђорђе Сп. Радојичић.

Познато је да се у Средњем Подунављу, на северу од Саве и Дунава, јавља књижевни рад на самом почетку петнаестог века.[1] У то време многа феудална добра у Угарској била су у српским рукама – најпре су их добијали владари Српске деспотовине, а после њих избегла властела. На поседима тих Срба у Средњем Подунављу формирала се посебна књижевност,[2] за коју је медиевиста Ђорђе Сп. Радојичић користио термин Подунавска књижевност:[3] „Изван граница српске феудалне државе, на државном земљишту Угарске а у српским етнографским срединама, ствара се од почетка XV века *српска подунавска књижевност*".[4]

О околностима настанка, као и о карактеру Подунавске књижевности и њеним главним делима, поред Ђорђа Сп. Радојичића писао је Младен Лесковац, уочивши да

---

* Рад је настао у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности*, који се реализује на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, уз помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

1 Радојичић 1963: 171.

2 Радојичић 1960: 340–341.

3 Радојичић 1957: 239–270; Радојичић 1960: 341; Радојичић 1964: 337.

4 Радојичић 1967: 22.

се она надовезује „онако исто као и остаци средњовековне војвођанске српске уметности, на богату традицију Светим Савом инаугурисаног духовног живота Србије, не изменивши у новој средини стари дух, него га једва, и са напором, прилагођавајући новом животу“.[5]

Као главну особину Подунавске књижевности проучаваоци су истакли традиционалност, која је најсажетије описана речима: „Све што је у то доба створено у Војводини, инспирисано је књижевним резултатима немањићке Србије“.[6]

Дејан Медаковић уочио је да се из списка књига некадашње библиотеке манастира Крушедола најбоље „открива у којој је мери на поседима последњих Бранковића у Срему продужен живот моравске Србије, разнолика и сложена традиција њене књижевности“.[7] У манастирској библиотеци налазио се препис Варлаама и Јоасафа, *Хронике* Георгија Хамартола, *Палеје, Хронике* Јована Зонаре, *Синтагме* Матије Властара, дакле готово свих класичних дела византијске дворске књижевности.[8]

После Велике сеобе ова књижевност добила је нове подстреке, њен значај је порастао, тако да је она постала главна српска књижевност, на чијем ће се земљишту у другој половини осамнаестог века постепено рађати нова српска књижевност:[9] „Континуитет развоја постоји и њега треба нарочито истаћи, и то због тога што је порицан од стране веома значајних књижевних историчара“.[10]

Најстарија датирана и позната књига која припада Подунавској књижевности јесте *Јеванђеље,* које је преписао чувени поп Никодим „на угрсцјеј земљи“ 1405. године. Поп Никодим Грчић био је веома истакнута личност у тадашњем српском и румунском феудалном друштву. Као добар зналац грчког, био је тумач у преговорима око измирења Српске Цркве и Васељенске патријаршије 1375. године. Заслужан је и за подизање два манастира у Влашкој, Тисмене и Водице.[11] Ђорђе Сп. Радојичић сматрао је да управо његов кратак запис на овом *Јеванђељу* „обележава почетак српске подунавске књижевности“.[12] Конкретно, запис је настао у Вилагошу, где се поп Никодим склонио код Дмитра, сина краља Вукашина и брата Краљевића Марка.[13] Румунски проучаваоци, међутим, наводе манастир Водица, у западном делу Олтеније, као место где је Никодим могао преписати *Јеванђеље*.[14] Данас се овај рукопис чува у Народном музеју у Букурешту.[15]

„Први траг о некаквој књижевној радњи који може да се односи на крајеве потоње Војводине“ Младен Лесковац одредио је нешто касније, у једном запису на

---

5 Лесковац 1940: 5.
6 Исто: 9. Видети и: Остојић 1921: 147.
7 Медаковић 1990: 025.
8 *Ibid*.
9 Радојичић 1967: 23.
10 *Ibid*.
11 Радојичић 1963: 172–173. Видети и: Радојичић 1959а: 188–191. О Никодиму: Милин 2001: 151–156 (са старијом литературом).
12 Радојичић 1963: 172.
13 *Ibid*, 173.
14 Милин 2001: 153–154.
15 Грујић 1939: 383. Запис је објавио Стојановић 1982: 67, број 212; 1986: 21, бр. 6109. Видети и: Радојичић 1963: 171.

рукопису из 1481. године писаном „в дни благочестиваго и христољубиваго господина деспота Вука“.[16] Реч је о *Јеванђељу* које се данас налази у Хиландару,[17] а преписао га је поп Јован. Као дело којим почиње Подунавска књижевност Радојичић наводи и *Повест о убијању злочастивог Батија у Угарској* непознатог писца, кога назива Србином из Средњег Подунавља.[18]

Несумњиво да је Подунавска књижевност посебан замах добила у време сремских деспота Бранковића. Они су наручивали преписивање књига и поседовали породичну библиотеку, а непознати писци из Крушедола саставили су култне списе за њихово штовање.[19] Проучаваоци се слажу да управо списи посвећени светим сремским Бранковићима представљају најзначајнија дела Подунавске књижевности, они су „последњи блесак српске средњовековне књижевности, не мање сјајан од њенога почетка“.[20] Висок квалитет служби посвећених Светом Стефану Бранковићу, Светој Ангелини, Светом Максиму и Светом Јовану Бранковићу показује да традиционална химнографија није изгубила ништа од своје свежине и вредности због тога што је испевана на самом крају средњег века.[21]

Као изузетно дело писарске и илуминаторске вештине треба поменути *Четворојеванђеље,* које је за владику Максима Бранковића преписао јеромонах Панкратије 1514. године. Рукопис се данас чува у Музеју Српске Православне Цркве. Раскошни оков за ово *Четворојеванђеље*, у сребру и позлати, радио је Петар Смедеревац 1540. године.[22]

Тихомир Остојић навео је четири рукописа, који су настали у Сланкамену, у доба деспота Георгија Бранковића, потоњег владике Максима, и његовог брата деспота Јована: два *Четворојеванђеља* и два *Апостола*.[23] Од њих је најстарије *Четворојеванђеље* из 1490. године, које су чува у Архиву САНУ.[24] *Четворојеванђеље* је 1509. године преписао је поп Георгије за цркву Светог Николе у Сланкамену. Рукопис се налази у манастиру Пива.[25] *Апостол с тумачењем* из 1513. године настао је по жељи протопопа Ђурђа, који је, видевши да братству Хиландара недостаје *Апостол с тумачењем*, о свом трошку наручио да се ово дело препише. „Препис је извршио опет неки Рус, Андреја из Сјанока (у Галицији), год 1513, ‘при благочастивом и христољубивом митрополиту београдском Кир-Максиму, бившем деспоту’“.[26] Овај рукопис данас се налази у Хиландару.[27] *Апостол*

---

16 Лесковац 1939: 424. Запис је објавио Стојановић 1982: 111, број 351.

17 Богдановић 1978: 62, сигнатура 28.

18 Radojičić 1960: 155–157, 337. Видети и: Ређеп 1968: 215–220.

19 Видети: Томин 2007: 60–77, 137–142.

20 Кашанин 1975: 489.

21 Бодановић 1980: 241.

22 Сигнатура 354. Литература о овом рукопису: Томин 2007: 70–71.

23 Остојић 1921: 143.

24 Сигнатура 232: Суботин-Голубовић 1999: 36. Запис је објавио Љ. Стојановић 1982: 113, број 360.

25 Богдановић 1982: 129, број 1974. Запис је објавио Стојановић 1982: 121–122, број 388.

26 Остојић 1921: 143–144.

27 Богдановић 1978: 159, сигнатура 406. Рукопис помиње Суботин-Голубовић 1999: 36. Издање записа: Стојановић 1982: 128, број 416; Стојановић 1986: 40–41, број 6207 (416). Последњу реченицу из овог записа објавила је Васиљев 1993: 52.

из 1514. године, који се чува у Народној библиотеци Србије[28] преписао је „грешни ђакон Божа“ у Сланкамену.[29]

И први познати нам епископ бачки у обновљеној Пећкој патријаршији, Георгије, волео је књиге и наручивао је њихово преписивање, тако да се за њега везују *Синтагма Матије Властара* из 1578/79. и *Четворојеванђеље* из 1581.[30]

У то доба, када је „само неизвесност била стална [...] скоро сви центри књижевни и преписивачки на терену данашње Војводине уништавани су за ово време од два столећа скоро по правилу барем по један пут, а не ретко и по неколико пута, како је то случај, на пример са манастиром Бођаном“.[31] Зна се да је овај манастир страдао у турском повлачењу, након изгубљених битака са Аустријом 1526, 1565, 1673, 1678. и 1687. године.[32]

Када је реч о територији Бачке, поред Бођана и Ковиља, Ђорђе Сп. Радојичић је поменуо и Куждин, насеље које је постојало између Ковиља и Каћа.[33] У Куждину је 1573. године протопоп Павал преписао *Псалтир с последовањем*.[34] Данас се овај рукопис налази у Народној библиотеци у Београду.[35] Протопоп Павал је свакако исто лице са презвитером Павом који је 1560/61. преписивао „књигу зовом Ерван“[36] за време архиепископа београдског и сремског Јакова. Радојичић је скренуо пажњу на крај записа на *Псалтиру с последовањем*, због занимљиве вести о поморској бици код Лепанта (на улазу у Коринтски залив) у којој је велики шпански писац Сервантес изгубио леву шаку. Битка је била 1571, а не 1572/73, и није се одиграла у Црном мору, како каже Павал, већ у Јонском. „До Куждина и до протопопе Павла вести су очевидно дошле с приличним закашњењем и с појмљивим нетачностима [...]. Главно је да је протопопа Павал имао живо интересовање за савремене догађаје и да је с неприкривеном радошћу бележио оно што је ишло против Турака“.[37]

Бачкој припада и манастир Моноштор, који се помиње у изворима крајем шеснаестог века, реч је о данашњем селу Бачки Моноштор код Бездана, северозападно од Сомбора.[38] У овом манастиру 1714. преписао је лепавински калуђер Виктор један *Требник*.[39] На *Четворојеванђељу* датованом око 1570, забележено је село

---

28 Сигнатура Рс 31: Богдановић, 1982: 21, број 85. Опис овог рукописа: Штављанин Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Церић 1986: 60–61. Видети и: Томин 2007: 75–76.

29 Запис је објавио Стојановић 1984: 149 број 5586. Фотографија записа у поговору Стојановић 1982: 32. Рукопис помиње Остојић 1921: 143; Радојичић 1959б: 74.

30 Грујић 1939: 392. Записе је објавио Стојановић 1982: 226, бр. 741 и 230, бр. 756. Према Стојановићу, *Синтагма Матије Властара* налази се у Патријаршијској библиотеци у Карловцима, а *Четворојеванђеље* у манастиру Јазак.

31 Лесковац 1940: 6–7.

32 Војновић 2019: 142.

33 Радојичић 1963: 298.

34 *Ibid*.

35 Опис рукописа са записом: Радојичић 1957: 94–96; Штављанин Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Церић 1986: 56–60.

36 Радојичић 1963: 298. Видети и: Радојичић 1940: 130–137.

37 Радојичић 1963: 299.

38 Грујић 1939: 403.

39 *Ibid*. Према Грујићу, *Требник* се налази у новосадској гимназијској библиотеци.

Крстур, у земљи Бачкој.[40] Свакако је реч о Руском Крстуру, који се налази у општини Кула. Одатле је рукопис послат у Хиландар 1654. године, где се и данас налази.[41]

У Бођанима је преписивачка активност посведочена 1540. године, пред турско разарање манастира.[42] Овај манастир, са храмом посвећеном Ваведењу, основан је 1478. године.[43] Несумњиво је да је поседовао библиотеку али се о њој, обзиром на учесталост страдања Бођана, не може ништа поуздано рећи.[44]

Георгије Магарашевић је 1827. године навео четрнаест рукописа који су припадали Бођанима: *Беседе Јована Златоустої*, *Јеванђеље* (1605), *Минеј за мај* (1692), *Псалтир* (1613), *Минеј за септембар*, *Псалтир* (1540), *Чудеса Свете Богородице* (1736), *Номоканон*, *Даскалија*, три књиге *Акатиста*, *Служба Светої Јована Златоустої*, *Поученија недељна*.[45] Када је реч о бођанским рукописима насталим закључно са седамнаестим веком, Димитрије Богдановић наводи само три: *Минеј за мај* из прве половине шеснаестог века, *Псалтир* из 1540. године и *Златоуст* из седамнаестог века.[46] Од старих штампаних књига у литератури их је набројано осам, почев од *Псалтира* штампаног у Милешеви 1557, издања Божидара и Вићенца Вуковића, све до *Евхологиона* објављеног у Лавову 1668.[47]

Због различитих недаћа, најчешће изазваних ратовима, са монасима су се селиле и манастирске библиотеке, те је могућно пратити „одисеју појединих књига кроз време и простор“.[48] Тако су неке од књига из Милешеве доспеле и до Бођана, као што је то случај са рукописним *Минејом*.[49] У Бођане је стигла и књига светогорског порекла о чудесима Богородице, преписана 1736. у Манасији, затим књига Јована Златоустог *О свештенству* штампана у Лавову 1614. као и московски *Октоих* из 1715, московски пролог од септембра до фебруара и велики руски псалтир.[50] За проучавање историјата бођанских књига, значајни су записи на *Алфавиту духовном*, штампаном 1747. године, који чувају забелешке и од стране купца и од стране продавца.[51] Пример да су манастири поклањали вишак својих књига најближим парохијским црквама налазимо у селу Плавна поред Бођана, где је доспело неколико манастирских књига.[52]

За манастир Ковиљ са сигурношћу се зна да је постојао у шеснаестом веку, за време турске владавине у овим крајевима, а преписивање књига трајало је током седамнаестог, осамнаестог и половином деветнаестог века.[53] Према најстаријем, на

---

40 Богдановић 1978: 64 (сигнатура 36).

41 *Ibid*.

42 Стојановић 1982: 164, број 500. Стојановић је сумњао да се ради о савременом запису, мислио је да је реч о познијем препису оригиналног записа.

43 Мирковић, Здравковић 1952: 1.

44 Суботин-Голубовић 1999: 109.

45 [Магарашевић] 1827: 8–23.

46 Богдановић 1982: 42 (број 418), 55 (број 624), 141 (број 2221).

47 Мирковић, Здравковић 1952: 77. О три руска штампана Јеванђеља из осамнаестог века в. на страни 73.

48 Војновић 2019: 147.

49 *Ibid*. 147–148.

50 *Ibid*. 147.

51 Стојановић 1987: 201, број 8541. Видети: Војновић 2019: 205.

52 Војновић 2019: 201.

53 Веселинов 1969: 160, 164.

немачком састављеном попису књига из 1777, библиотека је поседовала 95 књига.[54] Попис тринаест рукописа, који су се 1828. године налазили у ковиљској манастирској библиотеци потиче од Георгија Магарашевића: *Јеванђеље* (1607), *Јеванђеље*, *Минеј*, *Триод*, *Псалтир*, *Минеј*, *Типик* (1607), *Осмогласник*, *Псалми*, два *Псалтира*, *Минеј општак* и *Псалтир*.[55]

Према Иванки Веселинов, која је начинила преглед рукописа и старих штампаних књига ове библиотеке, у Ковиљу се налази 27 ћириличких рукописних књига и 3 преписа на латинском.[56]

Једанаест рукописа писаних у ковиљском манастиру[57] чувају се у различитим збиркама. Као посебно вредан треба поменути *Ковиљски хронограф* из треће четвртине седамнаестог века, који се налази у Шафариковој збирци Народног музеја у Прагу. Овај рукопис налази се у зборнику *Цвет врлина*.[58] У Шафариковој збирци је још један изузетан примерак из манастирске библиотеке, *Октоих првогласник*, штампан на Цетињу 1494.[59] У Епархијској библиотеци у Новом Саду чувају се издања *Привилегија* из 1732. и 1734. године, за које се претпоставља се да их је набавио ковиљски архимандрит Јован Рајић[60] Рајићеви рукописи настали у Ковиљу данас се чувају у Библиотеци Српске Патријаршије, док су два рукописа његовог *Катихизиса* својина манастирске библиотеке.[61]

У Библиотеци Матице српске чувају се вредни рукописи из ковиљске библиотеке, међу којима је *Ковиљски рукопис Душановог законика*, који је, према запису писара Стефана Стојковића, завршен у Београду 1726.[62] У Матици српској је и *Служба архистратигу Михаилу* из 1615/25. године, *Архијерејски чиновник* из 1751. написан за арадског епископа Синесија Живановића, *Песмарица ковиљских калуђера* са 29 грађанских, народних и духовних песама, настала крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века, рукопис *Историја манастира Бођана* игумана Арона Георгијевића, коју је 1815. у Ковиљу преписао јеромонах Авакум Јоановић.[63]

Записи на појединим књигама доносе драгоцене податке о околностима њихове куповине. Тако сазнајемо да је *Минеј* из 1716. године „у оскудно време манастирско“ купио ковиљски јеромонах Атанасије.[64]

---

54 Веселинов 1969: 162.

55 [Магарашевић] 1828: 14–19.

56 Веселинов 1969: 166. *Инвентар* Д. Богдановића, који обухвата рукописе закључно са седамнаестим веком, набраја шест: *Минеј за јун*, срп. 16. век, *Триод цветни*, срп. 16. век, *Псалтир* 17. век, *Октоих*, срп. 17. век *Псалтир с последовањем*, срп. 17. век и *Четворојеванђеље*, срп. 17. век: Богдановић 56 (број 642), 118 (број 1765), 91 (1258), 72 (број 949), 96 (1368), 138 (2179).

57 Веселинов 1969: 164. Исто: Бањац 2013: 305.

58 Најновији опис зборника с *Ковиљским хронографом*: Шпадијер 2015: 112–115 (под називом Зборник разнородних састава „Цвет врлина“). Видети и: Бошков 1997: 65–67; Бошков 2012: 203–215.

59 Бањац 2013: 303.

60 *Ibid*. 303–304.

61 Веселинов 1969: 164–165.

62 Грбић 2008: 115. Опис рукописа на стр. 82–98.

63 Бањац 2013: 304. За *Службу архистратигу Михаилу* наведено је да је са краја седамнаестог века. Према Грбић 2011: 79 рукопис је из 1615/25. године.

64 Војновић 2019: 128.

Од старих штампаних књига у Ковиљу се налазе: *Октоих петоіласник* Божидара Вуковића (Венеција 1537), *Псалтир с последованьем* (Милешева 1544), *Служабник* Вићенца Вуковића (Венеција 1554) и *Четворојеванђеље* (Мркшина Црква 1562).[65]

О томе да је постојала духовна заједница између манастира у Јужној Угарској и крајева преко Саве и Дунава веома речито сведочи *Псалтир с последованьем* (Милешева 1544) из ковиљске збирке.[66] Садржао је запис да је ковиљски јеромонах Неофит отишао у Милешеву по ову књигу, јер је после турског разарања Ковиља манастир оскудевао у књигама.[67] „Милешевски псалтир из Ковиља указује на нераскидиве везе између манастира у Угарској и Србији".[68]

Више од два века касније, у Ковиљу су се могле набавити књиге. Тако је забележено да је неко од гомионичких монаха у Ковиљу 1777. купио „служабник, иромологију, минеј, престоно јеванђеље, Нови завет и вероватно празнични минеј".[69]

О преписивачком и књижевном раду у области Подунавске књижевности сведоче описи рукописа, као и прегледи библиотека цркава и манастира: Бошка Петровића,[70] Саве Петковића,[71] Лазара Мирковића,[72] Радослава М. Грујића,[73] Ђорђа Сп. Радојичића,[74] Јанка Радовановића,[75] Чедомира Денића,[76] Катарине Мано-Зиси[77] и других. Драгоцен прилог ширем истраживању манастирских библиотека, посебно оних на подручју Карловачке митрополије представља књига Жарка Војновића.[78]

И поред значајних и информативних радова о Подунавској књижевности може се рећи да њено сагледавање као целине тек предстоји[79]. Слика књижевне продукције, не само када је реч о писарским центрима, него и о карактеру и мотивима, дакле о природи саме Подунавске књижевности остаје као један од будућих задатака за историчаре књижевности.

Литература:
Бањац, Ј. *Манастир Ковиљ*, Нови Сад: Платонеум, 2013.
Богдановић, Д. *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд: САНУ, 1982.
Бодановић, Д. *Историја старе српске књижевности*, Београд: СКЗ, 1980.

65 Веселинов 1969: 167.
66 *Ibid*. 160.
67 Бањац 2013: 306.
68 *Ibid*.
69 Војновић 2019: 205.
70 Петровић 1913.
71 Петковић 1914; Петковић 1951: 3–88.
72 Мирковић 1935: 313–334.
73 Грујић 1939: 330–414.
74 Радојичић 1956: 171–185; Радојичић 1958: 187-189; Радојичић 1959б: 74–76.
75 Радовановић 1990: 340–383.
76 Денић 1990: 153–180.
77 Синдик, Гроздановић-Пајић, Мано-Зиси 1991.
78 Војновић 2019.
79 Од новије литературе видети: Павловић 2003: 31–57; Тимотијевић 2008: 261–284; Војновић 2015; Давидовић 2016: 49–68. За старију литературу видети: Томин 2007.

Богдановић, Д. *Каталоі ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд: САНУ и Народна библиотека Србије, 1978.

Бошков, М. „Лик Стефана Дечанског у интерпретацији краја епохе Немањића у летописима Христофора Рачанина", у: Т. Суботин Голубовић (ур.) *Дечани у светлу археографских истраживања*, Београд: Народна библиотека Србије, 2012, 203–215.

Бошков, М. *Цароставник Јована Рајића*. Живот и дело Јована Рајића. Двеста година „Историје", Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997, 53–68.

Васиљев, Љ. „Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века", *Археографски прилози*, 15, 1993, 43–133.

Веселинов, И. „Библиотека манастира Ковиља", *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 53, 1969, 156–170.

Војновић, Ж. *Кућа на камену. Војловица и њене књиіе,* Београд: Народна библиотека Србије, 2015.

Војновић, Ж. *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века*, Панчево: Градска библиотека, 2019.

Грбић, Д. *Служба Светом архистратигу Михаилу и други садржаји*. Пролози службе и житија, Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2011, 79–87.

Грбић, Д. *Софијски и Ковиљски рукопис Душановоі законика – два преписа истоі писара*, Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2008, 115–134.

Грујић, Р. *Духовни живот*, Војводина 1, Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду, 1939, 330–414.

Давидовић, М. *Српски скрипторији од XII до XVII века*. Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), Београд: САНУ, 2016, 49–68.

Денић, Ч. *Рукописне књиіе манастира Грiетеіа у XIX веку*. Манастир Гргетег, прилози монографији, Нови Сад: Матица српска, 1990, 153–180.

Кашанин, М. *Српска књижевност у средњем веку,* Београд: Просвета, 1975.

Лесковац, М. *Култура и књижевност старе Војводине*, Нови Сад: Издање „Дана", 1940.

Лесковац, М. *Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе*. Војводина 1, Од најстаријих времена до велике сеобе, Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду, 1939.

Лесковац, М. *Српска књижевност у Војводини пре Велике сеобе*, Нови Сад: прештампано из Културно-привредног прегледа Дунавске бановине, бр. 4, Нови Сад 1940.

[Магарашевић, Г.] „Монастырь Бодіаны", *Летопис Матице српске*, 11, 1827, 5–29

[Магарашевић, Г.] „Монастырь Ковиль", *Летопис Матице српске*, 14, 1828, 10–27.

Медаковић, Д. *Историоірафија фрушкоіорских манастира,* Фрушкогорски манастири, Београд: Галерија Српске академије наука и уметности, 1990, 020–027.

Милин, Ж. „О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном Четворојеванђељу, преписаном 1404–1405. године у манастиру Водица, у румунској земљи", *Темишварски зборник*, 3, 2001, 151–156.

Мирковић, Л. „Опис рукописних богослужбених књига Горње и Доње цркве у Сремским Карловцима", *Боіословље*, X, 4, 1935, 313–334.

Мирковић, Л, Здравковић, И. *Манастир Бођани*, Београд: САНУ, 1952.

Остојић, Т. *Књижевност у Срему за последњих деспота Бранковића (1465–1516).* Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу, Београд: С. Б. Цвијановић, 1921, 141–147.

Павловић, В. „Украс у рукописима писаним у Срему 1450–1600", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 34–35, Нови Сад 2003, 31–57.

Петковић, С. *Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Грiетеіа*, Споменик САН, Одељење друштвених наука. Нова серија 3, Београд 1951, 3–88.

Петковић, С. *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци: Монашко удруж. правосл. српске митропол. карловачке, 1914.

Петровић, Б. *Из старе српске књижевности*, Ср. Карловци: Српска манастирска штампарија, 1913.

Радовановић, Ј. *Рукописи фрушкогорских манастира,* Фрушкогорски манастири, Београд: Галерија Српске академије наука и уметности, 1990, 340–383.

Радојичић, Ђ. *Ватикански рукопис попа Никодима*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, III, Нови Сад 1959а, 188–191.

Радојичић, Ђ. *Два српска споменика из Бачке пре Велике сеобе 1690. године*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, I, Нови Сад 1957, 94–97.

Радојичић, Ђ. „Две старе српске рукописне књиге из Војводине“, *Библиотекар*, VIII, 3–4, 1956, 171–185.

Радојичић, Ђ. „*Књига зовом Ерван* са записом о београдско-сремском архиепископу Јакову (из 1560/61. год.)“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, XIII/1–2, 1940, 130–137.

Радојичић, Ђ. *Крушедолске црквене песме XVI века,* Грађа за проучавање споменика културе Војводине, књ. II, Нови Сад 1958, 187–189.

Радојичић, Ђ. *Најстарији српски записи из Бачке*, Творци и дела старе српске књижевности, Титоград: Графички завод, 1963.

Радојичић, Ђ. *Осамнаести век, када се нова српска књижевност рађала*, Књижевност, књ. XXXVIII, св. 4 (април), Београд 1964, 335–337.

Радојичић, Ђ. *Почеци књижевног рада код Срба у Средњем Подунављу*. Творци и дела старе српске књижевности, Титоград: Графички завод, 1963.

Радојичић, Ђ. *Преглед развоја и подела старе српске књижевности*. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад: Матица српска, 1967.

Радојичић, Ђ. „Развојни лук старе српске књижевности“, *Летопис Матице српске*, књ. 385, св. 4, 1960, 328–346.

Радојичић, Ђ. „Стара српска књижевност у Средњем Подунављу“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књига II, 1957, 239–270.

Радојичић, Ђ. „Старе српске рукописне књиге писане у Срему пре почетка XVI века“, *Зборник Матице српске за филологију и линвистику*, II, 1959б, 74–76.

Рађеп, Ј. „*Повест о убијању Батија* споменик Подунавске књижевности“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XI/1, 1968, 215–220.

Синдик, Н, Гроздановић-Пајић, М, Мано-Зиси, К. *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд-Нови Сад: Народна библиотека Србије, Библиотека Матице српске, 1991.

Стојановић, Љ. *Стари српски записи и натписи*, књига I, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1982. (фототипско издање).

Стојановић, Љ. *Стари српски записи и натписи*, књига III, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1984. (фототипско издање).

Стојановић, Љ. *Стари српски записи и натписи,* књига IV, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска 1986 (фототипско издање).

Стојановић, Љ. *Стари српски записи и натписи,* књига V, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1987. (фототипско издање).

Суботин-Голубовић, Т. *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд: САНУ, 1999.

Тимотијевић, М. *Манастир Крушедол*, друга књига, Београд: Драганић, 2008.

Томин, С. *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум, 2007.

Шпадијер И. и др, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд: Службени гласник, 2015.

Штављанин Ђорђевић, Љ. Гроздановић-Пајић, М. Церниħ, Л. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књига прва, Београд: Народна библиотека Србије, 1986.

Radojičić, Đ. *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd: Nolit, 1960.

ПРИЛОЗИ:

1405.

[212] Сиіе светоіе еѵгелие написа попь Никодимь на оугрсцѣи земли вь лѣто шестотого (!) гоненія, ѿ начела бітіа числімо .ѕ. и деветьсьтно и .г҃.і.

Запис у рукоп. Тисменског манастира у Влашкој. — Архивъ Калачова, III·

Слика 1. Запис попа Никодима на Јеванђељу
(*Стари српски записи и натписи*, 4, 21)

Слика 2. Четворојеванђеље попа Јована, 1481.
(*Хиландар*, 28)

Слика 3. Служба архистратигу Михаилу, 1615/25.
(*Библиотека Матице српске*, РР II 48)

Слика 4. Ковиљски рукопис Душановог законика, 1726.
(*Библиотека Матице српске*, РР I 35)

SVETLANA TOMIN
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE LITERATURE ON THE TERRITORY OF BAČKA, WITHIN THE DANUBE-REGION LITERATURE

Summary

To describe the writings of Serbs in the central Danube-region, the literature historian Đorđe Sp. Radojčić used the term the Danube literature. It began in 1405 when the priest Nikodim Grčić made a copy of the *Gospel*, which is kept in the National Museum in Bucharest.

Although it was outside the border zone of the Serbian territory at the time, the Danube literature nourished the cultural heritage of the previous Nemanjić and Lazarević dynasties. Precisely because of the strong presence of themes and ideas from the golden epoch of Serbian medieval literature, its main landmark is traditionalism.

Besides the monasteries of Fruška gora as the main centres of literary work, the monasteries in Bačka, Bođani and Kovilj also testify to the active craft of the copying and nourishing of literacy and literature. It is enough to mention *the Chronicle of Kovilj* from the end of the 17th century, which is kept in the Safarik's Collection in the National Museum of Prague, or *the Manuscript of Kovilj of Dušan's Code*, copied in Belgrade in 1739. The copying craft in the monastery of Kovilj lasted during the 17th, 18th and halfway into the 19th century.

Keywords: the Danube literature, Bođani, Kovilj, Đorđe Sp. Radojičić.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

АЛЕКСАНДАР КРСТИЋ
Историјски институт, Београд
aleksandar.krstic@iib.ac.rs

УДК: *271.222(497.113 Бачка)"14"*

БОРИС СТОЈКОВСКИ
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

ЕПАРХИЈА БАЧКА ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ

Сажетак: У раду се анализира црквена организација на тлу Бачке у позном средњем веку и током османске владавине на овом тлу. Посебан акценат се ставља на манастире, њихов настанак и развој у доба османске управе над овим делом југа Угарске. Дата је и хронотакса бачких владика (митрополита и епископа), а на основу османских, латинских и нешто српских извора аутори су осветлили парохијалну организацију на тлу Бачке, уз неколико значајних информација у вези са културним и економским животом бачких цркава и манастира.

Кључне речи: Епархија бачка, Српска Православна Црква, средњи век, османска власт, Срби.

За разлику од других делова јужне Угарске у позном средњем веку, пре свега Срема и Баната, Бачка је све до Мохачке битке 1526. године изгледа остала по страни од масовних српских сеоба. Иако први директни подаци о православним Србима насељеним у јужној Бачкој потичу још из 1437. године,[1] према пописима католичке црквене десетине из 1522. године може се закључити да су бар две трећине становништва тог простора пред Мохачку битку чинили Мађари.[2] Огромна турска разарања централних делова Угарске након Мохачке битке изазвала су велику депопулацију и нестанак великог дела старог становништва.[3] На испражњене територије Бачке убрзо почиње масовно насељавање српског становништва. Већ у месецима после Мохачке битке Бачка је постала једно од главних средишта покрета „цара" Јована Ненада, који је, иако краткотрајан, показао значајну улогу српског народа на овом подручју.[4] После освајања Будима и средишњих делова Угарске 1541. године, започела је турска владавина на тим просторима, дуга скоро један и по век. Формиран је Сегедински санџак, који је покривао читаво подручје данашње Бачке.[5]

---

1 У извештајима о делатности инквизитора Јакова Маркијског у јужној Угарској из 1437. године истиче се да већи део Срема насељавају Рашани, и да у већини градова и села Рашани и Босанци живе измешани са католицима. Исти случај био је и на другој, бачкој обали Дунава, приближно у дубини од једне миље: Fermendžin 1892: 159, 163; Грујић 1931: 437–440; Ћирковић 1982: 319; Ћирковић 1990: 41–42; Д. Динић-Кнежевић 1988: 9–10.

2 Szabó 1954: 22–84; Ђере 2004: 108.

3 Thúry 1893: 266–276, 319–322; Ердујхељи 1894: 74, 98–100; Ивић 1929: 63–64, 67; Ћирковић 1982: 477–478; Самарџић 1993: 137–140; Barta 1994: 94; Ђере 2002: 185–188.

4 О томе детаљно: Стојковски 2018: 43–150.

5 Halasi-Kun 1964: 68; Káldy-Nagy 2008: 13–367; Ђурђев, Лебл 1960: 171–173, 497; Зиројевић 1970: 21–22;

Османске власти су у оквиру своје популационе политике у Угарској предузимале планске мере за насељавање опустелих крајева. Срби су били главни колонизациони елеменат у Бачкој, као и у већини других крајева Угарске под османском влашћу. Османски пописни дефтери из друге половине XVI века сведоче да је Бачка у том периоду највећим делом била насељена Србима.[6] Бачку насељавају групе српског становништва из Срема, Славоније, Србије, Босне, Далмације, као и из других крајева. Летописац манастира Грабовца на северу Барање, близу Сексарда, је забележио: „придоше мнози христијани, наши Србљи, в сију земљу мажарску, последујуште Турком, својим спахијам, по заповједи обладајуштаго тогда цара, и наплнише до самога Јанока (тј. Ђура) вароши и села, и селенија своја с'творише, цркви и доми себја вдрузише". Плодност панонске равнице привлачила је досељенике из сиромашнијих крајева на Балканском полуострву, јер, како бележи поменути летописац, „сија земља мажарска јест прекрасна и љепа, житородна и плодоносна, исплнена всаким обилијем к прекрмленију тјелесному потребним".[7] Зато су и монаси манастира Драговића у Далмацији 1585. године прешли међу Србе насељене у западној Угарској и основали манастир Грабовац на северу Барање.[8]

Са насељавањем српског становништва у Бачку ширила се и православна црквена организација на овим просторима. У другој половини XV века православни у Угарској, не само Срби, већ и Власи и Русини, били су под јурисдикцијом београдског митрополита.[9] Почетком четврте деценије XVI столећа међу јерарсима Охридске архиепископије помиње се *угарски* митрополит Јосиф, чија је духовна власт, према неким мишљењима, после турског освајања Београда и Срема обухватала територију државе Јована Запоље.[10] Када су Османлије заузеле Бачку, формирана је Сегединска епархија, која је од обнављања патријаршије у Пећи 1557. године улазила у састав Српске Цркве. О историји ове епархије постоје само оскудни и фрагментарни подаци, махом записи са поменима сегединско-бачких епископа и митрополита. У једном запису из 1556, насталом годину дана пре обнове патријаршије у Пећи, помиње се Захарије, родом од Вранеша, као *епископ сегедински, от он пол Белога Дунава ...*

Крстић 2014: 58–59.

6 Зиројевић 1993: 134–135; Ђурђев, Зиројевић: 1988: 7–80; Velics 1890: 145–149; Káldy-Nagy 2008: 13–367; Крстић 2014: 60–63.

7 Красић 1881: 60–61.

8 Поповић 1939: 161; Грујић 1939: 402; Лемајић 2006: 100–101; Ћирковић 1996: 79–80. О манастиру Грабовцу видети: Давидов 1990: 303–309.

9 Угарски краљ Матија Корвин је на молбу београдског митрополита Јоаникија (*Iowanichius Metropolitani Nandoralbensis*) 20. марта 1479. године ослободио православне влашке свештенике у Мармарошкој жупанији, који су потчињени овом митрополиту, редовних и ванредних пореза, као и пореза на со. Повеља је сачувана у препису из 1721. године: Magyar nemzeti levéltar országos levéltara (=MNL-OL), Budapest, *Diplomatikai levéltar* (=DL) 36886; Mihalyi de Apşa 1900: 536; Mihalyi de Apşa 2009: 753, nr. 313; Барбулеску 1908: 112; Грујић 1939: 340–341; Filipaşcu 1997: 73–74; Радојичић 1965: 286; Калић-Мијушковић 1967: 310; Ћирковић 1982: 444; Вуковић 1996: 232; Вуковић 2009: 414. Издавач ове исправе Јоан Михаљи де Апша је погрешно транскрибовао име београдског митрополита као *Iovanychik*. Он је такође сматрао да је у питању грешка и да се не ради о београдском митрополиту, како пише у документу, већ о митрополиту из ердељског Београда, односно Ђулафехервара (Алба Јулије).

10 Костић 1933: 37; Грујић 1939: 340–341, 345–347; Ђурђев 1960: 101–104, 190; Ћирковић 1982: 444.

(зо)вома Бачка међа.[11] Следећи именом познати архијереј био је *митрополит Сегединскаго града Бачкије области* Георгије, који се помиње 1578. године. Он је пре 1581. године напустио своју епархију и склонио се у манастир Петковицу под планином Цер, где се својевремено и замонашио. Као љубитељ књиге давао је да се преписују богослужбени и средњовековни законски текстови. На челу Сегединске епархије почетком наредног века (1609) налазио се митрополит Мардарије.[12] Свакако једно од највећих питања у овој хронотакси бачких владика, проузроковано изразитом оскудношћу извора, јесте и чињеница да је бачка епископија изгледа у неком тренутку постала митрополија у оквиру обновљене Пећке патријаршије, међутим о тим променама речени записи ћуте. Будући да је први бачки владика титулисан као епископ, сасвим је извесно претпоставити да је митрополијски статус Бачка епархија добила управо обновом Пећке патријаршије и уобличавањем њене црквене организације.

Делатност хришћанске Цркве у исламској османској држави била је скопчана са бројним потешкоћама и ограничењима. Иако се османске власти нису мешале у унутрашњу организацију Православне Цркве и њену хијерархију и администрацију, Црква је била под пуном контролом османске државе. Епископи, митрополити и патријарси нису могли бити постављени без одобрења Високе Порте, а јерархија је била одговорна властима за послушност својих верника које је представљала пред државом. Османске власти су Цркву третирале као *мукату*, државно добро које се даје у закуп и чији су закупци – патријарси, митрополити и епископи – били дужни да царској благајни плаћају дажбине: *пешкеш* приликом добијања новог или потврде старог берата о именовању на положај, и годишњи данак *кесим*.[13] Захваљујући сачуваном дефтеру у који су бележени приходи убирани од свих православних цркава и њихових епархија у Османском царству између 1640. и 1655. године, постоји нешто више података о сегединско-бачким митрополитима и стању у овој епархији половином XVII столећа. Митрополита Неофита су 1640. године османске власти свргле са положаја и отеле му 400.000 акчи и сву другу имовину, због оптужби да је наводно покрштавао муслимане.[14] Вероватно да би се склонио од даљег гоњења, он је већ у јануару 1641. године као изасланик фрушкогорског манастира Хопова ишао у Русију, молећи за царску помоћ овој монашкој обитељи.[15] Михаило, *митрополит Бача и Сонбора и Титела и њихових области у Сегединском санџаку*, како га титулише османска црквена канцеларија, ступио је на упражњени архијерејски трон тек 1645. године. Тада је Сегединској епархији припојена и обудовела митрополија Солнока и Ковина. У време његовог владичанства живописана је 1651. године стара црква манастира Ковиља.[16] Митрополит Михаило је пре јула 1653. године такође био протеран из Сегедина, наводно *због тога што се према раји није лепо опходио*. На предлог патријарха Гаврила I, за Михаиловог наследника постављен је митрополит

[11] Стојановић IV: 57, бр. 6293; Грујић 1939: 389.
[12] Стојановић I: 226, 230, бр. 741, 742, 756; Ћирић 1929: 407; Грујић 1939: 392.
[13] Тричковић 1980: 61–82.
[14] Тричковић 1980: 127.
[15] Димитријевић 1922: 201; Грујић 1939: 392.
[16] Момировић 1993б: 212.

Симеон, који је платио пешкеш увећан са 800 на 3600 акчи.[17] Њега је вероватно наследио митрополит Георгије, који се помиње у једном натпису из 1667. године.[18] Зна се и са сегединског владику Саву, али није познато када је он управљао овом епархијом. Последњи познати сегедински митрополит под османском влашћу био је Филип, који је према једном запису из XVIII века на рукописном Јеванђељу из манастира Пиве, похрањеном у Цетињском манастиру, почетком јануара 1678. године умро у Београду. Ово Јеванђеље је овај владика добио на Косову, а у остатку записа наводи се занимљив опис и спомен Косовског боја и крвопролића које се тамо збило.[19] Међутим, о његовом епископству других детаља нема.

У првом попису сегединске нахије 1548. године, Срби су концентрисани у неколико села (помињу се и два ожењена свештеника), а живе и у Сенти.[20] Што се српског присуства у самом Сегедину тиче, зна се да је Срба било у селу Фазексер, где је 1670. године пописано готово 20 српских кућа.[21] Срби су се у Сегедин почели насељавати већ у раном турском периоду и остали су у делу града који се називао Паланка, а који је представљао некадашњи suburbium, те се сматра да је у Паланци била и сама саборна црква сегединских владика. Нажалост, матичне књиге су сачуване само за период након 1720. године.[22]

Шеријатско право забрањивало је подизање нових хришћанских цркава и манастира, али је било дозвољено, под тачно прописаним условима, обнављање постојећих богомоља. Обнова дотрајалих цркава била је могућа уз неопходну дозволу власти, под условом да у околини не станују муслимани, и да се црква не налази између две џамије. Приликом обнове, храм није смео бити прошириван или дограђиван преко претходно постојећих димензија.[23] У пракси, на подручјима турске Угарске насељеним новопристиглом српском популацијом, као што је била Бачка, „обнављање старих цркава" значило је углавном подизање нових православних храмова поред рушевина старих католичких, или на потпуно новим локацијама.[24]

У Бачкој је било знатно мање српских манастира него у Срему или Банату. Пошто разлог томе није био мањи број православних верника на тлу Бачке у односу на друга подручја, чини нам се да је улогу у овом феномену имала и географија. Наиме, од давнина, за подизање манастира бирана су усамљена и скровита места, такозване „пустиње", често локације у подножју шумовитих брда и планина поред речица и

[17] Тричковић 1980: 127, 148–149, 153–154; Грујић 1939: 392; Ћирковић 1997: 79–80.

[18] Стојановић IV: 175, бр. 6961.

[19] Стојановић VI: 43, бр. 9641; Грујић 1939: 392. О сегединско-бачким митрополитима током османске владавине видети и: Вуковић 1996: 112–113, 188, 306, 325, 350, 429, 497; Крстић 2014: 77–78.

[20] Vass 1979: 5–80.

[21] Káldy-Nagy 2002: 176–177. Век раније такође нема Срба у самом граду, па ни у Фазексеру, Káldy-Nagy 2008: 13–19.

[22] Bálint 1962: 149 истиче да то није исто место са данашњим храмом; Blazovich 2007: 57–69; Marjanucz 2011: 43.

[23] Зиројевић 1984: 15–33.

[24] Према летопису манастира Грабовца у Барањи, монаси су од будимског паше добили ферман који им је дозвољавао или да обнове стару цркву, чији су остаци постојали на једном брегу, или да подигну нову. Они због сиромаштва нису могли да обнове горњу цркву, већ су 1587. године подигли другу, мању: Красић 1881: 61; Грујић 1939: 402–403; Давидов 1990: 303.

потока. На таквим местима су углавном смештени и православни манастири у Срему, на Фрушкој гори, или у јужном Банату, у подножју Банатских планина.[25] Чини се да отворена равница Бачке није одговарала монасима, и да су избегавали да на њој заснивају своје обитељи. Поред манастира Бођана и Ковиља, који постоје и данас, у периоду османске власти на простору Бачке постојао је још само православни манастир у Батмоноштору. Услед малобројности историјских извора, време и околности оснивања и најстарија прошлост ових духовних средишта још увек нису довољно расветљени.

Према предању забележеном у манастиру Бођанима још пре почетка XVIII века, овај манастир посвећен Ваведењу Пресвете Богородице подигао је 1478. године неки далматински трговац Богдан, заузимањем војводе Дмитра Јакшића. Манастир је наводно добио име по оснивачу.[26] Међутим, неки историјски подаци упућују на нешто другачији закључак о оснивању манастира Бођани. Наиме, у дефтерима из XVI века уписано је село *Будиновци, друго име Бела Црква*.[27] Атар села Бела Црква граничио се са имањем манастира Бођана, како се види из записа насталих 1620. и 1679. године, а траг овог насеља сачувао се у имену потеса Бела Црква североисточно од села Бођани.[28] Назив Бела Црква могао би бити превод мађарског Fejéregyház, како се звало једно сада неубицирано средњовековно насеље у Бачкој жупанији. Додуше, постоји и мишљење да се Фејеређхаз налазио негде у близини Фекетића и Врбаса.[29] Насеље Фејеређхаз је последњих деценија XV века припадало војводи Милошу Белмужевићу,[30] који је уз деспоте из куће Бранковића и браћу Јакшиће у то време био најистакнутији српски властелин у Угарској. За овог храброг ратника се зна да је помагао Православну Цркву, о чему сведочи и његов тестамент.[31] Извори помињу Богородичину цркву у Потисју у близини његовог дома, у којој је војвода са својим људима славио Васкрс када су их напали Турци. Из контекста приче могло би се закључити да се ради о његовој задужбини.[32] Манастир Бездин у долини Мориша у садашњем румунском Банату, подигнут на некадашњим Белмужевићевим поседима, такође је, као и Бођани, посвећен Ваведењу Пресвете Богородице.[33] Уколико је, дакле,

---

25 О фрушкогорским и банатским манастирима видети: Зиројевић 1984: 47, 70, 77, 79–80, 107, 124, 132–133, 135, 160, 185, 188; Кулић, Срећков 1994; Медаковић 2007; Zirojević 2009: 88–178; Јовановић 2000: 13–31, 45–50, 83–84, 87–88, 155–156, 163, 181–182; Ţeicu 2007: 76–78, 96–100, 115–116, 119–125, 129–131, 136–138, 139–140, 141–144, 146–151.

26 Први игуман манастира Бођана, према овом извору, био је јеромонах Никанор, који се замонашио у манастиру Ресави: Сербске лѣтописи 9, 1827: 5–7; Стојановић II: 52, бр. 2362; Стојановић VI: 123, бр. 10212; Грујић 1939: 357–358.

27 Ђурђев, Зиројевић 1988: 31; Káldy-Nagy 2008: 196–197.

28 Стојановић II: 52, бр. 2362; Стојановић III: 62–63, бр. 4999; Поповић 1952: 81, 162. У средњем веку постојало је и насеље Бођани (Bogyán), које је Фердинанд I 1527. године даровао, поред других поседа, кастелану Бача Јовану Долићу: Ивић 1929: 360–361; Поповић 1952: 19, 81, 159; Лемајић 2006: 344.

29 Csánki 1894: 149.

30 MNL-OL, DL 26655; Ивић 1913: 93–94; Magina 2010: 139; Лемајић 2006: 90, 202, 205, 354; Крстић 2013: 179–180, 182.

31 Ивић 1913, 93–94; Лемајић 2006: 354; Крстић 2013: 181–182; Krstić 2016: 153–156.

32 Tuberon 2001: 134–135; Крстић 2013: 171–172, 180–181. Грујић 1939: 366, доводи у везу ову цркву са некадашњим манастиром Дреновац, који се налазио између Зрењанина и Ечке.

33 Оснивање манастира Бездина предање такође приписује браћи Јакшић. Према једном запису, зидање

манастир Бођани подигнут на простору који је припадао властелинству Милоша Белмужевића, може се претпоставити да је овај српски војвода био његов оснивач. Или да је бар на свом поседу подигао првобитну цркву, која је постала језгро будућег манастира Бођани.[34]

Постоји, ипак, и извесна историјска веза са предањем које помиње Јакшиће као ктиторе Бођана. Наиме, после Белмужевићеве смрти 1500. године његова удовица се преудала за једног угарског властелина, коме је у мираз донела и све поседе свог покојног супруга.[35] Када је поменути властелин после Мохачке битке прешао на хабзбуршку страну, Марко Јакшић је то искористио и од краља Јована Запоље 1529. године добио даровну повељу за бивше Белмужевићеве поседе, укључујући и поменути Фејеређхаз.[36] Питање је, међутим, да ли је у тим смутним временима Јакшић уопште могао да реализује ову даровницу, и да ли је током 12 година колико је прошло до коначног турског освајања Бачке успео да подигне манастир Бођане.

Према запису у једном псалтиру, ту књигу је преписао јеромонах Јероним у манастиру Бођанима 1540. године, што би сведочило да је у то време ова монашка обитељ постојала.[37] Међутим, према Љубомиру Стојановићу овај запис није савремен, већ познији, а бројна питања о манастирској прошлости у XVI и XVII веку такође остају отворена. Наиме, записи који доносе вести за историју манастира у том периоду нису сачувани у оригиналу, већ у преписима из XVIII века, и садрже опречне податке, нарочито хронолошке. Тако се из неких записа сазнаје како је манастир запустео у време османског освајања Бачке и обновљен 1565. године трудом игумана Василија Пожаревчанина. Он је од турских власти добио дозволу да подигне нову дрвену цркву и поврати ранија манастирска имања. Према истом извору, игуман Василије је умро 1579. у 69. години живота.[38] Међутим, у другом запису који приповеда о истим догађајима, наводи се да је обнова манастира започела под претходним игуманом Кирилом који је дошао из Милешеве. Исте године када је подигнута дрвена манастирска црква умро је и игуман Кирил,[39] а нови игуман Василије Пожаревчанин добио је од Топал-паше у Бачу потврду међâ манастирског имања и дозволу за изградњу дрвене цркве.[40] Према истом запису, манастирска

манастирске цркве започето је 1539. године (Стојановић III: бр. 4963), али је манастир са првобитним храмом могао настати и знатно раније, уп. Грујић 1936: 443–444, 447; Јовановић 2000: 111–112; Ţeicu 2007: 79–80; Спремић 2010: 44; Крстић 2013: 180; Krstić 2016: 158.

34 Крстић 2013: 179–180; Krstić 2016: 158.

35 Magina 2014: 147–148, 153–156.

36 Borovszky 1900: 48; Magina 2014:150.

37 Стојановић I: 164, бр. 500.

38 Сербске лѣтописи 9, 1827: 7; Стојановић III: 55, бр. 4972, 4973; Стојановић VI: 123, бр. 10212; Грујић 1939: 357–358, 402.

39 У првом издању овог записа у *Српском летопису* обнова манастира Бођана и изградња дрвене манастирске цркве датовани су .а҃.ѕ҃.г҃.н҃., што је свакако погрешно написна година. Ако би претпоставили да су последње две цифре пермутоване, онда би то одговарало 1653. години. Исте године умро је и игуман Кирил. У Стојановићевом издању, међутим, обнова манастира и Кирилова смрт датовани су .а҃.ѕ҃.ч҃.и҃, односно 1698. годином: Сербске лѣтописи 11, 1827: 16; Стојановић III: 62–63, бр. 4999.

40 Надимак Топал („хроми“) носило је више османских достојанственика XVI–XVIII века (и касније), па није јасно о коме се заправо ради. Темишварски паша Мехмед звани Топал, послат је у Босну крајем 1656. године, и то је једини великодостојник са овим надимком који хронолошки и донекле просторно

обнова завршена је при игуману Василију, изгледа 1679. године.[41] Будући да се у још једном од записа говори о обнови манастира 1678. године, која је уследила након његовог пљачкања и разарања 1675. године,[42] причу о обновитељској делатности игумана Василија Пожаревчанина највероватније треба сместити у то време, а не у XVI век. Чини се да су главни разлози за настанак наведених записа везани за питање манастирских земљопоседа. Наиме, уочљиво је да се у њима описују границе манастирског имања према суседним насељима (Бела Црква, Бач, Немци, Вајска) и да се инсистира на манастирским правима на тај грунт, која су изгледа угрожавали становници поменутих села.[43] Манастир Бођани страдао је поново за време Бечког рата (1695) и током Ракоцијевог устанка (1705). Садашња манастирска црква изграђена је 1722. године.[44]

Постоји и један запис на руском Часослову с краја XVII или почетка XVIII столећа, који је својеврсна хроника овог манастира. Хронологија на овом запису се разликује унеколико, али помиње неке значајне моменте манастирске повеснице. За прву цркву овај запис наводи да је саградио 1478. године властелин Богдан далматински, у време кнеза Димитрија Јакшића, како овај каснији извор назива српског властелина у Угарској. По овом запису, у доба *тиранина Турчина* Сулејмана 1565. године изграђена је друга црква, док се трећа црква датује у 1695. годину, када је *римски император* Леополд I прогнао Турке, како се наводи. Овај запис такође спомиње пљачкање цркве у време Ракоцијевог устанка (*от мажаров*) и обнову 1722. године. Овај запис истовремено доноси поменуту причу о убиству Турчина, и плаћању крвнине, смештајући овај догађај у 1622. годину. И овде је прича о досељавању из Вајше 1696. године, али и део који помиње насељавање 1714. године девет кућа из рита и допуштење манастира да се ти људи населе на манастирском грунту и сагради своје колибе.[45]

О животу самога манастира у ово доба сведоче и неке књиге које су прибављене у ово доба за бођански манастир. Тако је „светој обитељи бођанској“ неки господар Ракосав поклонио за 25 форинти Триод посни, израђен у Кијевопечерској лаври 1640.

коинцидира. B. Hammer 1979: 436.

41 У *Српском летопису* на крају записа недостаје година, док се у Стојановићевим *Старим српском записима и натписима* она наводи као .а҃.ѕ҃.о҃.ф҃., односно 1679. година: Сербске лѣтописи 11, 1827: 16; Стојановић III: 62–63, бр. 4999. Р. Грујић је сматрао да је у Стојановићевом издању година погрешно наведена уместо 1579. године: Грујић 1939: 402, нап. 1.

42 Сербске лѣтописи 11, 1827: 16; Стојановић III: 61–62, бр. 4995, 4996.

43 На Божић 1620. године игуман Бођана је затворен у Бачу због тога што је неки човек био убијен на манастирском имању, а сељани суседних насеља (Бач, Бела Црква, Немци) су пред турским властима лажно пребацили кривицу на манастирско братство. Игуман је ослобођен тек после 13 месеци, када је манастир скупио новац да плати крвнину. Међутим, и овде постоји несагласност међу различитим изворима, пошто се у у једном запису наводи да је затворени игуман био Кирил Морачанин, а у другом да је у питању Василије из Моноштора: Сербске лѣтописи 9, 1827: 8; Стојановић I: 298–299, бр. 1088. Село Немци налазило се између Плавне, Вајске и Оџака: Поповић 1952: 124.

Занимљив је помен на запису из 1696. године на једном Евхологиону-требнику, штампаном у Дугом Пољу у Влашкој 1635. године, како се на манастирској ханти населило село Вајска, те да су се, када су прелазили реку из старог насеља Вајше у Вајску, у води утопили муж и жена са двоје деце: Момировић 1993а: 17.

44 Зиројевић 1984: 66; Крстић 2014: 79. О манастиру Бођани видети: Момировић 1980; Стошић 2011.

45 Момировић 1993а: 34.

године. Речени Ракосав је Бођанима ову књигу поклонио, судећи према запису, 1655. године, у време игумана Михаила.[46]

О времену и околностима подизања манастира Ковиља, посвећеног Светим Арханђелима, нема сачуваних вести. Традиција да је манастир Ковиљ основао Свети Сава не може се сматрати веродостојном, како је то приметио још заслужни црквени историчар и теолог Радослав Грујић.[47] Не само да она није потврђена изворима, већ и изразито прозелитска католичка верска политика у Угарској током првих деценија XIII века искључује такву могућност.[48] Штавише, тада се гасе и неки од последњих грчких манастира у Угарској, као што је био онај у Вишеграду, који је 1221. године прешао у руке бенедиктинаца.[49] У XV веку у трговишту Кабол у Бачкој дијецези изграђен је фрањевачки манастир.[50] Први поуздани податак о православном манастиру Ковиљ налази се у дефтеру из 1578. године, када је уписан заједно са селима Кобиљ и Брљадин, поред којих се налазио. Забележен је на крају пописа оба села, дакле двапут, и оба пута тај помен је гласио овако: „Manastır der mabeyn-ı karye-i mezbure Kobila ve Barladin, ber vech-i nakd, fi sene: 100." Из овога се види да је манастир годишње имао да плати 100 акчи као приход ризници уместо плаћања од летине у натури, али се не наводи коме је манастир посвећен, нити се поближе дају детаљи о броју калуђера или имању манастира чији су приноси подлегали порезу. У сваком случају, скроман износ разрезаних дажбина указује да ни имање манастира Ковиљ у то време није било велико, што би опет посредно упућивало да ни братство тада није било бројно.[51] Према неким мишљењима, основан је као метох фрушкогорског манастира Прибина Глава.[52]

---

46 Момировић 1993а: 7.

47 Грујић 1939: 337, 403.

48 Engel 2005: 97–98.

49 Осим православног манастира Светог Димитрија у Сремској Митровици, који је опстао до прве половине XIV века, остали „грчки" манастири у Угарској (у Вишеграду, Веспрему, Пентелеу, Оросланошу, Думбову) опустели су у деценијама након пада Цариграда 1204, или најкасније у време монголске најезде на Угарску 1241/1242. године, и потом су преузети од католичких монашких редова: Стојковски 2019: 117–136.

50 Папа Мартин V је босанским фрањевцима одобрио подизање овог манастира 1421. године: Fermendžin 1892: 114–115.

51 BOA, *TTD* 572, 63r, 68r; аутори се овом приликом срдачно захваљују вишем архивисти Мађарског националног архива др Еви Шимон Сепеши и Миклошу Фотију, истраживачу сараднику Историјског института Истраживачког центра за друштвене науке Мађарске академије наука у Будимпешти што су уступили копију самог дефтера где се наводи манастир Ковиљ, као и транскрипцију истог на основу бележака Тибора Халаши-Куна. У скорије време, по речима уважених колега, очекује се публиковање целог дефтера из 1578. године. В. и Зиројевић 1984: 118.
Колико је теже проучавати бачке манастире сведочи и чињеница да су и готово сви сремски (фрушкогорски манастири) пописани у дефтерима, те да се у њима неретко наводи и коме је манастир посвећен, нпр. Свети Стефан Штиљановић (Шишатовац), затим манастир Свете Петке (Петковица), Свети Сава (Кувеждин), и други. McGowan 1983: 104–105, 196, passim.

52 Ово мишљење се заснива на два пописа ствари манастира Прибине Главе и заједничке својине Прибине Главе и Ковиља, записаних на *Минхенском псалтиру*: Стојановић II: 461–462, бр. 4578, 4579. Пописи су недатирани, али свакако потичу из XVII века. П. Момировић је указао на могућност да су у ратним годинама од 1683. до 1688. монаси Прибине Главе из Срема избегли у Ковиљ са својим драгоценостима, и да постојање богослужбених предмета којима су се монаси два манастира заједно служили у том

Као што је речено, манастирска црква била је живописана 1651. године,[53] а 1654. године ковиљски изасланици предвођени архимандритом Јоаникијем добили су од руског цара помоћ за манастир. Архимандрит Гаврило из манастира *Кобиљ* је 1675. године такође молио помоћ у Русији, жалећи се на тежак живот и велику беду под турском влашћу.[54] Манастир је више пута пљен и рушен током Бечког рата, као и за време Ракоцијевог устанка (1704).[55] Стара манастирска црква, која се налазила са југозападне стране садашњег храма, срушена је 1850. године. Стара црква била је скромних димензија, крстообразне основе, с полигоналном олтарском апсидом, правоугаоним певницама и припратом. Храм, надвишен куполом, био је дуг 16 метара с олтаром, широк седам, а висок пет метара. Црква је била широка девет метара у поткуполном простору са певницама. Црква је била озидана од цигле и кречног малтера и до краја османске владавине није имала звоник, који је над припратом дозидан 1707. године.[56]

Манастир Ковиљ одржавао је извесне везе и са манастиром Рача. Наиме, како сведочи поменик овог потоњег манастира, у неком старом поменику манастира Ковиља наводе се сабраћа манастира Раче Дионисије, Евлогије, Филотеј, Јоаким и духовник Дионисије.[57] Будући да су имена у овај поменик уношена све до 1682. године, може се претпоставити да се ради о братији која је управо у турско доба на неки начин помагала манастир Ковиљ.

Најмање се зна о манастиру посвећеном Ваведењу пресвете Богородице код Батмоноштора јужно од Баје. Изгледа да је био подигнут на темељима старе католичке опатије пре краја XVI столећа.[58] Моношторски калуђери били су међу српским првацима са севера Бачке који су 1598. године са хабзбуршким властима договарали сеобу у околину Острогона.[59] Манастир је страдао у Ракоцијевом устанку почетком XVIII века, али је био активан и 1714. године, када је у њему преписан један требник.[60] Према једном каснијем документу из градског архива Баје, манастир је био у поседу православних монаха до 1723. године. Исти извор наводи да је манастирска црква била раскошна четвороугаона грађевина од камена, дуга 200, а широка 20 корака, и да је имала три торња.[61]

тренутку не значи нужно да је Ковиљ био метох Прибине Главе: Момировић 1993б: 211.

53 По тврђењу ковиљског игумана Мирона Ђорђевића, писца *Историје манастира Ковиља* из 1891. године, над вратима припрате био је натпис да је црква живописана за време пећког патријарха Гаврила и митрополита бачког Михаила, при игуману ковиљском Дамјану и еклисијарху Неофиту 7159, од Христа 1651. године. Наведено према Момировић 1993б: 212.

54 Димитријевић 1922: 211–213; Зиројевић 1984: 118; Момировић 1993б: 212.

55 Момировић 1993б: 212.

56 Матић 1976: 155–166; Момировић 1993б: 212–213.

57 Јовановић 205: 210б.

58 Грујић 1939: 403, који је погрешно сматрао да је у питању данашњи Бачки Моноштор западно од Сомбора. Ово мишљење прихватили су и Петковић 1955: 194, и Зиројевић 1984: 135. Уп. Поповић 1952: 73–74.

59 Ивић 1929: 211–212; Поповић 1939: 161, 248, 258; Поповић 1952: 24; Лебл 1960: 497; Самарџић 1993: 259–260; Ћирковић 1997: 75–76; Лемајић 2006: 102; Крстић 2014: 64, 80.

60 Стојановић V: 24, бр. 7432.

61 У литератури се може наћи и тврдња да је манастир био посвећен Преображењу Господњем: Ивановић 1861: 134–135; Csirics 1896: 219; Поповић 1952: 73–74.

Сеоске цркве у Бачкој, као и оне у Срему, биле су током периода османске владавине махом врло скромне грађевине, начињене од плетара облепљеног блатом или од дрвета, покривене шиндром, трском или сламом. О мрежи парохија може се стећи само ограничена представа на основу попова убележених у османским пописним дефтерима. На пример, у првом попису Сегединског санџака, насталом око 1551. године, у нахији *Бачка међа* пописана су 83 насеља са 688 лица у 417 харачких кућа. Од тога, свештеници су уписани у свега 10 насеља.[62] У исто време, у Тителској нахији било је 27 насеља (три села су се налазила на левој обали Тисе, у Банату), са укупно уписаним 351 лицем у 316 пореских кућа. Свештена лица су уписана у 11 насеља Тителске нахије (од тога, у два насеља на банатској обали Тисе).[63] Као што се види, распоред свештених лица није био равномеран, а највише су били концентрисани у јужним деловима Бачке и Тителске нахије, у близини Дунава и Тисе. У вароши Тител, на пример, живела су у то време тројица свештеника, а у вароши Куждин, која се налазила између Ковиља и Каћа, њих двојица. У Ковиљу је у истом попису убележен један, а у Каћу два попа, као и калуђер Никодије. Три калуђера уписана су и у селу Ергиш (између Госпођинаца, Жабља и Ђурђева).[64] Попис показује да су поједини свештеници били имућнији, односно поседовали су већа стада оваца. Такође, занимљиво је приметити да се у дефтеру за калуђере наводи да су ожењени, односно да се бележе на исти начин као и старешине породица које су биле порески обвезници. Због тога се поставља питање да ли се ради о бележењу њиховог статуса пре монашења, или о чисто техничкој одредници која има фискалну сврху. Парохијски свештеници у Бачкој, забележени у овом и каснијим османским пописима из друге половине XVI века, носили су и народна и календарска имена.

Попис настао две деценије касније показује повећање броја православних свештеника у неким крајевима Бачке, што је повезано са наставком процеса насељавања Срба на тим просторима. С друге стране, дошло је до смањивања броја свештеника у другим, посебно градским насељима. У дефтеру Сегединског санџака из 1570. године свештеници су забележени у укупно 75 насеља,[65] али од вароши само у

---

62 По два свештеника уписана су у селима Сирнина (Сирњево код Србобрана) и Кенде (код Челарева), а по један свештеник у селима Чеб (данашње Челарево), Гложан, Кисач, Сугало (између Футога и Бачког Петровца), Сенкираљ (између Апатина и Сонте), Арањаш (код Апатина) и у селу несигурно транскрибованог имена Ижиканица. Свештеник је уписан и у напред поменутом селу Будиновци/Бела Црква, што, осим самог топонима, такође сведочи о постојању храма у том насељу: Ђурђев, Зиројевић 1988: 19, 24–26, 29–31, 35–36, 39.

63 У Ченти један калуђер и у Горњој Сиги код Перлеза један поп и један калуђер: Ђурђев, Зиројевић 1988: 55–56.

64 По један свештеник уписан је и у селима Сентиван (Шајкаш), Чичево (између Госпођинаца, Жабља и Ђурђева), Ново Село (код Жабља) и Миклошевци (код Ковиља): Ђурђев, Зиројевић 1988: 44–47, 49–50, 52, 56.

65 Тител, Надаш (код Надаља), Госпођинци, Вилово (двојица), Сенпетар (код Чуруга), Краљевци (у околини Ковиља), Егриш, Каћ, Фелдвар (Бачко Градиште), Петровци (Бачко Петрово Село), Сента (било их је двојица), Бела (код Радичевића, западно од Бечеја), Песер (код Аде), Фекетић, Визеш/Марковци (западно од Б. Петровог Села), Сенмартон (између Сомбора и Пригревице), Сенкираљ, Доње Сантово (код Пивница), Вепровац (сада Крушчић), Сивац, Будиновци/Бела Црква, Прваница (између Стапара и Сивца), Облица (код Стапара), Кишсонта (Сонта), Нађарнад (код Пригревице и Свилојева), Телекхаз (Телечка), Удвар (негде између Колута и Сомбора), Горњи

Баји и Тителу, где је уместо ранија три био један поп. Северно од Баје и Сегедина, српска насеља била су ретка и раштркана, али и у њима такође налазимо православне свештенике.[66] Ипак, треба имати у виду да изричито навођење одређених лица као попова у дефтерима не искључује могућност да су и неки други свештеници живели у тим и другим бачким насељима, али да из неког разлога нису били уписани као такви. На пример, у већ помињаној вароши Куждин 1570. године није уписан ниједан поп (за разлику од дефтера насталог око две деценије раније, када су уписани попови Лазар и Димитрије).[67] Међутим, из једног записа сазнајемо да је 1572/73. године протопоп Павал писао „душепољезну" књигу псалтир са последовањем, у „месту Куждину, близу велике реке Дунавске, тако рећи на обали".[68] Сасвим је могуће да је овај свештеник идентичан са једним од тројице куждинских житеља са именом Павле, уписаним у дефтер две године раније.[69]

Са друге стране, пак, постоје и обрнути процеси, напуштања села и нестанка и свештеника из њих, заједно са свим другим становницима. Тако у првом османском попису око 1550. године Кисач има свештеника по имену Стојан, који је ожењен, а у неколико џизијских кућа пописане су мушке главе и та домаћинства су држала и овце.[70] Две деценије доцније, Кисач је пустара, за кога се у том пописном дефтеру наводи да је некад било село, али пошто становништво није имало довољно земље за бављење пољопривредом, одселило се у суседна села. Међутим, за становништво двају суседних села било је довољно обрадиве површине и ливада, па тада они обрађују земљу Кисача и плаћају приходе господару, тј. сегединском санџакбегу чијем хасу је

Сенкираљ (сада Кљајићево), Грегоровци (између Сомбора и Светозара Милетића), Сентиван (Пригревица), Леповци (Лапшевци, били су између Апатина, Сонте и Стапара), Телекиван (негде око Светозара Милетића), Париш (у околини Чонопље), Чипеш (негде северно од Сомбора), Гаја (јужно од Пригревице), Доња Добра (Гајдобра), Доња Менда (код Бачке Паланке и Младенова), Велики Кер (Змајево), Кирта (између Гложана и Бачког Петровца), Доњи Крстур, Теташин (оба код Бачке Паланке), Мартинце (код Плавне), Бегеч, Гложан, Визић (између Футога, Бегеча и Гложана), Сиринда/Обровац (Обровац), Доња Синта (негде између Бача и Гајдобре), Надашкирте (у околини Кулпина), Алпар (између Кисача, Футога и Б. Петровца), Тамана (североисточно од Б. Паланке), Кенде, Берефала (код Товаришева), Кучмин (у околини Кулпина), Ривица (код Бачког Јарка), Средња Тарана (између Деспотова и Савиног Села), Торжа (Савино Село), Сенмихаљ (између Кулпина и Силбаша), Крстур (Руски Крстур), Врбас, Кишдобра (око Куле и Врбаса), Оџаци, Оморавица (Стара Моравица), Храстина (Растина), Естер (између Каћмара и Риђице), Мадараш, Горње Сантово (Сантово), Бикић (сада Бачбокод), Боршод (Бачборшод), Чатал Килиса/Тарнок (Чатаља) и Баја: Káldy-Nagy 2008: 24, 29, 31, 36, 138–140, 142, 143, 148, 161, 166, 175, 183–185, 189, 190, 196–199, 201, 203–207, 209, 214, 221, 223, 232, 234, 237, 257, 259–262, 265, 268–274, 276, 278, 287, 290, 295, 301, 302, 304, 311, 315, 325, 327, 329, 334–336, 338, 342. Три попа у Колуту, судећи по именима и верском саставу становништва, највероватније су католички свештеници: Ibidem, 235.

66 Попис из 1570. године бележи по једног попа у насељима Донад (код Сентеша), Шагод (код Шикешда, северно од Баје), Матехаз (источно од Баје), Чесапа/Јанковац (Јаношхалма) и Иштванмеђе (код Баје): Káldy-Nagy 2008: 60, 114, 139, 162, 167–168, 174.

67 Ђурђев, Зиројевић 1988: 46.

68 Момировић 1993б: 210.

69 У питањи су били Павле Јован, син Аврама, Павле Дамјан, син Тодора и Павле Маринивац (или Маринић): Káldy-Nagy 2008: 333–334.

70 Ђурђев, Зиројевић 1988: 24.

Кисач припадао.[71]

Посебно занимљив је случај Суботице. Наиме, ако се анализира попис суботичке нахије из 1570. године, имена људи који насељавају околину Суботице готово искључиво су Срби, односно носе словенска имена, извесно српска.[72] Свега нешто око декаду касније турски попис помиње скоро без изузетка српска имена и презимена као становнике Суботице. Постоји чак и кнез по имену Мата Радосав. Пазарни дан је у Суботици, по овом дефтеру, био петак, а вашари, односно панађури, су одржавани на дан Светог Стефана (27. децембар), Крстовдан (14. септембар) као и на Лазареву суботу.[73] Свештеника нема ни у једном од тих пописа, али, недуго након протеривања Турака, већ 1726. године постоји православна црква у Суботици (данашњи храм Вазнесења Господњег), а у једном протоколу из 1744. године спомиње се да постоје стара и нова црква. Према Иштвану Ивањију, сасвим је могуће да су Срби далеко пре храма из 1726. године имали своју цркву у Суботици, те да су стари причали како је стара црква била плаве боје и покривена даскама.[74] Иако директних савремених извора нема, може се претпоставити да је нека црква подигнута у позније османско доба или свакако након пописа из друге половине XVI века, те да је то стара црква на коју се односи поменути запис из протокола, али недостатак извора спречава да се детаљније упусти у ову проблематику. Осим тога, у Суботицу се 1687. године населио и знатан број Срба из Баната, тако да стари храм можда треба тражити управо у позном османском добу.[75]

У поменику манастира Раче из XVII века постоји неколико занимљивих помена свештеника у Бачкој, па се тако у Рићици помиње презвитер по имену Маил, презвитер Радован се спомиње да је из Обровца, Кончин уписан само да је из Бачке, и такође је презвитер. Свештеник по имену Добросав је био са Келебије, док је из Бајмака (Бајмок) био презвитер по имену Нинко. Иван је био свештеник у Стапару. Неки Јован је уписан у овом поменику да је из Кера, што је додуше топоним који се среће диљем Угарске, али би се могло претпоставити да упућује на Змајево.[76] У истом поменику занимљив је и навод монахиње Марте, која се тада налазила у Чантавиру, али и монахиње Евгеније из „Раче бачке“ како је наведено.[77] Разлог због којег су се речене монахиње тамо затекле или живеле није јасан. Да ли су побегле пред Турцима и населиле се у Бачку, или су боравиле при неком ишчезлом храму тешко је и претпоставити.

Смањивање броја свештеника у градским насељима Бачке је разумљиво, јер су она временом све више добијала муслимански карактер. Због досељавања муслимана

---

71 Káldy-Nagy 2008: 254–255.

72 Káldy-Nagy 2008: 138–151.

73 Halasi-Kun 1964: 19–20.

74 Iványi 1892: 325; Протић 1931.

75 Поповић1952: 152–153. Иако није директна потврда, постоји привилегија од 12. новембра 1700. године издата Србима у Суботици. Могуће је свакако да се односи на популацију дошлу након 1690. године, будући да се односи на све Србе тамишке и поморишке војне границе, али се каже да важи исто и за Суботицу. Свакако сведочи да је концем турске владавине српска популација у Суботици била значајна, Историјски архив Суботица (ИАС), ф. 164/2.

76 Јовановић 2005: 44б-47а.

77 Јовановић 2005: 36б.

и исламизације варошких хришћана број муслиманских махала по бачким градовима се повећавао, док су хришћански џемати у њима бивали све безначајнији.[78] Осим у градовима, исламизација на простору Бачке под османском влашћу била је занемарљива појава,[79] на шта је свакако значајно утицала пастирска делатност Православне Цркве. Међу ретким изворима за верски живот српског становништва у Бачкој под османском влашћу су и манастирски поменици, пре свега Крушевски, затим Рачански, Крушедолски, Пећки катастиг, Врднички и други, у којима су забележени приложници из бројних бачких насеља, у неким случајевима, као нпр. у Рачанском поменику, оба пола.[80] У истом том извору се сазнаје да су рачански монаси долазили у Бачку и добијали речену помоћ, па се тако наводи да је 1650/1651. године монах и проигуман Иларион био у Бачкој, а да је 1651/1652. године, пак, ту боравио монах Арсеније. О оба боравка сачувани су кратки записи на листовима самог поменика.[81]

Да закључимо, период османске владавине у Бачкој за Православну Цркву и њене вернике био је тешко време бременито многим проблемима, па и страдањима, нарочито током ратова вођених од краја XVI и током XVII столећа.[82] Ипак, Српска црква и њен народ су током тог периода успели да се укорене у Бачкој и сачекају ново доба под хабзбуршком влашћу, које је донело другачије изазове, али и могућности.

Необјављени Извори:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul, *Tapu Tahrir Defterleri* (*TTD*) 572 (опширни пописни дефтер Сегединског санџака за 1578. годину).

Историјски архив Суботица (ИАС) ф-164/2.

Magyar nemzeti levéltar országos levéltara Budapest, *Diplomatikai levéltar*.

Објављени извори:

Димитријевић, С. „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека“, *Споменик Српске краљевске академије*, 53, 1922, 1–329.

Ђурђев, Б. Зиројевић, О. „Опширни дефтер Сегединског санџака“, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, 17–18, 1988, 7–80 (прештампано у: Zirojević O., *Turci u Podunavlju*, II, Pančevo:

[78] Velics 1890: 145–146; Steltzer 1885: 15, 17, 22, 27; Halasi-Kun 1964: 18–22, 24–28, 35–38, 48–50; Ђурђев, Зиројевић 1988: 13–14, 44–45; Зиројевић 1993: 133–135; Káldy-Nagy 2008: 137, 161, 181–182, 249–251, 325; Чолић 1989: 91; Evlija Čelebi 1979: 528–539; Поповић 1952: 74, 150, 152, 156; Ђурђев, Лебл 1960: 187; Петровић 1967: , 96, 100–104; Зиројевић 1975: 113–115; Зиројевић 1976: 118; Ћирковић 1996: 81; Hegyi 2001: 472–479; Hegyi 2007: 907–909; Стојковски 2010: 187–188; Крстић 2014: 63, 68–76.

[79] Око 3% сеоског становништва на подручју Бачке 1578. године чинили су муслимани. Њихова популација била је делом састављена од Турака и Татара, а делом, нарочито у мешовитим муслиманско-хришћанским селима, од новоисламизованих домаћих житеља: Halasi-Kun 1964: 4–54, 67–72; Крстић 2014: 63.

[80] Новаковић 1875: 122–152; Матић 1931: 447-455; Матић 1932: 72-79, 418-422; Томић–Војкулеску 1996: 17–21; Јовановић 2005: 55а-57б, 63а, 68а, 81а, 82а, 83б, 84б, 86б, 87б-88а, 99б, 102а,-102б, 103б, 109а, 110а, 112а, 117б, 123б-125а, 126а-126б; 143а, 159б, 161а-161б, 162б, 174а, 176б, 184а, 198а, Новаков 2017.

[81] Јовановић 2005: 124б, 200б.

[82] Стојановић I: 251, 257, 266, 272, бр. 868, 894, 940, 966, 967; Fermendžin 1892: 509–510; Барјактаревић 1932: 352–357; Ивић 1929: 210–212, 453; Грујић 1939: 387–388; Поповић 1939: 161, 248, 257–259; Радонић 1950: 279–282; Поповић 1952: 22–24, 29–30; Лебл 1960: 497, 499, 502; Самарџић 1993: 259–260; Крстић 2014: 63–64.

Istorijski arhiv, 2009, 203–269).
Зиројевић, О. „Најранији турски попис Титела“, *Зборник Матице српске за историју*, 47–48, 1993, 133–136.
Ивић, А. „Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века“, *Vjesnik kraljevskoga hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, XV/2, 1913, 92–103.
Јовановић, Т. *Поменик манастира Раче*, Бајина Башта: Фондација Рачанска баштина, 2005.
Костић, П. „Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској“, *Споменик Српске краљевске академије*, 56, 1922, 32–39.
Красић, В. „Манастир Грабовац у Будимској епархији“, *Летопис Матице српске*, 127, 1881, 58–79.
Матић, Св. „Катастиг пећки 1660–1666“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду,* 4, 1931, 447–455; 5, 1932, 72–79, 418–442.
Момировић, П. *Стари српски записи и натписи из Војводине*, I, Нови Сад: Матица српска, Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1993.
Н. Н., „Сербскїй монастыри I. Общежителный Св. Воведенскїй Монастыръ Бодїаны, у дїецезы Бачкой“, *Сербске летописи*, 9, 1827, 1–11; *Сербске летописи*, 11, 1827, 5–28.
Новаковић, С. „Српски поменици XV–XVIII века“, *Гласник Српскоī ученоī друштва*, 42, 1875, 1–152.
Стојановић, Љ. *Стари српски записи и натписи*, I–VI, Београд: Српска краљевска академија, 1902–1926.
Томић, М. Војкулеску, М. *Поменик манастира Крушедола*, Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Матица српска, 1996.

Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar H. Šabanović, Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.
Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752,* Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, 1892.
Káldy-Nagy, Gy. *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, Dél-Alföldi évszázadok 24, Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2008.
Káldy-Nagy, Gy. *Szegedi török számadáskönyvek az 1585-1588-as és az 1670-es évekből*, Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2002
Lászlófalvi Velics, A. Kammerer E., *Magyarországi tőrők kincstári defterek*, I–II, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Athenaeum, 1886–1890.
Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis, *Commentarii de temporibus suis*, ed. V. Rezar, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001 (превод: Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, uvodna studija i prijevod V. Rezar, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001).
McGowan, B. *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
Mihalyi de Apşa, I. *Istoria comitatului Maramureş. Diplome maramureşene din secolele XIV şi XV*, I, Sighet: Tipografia lui Mayer şi Berger, 1900; Cluj-Napoca: Editura Dragoş Vodă, 2009[4].
Steltzer, F. „Bácskai adatok a török defterekben“, *A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat évkönyve*, I/3–4, Zombor 1885, Subotica 2009[2], 14—27.
Szabó, I. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*, Budapest: Akadémiai kiadó, 1954.
Thúry, J. *Török történetírók*, I, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1893.

Литература:
Барбулеску, И. *Румуни према Србима и Буīарима, нарочито с поīледом на питање Македонских Румуна*, Београд: Задужбина Илије М. Коларца, 1908.

Барјактаревић, Ф. „Естерхазијеви турски списи о Југославији, нарочито о Бачкој (поч. XVII века)“, *Гласник Историјскої друштва у Новом Саду*, 5, 1932, 343–357.

Вуковић, С. „Јоаникије“, у: Ч. Попов (ур.), *Српски биографски речник 4 (И–Ка)*, Нови Сад: Матица српска, 2009, 414.

Вуковић, С. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996.

Грујић, Р. „Духовни живот“, у: Д. Поповић (ур.), *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду, 1939, 330–414.

Грујић, Р. „Један папски инквизитор XV века у Војводини“, *Гласник Историјскої друштва у Новом Саду*, 4, 1931, 437–440.

Давидов, Д. *Споменици Будимске епархије*, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Балканолошки институт САНУ, Нови Сад: Матица српска, 1990.

Динић-Кнежевић, Д. „Словенски живаљ у урбаним насељима средњевековне јужне Угарске“, *Зборник Матице српске за историју*, 37, 1988, 7–42.

Ђере, З. „Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II“, у: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд: Clio, 2002, 184–379.

Ђере, З. „Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910. године“, *Истраживања*, 15, 105–123.

Ђурђев, Б. Лебл, А. „Срем, Бачка и Банат“, у: *Историја народа Југославије. Књига друга: Од почетка XVI до краја XVIII века*, Београд: Просвета, 1960, 168–195.

Ердујхељи, М. *Историја Новоі Сада*, Нови Сад: Издавачка књижарница и штампарија А. Пајевића, 1894.

Зиројевић, О. „Турска владавина (1526–1699)“, у: С. Гавриловић (ур.), *Шајкашка. Историја*, I, Нови Сад: Матица српска, 1975.

Зиројевић, О. „Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање“, *Зборник за историју Матице српске*, 14, 1976, 99–143.

Зиројевић, О. „Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака“, *Зборник за историју Матице српске*, 1, 1970, 11–26.

Зиројевић, О. *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд: Историјски институт, Народна књига, 1984.

Ивановић, П. „Нешто изъ прошлости вароши Баѥ“, *Србскій Лѣтописъ*, 103/1, 1861, 131–135.

Ивић, А. *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад: Матица српска, 1929.

Јовановић, М. *Српски манастири у Банату*, Београд: Драганић, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2000.

Калић-Мијушковић, Ј. *Београд у средњем веку*, Београд: Српска књижевна задруга, 1967.

Крстић, А. „Бачка под османском влашћу“, у: М. Матицки и В. Јовић (ур.), *Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке*, Зборник радова, Београд: Вукова задужбина, 2014, 55–86.

Крстић, А. „Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици“, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије*, 1, 2013, 161–185.

Кулић, Б. Срећков, Н. *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад: Прометеј, Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1994.

Лебл, А. „Срем, Бачка и Банат од устанка до Велике сеобе“, у: *Историја народа Југославије. Књига друга: Од почетка XVI до краја XVIII века*, Београд: Просвета, 1960, 496–508.

Лемајић, Н. *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Источно Сарајево: Филозофски факултет, 2006.

Матић, В. „Стара црква манастира Ковиља“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 12, 1976, 155–166.

Медаковић, Д. *Света Гора фрушкогорска*, Нови Сад: Прометеј, 2007.

Момировић, П. „Прилог историји манастира Ковиља“, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе*, 25, 1993, 209–218.

Момировић, П. *Манастир Бођани*, Бођани 1980.

Новаков, Д. *Имена Поменика манастира Крушедола,* Београд: Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2017.

Петковић, В. *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд: Српска академија наука, 1955.

Петровић, Ђ. „Прилог историји Бачке у XVI веку“, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, 48, 1967, 95–105.

Поповић, Д. „Војводина у турско доба“, у: Д. Поповић (ур.), *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад: Историјско друштво у Новом Саду, 1939, 145–300.

Поповић, Д. *Срби у Бачкој до краја осамнаестог века (историја насеља и становништва)*, Београд: Српска академија наука, 1952.

Протић, М. *Суботичка Српска православна црква: њезини свештеници, ђакони и учитељи од 1710–1931. године : са портретима – прилог историји Суботице*, Суботица: Штампарија и цинкографија Фишер и Краус, 1931.

Радојичић, Ђ. Сп. „Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XIII/2, 1965, 261–309.

Радонић, Ј. *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд: Српска академија наука, 1950.

Самарџић, Р. „Срби у ратовима Турске до 1683.“, у: Р. Самарџић (ур.), *Историја српског народа*, III–1, Београд: Српска књижевна задруга, 1993, 117–424.

Спремић, М. „Породица Јакшић у Банату“, у: М. Матицки (ур.), *Банат кроз векове. Слојеви култура Баната*, Зборник радова, Београд: Вукова задужбина, 2010, 33–63.

Стојковски, Б. „Византијски манастири у средњовековној Угарској“, у: Д. Бојовић (ур.), *Православно монаштво*, Тематски зборник, Ниш: Центар за црквене студије, 2019, 115–137.

Стојковски, Б. „Суботица под османском управом“, *Рад Музеја Војводине*, 52, 2010, 185–190.

Стојковски, Б. *Цар Јован Ненад: живот, дело и наслеђе Црног Човека*, Будимпешта: Српски институт, Нови Сад: Филозофски факултет, Суботица: Историјски архив, 2018.

Стошић, Љ. *Манастир Бођани*, Нови Сад: Платонеум, 2011.

Тричковић, Р. „Српска црква средином XVII века“, *Глас Српске академије наука и уметности*, 320, Одељење историјских наука, књ. 2, 1980, 61–164.

Ћирић, И. „О бачким епископима пре сеобе“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 2, 1929, 407–408.

Ћирковић, С. „Историја Сомбора (III). Смењивање царстава“, *Домети*, 84, 1996, 65–82; „Историја Сомбора (IV). Средиште нахије: стара паланка Сомбор“, *Домети*, 90–91, 1997, 69–83.

Ћирковић, С. „Кретања према северу“, „Српски живаљ на новим огњиштима“, у: Ј. Калић (ур.), *Историја српског народа*, II, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, 314–329, 431–444.

Ћирковић, С. „Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку“, у: Д. Ранковић и Р. Самарџић (ур.), *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици сеобе Срба*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1990, 37–46.

Чолић, Љ. „Прилог изучавању историје Сомбора на основу два турска дефтера из XVI века“, *Зборник Матице српске за историју*, 39, 1989, 91–100.

Bálint, S. „Palánk“, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1960–1962, 147–160.

Barta, G. „A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events Preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528)”, in: G. Dávid and P. Fodor (ed.), *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic*

Relations in the Age of Süleyman the Magnificent, Budapest: Eötvös Loránd University, 75–130.
Blazovich, L. *Szeged rövid története*, Szeged: Csongrád megyei levéltár, 2007.
Borovszky, S. „A nagylaki uradalom története", *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 18, Budapest,1900, 1–50.
Csánki, D. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894.
Csirics, M. „A görög keleti szerb egyház története", in: *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*, II, Zombor: Bács-Bodrogh vármegye közönség, 1896, 209–223.
Engel, P. *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York: I. B. Tauris, 2005.
Filipaşcu de Dolha şi Petrova, A. *Istoria Maramureşului*, Bucureşti: Universul, 1940; Baia Mare: Gutinul, 1997[2].
Halasi-Kun, T. „Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary", *Belleten*, XXVIII/109, Ankara, 1964, 1–72.
Hegyi, K. „Bács: a Balkan-Turkish Town in Hungary", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54/4, 2001, 471–483.
Hegyi, K. *A török hódoltság várai és várkatonasága*, II, Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete, 2007.
Iványi, I. *Szabadka szabad királyi város története. Rész. 2*, Szabadka: Bittermann József könyvnyomdájából, 1892.
Krstić, A. „'Which Realm Will You Opt for?' – Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century", in: S. Rudić and S. Aslantaş (eds.), *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, Belgrade: The Institute of History, Yunus Emre Enstitüsü Turkish Cultural Centre Belgrade, 2017, 129–163.
Magina, A. „Milica Belmužević: l'histoire d'une noble dame du XVIe siècle", *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije*, 2, 2014, 145–162.
Magina, A. „Un nobil sârb în Banatul secolului al XV-lea: Miloš Belmužević", *Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie – istorie*, 18, 2010, 135–142.
Marjanucz, L. „Szeged török kor végi népességének kérdéséhez", *Acta Universitatis szegediensis. Acta Historica*, 133, 2011, 41–49.
Ţeicu, D. *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti: Editura Academiei Române, 2007.
Vass, E. „A szegedi és csongrádi nahije 1548. évi török adóösszeírása", *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, 3, 1979, 5-80.
Von Hammer-Purgstall, J. *Historija turskog (Osmanskog) carstva,* prir. N. Smailagić, Zagreb: Nerkez Smailagić, 1979.
Zirojević, O. „Posedi fruškogorskih manastira", u: ista, *Turci u Podunavlju*, II, Pančevo: Istorijski arhiv, 2009, 89–178 (прво издање: Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 1992).

ALEKSANDAR KRSTIĆ
Institute of History, Belgrade

BORIS STOJKOVSKI
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

DIOCESE OF BAČKA UNDER THE OTTOMAN RULE

Summary

In this paper, the authors examine the region of Bačka and the ecclesiastical relations on its territory from the late medieval period until the end of the Ottoman Rule in 1699. The chronology of the bishops and archbishops (metropolitans) of Bačka and Segedin (Szeged) is also provided, with some corrections of the well-known timeline of these high ecclesiastical figures. The Monasteries of Bođani, Kovilj and Batmonostor are also described, alongside a detailed observation on their creation and early history. The authors also tried, on the basis of the very scarce source material, to reconstruct cultural and economic life of these monasteries, as well as their social role. In the paper for the first time the original Ottoman document about Kovilj monastery is presented, as well as some other unpublished source material in Latin. Furthermore, there is a thorough analysis of the network of churches and parishes, as well as the priests in the towns and villages of Bačka in the Ottoman period with some new assumptions about lesser known Orthodox priests and temples in this region.

Keywords: Diocese of Bačka, Serbian Orthodox Church, Hungary, Middle Ages, Ottoman rule.

ВЛАДИМИР БАЉ
Гимназија „20. октобар“, Бачка Паланка
vladimirbalj@gmail.com

ПАВЛЕ ПАЈИЋ
Епархија рашко-призренска
myriobiblos77@gmail.com

УДК: *27-525.7:929 Ђаковић И. “1708”*

ПЛАШТАНИЦА И АНТИМИНС МИТРОПОЛИТА ИСАИЈЕ ЂАКОВИЋА ИЗ 1708. ГОДИНЕ

Сажетак: Убрзо после Велике сеобе 1690. патријарх Арсеније III Чарнојевић у Српску Цркву плански уводи бакрорезну технику, која је била естетски и финансијски најподесније решење. Патријархов наследник, митрополит крушедолски Исаија Ђаковић, 1708. године наставља ову праксу и у Бечу поручује бакрорезне плоче за нове антиминсе и прву бакрорезну плаштаницу код Срба.

Иако је у новонасталој ситуацији по патријарховој смрти Исаија Ђаковић заступао тезу да се у Угарској формира нова српска патријаршија, он се избором за поглавара Срба у Угарској заклиње на верност пећком патријарху. Тај свој програм и наду у повратак пећког трона износи на бакрорезном антиминсу, чији се примерак чува у Деспотову. На плаштаници из Бачке Паланке читамо податак о архијерејевој смрти у Бечу.

У раду се наглашава неуобичајена употреба антиминса за изношење политичког програма архијереја који га издаје, као и својеврсна инверзија, јер Исаија Ђаковић антиминсом који предаје локалној евхаристијској заједници која му је потчињена не само да сведочи да је са њом у канонском јединству него потврђује и своје јединство са Пећком патријаршијом, којој остаје подређен.

Кључне речи: Исаија Ђаковић, антиминс, плаштаница, бакрорез.

Бакрорез, цртеж нанесен челичном иглом на бакарну плочу и отиснут на хартији или платну, постаје у првој половини XVIII века водећа графичка техника код Срба, јер је доносио многе погодности. Он постаје популаран вид масовног преношења порука кроз уметност, једнако присутан и у сакралним и у профаним темама. Иако је Србима настањеним у Угарској још у XVI и XVII веку, уз дрворезну графику домаћих аутора, била позната и бакрорезна техника, она ће се широко одомаћити тек доласком Срба у Угарску у Великој сеоби 1690. године и заузимањем патријарха Арсенија III Чарнојевића. По свему судећи, патријархово опредељење за бакрорезну технику као најекономичнију, било је условљено више практичним него естетским разлозима.[1] Српске цркве у Угарској су подизане великом брзином, а потребе за црквеним утварима као што су антиминси, плаштанице, покрови за мошти

[1] Давидов 1978: 93.

и иконе, који су се раније израђивали споро и скупо, осликавањем или везом, сада је требало брзо и јефтино набавити. Ипак, практичне потребе нису биле и једини разлог патријархове поруџбине нових штампаних бакрорезних графика, него и жеља наручиоца да прихвати нове формулације и начине израза, који су били сасвим другачији од домаћег, зографског.[2] То зографско, колико год поникло на православној традицији, полако је губило на виталности.

Већ 1692. године, патријарх Арсеније поручио је свој први антиминс код непознатог бечког гравера, чиме је Српска Црква добила први баркрорезни антиминс, чак и пре Руске и Бугарске Цркве.[3] Врло брзо (око 1700. године), патријарх ће дати да се изда и лепо украшено и зналачки исписано „Опростно писмо" (Индулгенција), као и његов бакрорезни портрет, који је најстарији бакрорезни портрет код Срба.[4] Не улазећи у анализу развоја бакрореза у нас, рецимо и то да касније фрушкогорски и други манастири у Карловачкој митрополији поручују бакрорезне листове на којима су представљени свеци заштитници, са изгледом манастира. Тако је графика XVIII века данас прворазредни документ о изгледу и стању манастирских грађевина тог времена. Напуштањем и потискивањем визуелних уметности у корист писане речи, графика се у последњим деценијама XVIII века повлачи и све више постаје илустрација књига.

Због великог броја новоподигнутих храмова и формираних парохијских заједница, српски архијереји одмах по Великој сеоби наручују од непознатих бечких бакрорезаца резање и осликавање великог броја антиминса. Упоредо са прихватањем нове графичке технике – бакрореза, веома је брзо је предност и новим, украјинским и руским варијантама западноевропских предложака, а по том узору убрзо ће почети да стварају и домаћи дрворесци из Срема и Славоније – Георгије Николић, монах Јона из Шишатоваца, поп Христифор из Беочина и Стефан Ликић.[5] Средњовековне српске антиминсе украшене једноставно – крстом и симболима Христовог страдања, у доба обновљене Пећке патријаршије, замењује или средишња представа путира са евхаристијским даровима и симболима четворице јеванђелиста у угловима, или пак фигурална композиција „Оплакивања Христовог", преузета са оновремених плаштаница.[6] До замењивања ове теме, непознате православној уметничкој традицији, призором „Христовог полагања у гроб" долази средином XVII века у Кијевској митрополији. Арсеније III Чарнојевић наручује је као носећу сцену свог првог антиминса, чију израду поверава 1692. године непознатом бечком бакроресцу. Године 1706. патријарх Арсеније дао је у Бечу да се гравира други његов антиминс, који је за композициону схему имао антиминс из 1692, али је вешти гравер овог пута изрезао складну барокну целину, која је по духу сасвим римокатоличка, што патријарховој околини очигледно није сметало и што значи да се бакрорезна техника добро примила у српској средини.[7] С обзиром на значај који су имали у богослужењу,

[2] Тимотијевић 1987: 41.
[3] Давидов 1978: 94.
[4] *Ibid*. 95.
[5] Стошић 2006: 221.
[6] *Ibid*. 221.
[7] Давидов 1978: 96.

на антиминсима су, више него на било ком другом црквеном предмету уметничке израде, долазила до изражаја упутства наручиоца. Патријарх Арсеније био је изузетно мудар и способан архијереј, његова просвећеност и обавештеност, али и наметнута политичка ангажованост, определиле су га да се у новонасталој ситуацији одрекне традиционалне православне скромности и сведености у начину осликавања антиминса и определи за раскошну барокну величанственост. Бакрорезни антиминс Арсенија III Чарнојевића постаће иконографски образац у Карловачкој митрополији. Сцена која се од 1692. до 1728. године устаљено приказивала на антиминсима српских црквених архијереја јесте Христово полагање у гроб, у којој плаштаницу умрлог Христа придржавају три анђела и Јосиф из Ариматеје, а у надгробном ридању учествују Богородица, Никодим и Марија Магдалина.[8]

Мисију и опредељење ка бакрорезној техници умножавања слика вредног и способног архијереја кир-Арсенија прихватили су и његови следбеници. Исаија Ђаковић, наследник катедре Крушедолске митрополије, за кратко време свог архипастирства, поручио је 1708. године у Бечу код непознатог бакрорезног аутора нови антиминс и велику плаштаницу, што је заправо прва бакрорезна плаштаница у Срба.[9] Исаија Ђаковић за митрополита је изабран маја 1707, а умро је јула 1708. године, те није дочекао да поручене бакрорезне плаштанице и антиминсе види завршене. Један примерак релативно лоше очуване плаштанице налази се у бачкопаланачкој Цркви рођења Светог Јована Крститеља,[10] док се примерак антиминса чува у Деспотову, у цркви посвећеној истом Претечином празнику.[11]

Иако Срби подручје данашње Бачке Паланке насељавају већ од XI века, тек се у Великој сеоби 1690. године овде досељавају масовно, и већ 1697. имамо помен прве цркве саграђене на обали Дунава. То је била солидна грађевина зидана од печене и непечене цигле, дуга око 25 метара, широка 7,5 метара а висока око 4 метра, а у звонику су три мала звона.[12] Храм је порушен због водоплавног земљишта на ком се налазио и пресељен је на узвишенији део, где се и данас налази. Приликом прикупљања грађе за монографију храма, 2015. године, плаштаница[13] коју је наручио

[8] Стошић 2006: 222.

[9] Давидов 1978: 97.

[10] Баљ, Вајагић 2016: 214. Иако аутор (В. Баљ) у поменутој монографији наводи да је реч о антиминсу, на основу увида у стручну литературу закључујемо да је реч о плаштаници.

[11] Каљевић 2019: 103.

[12] Баљ, Вајагић 2016: 182.

[13] Плаштаница је платно са извезеним или насликаним Христом непосредно после скидања са крста. На плаштаници се налази представа скидања са крста и полагања у гроб, а ту је и представа Богородице, Јосифа, Никодима и јеванђелисте Јована. Плаштаница се износи у току појања стихира на вечерњем богослужењу Великог петка и полаже се увек заједно са јеванђељем на средину храма на посебан сто. Развој плаштанице је прилично сложен и доводи се у везу са развојем воздуха, великим входом и вечерњом службом Великог петка. Воздух је платно које је символ покрова у који су Јосиф и Никодим увили Христово тело. У њега је увијано Јеванђеље и свештеник га је износио прислоњено на груди или на рамену док су се појале стихире вечерње Великог петка и полагао га на сто у средини храма где му се народ поклањао до краја јутрења Велике суботе. Битно је рећи да су симболизми и пракса Великог петка утицали на то да се на воздуху слика или везе тело мртвог Исуса Христа. Судећи по сликовитим представама скидања са крста и полагања у гроб, представа Исуса на воздуху све више је потискивала Јеванђеље које је par excellance символ Христа, а доцније је прерасла у самосталан литургијски предмет

Исаија Ђаковић је пронађена на тавану управе парохије.[14] Рекли смо већ да је ово прва бакрорезна плаштаница у Срба. Бакарна плоча са које је отиснута није сачувана, а отисци ове плаштанице из времена настанка налазе се у Музеју СПЦ у Београду и у Галерији Матице српске у Новом Саду.[15] Није познато од када се налазила у Бачкој Паланци, будући да се не помиње у попису старина који је на захтев епископа 1927. године саставио свештеник Ђорђе Николић, али основано можемо претпоставити да је била инвентар старе цркве на обали Дунава.[16] Величина целокупног платна је 87 х 115 центиметара. Композиција је отиснута на ланеном платну. На рубу композиције налази се текст:

благообразнїи іосифъ са древа санѣдль пречстое тело твое плащницею чистою обвивь и вонѧли ва гробе нове покривь положи · х с с і.

На плаштаници се налази ктиторски запис:

преосвященнїи митрополитъ крушедолски и саветникъ чесарски господинъ ісаіа діаковитъ сіе санетіе оправи трудомъ и иждивенїем своимїъ лѣто господне ахѱн въ бетъ іюліа гі днь.

Ситнијим словима на плаштаници је дописан следећи текст:

ва толи бо времени и смерть елу приити се ва христовшем граду бетъ. По смерти же еговон недокончана свршн Софроніе Подгорчаниинъ епископъ славонски приютивши се тогда въ Бетъ.

Ланено платно плаштанице је оштећено, али је запис ко га је и под каквим околностима поручио и урадио сачуван и читак, и из њега сазнајемо да га је преосвећени митрополит крушедолски и царски саветник Исаија Ђаковић својим

у „плаштаницу", која се додавањем Богородице, Јосифа и Никодима, јеванђелисте Јована, мироносица и анђела развила у слику „Оплакивања Христа". Касније је плаштаница почела да се износи у току појања стиховњих стихира на Велики петак, увек заједно са Јеванђељем, на средину храма. Тамо је била предмет поклоњења и манифестовања побожности верника (цвеће, ароматична уља) до момента симболичног „полагања у гроб" после завршетка „опела", односно јутрење Велике суботе. Сто на који се полаже плаштаница, који је симболизовао камен на коме је тело Христово било припремљено за полагање у гроб, временом се толико развио да је добио и балдахин (киворијум), по угледу на Свету трпезу или кувуклију Светог гроба. Када се стигло до ове тачке, било је онда лако да се дође до погрешног тумачења овог стола као Гроба Господњег, а полагање Јеванђеља и плаштанице се почело сматрати полагањем у гроб. (Извор: http://www.spc.rs/sr/plastanica, датум приступа 15.04.2020)

[14] Баљ, Вајагић 2016: 214.

[15] Давидов 1978: 338.

[16] За потребе формирања Епархијског музеја, плаштаница је 2019. изузета из ризнице храма.

трошком и трудом уредио у Бечу, 13. јула лета Господњег 1708. Како је митрополит Исаија изненада умро, посао око освећења завршио је Софроније Подгоричанин, славонски епископ, који се у том тренутку задесио у царском граду.

Слика 1. Плаштаница Исаије Ђаковића (1708), Бачка Паланка

Сцена „санетија", како овде каже, то јест скидања са крста, уоквирена је текстом тропара „Благообразни Јосиф". У угловима су четири јеванђелиста. Јосиф из Ариматеје стоји код Христових ногу а анђео повише главе, и они придржавају уснулога Христа у плаштаници. Испод одра насликана су још два анђела који придржавају плаштаницу. Изнад одра стоје Никодим, који крши руке, и Богородица, која у знак туге уздиже руке. Христос је испод крста на коме су приказани симболи мучења – копље, трнов венац и губа. У равни са крстом насликани су сунце и месец као и два херувима. Испод одра у равни са двојицом анђела насликана је клечећа фигура, која због оштећења платна није препознатљива, али на основу боље очуваних предложака претпостављамо да је у питању Марија Магдалина. На основу описа можемо казати да је ова плаштаница урађена по угледу на антиминс Арсенија III Чарнојевића, међутим, слабије је нацртана и невештије резана.

Прво што су Срби који су сеобом дошли на место данашњег Деспотова (Сентивана) урадили приликом оснивања села, на месту које су сматрали за

најпогодне, било је да ударе колац за будући храм.[17] По једном усменом предању, Сентиванци су храм подигли пет година по доласку. Било како било, најстарији доказ о постојању црквене заједнице јесте антиминс[18] Исаије Ђаковића из 1728. године који се чува у ризници храма.[19] Каљевић, који је открио постојање овог антиминса у Деспотову, износи нејасноћу око његовог везивања за име Исаије Ђаковића и датирања у 1727. годину, ако се зна да је митрополит умро двадесет година раније.[20] Антиминс је Исаија Ђаковић припремао са будимским владиком Викентијем Поповићем Јањевцем. Цетралну композицију овог, као и већине других антиминса

[17] Каљевић 2019: 103.

[18] Антиминс је четвороугаоно платно, у старини најчешће ланено, у које су ушивене мошти мученика и светитеља, и које замењује часну трпезу, те се на њему може вршити богослужење и ван цркве. Најкраће речено, то је нека врста покретног олтара. Најстарија писана сведочанства о употреби антиминса су из VIII века, али сасвим је извесно да су се користили још у доба раног хришћанства. Сасвим је основана претпоставка да су настали из обичаја првих хришћана да се окупљају на гробовима мученика ради богослужења. Како су потребе цркве расле, заједница је било све више, гроб мученика замењиван је антиминсом у који су ушивани делићи мошти мученика. Судећи према називу „уместо трпезе", можемо претпоставити и да је постао ради потребе вршења Литургије тамо где није било часне трпезе: при војним походима, на лађама, у мисионарским походима међу незнабожачким становништвом итд. Антиминсе освећује надлежни епископ и предаје локалном пароху, свештенику. Епископов потпис гарантује не само постојање локалне канонске евхаристијске заједнице него и заједништва које постоји између епископа и свештеника, то јест, да свештеник не ствара парасинагогу, него је у канонском јединству са Црквом преко епископа. Ово је нарочито важно нагласити јер је антиминс Исаије Ђаковића који описујемо настао у смутно време сеобе, осмишљавања, то јест преосмишљавања граница Пећке патријаршије. Треба рећи и то да су антиминси драгоцен историјски извор о прошлости нашег народа. Није редак случај да је неки антиминс сачувао име архијереја, а да ми о њему немамо ни један други документ или назив и место храма од кога данас нису остале ни рушевине, или да је у запису сачувао неки важан историјски моменат – као што је то случај на плаштаници и антиминсу Исаије Ђаковића. Ако је негде примењиво исувише симболично тумачење антиминса које даје Николај Гогољ, то је на овом месту, када описујемо антиминсе које су издавали српски архијереји непосредно после Сеобе. Гогољ у „Тумачењу Божанствене Литургије" каже да у времена гоњења Црква није имала постојаног пребивалишта, те је почела да употребљава антиминс, „што и данас указује да она није привезана ни за какво здање, град или место, већ да као лађа плови о таласима овог света, не спуштајући нигде своје котве: њене су котве на небесима". Заиста, у бурним временима гоњења Цркве и српског народа, антиминси и све друге реликвије су ношени верним народом од немила до недрага, али увек загледани у Царство небеско и у мајку, пећку Цркву.

Наша највећа колекција старих антиминса налази се у Музеју СПЦ и чини је више од 300 антиминса. Најстарији потиче из 1564. године из околине Призрена и писан је као криптограм, те ни до данас није у потпуности дешифрован и растумачен. О његовом пореклу нема поузданих трагова, осим да га је неко време неки Арбанас носио као амајлију на грудима и да су га његови потомци, свесни да је реч о некој хришћанској светињи, предали православном свештенику, после чега је пренесен у неки од фрушкогрских манастира.

Нажалост, данас нема много сачуваних антиминса а разлог томе јесте, поред бурне историје, сеоба, похара и недаћа које је Црква преживела, то што у Карловачкој митрополији стари, похабани антиминси нису чувани са посебном пажњом као што су чувани у руској цркви, где су и антиминси ван употребе са посебном пажњом чувани на часној трпези. Такође, антиминси и други богослужбени предмети спаљивани су када би се похабали. Будући да нису више били за практичну употребу, било је незгодно да као непотребни буду оскрнављени, па је решење нађено у пламену. Пре спаљивања, наравно, из антиминса би биле извађене мошти.

[19] Каљевић 2019: 103.

[20] *Ibid*. 104.

овог периода, чини сцена оплакивања Христовог, врло сличних иконографских решења са антиминсима патријарха Арсенија из 1692. и 1706. године. Христос са рукама смештеним уз тело положен је на камени одар, прекривен белим платном. Испред одра налазе се два анђела који придржавају плаштаницу на коју је Христово тело положено. Поред њих је Марија Магдалина. Изнад Христа налазе се Богородица, раширених руку, Јосиф и Никодим. Између Богородице и Никодима уздиже се крст са симболима страдања и мучења. Као и на плаштаници, са леве и десне стране крста налазе се представе сунца и месеца. У угловима у медаљонима налазе се четири јеванђелиста. Око целе композиције налази се запис:

Саі С҃ти и бж҃ествени жртавникь прѣѡс҃щение митрополіе крꙋшедолскіе и ѡстали црква иже ѡбретаютсе под властию цесара римскаго ба место патріаршіе пекскіе саборне зновꙋ ꙋчінѥне докле бг҃д дасть и престол пекски добіе се лето · з҃ с҃ ѕ҃ і҃ ҂ а҃ ѱ҃ и҃.

Из текста сазнајемо да је то антиминс (жртвеник) новоосноване Крушедолске митрополије, али и осталих цркава које су се привремено (докле Бог да) нашле под влашћу аустријског (римског) цара, јер митрополит Исаија верује да ће се пећки престо поново задобити. Када је антиминс настао 1708. године, на бакрорезној плочи био је исписан ктиторски запис:

Семꙋ ктитор троудом и иждивенїем прѣѡс҃щенни митрополить крꙋшедолски први кѵр Исаіѧ Діаковичь и вк҃ентіа п҃пвичь.

О деловању Исаије Ђаковића доста се зна, али на овом месту потребно је скренути пажњу на један детаљ који се односи на, условно речено, политичку употребу антиминса. После изненадне смрти патријарха Арсенија III у Бечу 27. октобра 1706. године, поставило се питање његовог наследника и епископ Исаија је радио на томе да се што пре попуни место овог духовног поглавара. У погледу односа са Пећком патријаршијом, заступао је став да се на основу добијених привилегија изабере нови патријарх и организује посебна патријаршија за Србе у Аустроугарској. Други су, са фрушкогорским епископом Стефаном Метохијцем на челу, заступали став да се Српска Црква у овим крајевима организује као аутономна митрополија у саставу мајке Цркве – Пећке патријаршије. На првом Црквено-народном сабору одржаном 6. јануара 1708. године у манастиру Крушедолу, победила је идеја митрополита Стефана Метохијца да се не смеју прекидати везе са Пећком патријаршијом. Тада је основана Крушедолска митрополија и за њеног првог митрополита једногласно је изабран Исаија Ђаковић, познавалац црквених и политичких прилика, као и царски саветник владара Јосифа. Приликом устоличења митрополит је пред целим Црквено-народним сабором положио заклетву верности Православној Цркви уопште, цару и пећком патријарху. У првој тачки своје заклетве

Ђаковић се обавезује „да ће се верно држати свих закона цркве грчкога обреда, онако како су се држали сви његови претходници и старешине велике свете катедралне цркве Архиепископије Пећске и Патријаршије Српске, да ће светог и блаженог архиепископа пећког и патријарха српског увек признавати као свога старешину, по првопрестољу и у духовним стварима увек од њега зависити".[21] Приликом израде свога првог антиминса, митрополит Исаија је отишао још даље од своје заклетве положене пред Црквено-народним сабором. Наиме, дао је одштампати један неуобичајен запис за антиминс, у коме „изражава своју веру у поновно добијање пећског престола".[22]

Слика 2. Антиминс Исаије Ђаковића (1708) са додатим текстом уз ктиторски запис митрополита Мојсија Петровића (1728), Деспотово

Дакле, видимо и једну неуобичајену употребу антиминса којим се изражава и политички програм новоизабраног митрополита. Подсетимо да антиминс и служи као гарант евхаристијског јединства и нествараења парасинагоге, само у овом случају неповољних историјских околности, имамо неку врсту инверзије да се архијереј једне митрополије настале преко Саве и Дунава антиминсом који сâм издаје заклиње на верност пећком патријарху.

[21] Вуковић 1993: 11.
[22] *Ibid*. 12.

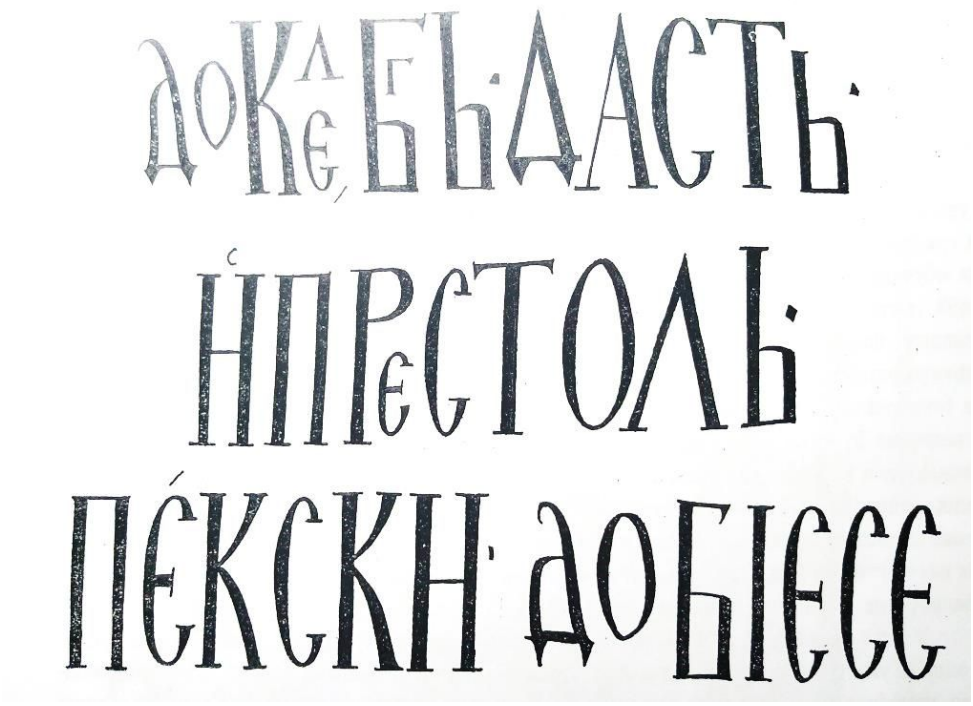

Слика 3. Део текста са антиминса Исаије Ђаковића (1708).
Извор: Давидов 1978: 99.

Двадесет година касније, 1728. митрополит Мојсије Петровић на бакрорезним плочама Исаије Ђаковића дао је да се изгравира додатни натпис, те да се са те плоче тискају нови антиминси.[23] То је одговор на анахронизам на који је указао Каљевић, јер антиминс (бакрорезна плоча) јесте митрополита Исаије, али се на његов ктиторски запис из 1708. текстом надовезао митрополит Мојсије 1728. године:

Такожде и Мы смиренний Моисей Петровичь первый Бж҃ію мл҃стїю архїепс҃кпь и митрополітъ Бѣлградскый, сервїй, Оунгарїй, Шлавонїй, Хорватскїѧ, Сирмїи, Баната, Темишварскагѡ, и Цесарскїѧ валахїй, и Єго прѣсвѣтлагѡ величества совѣтникъ. лето 1728 маі 2 въ Бїеннѣ.

И у овом додатном запису опажају се политичке и историјске околности у којима су деловали српски архијереји, и у којима су се налазиле Пећка патријаршија и Карловачка митрополија. Када су Срби и поред свег противљења Угарске 1727.

[23] Давидов 1978: 98.

године са Митрополијом карловачком ујединили и Београд, то јест територије које је Аустрија преузела од Турске Пожаревачким миром, за митрополита новонастале Митрополије београдско-карловачке изабран је управо Мојсије Петровић.

Овим скромним прилогом још једном је указано на мудру одлуку патријарха Арсенија III Чарнојевића да се одмах по доласку у Аустроугарску определи за нову технику баркрореза чиме се јефтино, брзо, али и естетски блиско средини у којој су се Срби нашли, подмирила огромна потреба новоустановљених црквених заједница за антиминсима, плаштаницама, иконама, покровима за мошти, али и портретима, приказима манастира, украшеним документима... Митрополит крушедолски Исаија Ђаковић наставио је ову праксу те 1708. поручује прву бакрорезну плаштаницу код Срба, али и антиминс којим је показао своју оданост пећком трону и наду у повратак у Стару Србију. На плаштаници, чији се један отисак чува у Бачкој Паланци, забележена је историјска околност да митрополит није дочекао да види завршене бакрорезне плоче, јер је умро у Бечу, а старање око завршетка посла преузео је епископ Софронијe Подгоричанин. Ктиторски натписи, те касније додати текстови на бакрорезним плочама тако постају важни историјски извори.

Библиографија:

Баљ, В. Вајагић, П. *Црква рођења Светої Јована Крститеља у Бачкој Паланци*, Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, 2016.

Вуковић, С. „Да ли је Карловачка митрополија била аутокефална?“, *Гласник права*, 2, 1993, 7–14.

Давидов, Д. *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска, 1978.

Каљевић, В. *Светојовановска црква у Деспотову*, Деспотово: Црквена општина, 2019.

Стошић, Љ. *Српска уметност 1690–1740*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006.

Тимотијевић, М. „Први српски штампани антиминси и њихови узори“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 23, 1987, 39–69.

VLADIMIR BALJ
High school „20. October“, Bačka Palanka

PAVLE PAJIĆ
Diocese of Raška-Prizren

THE SHROUD AND ANTIMENSION OF THE METROPOLITAN ISAIJA ĐAKOVIĆ FROM 1708

Summary

Soon after the Great Migration of the Serbs in 1690, the Serbian Patriarch Arsenije III Čarnojević methodically introduced the copperplate-engraving technique which was both esthetically and financially speaking, the best solution. In 1708, the Patriarch's successor, the metropolitan of Krušedol, Isaija Đaković continued the newly established tradition and he commissioned copperplate-engraving panels for new antimins and for the first Serbian engraved shroud, from Vienna.

Although in the newly-formed situation after the patriarch's death Isaija Đaković argued in favour of the creation of a new Serbian Patriarchate in the Hungarian Empire, when elected for the new head of the Serbian Church in the Empire, he swore his allegiance to the Patriarch of Peć. Isaija Đaković presented this programme of his and the hope of the return of the throne of Serbian Patriarchate to Peć, on the copperplate-engraving antimension whose sample is kept in Despotovo. There are references to his death in Vienna on the shroud from Bačka Palanka.

The paper emphasizes both an unusual use of antimension for displaying a political programme of the archbishop, as well as a sort of inversion since Isaija Đaković's act of giving an antimension to the local Eucharistic communion which was subjected to him not only to testify to their canon unity but to confirm his own unity with the Patriarchate of Peć, to which he stayed subjected, too.

Keywords: Isaija Đaković, antimension, shroud, copperplate-engraving.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

АННА КРЕЧМЕР
Венский университет, Институт славистики
anna.kretschmer@univie.ac.at

УДК: *930.85(=163.41)"16/17"*

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ СЛАВИИ В РАССЕЯНИИ
(Школа и письменная культура у сербов на австрийских землях после великого исхода)

Аннотация: В работе представлены некоторые результаты исследований славяносербской культурно-письменной традиции – в контексте концепции Православной Славии как единого в культурном отношении ареала. Парадигма ее письменной культуры сущностно отличалась как от культурно-языковых моделей неправославного славянства, так и от западно-европейской.

Славяносербская культура (2-я пол. XVIII в.–1840-е гг.) представляет собой т. н. «островной» подтип внутри Православной Славии – культуру диаспоры, православного славянского социума в иноязычном, инокультурном и иноконфессиональном мажоритарном окружении.

Один из центральных тематических блоков работы посвящен анализу славяносербской образовательной системы и соответствующих жанров письменности.

Подчеркивается необходимость усиления исследовательской активности в этом направлении – славяносербский период практически не изучен еще в исторической сербистике. В данной связи тематизируется необходимость комплексного анализа и издания текстового корпуса этой эпохи и предшествующих ей, также весьма слабо изученных фаз сербской письменности.

Ключевые слова: Православная Славия, диглоссия, славяносербская письменность, «островная» культура.

Старая культура православного славянства отличается от культур как славян неправославных, так и Западной Европы целым рядом особенностей. Это центральный постулат концепции *Православной Славии* (*Slavia Orthodoxa*,[1] согласно которой православные славяне (и румыны) в донациональный период имели единую, в высокой степени гомогенную письменную культуру, удивительно стабильную на протяжении многих веков во времени и пространстве.[2] Начало ее непосредственно связано с христианизацией этих славян по восточно-римскому, византийскому обряду. Центральная тема нашей работы – культурная жизнь сербского народа в рассеянии, на территории австрийской империи Габсбургов –

[1] Толстой 1961 > Tolstoj 1961; Picchio 1962.
[2] Речь, конечно, идет исключительно о письменной, цивилизационной культуре.

является одной из граней этой многогранной, и широкой и глубокой темы исторической славистики. Представим вкратце основные дистинктивные признаки Православной Славии.

Это, в первую очередь, ярко выраженная сакральность ее письменной культуры, в которой не было поэтому места беллетристике – чтение (а в эпохи почти поголовной неграмотности и слушание) текстов служило не забаве, а главной жизненной задаче православного славянина – спасению его души. Мирская письменность представлена здесь преимущественно маргинально и появляется довольно поздно. Единство веры обусловило и единство письменной культуры. Сакральностью культуры была обусловлена и ее стабильность во времени и пространстве – как и стабильность (скорее даже – принципиальная неизменяемость) ее жанрового канона.[3]

Языком этой письменности, также единым для всей Православной Славии, был церковнославянский (цксл.) соответствующей локальной редакции. Для мирских же нужд и в повседневном общении использовались локальные административные письменные языки и устные идиомы, преимущественно диалектные. Этот тип двуязычия называется *диглоссия*. Обычно двуязычие – неуравновешенное (а тем самым нестабильное) сосуществование двух языковых субсистем, при котором одна из них становится доминантной и вытесняет другую из определенных сфер употребления. Диглоссия, напротив, представляет собой уравновешенный тип двуязычия. Оппозиция обеих языковых субсистем в ней основана на принципе дополнительного функционального распределения. Сферы их употребления четко разделены, что исключает возможность их сосуществования в одном и том же функциональном контексте. Отсутствие сосуществования исключает, в свою очередь, ситуацию конкуренции.[4] Обе субсистемы образуют в языковом сознании социума функциональное целое и воспринимаются как нечто «свое» – положительная установка пользователей в отношении языковых субсистем является дополнительным стабилизатором диглоссии. Этим и объясняется, повидимому, факт ее существования в Православной Славии в течение веков. Цксл. – язык православного христианства, обработанный, с развитыми стилистикой и риторикой, с сильным греческим влиянием в лексике и синтаксисе, язык созданный на базе болгарско-македонских говоров – ни русскими, ни украинцами, ни белорусами, ни сербами не воспринимался как нечто чуждое. Ведь он был языком общей (православной) веры! А главными факторами (само)идентичности в донациональный период (а он в Православной Славии длился особенно долго) были именно региональная (а тем самым и диалектная) и конфессиональная принадлежность.

Хранителем этнической устной культуры выступал сам этнос – а главным хранителем письменной культуры у православных славян была Церковь. В ее ведении находилось и нравственное воспитание общества, тем самым, и образовательная система. Школа, как и все сегменты письменной культуры, была тесно связана с верой и

---

[3] Н. И. Толстой сформулировал строго иерархический жанровый канон Православной Славии, состоявший из 14 жанров (уровней) – ср. Толстой 1988 > Tolstoj 1988.

[4] Ср. Толстой 1981 > Tolstoj 1981.

Церковью. Учили в ней (вплоть до Нового времени) прежде всего, чтению – цксл., богослужебных текстов. Они же – *Часослов*, *Апостол* и *Псалтырь* – выступали в качестве учебников. Учили и церковному пению, церковной истории, с некоторым добавлением патристики, житийной литературы и других церковных жанров, в первую очередь, гимнографии и под.[5] На этом образование, как правило, и заканчивалось. Письму же учили только тех, кому оно было нужно профессионально – будущих монастырских переписчиков (но не клир в целом!), писцов и чиновников, купцов и приказчиков и т. п.

Период турецких завоеваний (1371–1526/37 гг.), как и период турецкого владычества (1526/37–1699 гг.) неблагоприятно влияли на культурную жизнь сербского общества. Развитие школьного образования поступательно замедляется, а в XVII в. все заметнее становятся уже стагнация и даже упадок. – Не было ни наставников, ни книг, оскудели монастыри, не было больше и старого сербского дворянства, традиционно главных ктиторов и спонсоров.[6]

Хотя парадигма письменной культуры старой Православной Славии действительно в высокой степени единообразна, все же в ней есть и некоторая вариативность. Она, как правило, детерминирована определенными факторами. Одним из значимых в данной связи факторов, на наш взгляд, является жизненный контекст данного социума, этноса. Жизнь в рассеянии, в чуждом окружении, активизировала. по нашим наблюдениям, определенные механизмы выживания – в направлении как ассимиляции, так и сохранения идентичности. Такие православные славянские культуры условно можно обозначить как *островные* – в отличие от *материковых*. К последнему типу можно отнести культуры Киевской и Московской Руси, средневековой Сербии эпохи Неманичей и (в определенной степени) под турецким владычеством. К *островному* же типу – этносов в рассеянии, в чуждом окружении, меньшинств, нередко угнетаемых – относятся, в первую очередь:

(1) восточные славяне – подданные Великого княжества Литовского (позднее польско-литовского (польского) государства) от 2-й пол. XIII в. и

(2) сербы – подданные австрийской империи Габсбургов с конца XVII в.

Оба социума создали в рассеянии свои особые культурные и письменные парадигмы. Культуре сербов на австрийских землях и посвящена эта работа. Кратко представим в данной связи глобальную социополитическую ситуацию:

> По Карловацкому мирному договору 1699 г. Османское царство вынуждено было уступить Австрии все венгерские коронные земли (за исключением Темешварского баната), как и большую часть теперешней Славонии. В 1718 г. между австрийским императором Карлом VI и Венецианской республикой, с одной стороны, и турецким султаном Ахмедом III, с другой, был заключен Пожаревацкий мир. Тем самым была закончена война с Турцией, а Темешварский банат, как и Олтения (Малая Валахия), северная Сербия с Белградом и пограничный территориальный пояс в Боснии перешли под власть Австрии.[7] После Великого Исхода 1690 г. сербы заселили территории т. н. *Военной Границы* – которую они и должны были охранять от турецких набегов, взамен на разрешение жить на австрийских землях.

---

5 Гавриловић 1986: 350–362.

6 Грујић 1908: 1–24 > Grujić 1908: 1–24; Поповић 1950: 355–365 > Popović 1950: 355–365).

7 Которая опять потеряла их (за исключением Баната) в 1739 г.

В этом новом, чуждом и далеко не всегда расположенном к ним окружении одной из наиболее значимых опор и гарантов сохранения конфессиональной, языковой и культурной принадлежности для сербов становится Церковь.[8] Так сербский народ сумел сохранить принесенную с собой в изгнание православную культурную традицию – и ее систему школьного образования. В первые годы после переселения она практически не меняется, но школа в целом находится в плачевном состоянии. Преподавание ведется нерегулярно, не хватает ни преподавателей, ни книг. Осознавая важность образования, верхи сербской Церкви обращаются за помощью к единственному тогда независимому славянскому православному государству – России. По распоряжению царя Петра I австрийским сербам был послан учитель Максим Суворов (позднее и его брат и др.). Посланы были и учебники – так начался период т. н. «русских» школ у сербов (1727–1736 гг.).[9]

Венский двор поступательно стремился ослабить православное русское влияние на своих сербских подданных. По крайней мере, в одном случае это было даже в пользу сербов. Имеется в виду реформа австрийской школьной системы, во главе которой стоял передовой педагог того времени, Иоганн Фелбигер (1724–1788). Австрия в результате этой реформы получила самую прогрессивную в тогдашней Европе систему обязательного начального образования – в том числе и для своих многочисленных этнических меньшинств.

Доминантной и постоянной составляющей школьного обучения был немецкий (за пределами элементарного образования и латынь), но в преподавании использовались и языки меньшинств. После реформы школьная система в Австрии централизуется и все более контролируется государством. В школах теперь можно было использовать лишь учебные пособия, созданные и напечатанные в стране (в первые годы даже только работы самого Фелбигера). Все более регулируется государством и система подготовки будущих учителей. Они должны сдавать государственные экзамены и получать соответствующие дипломы. Посещение начальной школы становится обязательным – сначала только для отдельных возрастных групп, и только в течение 2–3-х лет, и только в зимнее время. Но и это было огромным шагом вперед в деле народного просвещения. Впервые, более или менее регулярно, школу начинают посещать и девочки. Сначала в школу ходили преимущественно дети состоятельных сербов. Но социальная дифференциация постепенно нейтрализуется – главная заслуга в этом принадлежит сербским просветителям и сербской Церкви, неустанно трудившимся на ниве образования сербского общества. Сербской Церкви удается сохранить право контроля над учебным процессом в школах. Это относится и к составу школьной программы (в определенной степени) – но более значимым было влияние Церкви на сам учебный процесс, включая подготовку преподавательского состава и учебных пособий.

В организации системы сербского педагогического образования огромную

---

8 Историја 1993: 491–542, 552–572 > Istorija 1993: 491–542, 552–572.

9 Гавриловић 1986: 31–93. Этими учебниками были (цксл.) грамматика, созданная ученым монахом Мелетием Смотрицким (ок. 1570–1633) в 1619 г., и букварь, написанный владыкой Феофаном Прокоповичем (1681–1736) – оба представители православного славянства в польско-литовском государстве.

роль играли выдающиеся педагоги-реформаторы – Теодор Янкович-Мириевский (1741-1814), Аврам Мразович (1756-1826), Стефан Вуяновский (1743-1829) и ряд других, в том числе духовные лица (как, например, Йован Раич (1726–1801)).[10] Постепенно формируется сербская интеллигенция. Процесс этот активно поддерживает, и финансово, Православная Церковь. Митрополит сербский Викентий Йованович Видак помогал получить образование Теодору Янковичу-Мириевскому, который впоследствии становится его секретарем, а затем директором сербских и румынских школ в Банате и инициатором первого Школьного Устава (1776), впоследствии действительного для всех сербских школ в Австрии. Именно Янковича русская императрица Екатерина II пригласила участвовать в проведении школьной реформы в России.

Аврам Мразович, родом из Сомбора, сын и внук священников, начинал свое образование (еще по старой православной системе) в трехклассной приходской школе в Сомборе (одна из первых сербских школ на новых землях). Дальнейшее образование он получал уже по западной модели. Сначала в четырехклассной Грамматической школе, открытой в 1759 г. при православном сомборском приходе, затем следовали курсы риторики и поэтики (тоже в Сомборе). Дальнейшее образование – в области философии и права – Мразович получал в Печуе и Пеште.[11] В 1776–1777-м учебном году он, с разрешения митрополита Викентия Йовановича Видака, посещал в Вене курсы грамматики и орфографии, а также шестимесячный подготовительный курс для будущих директоров народных училищ по системе Фелбигера. После этого Мразовичу был вверен контроль над всеми сербскими школами в Печуйском школьном округе. Велик и его вклад в организацию педагогического образования – в родном Сомборе он создал первое отделение для подготовки учителей сербских школ. Он был редактором первого сербского педагогического журнала и сенатором родного Сомбора. За выдающиеся заслуги в области образования австрийские власти возвели Мразовича в дворянство.

Стефан Вуяновский был секретарем митрополита Моисея Путника. Позже, по инициативе митрополита Стефана Стратимировича, в целях развития сербского книгопечатания он возглавил типографию Й. Курцбека после смерти последнего. Вуяновский был инспектором сербских и румынских народных училищ в Славонии и редактором первой сербской ежедневной газеты.

Эти и другие образованные сербы активно участвовали в создании учебных материалов, переводили и адаптировали их для сербской школы, но создавали и собственные. Все они прошли курс подготовки для учителей и инспекторов народных училищ в Вене по системе Фелбигера и у самого Фелбигера. А затем по этому образцу создавали соответствующие педагогические курсы и отделения, нередко при тех школах, которые им были вверены. Так, в 1778 г. была открыта знаменитая *Препарандия* в Сомборе, в 1791 г. – *Гимназия*, а в 1794 г. *Богословия* в Сремских

---

10 Ср. Костић 1980 > Kostič 1980.

11 На этом примере хорошо видна структура западноевропейской школы, базирующаяся на т. н. семи свободных искусствах (*septem artes liberales*) – их начальный сегмент (т. н. *trivium*) образуют грамматика и риторика. Через школьную реформу Фелбигера эта система попадает и в сербские школы.

Карловцах,[12] в 1810 г. *Гимназия* в Новом Саде.

После реформы система образования в Австрии централизуется, унифицируется – и во все большей степени находится под контролем государства. Это относится и к школам меньшинств, с тем что Православная Церковь сохраняет до определенной степени право на контроль. Право это далеко не всегда соблюдается, и православные иерархи нередко бывают вынуждены бороться – за сохранение контроля над преподавательским составом и над самим учебным процессом, за присутствие Церкви в школах – вплоть до обязательного включения в учебную программу и соответствующий статус предметов, связанных с верой и церковью. Ведущую роль в образовании Церковь смогла сохранить за собой на долгое время – процесс секуляризации базисного образования у сербов начинается довольно поздно и заметно усиливается лишь к середине XIX в.[13]

В самом начале XVIII в., в первый период жизни на новых жизненных просторах, сербы было заняты обустройством жизни и выживанием в новом, далеко не всегда расположенном к ним окружении. Культура и образование находились тогда скорее на периферии их интересов. И все же количество печатной продукции поступательно растет – и с каждым годом увеличивается число учебных пособий, как и в целом книг, предназначенных для просвещения и морального воспитания сербского общества.

Представление о печатной продукции австрийских сербов в XVIII в. дает прекрасная библиография Г. Михаиловича.[14] Согласно ей, с 1701 по 1725 гг. было опубликовано всего 10 книг, все – конфессионального содержания (труды боснийских францисканцев в западной кириллице). В последующие 25 лет (1726–1750 гг.) выходит уже 16 книг. В их числе *Первое учение отроком* русского владыки Феофана Прокоповича (с русского изд. 1720 г.); первая мирская сербская книга – *Стематография* Х. Жефаровича (1741) и его же *Букварь*; *Месяцеслов* (очень популярный тогда жанр); описание града Иерусалима С. Симоновича и др. Все книги еще старой церковной кириллической печати. В период с 1751 по 1775 гг. выходят уже 102 книги. Это все еще преимущественно церковная литература (40), но растет и сегмент педагогической литературы (21 название). Это, помимо прочего, новое издание цксл. грамматики Мелетия Смотрицкого (1755) и уже 7 книг по истории (показательный для эпохи Просвещения жанр). Абсолютное большинство книг все еще церковной кириллической печати, но уже 13 напечатаны гражданским шрифтом. В последнюю четверть века (1776–1799 гг.) были опубликованы уже 262 сербские книги. Большинство все еще представляют книги конфессионального содержания (57), но растет поступательно и количество школьной литературы (45). И уже 37 книг напечатаны гражданским шрифтом.

Сербские просветители стремились обеспечить для своего народа образование, которое соответствовало бы требованиям нового жизненного контекста – и

---

12 Костић 1978 и 1980 > Kostič 1978, 1980.

13 Следует заметить в данной связи, что все, что выходило за рамки базисного образования, находилось как правило, в руках католической церкви. Поэтому сербские родители нередко посылали своих детей на дальнейшее обучение в протестантские гимназии и университеты, немецкие и словацкие.

14 Михаиловић 1964 > Mihailović 1964.

одновременно позволило бы сохранить его конфессиональную и этническую принадлежность. Благодаря их труду, а также постоянной заботе сербской Церкви, в XIX век сербские подданные Австрийской империи вступили с одной из самых передовых в тогдашней Западной Европе системой школьного и педагогического образования, с обширным репертуаром учебных материалов, созданных и/или адаптированных для сербской школы.[15] Школа старой Православной Славии таких учебников не имела (и в силу своей принципиальной сакральности иметь не могла). Они приходят в сербские школы в ходе школьной реформы. Как уже упоминалось, сначала использовались только учебные пособия по системе Фелбигера. Для этнических меньшинств они были двуязычными (и для учеников, и для преподавателей) – на левой странице немецкий текст, на правой – на языке соответствующего этноса. В сербских школах довольно скоро появляются, однако, не только переводы и адаптации иностранных учебников, но и собственные, созданные сербами для сербских школ.[16] Так, в период с 1767–1811 гг. было напечатано около тридцати таких пособий (некоторые в нескольких изданиях). Наряду с переизданиями уже упомянутых *Грамматики* Мелетия Смотрицкого и *Букваря* Феофана Прокоповича, здесь есть уже учебники, написанные сербскими авторами: «История славянских народов»[17] Йована Раича (1793), грамматика и учебник математики Аврама Мразовича (1794), 3-хтомный учебник физики Атанасия Стойковича (1801–1803) и др. По большей части это двуязычные книги – на левой странице на немецком, на правой – на «славянском» (к этому вопросу мы обратимся несколько позже).[18]

Этнические школы, как уже упоминалось, были представлены только в секторе начального, базового образования. Соответственно, большинство учебных пособий для сербской школы вначале составляли буквари (преимущественнно двуязычные, по венскому изданию 1774 г.) и книга для чтения, автором которой был сам Фелбигер (для сербской школы ее адаптировал Аврам Мразович) – *Руководство к честности и правости* (1793). В сербских школах было разрешено и употребление *Прописей* Захарии Орфелина (1776) и его же *Каллиграфии* (1778), а также *Малого катехизиса* Йована Раича (1774/76). В сербских школах начинают преподавать математику – не входившую в учебную программу Православной Славии, но входившую в число семи свободных искусств (в квадривии). Сначала для ее преподавания использовалось *Руководство ко арифметике* (1777), переведенное с немецкого и адаптированное для нужд сербской школы.[19] А в 1793 г. выходит *Руководство к науце числительной* Аврама Мразовича, имевшее несколько изданий.

Вот как выглядел репертуар учебной сербской литературы XVIII в. по данным библиогрфии Михаиловича:[20]

---

15 Так, в России русский язык лишь с начала XIX в. (и то постепенно) проникает в школу – и как предмет, и как язык преподавания. До этого сохраняется доминанта цксл.

16 Кириловић 1929: 43–70 > Kirilović 1929: 43–70.

17 Перевод тут и далее наш – АК.

18 Ср. Kretschmer 2008.

19 Вероятно Атанасием Секерешем.

20 Михаиловић 1964 > Mihailović 1964.

1. *Первое учение отроком* Феофана Прокоповича (букварь и катехизис): 1-е изд. 1726 г.
2. *Буквари*: 1738 и 1753 гг. (римское изд.); Х. Жефаровича: 1742–44. гг.; З. Орфелина: 1-е изд. 1767 г.; перепечатка Киевского изд-я: 1-е изд. 1770 г.; Венский: 1774 г.
3. *Грамматика* Мелетия Смотрицкого: 1755 г.
4. *Каллиграфия* Захарии Орфелина: 1759 и 1778 гг.
5. *История славяносербского народа* Павла Юлинца: 1765 г.
6. *Латинские* грамматики и учебники: 1765 (2), 1766, 1767 гг.
7. *Арифметика* Василия Дамьяновича: 1767 г.
8. *Немецкая грамматика* Стефана Вуяновского: 1772 г.
9. *Краткий катехизис для детей* Платона Левшина: 1773 г.
10. *Итика иерополитика или философия нравоучительная для детей* (с рус. изд.: 1774 г.
11. *Немецкий учебник* Савы Лазаревича: 1774 г.
12. *Прописи* Захарии Орфелина: 1776 г.
13. *Катехизис* для молодежи Йована Раича: 1-е изд. 1776 г.
14. *Ручная книга, потребная магистрам* Иоганна И. Фелбигера: 1776 г.
15. *Школьный Устав*: 1776 г.
16. *Азбучная дощечка* Теодора Янковича: 1776–1777 гг.
17. *Арифметика* (пер. Афанасия Д. Секереша): 1777 г.
18. *Руководство к честности и правости* Иоганна И. Фелбигера: 1-е изд. 1777 г.
19. *Физика* Эмануила Янковича: 1787 г.
20. *Приложение к ручной книге для сельских училищ*: 1787 г.
21. *Немецко-сербский словарь*: 1790, 1791 гг.
22. *История библическая*: 1792 г.
23. *Руководство к славянскому правочтению и правописанию*: 1-е изд. 1792 г.
24. *Славянская грамматика* Аврама Мразовича: 1-е изд. 1792 г.
25. *Школьные ученические правила*: 1793 г.
26. *Словарь*: 1793 г.
27. *Руководство к правоглаголанию и правописанию* Стефана Вуяновского: 1793 г.
28. *Краткая Сербии, России, Босны и Рамы кралевств историа* (пер. с нем. Йована Раича): 1793 г.
29. *Сербско-немецкие разговоры* Павла М. Стояниновича: 1793 г.
30. *Таблицы арифметические* Козмы Йосича: 1794 г.
31. *Грамматика италианская* Викентия Луштины: 1794 г.
32. *Руководство к славянстей грамматице* Аврама Мразовича: 1794 г.
33. *История разных славянских народов* Йована Раича: 1-е изд. 1794 г.
34. *Руководство к науце числительной* Аврама Мразовича: 1-е изд. 1794 г.
35. *Прибавление* к *Истории* Йована Раича: 1795 г.
36. *Руководство к славянскому краснописанию* Стефана Новаковича: 1-е изд. 1795 г.
37. *Венгерская грамматика* Георга Салера: 1795 г.

38. *Священная исторіа для малых детей* Платона Левшина: 1797 г.

Представление о том, как выглядела тогдашняя система школьного образования у сербов, может дать жанр своего рода «околошкольной» литературы – как, например, печатные приглашения на публичные годовые и полугодовые экзамены, списки школьных предметов, учителей и попечителей школ, а также учеников и классов. Этот жанр пользовался большой популярностью в самом конце века. К сожалению, он практически еще не изучен, а тексты эти не изданы.

Вот некоторые данные по той же библиографии Михаиловича:[21]

- Стефан Раич, *Слово на торжественный праздник народной Осецкой школы* (1792)
- Григорий Зосимович, *Список славяно-сербских учебных предметов* (1794)
- Козма Йосич, *Перечень учебных предметов* (1794)
- Козма Йосич, *Приглашение на торжественный и публичный экзамен* (1794)
- Козма Йосич, *Рассуждение между учениками* (1794)
- Йован Крестич, *Список славяно-сербских учебных предметов* (1794)
- Михаило Николаевич, *Приглашение на годовой и публичный экзамен* (1794)
- Козма Йосич, *Рассуждение между учениками* (1796)
- Яков Пеякович, *Рассуждение между учениками* (1798)
- Яков Пеякович, *Слово благодарственное по окончании экзамена* (1799)
- Козма Йосич: *Приглашение на публичный и торжественный экзамен* (1799).

Представим ниже один такой текст. Его автор был учителем сербской школы в Пеште. Приводимый здесь пример напечатан церковной кириллицей, но здесь приводится в современной графической адаптации:

Козма Йосич, «*Назначение учебныхъ предметовъ 42 ученикомъ въ националномъ славенно-сербскомъ нормалномъ училищи Пештанскомъ, чрезъ полгодзимное течение Космою Йосичемъ тояжъ школы учителемъ изследованыхъ, ныне же въ явномъ испыте месеца марта дне, лета гсдня 1794. по полудне отъ 3 до 6 часовъ торжествованомъ, производимыхъ*». Виенна 1794 г.[22]

«Описание учебныхъ предметовъ, всехъ трехъ классахъ ученикомъ предаваныхъ: ныне же по истечении зимнаго течения следующимъ образомъ предвзятися имущихъ; какъ:

Разделение предметъ.

А. Славенския предметы.

1. Христианская наука, и некия душеполезныя вещи, чрезъ чстнейшаго Г. Оца Иоанна Михайловича местнаго пароха, отъ всехъ Учениковъ испытаются.

---

[21] *Ibid.*

[22] Название и сам текст, как и правописание приводятся здесь без изменений – АК.

2. Познание и пременение писменъ съ начинатели.
3. Срицание многотрудныхъ слоговъ и речений изъ Срицателныя Дщицы, съ нуждней шими изъяснениями.
4. Срицание изъ Букваря съ начала до конца 8§.
5. Оглавление познания писменъ изъ устъ учениемъ, съ начала до произношения писменъ.
6. Чтение Часослова отъ начала до шестаго часа.
7. Оглавление чтения съ начала до конца съ Часословцы.
8. Чтение Псалтиря точно по правиламъ Ортепическимъ, и Просодическимъ извикли.
9. Ортография или Правописание съ начала до III. Разделения первыя главы.
10. Библическия повести.
    а) Ветхаго завета от XI. до XX. главы, с вящшими Псалтирцы.
    б) Новаго завета от от XI. до XXV. главы, съ новыми Псалтирцы.
11. Числение
    а) Вступление съ Часословцы.
    б) Первыя главы: Субтракциа и Мултипликациа съ новыми Псалтирцы.
    в) Вторыя главы: Резолуциа и Редукциа съ вящшими Псалтирцы.
12. Правила Каллиграфии чрезъ изяснение собственныхъ речений, и писание разныхъ, со всеми Псалтирцы и Часосоловцы.
13. Правила Ученическая от 1ыя до конца 2ыя части честократнымъ изяснениемъ, предавана.

Б. Мажарския предметы.

1. Познание и пременение писменъ.
2. Срицание изъ Срицателныя Дщицы и Букваря, от начала до конца 5. Нры 3.§. – съ Часословцы.
3. Чтение Букваря от 12. Диалога; си есть: Az anỳa, és a' gyermek, до Разглаголствия 25. еже есть: A' Jó Iskola gyermek, съ новыми и вящшими Псалтирцы
4. Писание разныхъ нумеръ того языка.

В. Немецкия предметы.

1. Познание и пременение писменъ.
2. Срицание изъ Срицателныя Дщицы и Букваря, от начала тоя книги до 3. Нры 4.§. – съ Часословцы.
3. Чтение Букваря от 13. Разглаголствия; то есть: Das aufrichtige Kind, до 24. Диалога, си есть: Der nachläßige, und boshafte Schulknab, съ обоими Псалтирцы.»

Далее приводится список преподавательского состава:

Личное Состояние Сего национаднаго училища

Кралевский иншпекторъ. Высокоблагородный и высокоученный Господинъ Иаковъ от Петы кралевскихъ Будимскихъ Национадныхъ Школъ Иншпекторъ, при Высокославнаго Кралевскаго местоблюстителнаго совета Мажарскаго, наукъ комиссии, и Славнаго Комитата Сатмарскаго, судейстей табле Соседатель (Ассессоръ.)

Местный Надзиратель. Благородный и Высокоученный Г. Иоаннъ Мушкатировичъ, Свободно Кралевския Вароши Пештанския Сенаторъ.

Катехетъ и Учитель прежде именовании.»

Интересен и список учеников:

«классификациа въ Славенно-Сербскомъ Нормалномъ Училищи Пештанскомъ,
Сверхъ трудолюбия и способности четыредесяти дву ученикъ.
Чрезъ полгод-зимное течение устроеная следующимъ образомъ.

Превоходнии.

Псалтирцы.	Часосоловцы.	Букварцы.
Стефанъ Иорговичъ.	Димитрий Костичъ	Анна Иорговичъ.
Георгий Костичъ.	Георгий Понтика.	Иоаннъ Трифуновичъ.
Марта Бакалова.	Антоний Монастырличъ.	Персида от Станковичъ.
Георгий Бозда.	Михаилъ от Алексиевичъ.	Елена Дамиановичъ.
Николай от Алексиевичъ.		
Иоаннъ Мушкатировичъ.		
Екатерина Трифоновичъ.		
Илия Паиловичъ.		

Первыя классы.

Стефанъ от Ракиевичъ.	Николай Понтика.	Иудитъ от Станковичъ.
Екатерина Мариловичъ.	Димитрий от Козма.	Манулъ Петровичъ.
Анна Симоновичъ.	Иоаннъ Ожда.	Еуфросиниа Костичъ.
Наталиа Трифоновичъ.	Георгий Марцалъ.	Еуфимий Вуичъ.
Мариа Аввакумовичъ.		Давидъ от Далнокий.

вторыя классы.

Иоаннъ Минацкий	Иоаннъ Цвеяновичъ	Самуилъ Иорговичъ.
Иоаннъ Иорговичъ.	Анна Райничъ.	Елена Понтикина.
Анастасий Сидеръ.		Елена Грунтовичъ.
Димитрий Грунтовичъ.		Георгий Грунтовичъ.
		Софиа Аввакумовичъ.

третыя классы.

Сосана Христофоровичъ.

Вторицею юность сия, милости Племинитороднаго Общества вручаяся, настоитъ, и всепокорнейше проситъ, во еже бы Милостивейшии Благодеи установлениемъ Патрона Школы, училище ихъ украсити не отреклися, кое благодеятелство, аки многоценный даръ незабвенно всегда высопочитовати обещается.

Имена техъ.

Иже въ Национаалное сие Училище престали ходити, и въ Римо-Католическия Главно-Нормалныя здешния Школы причислении суть 5. Ноем. 1793 какъ следуютъ.

Въ II. Классу.	Въ I. классу.
Наумъ Бозда.	Димитрий Коларовичъ.

Иосифъ от Далнокий.
Емерикъ от Далнокий.

Следующия Ученицы.

Престали Школу посещати, и употребили себе на рукоделия женскаго пола. Якоже:
Елисаветъ Диемандий. Елисаветъ Андреевичъ.
Екатерина Сидерова. Екатерина Мокшина.

Иоанна Рашча.»

Весьма интересны и диспуты («рассуждения между учениками» – ср. в.), проводимые в рамках публичных экзаменов, подготовленные учителями и заученные наизусть, полностью выдержанные в рамках парадигмы века Просвещения. И в нашем примере есть такой диспут – здесь приводится начальный его фрагмент:

«Разглаголствие между учениками Космы Иосича учителя Пештанскаго, въ явноторжествованномъ 28го августа 1794 полгод-летномъ испыте держанное». Будим 1794.
Имена разглаголствующыхъ учениковъ.
Натанаилъ..... Стефанъ от Ракичевичь.
Силуанъ..... Стефанъ Иорговичъ.
Петръ..... Иоаннъ Мушкатировичъ.

Разглаголствие.
Натанаилъ
(съ глубокимъ воздыханиемъ.)

Сие уже преидохомъ глубину водъ, приспе уже время да отложимъ претяшкое бремя, вчера я еще вся моя школския книги собравъ, связахъ, едино обаче еще имехъ еже мне главу ломило, и немалое неспокойство узроковало, но и сие уже со всемъ прейде. – Екзаменъ мне доволно горкихъ часовъ сотворилъ. – Ныне убо дерзай, Силуане! Скакати, играти, веселитися будем, аще и вся изученая (ортепическая, просодическая и ортогра-фическая правила, и библическия повести от начала Ветхаго до конца Новаго завета, и прочихъ учебныхъ предметовъ сказуемая изяснения;)[23] во единей четверти часа забудемъ.

Силуанъ.

Тако, да следующаго года вся на ново учити требуеши? Я не желаю таковымъ образомъ веселитися, да мне дозволеное увеселение тщету принесетъ. Истина, да ни я при пещи седети не буду, буду обаче иногда неколико часовъ учению жертвовати, изученая повто-ровати, память съ темъ изощравати, тую съ малымъ некимъ сокровищемъ обогащавати, и трудъ себе за будущее умалити; симъ я упражняватися умыслихъ, мню что симъ упраж-няватися и тебе не будетъ неповолно.

Натанаилъ.

Ха! Ха! Таковымъ образомъ былъ бы я докторъ, прежде нежели во

[23] Sic! – АК.

университете учихся. - - - - Самъ себе удоволствия лишити, и въ несносныхъ предметахъ школскихъ себе упражнявати, егда найболшее время игратися, то я отнюдь нехощу. - - - Еда не слышалъ ты многажды во училищи оную пословицу: все имать свое время. Аще убо доселе время приспело. Исправно игратися, исправно учитися, все надобно цело, а не по полу делати.

Петръ.

Ей, ха! Тое азъ едино и перво ныне слышу, еже ты в памяти задержалъ, надобно обаче при томъ приметити, что той, иже добре учился, добре ныне уже и игратися можетъ; вшисляешилися убо ты въ добро учащихся число. <…>»

Данные примеры дают некоторое представление о теме, весьма важной в данной связи – языковой аспект культурного наследия австрийских сербов, к которой мы хотели бы обратиться в заключение. На новые земли они принесли с собой традиционную для Православной Славии диглоссию. При этом в письменном употреблении был преимущественно цксл. сербской редакции (т. н. *сербскославянский*), а в устном повседневном общении и в фольклоре употреблялся диалект, позднее и типы койне.[24] В новой среде обитания возникает новый тип общества, все более урбанного. Старая языковая ситуация не могла адекватно обслуживать потребности этого общества. В таком контексте ко 2-й пол. XVIII в. все более начинает ощущаться нехватка адекватного письменно-литературного сербского языка и усиливаются попытки его создания.

В начальной своей стадии процесс этот имеет в высокой степени спонтанный и некоординированный характер – отдельные попытки отдельных авторов в рамках отдельных жанров. Это скорее поиски подходящей модели для такого, еще не существующего, литературного языка.[25] Знаковая фигура этого первого этапа – Захария Орфелин (1726–1785), всю свою жизнь посвятивший делу просвещения своего народа. Мы очень мало знаем о нем, особенно относительно ранних периодов его жизни и творчества.[26] Орфелин, вероятно, посещал «русскую» школу в Новом Саде, где впоследствии (1749–1756 гг.) работал учителем. В 1756–62 гг. он служил в канцелярии митрополита Павла Ненадовича. С 1770 г. жил в тогдашнем центре церковной сербской жизни, Сремских Карловцах. По инициативе митрополита Моисея Путника в 1783 г. стал конректором венской типографии Курцбека. Орфелин скончался в 1785 г. в Новом Саде.

Языковая практика Орфелина хорошо представляет начальный период создания нового сербского письменного языка. Основной принцип – корреляция между жанром, статусом, интенциональностью текста и характером его языка. Репертуар языковах ключей при этом довольно широк – от почти чистого русского языка тогдашнего т. н. среднего стиля (например, в историографии) – и вплоть до сильно сербизированного языка в бытовых жанрах. Широко представлены и различные степени смешения (не произвольного!) элементов разных языков, с включеним и иностранных. И, конечно,

[24] Kuna 1976.
[25] Kretschmer 2002.
[26] Kretschmer 1989.

цксл., на котором Орфелин и начинал свое образование.

Так постепенно начинает создаваться т. н. *славяносербский* письменный язык.[27] Тема эта в исторической сербистике (и в целом в исторической славистике) практически не разработана, более того, фактически исключена из сферы научного интереса.[28] В отношении сербистики причины этого достаточно ясны и носят преимущественно вненаучный характер. В свое время славяносербская модель литературного языка была серьезным конкурентом языковой реформы Вука Караджича (в результате которой и возник современный сербский языковой стандарт). Сам гениальный реформатор-автодидакт крайне отрицательно относился к письменности ученых северных сербов. Нисколько не умаляя огромных заслуг Вука и его языковой реформы, укажем все же на то, что практически ни один современный славянский стандартный язык не создан по сходной модели – а вот современный русский во многом напоминает по типу именно славяносербский. Оба они – языки т. н. амальгамного типа, органически вобравшие в себя и интегрировавшие элементы различных языковых систем. Оба языка формировались в контексте эпохи Просвещения. А язык Вука, исключительно ориентированный на язык народа и его устной культуры, является продуктом эпохи Романтизма. Если принять это во внимание, вполне понятными становятся не только сущностные различия между обеими культурно-языковыми моделями, но и антагонизм между последователями Вука и славяносербскими интеллектуалами. Но это отдельная тема, безусловно заслуживающая и отдельного рассмотрения.[29]

Славяносербская культурно-письменная традиция просуществовала почти век – от 1760-х гг. и почти до середины XIX в. – и оставила нам огромный текстовый корпус, в котором представлены практически все жанры тогдашней западно-европейской письменности. Поступательно нормируется и язык, все более широко в нем представлены элементы идиома. Но это не тот диалектный язык селян, который Вуку Караджичу виделся эталоном совершенства – славяносербский базируется не на идиоме как таковом, а, скорее, на своего рода урбанном (и первоначально, видимо, даже преимущественно письменном) койне.[30] Так же поступательно снижается количество цксл. элементов в славяносербском – как и количество книг старой церковной печати. Славяносербский даже частично кодифицируется – в учебниках, грамматиках и словарях. У сербов южнее Дуная такого рода книжная продукция начинается на много десятилетий позже – и по модели Вука Караджича.

Еще меньше, чем о славяносербском, мы знаем, однако, о предшествовавшем ему периоду, т. е. о письменно-языковой ситуации у сербов в XVII и начале XVIII вв.

---

27 Такого типа названия мы встречаем в это время и у других православных славян, ср. *славяно-болгарский*, *славяно-русский*.

28 Ср. в Kretschmer 1989, 2002.

29 Ср. Кречмер 2015 > Krečmer 2015.

30 Статус разного рода койне в истории славянских письменных традиций не только пока не изучен – он даже не ставится. Редкое исключени представляет собой давняя статья выдающегося знатока югославянского XVIII в., Херты Куны (Kuna 1976). Примечательно, что и сербский литературный язык, созданный Вуком Караджичем, далек от простой письменной фиксации диалекта Это обработанный язык фольклорной литературы с широким репертуаром стилистических фигур и тропов.

Это был темный и тяжелый период для сербского народа. Мало сохранилось памятников этого времени, еще меньше их издано и исследовано. Это относится и к самому, видимо, значимому памятнику сербской культуры и истории данного периода – т. н. «Славяно-сербским хроникам» Джорджа Бранковича. Они были написаны в конце XVII и в первые годы XVIII вв. Австрийское правительство все более опасалось политического влияния этой весьма авторитетной и известной в кругах сербского населения империи личности – поэтому последние 20 лет своей жизни, вплоть до своей кончины в конце 1711 г., автор «Хроник» провел под домашним арестом. Этот представитель старой и уважаемой семьи, племянник и брат двух иерархов сербской Церкви, оставил нам около 2500 страниц своих «Хроник», первого систематического обзора славянской и сербской истории – представленных на широком фоне общеевропейской истории, начиная от времен раннего христианства и основания Восточного Рима, Византии, и вплоть до своего времени.[31]

В заключение мы хотели бы еще раз подчеркнуть важность издания и комплексного исследования сохранившегося текстового корпуса донационального периода. Без этого невозможно будет получить адекватное представление о языковой ситуации у сербов в прошлом и о динамике ее развития.

Литература:

Гавриловић, С. (ур.) *Историја српског народа*. Т. IV, књ. 1, Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Гавриловић, С. (ур.) *Историја српског народа*. Т. IV, књ. 2, Београд: Српска књижевна задруга, 1993.

Грујић, Р. *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908.

Кириловић, Д. Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740–1780). Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929.

Костић, С. „Почеци образовања учитеља на „нормалним“ течајевима у Сомбору“. у: Р. Макарић и др. (ур.), *Две стотине година образовања учитеља 1778–1978*, Сомбор: Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978, 11–80.

Костић, С. „Просветитељске тенденције у делима наших водећих педагога терезијанско-јозефинске епохе“. У: Р. Макарић и др. (ур.), *Две стотине година образовања учитеља 1778–1978*, Сомбор: Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978, 253–260.

Кречмер, А. „Вукова реформа и језичка полемика славеносрпских писаца“, у: Вук Стефановић Караџић *(1787–1864–2014)*, Научни скупови САНУ, књ. 156, Одељење језика и књижевности, књ. 27, Београд: САНУ, 2015, 137–144.

Кречмер, А. „Мета језик у старијим српским уџбеницима“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, 2008, 167–177.

Михајловић, Г. *Српска библиографија XVIII века*, Београд: НАродна библиотека СР Србије, 1964.

Поповић, Д. *Србија и Београд. Од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд: Српска књижевна задруга, 1950.

[31] Благодаря поддержке САНУ и акад. Павла Ивича, мы получили возможность готовить первое излание этого важного сербского памятника (ср. Бранковић 2009 и 2011). При поддержке Сербского патриархата в настоящее время готовится и перевод «Хроник» на сербский язык.

Хасанагић, Е. (ур.) *Историја школа и образовања код Срба*. Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.

Kretschmer, A. „Slawenoserbisch“, u: *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* Bd. 10. Klagenfurt – Wien – Ljubljana –Sarajevo: Wieser Verlag, 2002, 473–476.

Kretschmer, A. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavist. Beiträge 241, München: Peter Lang GmbH, 1989.

Kuna, H. „Književne koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku“, *Književni jezik*, 5/1–2, 1976, 9–20.

Picchio, R. „Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition“, *Welt der Slaven* VII, 1962, 1–27.

Tolstoj, N. I. “Konkurencija i koegzistencija normi u književnom jeziku XVIII veka kod Srba“, u: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 10/1, Beograd: Međunarodni slavistički centar, 1981, 33–40.

Tolstoj, N. I. „Rolj drevneslavjanskogo literaturnogo jazyka v istorii russkogo, serbskogo i bolgarskogo literaturnych jazykov v XVII–XVIII vv.“, u: R. I. Avanesov, S. I. Kotkov (izd.), *Voprosy obrazovanija nacional´nych jazykov*, Moskva, 1962, 5–21.

Tolstoj, N. I. „Otnošenie drevneserbskogo knižnogo jazyka k staroslavjanskomu jazyku“, u: Tolstoj, N. I., *Istorija i struktura slavjanskich literaturnych jazykov*, Moskva: Nauka, 1988, 164–173.

АНА КРЕЧМЕР
Универзитет у Бечу, Институт за славистику

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ У ТУЂИНИ
(школство и писмена култура у Срба на аустријским земљама после Велике сеобе)

Сажетак

Приказ је посвећен сразмерно слабо проученој фази историје старије српске писмене културе – тзв. славеносрпској традицији. Њу је формирало српско друштво, које се крајем XVII и током XVIII века населило на тадашњим крунским јужномађарским пределима. Ова славеносрпска култура се у раду разматра у оквиру концепције Православне Славије као јединственог културног ареала свих православних Словена током векова. Писмена култура Православне Славије у више погледа се разликовала од одговарајућих културних традиција неправославних Словена и Западне Европе. Она је била суштински и дубински везана за веру – православље, и изузетно стабилна у времену, простору и жанровском канону – уз историјску, етничку и фолклорну специфику појединих региона православног словенског света. Верска припадност, као и регионална, биле су главна обележја идентичности у донационално доба. Велику улогу у чувању културне традиције играла је Црква, у чије је задатке спадало и одржавање традиционалног школства, заснираног на заједничком писменом и културном језику Православне Славије – црквенословенском дотичне локалне редакције, и на црквеним књигама.

Славеносрпска културна традиција се овде разматра као тзв. острвни подтип културе Православне Славије. То су културе православних Словена у туђем окружењу и у статусу мањине, често изложене различитим притисцима и репресијама – попут Источних Словена у Великој литванској кнежевини (касније пољско-литванској одн. пољској држави) од средине XIII и до дубоко у XVII век.

У новом животним околностима Срби стварају тај посебан тип културе, славеносрпски, и то у контексту доба просветитељства. Та култура битно се разликује од старе православне културне парадигме. Нарочита пажња се у раду поклања школству и његовој суштинској промени током терезијанске школске реформе Фелбигера.

У раду се упућује на неопходност проучавања славеносрпске фазе у културној и књижевнојезичкој историји Срба – ова тематика до сада је остала углавном ван граница научног интересовања србистике. Истиче се и значај комплексног проучавања сачуване текстовне грађе и њеног објављивања.

Кључне речи: Православна Славија, диглосија, словенско српско писање, „острвска“ култура.

ANNA KRETSCHMER
University of Vienna
Department of Slavonic Studies

THE CULTURAL HERITAGE OF ORTHODOX SLAVIA IN FOREIGN COUNTRIES

(the educational system and written culture by Serbs in Austrian countries after the Great Migration)

Summary

This paper is about the phase of older Serbian written culture – what we call, the Slav-Serbian tradition, which has not been sufficiently studied. It was formed by the Serbs of that period who settled in regal South-Hungarian areas at the end of the 17th and during the 18th century. This Slav-Serbian culture is being studied in the paper in the framework of the concept of Orthodox Slavia as a unique cultural land area of all Orthodox Slavs during the centuries. The written culture of Orthodox Slavia was different from certain cultural traditions of non-Orthodox Slavs and from Western Europe in many ways. It was essentially and profoundly connected with faith – Orthodoxy and it was extremely stable in time, space and a genre-defining canon – with specific historical, ethnical and folklore-qualities of certain regions of the Orthodox Slav world. Religious affiliation, as well as regional one, were both the main marks of identity in that period. The church played a big part in the preservation of the cultural tradition, and it also had a task of maintaining the traditional educational system, which was based on sharing a written and cultural language of Orthodox Slavia – Old Church Slavic of that local editorial office and on ecclesiastical books.

The Slav-Serbian cultural tradition is being considered as what we call island – a subtype of the culture of Orthodox Slavia. These are the cultures of Orthodox Slavs in foreign countries and in the status of a minority group, after being exposed to different kinds of pressure and repression – as Eastern Slavs, in Big Lithuanian principality (later Polish-Lithuanian country, that means, Polish country) from the middle of the 13th century, until far into the 17th century.

In new life-circumstances Serbs create that special type of culture, Slav-Serbian, and even in the context of the Enlightenment period. That culture substantially differs from the old Orthodox cultural paradigm. Special attention in this paper is devoted to the educational system and its essential change during the educational reform of Felbiger in the period of Theresa.

The paper indicates that it is important to study the Slav-Serbian phase in the cultural and literary-linguistic history of Serbs – this topic has stayed mainly beyond the limits of scientific interests of Serbianism. The importance of the complex studying of preserved texts and their editing is also emphasized.

Keywords: Orthodox Slavia, diglossia, Slav-Serbian writing, „island"-culture.

ИГОР ИГЊАТОВ
Епархија бачка, Футог
ignjatovigor@yahoo.com

УДК: *271.222(497.113 Бачка)-726.2 Павловић В.*

ТЕОЛОШКО ПРЕОСМИШЉАВАЊЕ ИДЕЈЕ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА КРОЗ МИСИЈУ ВЛАДИКЕ ВИСАРИОНА ПАВЛОВИЋА

Сажетак: Висарион Павловић, епископ бачки од 1731. до 1755. године, живео је и радио у историјски веома сложеној ситуацији за српски народ у Хабзбуршкој монархији. Његова жива црквена али и национална и културна просветитељска делатност поставила је основе високошколског образовања у српском народу. Рад се темељи на опису просветитељске мисије владике Висариона Павловића, кроз анализу до сада објављених релевантних научних радова на ову тему. Циљ рада је да се пружи опсежна анализа историографских чињеница кроз историософску, теолошку, философску и социолошку обраду идеје просветитељства. На основу историјских чињеница евидентно је да је владика Висарион своју мисију темељио на просветитељству. У раду се такође настоји показати и описати један другачији вид просветитељства од нама познатог покрета који су у Западној Европи изнедрили Волтер, енциклопедисти и остали мислиоци. Кроз промовисање просветитељских идеја, одричући ауторитет Римокатоличке Цркве, овај интелектуални и друштвени покрет промовисан је и као рана идеја атеизма. Такође, кроз рад се настоји доказати да у српској култури постоји другачији тип просветитељства заснован на православној теологији, који прилагођен потребама сваке епохе постоји још од времена свете браће Кирила и Методија, развија се пуном снагом у доба Светога Саве кроз добијање аутокефалности Српске цркве и свој процват доживљава у време краткотрајне обвнове државности у време деспота Стефана Лазаревића. После пропасти српске средњовековне државе овај хришћански, светосавски и косовски етос наставља да живи у северним крајевима српског етноса кроз делатност националних и црквених радника у Карловачкој митрополији. Радом се - увидом у чињеницу да су у доба владике Висариона кроз отварање школа, болница, материјалног обезбеђења црквених и других националних институција, повећавање образовних квалификација свештенства - констатује допринос владике Висариона очувању верског и националног идентитета. То очување идентитета није било кратког даха, него је поставило основе не којима су прегаоци истог или сличног духовног и интелектуалног домета развијали идеје теолошког просветитељства све до данашњих дана.

Кључне речи: Висарион Павловић, просветитељство, атеизам, Црква, идентитет, теологија.

1. Увод

О личности и делу владике бачког Висариона Павловића, који је Епархијом бачком управљао као њен дијецезан од 1731. године до свога упокојења 1755. године, писано је много и исцрпно.[1] Најпознатије и највише доступне биобиблиографске јединице о овоме заслужном и вишестраном јерарху Карловачке

[1] Вуковић 1996; Грујић 1927; Гавриловић 2006; Стајић 1933; Шијаковић, Раковић 2010; Ђурђев 2018; Стевановић 2018;

митрополије углавном се односе на његов живот и рад,[2] и то мање пре устоличења у трон епископа бачких, а више су концентрисане на његов црквено-просветитељски,[3] хуманистичко-пастирски и национално-политички рад[4]. Већ поменута трострука категоризација делатности овог црквеног пастира говори да је реч о свестраној, веома активној и динамичној личности која је деловала у, за поверену му паству, тешким и комплексним историјским приликама. Када читамо о његовом животу, упознајемо се са личношћу која у датим историјским околностима пастирствује над народом који је територијално изгубио државност и, у исто време, уз велику унутрашњу снагу и виталност бори се за очување свог биолошког опстанка и верског и националног идентитета. Из свега што је чинио владика Висарион, из онога што је наследио као завет својих предака и онога што је оставио у наследство својим потомцима, види се особен начин живота заснован првенствено на хришћанском предању, за који је опет везан етос опстанка српског етноса кроз буран историјски ход. Вишевековно хришћанско предање обликовало је менталитет који је надахњивао и владику Висариона. Такав етос представља примену општих моралних и животних начела хришћанства у складу за изазовима времена. У том смислу, сматрамо за сходно да је, уз осврт на делатност владике Висариона Павловића, потребно проучити и испитати утицај просветитељских идеја у црквеном и народном животу у првој половини XVIII века.

2. Просветитељство – појава и идејна исходишта

Просветитељство је интелектуални, философски покрет са далекосежним позитивним и негативним последицама, како за период у коме се јавило тако и за наредне периоде и за мисаоне правце који су у њима били заступљени. Природно, просветитељство је било исход праваца који су му претходили. Опште је познато да је просветитељство логичан наставак хуманизма и ренесансе, који су засновани на повратку античким узорима. Као раздобље просветитељства означен је период од последњих деценија XVII века до Француске револуције. Почетак развијања овог покрета везује се за период непосредно пре 1700. године, мада је због немогућности да се тачно одреде токови људског мисаоног стваралаштва, као и уметничких покрета, ово датовање релативно и више може послужити као оријентир него као тачна одредница.[5] Што се тиче тачног одређења оквира и идеја које заступа покрет, постоје различите формулације, које се углавном слажу око тога да је „средишња нит просветитељства - његов критички и рационалистички дух, дух интелектуалне слободе, подозрење према традицији и преузетим идејама, презир према разорним заблудама прошлости".[6] Особине овога покрета су пре свега афирмисање - може се рећи и претерано - материјалног и чулног, као и прокламовање апсолутизованог индивидуализма.[7] Такође се сматра да је овај покрет у основи француског порекла

[2] Вуковић 1996: 87-88.
[3] Ђурђев 2018: 149-161.
[4] Стевановић 2018: 127-147.
[5] Андерсон 2003: 445.
[6] *Ibid*. 446.
[7] Јанарас 2000: 129-131.

одакле је формално потекао и извршио утицај на већину европских земаља.[8] С друге стране, представници овог покрета „никада нису били јединствена школа, дисциплинована интелектуална фаланга".[9] Овај покрет је врло комплексан и вишестран због чега је тумачење његових идеја подразумевало врло различите ствари, не само на разним деловима европског континента него чак и међу појединцима на истом говорном и географском подручју.[10] Православни теолог Христо Јанарас рећи ће да просветитељи немају увек заједничка гледишта, полазиште и ставове, али да зато нагињу заједничким циљевима, између којих се истиче намера да догматским и рационалистичким тумачењима стварности супротставе емпиризам и непосредну доказивост експерименталне науке.[11] Просветитељство бива препознато као идејни покрет у четрдесетим годинама XVIII века, док свој врхунац достиже у шездесетим годинама истог века, а свој крај, како то тврди Андерсон, пред налетом нових интелектуалних и емоционалних струја, доживљава већ уочи Француске револуције.[12] Најважнији представници овог правца у Француској су Франсоа Мари Аруе Волтер и енциклопедисти око њега: Дени Дидро и Жан ле Рон д'Аламбер, као и Жан Жак Русо, Шарл Луј де Секонда Монтескје и Габријел Боно де Маблі. Порекло Волтерових идеја, међутим, везује се за Енглеску, а не за Француску. Не треба заборавити да је Волтер време од 1726. до 1729. провео у Енглеској, где се упознао не само са енглеским језиком и културом него и са токовима философских кретања. Зато су његове идеје умногоме засноване на истраживањима Исака Њутна и ставовима Џона Лока.[13] Основна идеја просветитељства да смисао човековог живота, његов биолошки и егзистенцијални прогрес зависе искључиво од знања и образовања, потиче управо од Лока. Отуда и убеђење да је једна од водећих идеја просветитељства било „оптимистичко уверење да људско друштво има способности да, вођено разумом, науком и образовањем напредује до савршенства"[14]. Водећи представници просветитељства у Немачкој били су Кристијан Томазијус и Кристијан Волф, као и генијални философ Имануел Кант.[15]

Пада у очи чињеница да се, по напред наведеној Андерсоновој констатацији, просветитељи иако веома различито оријентисани, како према идејној основи овога покрета тако и у питању начина остварења идеја, ипак слажу у углавном негативној артикулацији овог покрета. Чиста афирмација постоји у исказу „дух интелектуалне слободе" и делимично у препознавању особине просветитељства кроз „критички и рационалистички дух". Касније ће изићи на видело да је та слобода схватана као безусловна, у смислу недостатка било каквог корелата и ограничења. Тако је безусловна слобода појединца постала начин да се угрози слобода другога, што се очигледно види у новом односу према свету и стварности које собом доноси датумски крај овога покрета кроз Француску грађанску револуцију 1789. године. Одређења као што су

8 Андерсон, 2003: 446.
9 *Ibid*. 445.
10 *Ibid*. 445.
11 Јанарас 2000: 127.
12 Андерсон 2003: 446.
13 *Ibid*. 448.
14 Вукашиновић 2008: 37.
15 Андерсон 2003: 467.

подозрење према традицији и преузетим идејама крајње су негативна, а констатација да се просветитељство са презиром односи према наводним *погубним традицијама прошлости* преоштра је и прегруба. Овим не доводимо у питање Андерсонов тачан опис идеје просветитељства, пошто ни он сâм не пледира да овакве дефиниције, иако широке, буду и свеобухватне. Уз то, чини се да је, барем према догађајима који су следили овај покрет, Андерсоново просуђивање било тачно и исправно.

Разнородно прокламовање идеја просветитељства понајбоље се огледа у односу његових представника према религијским питањима и Цркви. У Француској, где је овај покрет и настао и одакле се даље проширио на остале делове Европе, однос према вери и Цркви је крајње негативан. Волтер се, поред свег свог просветитељског и напредног ангажмана, у исто време подсмева религији,[16] одриче потребу за богословствовањем,[17] драстично се супротставља римокатоличком свештенству, које је делом заслужно изазвало овакву врсту протеста. С друге стране, иако Волтер одбацује отворени атеизам,[18] којег су удруженог са сродним му материјализмом[19] тако здушно пропагирали његови савременици, ученици и следбеници Жилијен Офре де ла Метри, Клод Адријан Хелвецијус, Д'Аламбер и Дидро, Волтеров став и његове идеје представљају основу за агресивну пропаганду атеизма.[20] У осталим деловима Европе однос просветитеља према вери, конкретно у Немачкој[21] и у Хабзбуршкој монархији, што нас овде нарочито занима, био је знатно блажи. На просторима Немачке и Аустрије, па и Велике Британије, однос према религији био је симбиотске природе, што није било без политичких разлога. У Шпанији,[22] с обзиром на јаку приврженост учењу и традицији Римокатоличке Цркве, просветитељство није имало великог одјека. У Русији и Пруској у пракси су просветитељске идеје слабо спровођене, иако су царица Катарина II и краљ Фридрих II номинално важили за просвећене владаре и на том пољу чак учинили одређене веома важне помаке.[23]

3. Хришћанство и просветитељство

Поставља се питање да ли у односу између хришћанства и просветитељства лежи идејни сукоб или идејна комплементарност. Одговор на то питање није ни лак ни једноставан. Чињеница је да у основи просветитељства леже хришћанске идеје, које због несавршености самих хришћана просветитељи доводе у питање. Просветитељство, међутим, никада није могло, а понегде није ни хтело, да се одрекне својих хришћанских корена.[24] И сâм назив овог покрета у себи садржи дубоко хришћанско значење. Просвећеност и просвета у ствари значе просветљење –

[16] Дјурант, 1980: 08.
[17] *Ibid*. 230.
[18] *Ibid*. 236.
[19] *Ibid*. 229.
[20] *Ibid*. 227–229.
[21] Андерсон 2003: 466–467.
[22] *Ibid*. 488.
[23] *Ibid*. 221.
[24] *Ibid*. 457.

осветлити нешто тамно. Супротстављање значења светлости и просветљења такозваном мрачном средњем веку, који додуше временски није непосредно претходио просветитељству, није једина, а ни потпуно тачна мисаона поставка.

Просветљењем се у хришћанству назива и означава света Тајна крштења којом човек улази у заједницу Цркве и постаје хришћанин. Просветљење је и стари назив за празник Богојављења, који представља објаву Тројичног Бога приликом Христовог крштења на реци Јордану. Просветљење је уско везано за Преображење, догађај приликом којег је кроз Христа Богочовека засијала свету нетварна, нестворена светлост, енергија Нестореног Бога. Тај догађај је вишеструко значајан у сотириолошком смислу јер посредством нетварних енергија и светлости Бог се објављује иако је недоступан суштином, те Га кроз енергије познајемо као личност. Управо у црквеној служби у навечерје празника Богојављења Христос се назива нашим Просветитељем. Такође, јеванђелист Јован у прологу четвртог канонског јеванђеља говори у Христу Логосу као светлости истинитој: „У Њему беше живот и живот беше светлост људима. И светлост светли у тами и тама је не обузе" (Јов. 1, 4–5) и „Беше светлост истинита која обасјава свакога човека који долази на свет" (Јов. 1, 9), док за Светог Јована Крститеља, како би показао разлику између човека и Богочовека, Јеванђелист каже: „Он не беше светлост, него да сведочи о светлости" (Јов. 1, 8). Тематика светлости и просветљења обилато је заступљена у црквеној химнографији. Доказ за то су многе химне, међу којима се посебно истиче песма вечерњег богослужења *Светлости тиха*, затим химна промењивог садржаја која се пева на јутарњем богослужењу и зове се *светилан*[25], са посебно наглашеним садржајем о светлости у великопосним богослужењима као што је на пример стих *Христе Ти Који си светлост, просветли ме Тобом...*[26] Ова песма при крају јутарњег богослужења уводи нас у експлозију материјалне светлости која нас са рађањем дана симболички узводи до светлости Христове, на шта нас наводе речи почетка славословља *Слава Теби Који си нам показао светлост.*[27]

У светоотачкој антропологији налазимо три ступња којим човек постиже савршеност: очишћење[28], просвећење и обожење.[29] За разлику од просветитељског интелектуалистичког поимања, у овој тријади знање долази после очишћења. Код просветитеља знање пак подразумева искључиво способност за напредак и прогрес, док је у хришћанском контексту нагласак на очишћењу које кроз труд и обделавање своје личности у њеном свеукупном душевно-телесном контексту рађа покајање, као предуслов било каквог напретка. У тим ступњевима духовног усавршавања просвећење које следи после очишћења није последња степеница. После просвећења следи ступањ који се назива обожење, које као крајњи циљ створених бића представља остварење ипостасног (личног, персоналног) начела, што значи да човек актуализујући се као личност постаје вечно и бесмртно биће кроз победу над смртношћу и пролазношћу, али не и над материјалношћу. Материјалност у

[25] О значењу појма светилан, његовом настанку, историји и значењским варијаблама вид.: Керн 2003: 40.
[26] Октоих, 5–8 гласа, 593; Буловић 2019: 508.
[27] Керн 2003: 40; Буловић 2019: 516.
[28] О очишћењу вид.: Буловић 2019: 537.
[29] Романдис 2005: 108–109.

хришћанству, за разлику од платонске и неоплатонске концепције, не бива одбачена и уништена, већ преображена и исцељена.

Хришћанска православна теологија, особито представници исихастичког покрета који је у XIV веку достигао свој највиши домет у лику Светог Григорија Паламе, признаје да и људски ум поседује светлост. Међутим, ако та светлост остане предмет сопствене самоопсервације и самоодношења без обасјања вечном нематеријалном светлошћу, остаје у мраку непотпуног и крњег сазнања, које нема никакву онтолошку подлогу и врло брзо постаје супротност истинском знању и постаје непотпуно сазнање, односно заблуда.[30] Већ у VII веку је Свети Јован Лествичник тврдио да се „светлост сазнања прима светлошћу, у светлости божанској".[31] То нас доводи до увида у чињеницу да хришћанска гносеологија подразумева онтолошки приступ стварности, јер „нема сазнања без озарења душе божанском светлошћу, која се замишља као реална енергија божанског бића што се усељава у нас са мером нашег очишћења од греха".[32]

Имајући све ово у виду, сасвим је оправдана констатација да за хришћанство просветитељске идеје не доносе ништа ново.[33] Ипак, начин на који се идеје имплементирају у пракси представља један нови људски став и деловање,[34] који, како се тврди, просветитељство са аспекта православног теолога могу означити као једну борбену антирелигијску кампању, не увек атеистичку, али свакако антиклерикалну, што кроз антиеклисијални став представља ако не и теоријско, оно свакако практично супротстављање хришћанству.[35]

Појмови *просвећење*, *просветљење*, *крштење*, *богојављење*, и њихово значење у изворном хришћанском контексту, који подразумева теистичко схватање човека и света, упућују човека на постојање једне више стварности. То је у ствари метафизичка стварност која нема порекло у тварном свету и због тога се човек не сматра аутономним бићем у овоме свету нити се за стварност одређује искључиво тварно постојање света. Просветитељске идеје и из њих произилазећи ставови човека схватају као индивидуално и аутономизовано биће слободно од сваке датости. Таква се слобода темељи управо у индивидуацији и аутономизацији, односно добровољној алијенацији од Највишег Апсолута, хришћанског Личног Бога. Та алијенација је логична последица Волтеровог деизма, што представља другу крајност насупрот пантеизму, због недостајуће богочовечанске равнотеже коју објављује хришћанска теологија. Проглашавање разума за врховно мерило сазнања и у исти мах извођење закључака из Кантове тврдње да је Бог у ствари иманентан човеку у виду моралног закона, доводи Фихтеа до атеистичких закључака, што је резултирало спором око атеизма крајем века у Немачкој, где, како смо видели, није било отвореног и организованог атеистичког покрета.[36]

---

30 Архимандрит Софроније 1998: 145-146, 160.
31 Лествичник 1999: 236.
32 Богдановић 2008: 34.
33 Митрополит Амфилохије 1993: 256.
34 Христо Јанарас 2000: 125.
35 *Ibid*. 128.
36 Паненберг 2003: 165.

4. Просветитељство код Срба

Срби се са европским нововековним просветитељским идејама срећу на територији Хабзбуршке монархије. Велика сеоба Срба 1690, узрокована последицама Великог бечког рата, дешава се у времену које се поклапа се буђењем идеја просветитељства. Док се реформацијом и контрареформацијом измучена Европа припремала за просветитељски препород, Срби преживљавају једну од многих голгота своје националне историје. На овом месту напомињемо да је, као што је у науци познато, српска етничка заједница постојала на овим просторима и пре Велике сеобе, чак и да је имала црквену организацију.[37] Кроз постепено успостављање редовног стања у црквеној и националној сфери организације, уз непрестану борбу за очување верског и националног идентитета, како тврди Светозар Радојчић, Срби са одушевљењем прихватају идеје просветитељства, јер у њима виде шансу за излазак из постојеће политичке ситуације.[38] Са просветитељством се српско друштво у новој ситуацији среће преко људи из редова црквене јерархије који су образовање стицали у страним центрима, махом у Кијеву и Москви, али и на протестантским универзитетима широм Европе.[39]

Током целог XVIII века, као и пре али и после њега, постојала је стална отворена тежња римокатоличког епископата и лукаво прикривена намера државне власти да изврши унијаћење српског народа.[40] Српска заједница је у пограничним подручјима Хабзбуршке монархије је очигледно представљала опасност за остало становништво монархије које није на том подручју ни било бројно. Школовање Срба на римокатоличким универзитетима није било учестала појава управо због тога што су на полазнике својих школа римокатолици чинили снажан притисак да се поунијате. С обзиром на то да на протестантским факултетима то није био случај, Срби су се радије опредељивали да се школују на протестантским универзитетским центрима у Халеу, Лајпцигу и Гетингену. Иако су Кијев и Москва имали православне универзитете, на њима је био снажан римокатолички или протестантски утицај. Посебно је то био случај са Кијевском духовном академијом у којој је посредством митрополита Петра Могиле деловао снажан утицај језуита.[41] Временом је у овој образовној установи дошло до смене утицаја захваљујући архиепископу Теофану Прокоповичу, омиљеном епископу Петра Великог, који је спроводио утицај протестантске теологије управо на просветитељском темељу и то не баш умереног типа, о чему сведочи *Духовни регуламент*, чији је он идејни творац и аутор.[42] Такво стање је одраз опште распетости православне теологије између протестантског и римокатоличког уплива, не само у Кијеву и Москви него и на духовном простору древних патријаршија, где су под турским ропством православни поглавари прихватили такозвано исповедно богословље и због тога и православни теолошки

[37] Благојевић 2004: 431.
[38] Цитирано према: Вукашиновић 2008: 37.
[39] Вукашиновић 2012: 55.
[40] Микавица, Лемајић, Нинковић 2016: 281-313.
[41] Флоровски 2009: 55-60. и даље.
[42] Флоровски 2009: 102-110. и даље.

израз задобија полемички карактер.[43] Западне просветитељске идеје у црквеним круговима нису примане са амалгамом атеистичких ставова, него су оне прихватане на већ постојећем хришћанском схватању просветитељства које се налази у самој сржи хришћанства као откривене вере. Треба признати да иако просветитељске идеје нису примане са атеистичким примесама које негирају саму природу Цркве, ипак у црквеним круговима бивају прихваћени поједини догмати римокатоличког и протестантског богословља који су страни православном предању. Тако на пример, под утицајем римокатоличког догматског корпуса долази до полемике литургичког карактера, при чему се у расправи о освећењу евхаристијских дарова уводи нови појам пресуштаствљења, који је преузет из теолошког система Томе Аквинског и Дунса Скотуса. [44] Такође, уз разне остале примесе постаје популаран неправословни догмат о непорочном зачећу Пресвете Богородице.[45] Исто тако се под утицајем римокатоличког учења уводе и разни схоластички силогизми, као што је питање поклоњења даровима, подробно рационалистичко испитивање форме и суштине светих тајни и томе слично.[46] Протестантски уплив се пак огледа у утицају који је на организовање црквеног живота имао већ поменути *Духовни регуламент* Теофана Прокоповича.[47] Иако су овај период признати теолози с правом означили као веома негативну прекретницу у развоју српског богословља, уз ограду да јерарси Карловачке митрополије нису имали могућности да другачије поступају,[48] ипак постоје и умеренији ставови савремених теолога.[49] Исто тако, поједина застрањења најобразовнијих Срба овог периода битно су се одразила на даљи развој српског богословља. Сагледавајући савремени црквени живот, можемо потврдити да захваљујући живоме Предању које у Цркви кроз векове живи и надахњује сва поколења, да ниједно од неправославних учења није трајно усвојено и није доживело рецепцију ни у једном делу Православне Цркве. Од свих тих учења, посебно је трајне али не и фаталне последице оставио догмат о непорочном зачећу и то на пољу црквеног сликарства.[50]

Термином *просветитељ* код Срба су најпре биле означене личности које су својим животом објединиле објављивање светлости Христове у овом свету са хришћанским начином живота. То су људи који су довели у најближу везу и сагласје своје речи и дела са Божјим заповестима, односно светитељи. Тако се у служби свим српским светитељима упућује молитва да „као првосветитељи богоносни оци наши и као просветитељи српски" моле Владику свих да дарује мир васељени и душама нашим велику милост.[51] У служби Светим равноапостолним Кирилу и Методију, стоји да су они „народе словенске, који су у тами незнања и који седе у сенци смрти

43 Вукашиновић 2008: 73-76.
44 *Ibid*. 90; Вукашиновић 2012: 68.
45 Вукашиновић 2008: 118.
46 *Ibid*. 92-93.
47 *Ibid*. 39.
48 Јевтић 1990: 240–241; Радовић 1993: 256.
49 Вукашиновић 2012: 92.
50 Микавица, Лемајић, Нинковић 2016: 341, 343.
51 Србљак 1986: 512.

светлошћу Јеванђеља **просветили**" (прва стихира на Господи возвах), и да „свештену двојицу просветитеља наших поштујемо" (кондак).[52] Наведено упућује на просветитељски значај Кирила и Методија који су извршили евангелизацију Срба управо на онтолошком еклисијалном просветитељству, које је касније наставио Свети Сава. За Светог Саву је у том, а не у осамнаестовековном смислу одређен епитет просветитељ. Тај и такав етос просветитељства, запретан у историји српског народа развијао се кроз цео средњи век, посебно означен кроз задужбинарство, па и хуманитарну делатност српских краљева и царева. Управо надахнут таквим етосом српски народ је могао да хришћански одстрада и преживи Косовску трагедију и епопеју. Хришћанским просветитељством поново ће накратко, али блиставим сјајем бити обасјана културна и национална делатност богомудрог и племенитог деспота Стефана Лазаревића, најбоље изражена у књижевној делатности његових савременика и његовом свехришћанском манифесту *Слову љубве*. После пропасти средњовековне српске државе политичка идеологија српске световне али и црквене елите ће – како је то исказала мисао савремених нам историчара – „крајем осамнаестог и деветнаестог века на просторима северно од Саве и Дунава обновити аутономност која подразумева оснивање просветних и културних установа као и народних институција које ће баштинећи немањићку традицију омогућити Србима свестран духовни и национални препород".[53]

5. Владика Висарион Павловић као пастир и просветитељ

Пошто смо покушали да подробно изложимо комплексну идеју просветитељства, као и њену генезу, и пошто смо приближно испитали њене варијације у сусрету са особеним националним културама, покушаћемо да осветлимо овај правац управо кроз делатност владике бачког Висариона Павловића. Иако је о самој биографији владике Висариона писано темељно, ипак и на овом месту, ради контекстуализације прилика и времена у којем је делао, поменућемо само основне податке везане за његов живот. Мада се не могу тачно одредити датум и место његовог рођења, историчари се слажу око чињенице да је рођен у другој половини XVII века, око 1680. године,[54] чак неки помињу и 1696,[55] у Сентандреји.[56] Своје монашко послушање почео је у древном манастиру Крушедолу, а затим је, по свој прилици, отишао у Хиландар, где се 1720. године помиње као даскал, односно учитељ. Убрзо постаје даскал патријарха српског Мојсија Рајовића (1712–1729), код којег је обављао службу посредника између Пећке патријаршије и Карловачке митрополије. Године 1730. прелази у клир Карловачке митрополије и већ 17. маја 1731. бива посвећен за епископа бачког. И даље је одржавао везу са патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом, а непосредно пре посвећења за епископа, у борби за митрополитски

[52] Минеј 2020.
[53] Микавица, Лемајић, Нинковић 2016: 10.
[54] Стевановић 2018: 136.
[55] Шијаковић, Раковић 2010: 27.
[56] Епископ шумадијски Сава 1995: 87.

престо подржавао је Викентија Јовановића, који је ће бити изабран за митрополита карловачког и на том положају остати до своје смрти 1737. године. Владика Висарион је два пута администрирао Карловачком митрополијом, први пут после смрти митрополита Викентија Јовановића 1737. године, а други пут после смрти митрополита Исаије Антоновића 1749. године, који на трону митрополита карловачких није саставио ни пет месеци. Овај заслужни и предани архијереј упокојио се у дубокој старости 1755. године. Епископ Висарион је у својој епархији развио веома живу црквено-пастирску, просветну и харитативну делатност.

Прва брига епископа Висариона по устоличењу за епископа бачког била је везана управо за просветну и пастирску делатност. Већ септембра 1731. године, дакле свега неколико месеци после хиротоније, владика Висарион у Новом Саду, тадашњем Петроварадинском Шанцу, отвориће Рождествено-богородичну школу. Имајући у виду да је овај јерарх пре него што је постао епископ имао завидно учитељско искуство, не чуди чињеница да је његова брига било просвећивање и образовање народа и свештеничких кандидата. Отварање ове школе представља део процеса унапређивања просвете код Срба на територији Хабзбуршке монархије тридесетих и четрдесетих година XVIII века. Прве основне школе на територији Карловачке митрополије основао је 1726. године митрополит Мојсије Петровић са учитељем из Русије, Максимом Суворовим. Прва српска средња школа основана је заслугом митрополита Викентија Јовановића 1733. године уз сарадњу руског учитеља Емануила Козачинског, дакле две године после оснивања Висарионове Рождествено-богородично латинско-словенске школе.[57] Први управник Рождествено-богородичне школе је био лутеран, Матија Јелинек, а школа је била организована по типу кијевских образовних установа, са главним задатком изучавања латинског језика. У ову школу 1738. или 1739.[58] долази јеромонах Дионисије Новаковић, један од најобразованијих Срба у XVIII веку. Он је био први Србин који је први одслушао скоро цео курикулум кијевске Духовне академије, док је Јован Рајић у Кијеву боравио само две академске године.[59] *Епитом*, чији је аутор Дионисије Новаковић, представља литургички приручник и тумачење богослужења[60] и постао је, према тврђењу Лазара Чурчића, најпреписиванија књига XVIII века.[61] Управо је у време владике Висариона изречена чувена приступна беседа јеромонаха Дионисија, као новог префекта новосадске Рождествено-богородичне школе, о потреби просвећивања народа који је потонуо у мрак незнања, после трагичног прекида српске средњовековне државности. У тој беседи Дионисије Новаковић отворено и јетко говори о отпору који је постојао према ставовима црквених просветитеља и њиховој делатности.[62] Оцењено је да је ова програмска беседа под називом *О слави и корисности наука* „манифест нове српске

[57] Вукашиновић, 2008: 112.
[58] *Ibid*. 199.
[59] Вукашиновић 2012: 61.
[60] Опис и тумачење овог списа, као и исцрпну биографију Дионисија Новаковића, дао је Вукашиновић 2008: 111–153.
[61] Ђурђев 2018: 152.
[62] Вукашиновић 2008: 121.

просвете и прво дело нове српске књижевности",[63] али уз констатацију да је идејна позадина оваквог програма ослоњена „сасвим на кијевске и западноевропске изворе и узоре".[64] Под руководством јеромонаха Дионисија Новаковића, Висарионова Рождествено-богородична словенско-латинска школа прерашће у Духовну академију и тако постати прва српска висока школа[65] која ће, по сведочанству Радослава Грујића, деловати свега неколико година због неспремности средине и неповољних околности, уз немогућност да се створе услови за континуирано постојање ове прве високошколске установе у Срба.[66] Словенско-латинска школа деловаће све до времена владике Арсенија Радивојевића, који је био епископ бачки од 1774. до 1781,[67] а 1. септембра 1789. године[68] уследио је потпуни престанак рада словенско-латинске школе њеним утапањем у прву католичку гимназију.[69] Довођење јеромонаха Дионисија Новаковића доказ је организаторских способности владике Висариона, јер је знао да одабере најбоље и најученије сараднике. Тако му је сарадник био и свештеник Рафаил Милорадовић, кога је владика Висарион поставио за егзарха, односно архијерејског заменика. Протопрезвитер Рафаило Милорадовић био је, како су га квалификовали његови савременици и сарадници свештеници, високоморална личност.[70] Осим тога он је познат и као иконописац солидних квалитета који је, иако уз примесе стране православној теологији, у историји српског сликарства препознат као један од последњих сликара веран црквеном предању.[71] Владика Висарион је такође преговарао, додуше безуспешно, да у Нови Сад доведе Максима Суворова,[72] док је са Емануилом Козачинским имао мало више среће, будући да је Козачински у Висарионој школи провео годину дана пре повратка у Русију.[73]

У школи је као секретар и предавач радио и јеромонах Арсеније Радивојевић, будући оклеветани епископ бачки.[74] Значај Висарионове школе је, може се рећи, епохалан јер је свештенство које се у њој школовало било међу најобразованијима у Карловачкој митрополији. Како тврди Васа Стајић, у Угарској је тада било високих државних чиновника који нису знали латински језик, а Висарионова школа је образовала и чиновнике који су владали овим језиком. С друге стране, иако стоји чињеница да је програм школе био концентрисан првенствено на учење латинског језика, време је показало да не стоји тврдња Васе Стајића да важност Висарионових школа није у интензивној богословској култури него једино у овладавању латинским језиком.[75] Уосталом, и сâм Васа Стајић каже да су у Висарионој словенско-латинској

63 Ристовић 2010: 88
64 Ристовић 2010: 88–89
65 Шијаковић, Раковић 2010: 30.
66 Грујић 1927: 294.
67 Вукашиновић 2008: 112.
68 Шијаковић, Раковић 2010: 28
69 Стајић 1933: *108*.
70 Бељ 2018: 259.
71 *Ibid*. 261.
72 Вукашиновић 2008: 197
73 Ђурђев 2018: 171.
74 Ердујхељи 2002: 226–229.
75 Стајић 1933: 105.

школи „многи млади свештеници ... можда први пут слушали 'толкованије' православнога катихизиса ... тумачење Светог писма старога и новога завета што је трајало две године и онда ишли на парохију или науке продужили у Кијеву на духовној академији".[76]

Познато је да је Дионисије Новаковић имао веома развијено богословско расуђивање и да је врло умешно, највише у *Епитому*, користио дела светих отаца, како видимо у структуралној анализи овога приручника.[77] Такође је написао *Проповедију* и *Мали катихизис* који су несумњиво користили и његови ученици. Епископ Висарион Павловић и Дионисије Новаковић су одржали везе са Русијом, што се огледало највише у наручивању књига из Русије.[78] У исто време владика Висарион је и зачетник сарадње са пијетистима на протестантском универзитету у Халеу.[79] Године 1747. Дионисије Новаковић повукао се у манастир Ораховицу. После његовог одласка, префект Висарионовог Духовног колегија био је Рус, односно малорус Василије Крижановски, који је написао мали катихизис за ученике школе управо по упутству владике Висариона.[80] Колики је значај Висарионовог деловања у области просвете говори и податак да је у Бачкој епископији 1757, две године после његове смрти, било 20 основних школа и 17 професионалних учитеља.[81]

О значају црквено оријентисаног просветитељства сведочи и Радослав Грујић када каже да су „отварањем и школа и дизањем просвете у народу нашем спремани главни основи за развитак наше књижевности која и кроз цео XVIII век има искључиво црквени карактер, иако је сасвим прекинут ток старе српско-словенске и србуљске књижевности наше".[82]

Четрдесете године XVIII века представљају кризни преокрет у животу Српске Цркве, јер са доласком руских учитеља и допремањем књига штампаних у Русији почиње увођење рускословенског језика у богослужење и у књижевност уопште. То је условило престанак употребе српскословенског језика, прекид његовог развоја и утапање у рускословенски језик. Због тога је дошло до великог преокрета у српској култури с обзиром на то да језик представља окосницу културног, па и верског идентитета. Са променом језика мењају се семантички обрасци, начин изражавања, али и идеје које се тим језиком исказују. Иако је владика Висарион Павловић био присталица увођења рускословенског језика, познато је да је бавећи се и књижевним радом[83] идентификован и као претпоследњи од песника који су писали на српскословенском језику.[84] Време деловања владике Висариона јесте почетак просветитељства код Срба, тако да и њега, заједно са Дионисијем Новаковићем, слободно можемо сврстати – како је то изразио професор Мирон Флашар – у

76 Стајић 1933: 104.
77 Вукашиновић 2008: 141.
78 *Ibid*. 112.
79 *Ibid*.
80 Ђурђев 2018: 154.
81 Вукашиновић 2008: 195.
82 Грујић 1995: 131.
83 Микавица, Лемајић, Нинковић 2016: 336.
84 Ђурђев 2018: 150.

представнике раног умереног просветитељства црквеног усмерења.[85]

Напредак просветно-образовне мисије Цркве у доба епископовања владике Висариона Павловића показује се и у повишењу квалификација свештенства. Како сведочи Димитрије Руварац пишући о Јован Рајићу, од времена Висариона Павловића постоји обичај полагања испита пред Конзисторијалном комисијом за свештеничке кандидате.[86] У документу насталом 1744. године, владика Висарион даје податке новосадским храмовима, са тачним бројем свештеника и ђакона који у њима служе, са њиховим материјалним и породично-брачним статусом.[87] Такође владика сведочи да поред свога егзарха, односно архијерејског заменика, протопрезвитера Рафаила Милорадовића, број расположивих чиновника износи 26. Остаје нејасно да ли осталих 16 свештеника четири новосадске цркве (Саборне, Николајевске, Алмашке и Успенске) и ченејског храма са четворицом ђакона улазе у тај број. Уколико то није случај, то значи да је Нови Сад са ближом околином имао чак четрдесет и три свештенослужитеља, што је у сразмери са бројем становника у то време импозантан број. Наводимо само податак да је Нови Сад 1780. године имао око 1.150 православних домова.[88]

Будући свестан потребе да се очински стара о својој пастви, посебно о њеном најугроженијом делу, болеснима, старима и сиротињи, владика Висарион се бавио и оним што бисмо ми данас назвали хуманитарном делатношћу. Из поменутог пописа материјалног и духовног стања првопрестолног града Бачке дијецезе, сазнајемо да је у близини Саборне цркве у његово време отворено коначиште за духовна лица, а да су у непосредној близини Николајевске цркве постојали гробље и болница за сиромашне.[89]

Владици Висариону припада велика заслуга и у материјалном обезбеђењу црквено-просветних установа у Бачкој епархији. Приликом елибертације Новог Сада Црквена општина новосадска добила је сто јутара земље заслугом владике Висариона. Такође је купио пространу пустару Сириг, која се простире на око хиљаду јутара. Са овог добра убирали су приход најпре бачки епископи, а затим карловачки митрополити и патријарси српски до наших дана.[90]

Црквено-народно просветитељство владике Висариона, засновано на хришћанско-православном етосу, чији су главни чиниоци љубав и жртва, узрок је и његове принципијелне борбе за очување привилегија као услова националног и верског опстанка. Његова делатност на овом пољу дала је за право тврђењу историчара да је „оштра и правдољубива природа издвојила владику Висариона Павловића као једног од најжешћих и најенергичнијих бораца за поштовање српских привилегија и очување српског идентитета".[91] Познато је да су привилегије дате српском народу сужаване и пренебрегаване практично од момента доношења, већ према политичкој користи Хабзбуршке монархије. Правдољубива и бескомпрописна борба за поштовање привилегија владику Висарона често је доводила у сукобе са

[85] Вукашиновић 2008: 119.
[86] *Ibid*. 58.
[87] Гавриловић 2006: 198-198.
[88] Ђурђев 2018: 150.
[89] Гавриловић 2006: 196.
[90] Стајић 1933: 104, 105.
[91] Стевановић 2018: 144.

административним и политичким властима од којих су најпознатији спорови са Бачком жупанијом, Угарском дворском комором, Угарским намесничним већем и градом Сегедином.[92] У свим овим сукобима долазе до изражаја владичина одлучност и храброст које одају енергичну и харизматичну особу, јаке воље. То је владику Висариона као и све велике људе способне за велика прегнућа доводило у неприлике и сукобе са браћом архијерејима али и са појединим карловачким митрополитима.

6. Закључак

Из свега наведеног сасвим је природно закључити да просветитељство као интелектуални и духовни покрет, у својој идејној основи и по оствареним утицајима на токове историје света и српског народа, представља комплексан феномен, са многим импликацијама које још увек нису истражене. С обзиром на то да многи аспекти деловања овог покрета нису истражени, потребно је мултидисциплинарно развијати истраживање, уз истовремени опрез од једностраног сагледавања ове тематике. Циљ нам је био да у овом сведеном истраживању укажемо на то да појам и појава просветитељства могу имати другачија значења којима се битно мења смисао самог покрета, али и да укажемо на релативност досадашње уобичајене идејно-философске рецепције и интерпретације просветитељства. Управо је због тога у наслову употребљен несвакидашњи појам преосмишљавање. Преосмишљавање је, у овом случају, покушај да се укаже и на променљивост већ осмишљеног контекста тумачења просветитељских идеја у кључу идеологије настале после Француске револуције. Такав правац просветитељства у коме се човек остварује у покушају аутономног живота, заснован искључиво на позицијама такозваног здравог разума, представља у свом крајњем исходу прекид са оностраним, одрицање сваке метафизике и завршава се у грубом материјализму. Тај постулат не само да у потпуности пренебрегава него и децидивно одриче став да физичко и метафизичко остварење људских циљева није резултат само њему иманентних сила, потпуно искључујући било какву врсту трансценденције. Следствено томе, у складу са материјалистичко-атеистичком концепцијом, човеково постојање задобија регресивне и ретроградне карактеристике с обзиром на то да према схватању хришћанства осим аподиктичке моћи људског ума, човек располаже и много дубљом моћи духа – интуицијом. Тој интуитивној моћи духа хришћанство „темељно и на општи начин даје назив вера".[93] Као таква, вера је покретач свих прегнућа ума, укључујући и просветитељство,

Иако је корен просветитељских идеја садржан већ у античком поимању света и човека, у хришћанству просветитељске идеје добијају своју онтолошку подлогу и свој највиши домет. Владика Висарион Павловић један је од многих примера у историји српског народа који је својим делом и животом то показао и доказао. Потреба за преосмишљавањем идеја овог покрета налази се у чињеници једностраног тумачења просветитељских идеја у последња два века. Чак и у својим најекстремнијим

[92] *Ibid*. 138.
[93] Татакис 2002: 27.

позним облицима, просветитељство није одрицало своју везу са вером и односом према Богу.

Сувишно је и напомињати да у сваком времену постоји потреба да се читава људска културна и религијска делатност промишљају, а затим и преосмишљавају на основу објективне анализе, али и дубље херменеутике. Сваком поколењу, особито нашем, потребно је преиспитивање, поновно разматрање одређених идеја које су временом постале идеолошки стереотипи. Такав приступ представља изазов и ризик, али остаје императив и претпоставка сваком свеобухватном приступу стварности у циљу достизања јасног виђења идеја, догађаја личности из прошлости, како бисмо јасно сагледавали и остварили лични и колективни идентитет у свим његовим аспектима у садашњости и будућности.

Библиографија:

Андерсон, М. С. *Европа у осамнаестом веку 1713–1789,* Београд: Clio, 2003.

Благојевић, М. *Немањићи и Лазаревићи, српска средњовековна државност*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Богдановић, Д. *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности,* Бања Лука: Романов, 2008.

Буловић, И. *Тајна размишљања божанске суштине и енергије у Светој Тројици по светоме Марку Ефеском Евгенику,* Нови Сад: Беседа, Матица српска, 2019.

Вукашиновић, В. *Свети Сава и Доситеј Обрадовић – покушај новог читања,* Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2012.

Вукашиновић, В. *Српска барокна теологија*, Врњци, Требиње: Братство св. Симеона Мироточивог, Манастир Тврдош, 2010.

Вуковић, С. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996.

Гавриловић, В. „Опис верских објеката Петроварадинског шанца из пера бачког владике Висариона Павловића", *Зборник матице српске за историју,* 73, 2006, 195–201.

Грујић, Р. М. *Православна Црква Српска,* Београд, Крагујевац: Евро, Каленић, 1995.

Грујић, Р. М. „Патријарашки даскал и протосинђел Висарион Павловић", *Гласник скопског научног друштва,* 1927, 291–294.

Дјурант, В. *Ум царује, животи мишљења великих филозофа,* фототипско издање, Нови Сад: Просвета, 1980.

Ђурђев, П. „Утицај владике Висариона Павловића на развој школства у Новом Саду", у: Б. Миловац, П. М. Вајагић (ур.), *Епархија бачка кроз векове*, Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Друштво историчара Бачке Паланке, 2018, 149–161.

Ердујхељи, М. *Историја Новог Сада,* Ветерник: Дијам-м-прес, 2002.

Јанарас, Х. *Философија из новог уга*, Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог, 2000.

Јевтић, А. „Развој богословља код Срба", *Духовност Православља*, 1990, 217–246.

Керн, К. Е. *Литургика са химнографијом и хеортологијом,* Шибеник: Истина, часопис православне Епархије далматинске, 2003.

Лествичник, св. Ј. *Лествица*, Београд: Светило, 1999.

Микавица, Д. Лемајић, Н. Васин, Г. Нинковић, Н. *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, 1,* Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016.

Минеј, https://svetosavlje.org/bogosluzbeni/mineji-5/17/: приступљено 9.02.2020.

Октоих, Москва: Издателство Московской Патриархии, 1996.

Радовић, А. „Светосавско просветно предање и просвећеност Доситеја Обрадовића", *Основи православног васпитања*, 1993, 247-273.

Ристовић, Н. *Хришћанство и античко наслеђа, студије и чланци,* Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2010.

Романидис, Ј. *Светоотачко богословље,* Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара, 2005.

Сахаров, С. С. *Старац Силуан*, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар, 1998.

Србљак, Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 1986.

Стајић, В. „Културна прегнућа новосадских Срба", *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 6, 1933.

Стевановић, З. „Борба за очивање привилегија и улога Епископа бачког Висариона Павловића", у: Б. Миловац, П. М. Вајагић (ур.), *Епархија бачка кроз векове*, Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Друштво историчара Бачке Паланке, 2018, 127-147.

Татакис В. Елер, К. Бенакис, Л. Л. *Византијска филозофија. Хеленска патристичка и византијска философија. Континуитет у филозофији Хелена до пада византиског царства. ренесансни хуманизам и византијски средњи век. Византијска филозофија. Библиографија византијске философије. Свети Оци у преводу на српски језик,* Београд, Никшић: Јасен, Српско друштво за хеленску философију и културу, 2002.

Флоровски, Г. В. *Путеви руског богословља*, Београд, Фоча, Ваљево: Хришћанска мисао, Хиландарски фонд, Универзитетска библиотека Православни богослови, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић", 2009.

Шијаковић, Б. Раковић Д. *Универзитет и српска теологија. Историјски и просветни контекст оснивања Православног богословског факултета у Београду*, Београд: Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2010.

Panenberg, W. Teologija i filozofija. Njihov odnos u svetlosti njihove zajedničke istorije, Beograd: Плато, 2003.

IGOR IGNJATOV
Diocese of Bačka, Futog

THEOLOGICAL RETHINKING OF THE IDEA OF THE ENLIGHTMENT IN THE MISSION OF THE BISHOP VISARION PAVLOVIĆ

Summary

This paper attempts to provide a theological view of the idea of the Enlightenment by looking at it through the prism of history while reflecting upon the work of the bishop of Bačka, Visarion Pavlović, (1731–1755). After a short introduction, which draws light upon the historical importance of the bishop Visarion Pavlović and the religious and national aspects of his pastoral service, what follows is a section that analyzes the emergence and development of the Enlightenment Movement in Europe. To provide a comprehensive insight into the ideas proclaimed by the Enlightenment Movement, the author begins by analyzing the philosophical and then the sociological dimension of the Enlightenment, while noticing that the movement has its theological background as well, in both East and West. In the section that investigates the relationship between Christianity and the Enlightenment, it is shown that the Enlightenment Movement has emerged from the Christian ideas that, paradoxically, earned the emblems of atheism and anticlericalism in the process. The same section also explains the concept of light and enlightenment as they are understood in the Orhtodox Christian theology, and the ascetic and other writings of the Holy Fathers. The third section of the paper describes the beginnings of the Enlightenment Movement in the territories inhabited by Serbian people and the national and religious context it emerges in. The author also stresses the fact that the Serbian culture was a witness to a different kind of the Enlightenment Movement, rooted in the Orthodox theology, that was adapted to the needs of each of the subsequent epochs, and that the Enlightenment first emerged with the holy brothers Cyril and Mehtodius, and then it was strongly developed in the time of St. Sava, through the act of receiving the autocephaly for the Serbian Church, only to reach its full potential with the short-termed re–institution of the Serbian state during the reign of the Despot Stefan Lazarević. After the fall of the Serbian Medieval State this Christian ethos, based on the ideas of St. Sava and the Oath of Kosovo, continues to live in the northern parts of Serbian territories inhabited by Serbian people, especially through the work of people acting to preserve their national and religious identity in the Metropolitanate of Karlovci. The last section of the paper demonstrates the contribution of the bishop Visarion in the preservation of Serbian religious and national identity by showing how in his own time many schools and other national institutions were founded, as well as hospitals, and substantial funds were raised to financially secure them, while taking care that the Serbian priests received a better education. That preservation of the identity was not for a short period of time. On the contrary, it provided lasting foundations for other cultural workers of the similar aims to further develop ideas of theological Enlightenment up to our own time. By using the term rethinking, the author wishes to draw attention to the reception of certain ideas, looked upon in the light of the available historical sources, through the means of a theological and philosophical analysis.

Keywords: Visarion Pavlović, Enlightenment, atheism, Church, identity, theology.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

ПАВЛЕ Б. ОРБОВИЋ
Градски музеј Врбас
pavleorbovic@yahoo.com

УДК: *271.222(497.113 Врбас)"1738"*

ХРАМ ВАВЕДЕЊА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ И КАПЕЛА *ВОДИЦА* У ВРБАСУ

Сажетак: Храм Ваведења Пресвете Богородице у Врбасу подигнут је 1738. године на темељима постојећег храма који се помиње у предању везаном за Велику Сеобу и патријарха Арсенија III Чарнојевића. Храм је троносао и осветио епископ бачки Висарион Павловић 1744. године. Први иконостас радио је Јован Исаиловић Старији, док је други осликао Јован Клајић. При храму је до сада службовало 28 свештеника. Капела је подигнута 1793. године на месту извора лековите воде. Првобитно је била посвећена Светој Петки, а од 1944. године пророку Илији. Унутрашњост је фрескописао сликар Новак Радонић. Храм и Капела су 1849. године претрпели велику материјалну штету.

Кључне речи: Православна Црква, храм, Ваведење Пресвете Богородице, Капела „Водица", Стари Врбас.

1. Увод

На локацији средњовековног насеља, данас археолошког локалитета Шуваков салаш, археолози су осамдесетих година прошлог века пронашли остатке цркве. Црква је датирана у временско раздобље од XII до XVI века, а према пронађеном материјалу била је источновизантијског обреда, о чему сведоче и остаци фресака и позлате са икона.[1] Историјски извори као титулара цркве наводе Свету Марију,[2] као и то да је црква у поседу грчког манастира из средњовековне Сремске Митровице.[3] На основу извештаја археолога, дужина цркве била је 11, а ширина брода 7 метара. Грађена је од ломљене опеке са дрвеном кровном конструкцијом.

Ово насеље се у историографији бележи под називом Орбас и Орбаспалотаја. Први помен насеља у писаним документима везује се за даровницу угарске краљице Марије[4] из 1387. године, када је место поклоњено угарском великашу Николи II Горјанском[5] који је био ожењен Теодором, кћерком српског кнеза Лазара.[6]

---

1 Станојев 1996: 77.

2 Када се помиње име Свете Марије, мисли се на Богородицу. Храм у Старом Врбасу посвећен је празнику Ваведења Пресвете Богородице, па можемо претпоставити да постоји култни континуитет који повезује место, становништво и цркве.

3 Ђерфи 2002: 7–64; Станојев 2014.

4 Угарска краљица Марија, рођена Марија Анжујска (1370–1395), била је кћерка Лајоша Првог, краља Угарске и Пољске, и Јелисавете Котроманић. Краљица Марија била је удата за Жигмунда Луксембуршког.

5 Никола II Горјански млађи (1367–1433) био је угарски палатин и бан од Мачве, Усоре, Соли, Славоније, Хрватске и Далмације. Даровницом је од краљице Марије добио посед Орбаспалотаја.

6 Гргуровић, Орбовић, Војиновић 2017: 59.

Продирањем Турака на ове просторе, дошло је до рушења насеља и померања становништва ка северу. Приликом премеравања терена 1763. године, мађарски инжењер Јанош Ковач на карти је убележио да постоје остаци цркве.[7]

Недалеко од ове локације, на другој страни Црне баре, данас Великог бачког канала, формирало се привремено насеље у историографији познатије као Селиште. У попису становништва из 1568. године, село Врбас које се налазило у оквиру Бачке нахије и Сегединског санџака, плаћа харач. На списку становника који плаћају порез помиње се поп Страхиња са члановима породице, али се не помиње постојање цркве.[8] На размеђи XVI и XVII века становници напуштају ово насеље и формирају место Врбас на територији данашњег Старог Врбаса.

2. Историја храма Ваведења Пресвете Богородице

Претпоставља се да је на почетку XVII века насеље Врбас имало цркву[9] и да се у њему одвијао парохијски живот. О овом периоду у писаним документима немамо података. На крају XVII века, када је Бачка ослобођена од Турака, у време Великог бечког рата, на ове просторе долази српско становништво са Косова и Метохије, у Великој сеоби под српским патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Од преласка Саве и Дунава, патријарх се предводећи сеобу задржавао у многим насељима. Међу староседелачким становништвом сачувано је предање да је патријарх Чарнојевић боравио у Врбасу. Поводом обележавања 300 година од Велике сеобе у црквеној порти Храма Ваведења Пресвете Богородице у Старом Врбасу, подигнута је биста патријарха Арсенија III Чарнојевића.[10] Такође, у време Друге сеобе, под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом, насеље Врбас попуњено је новим бројем становника.

Први званични подаци о парохијском животу и храму у Старом Врбасу, везани су за почетак XVIII века. Храм посвећен Ваведењу Пресвете Богородице подигнут је 1738. године у центру тадашњег насеља, а троносао га је 1744. године епископ бачки Висарион Павловић. Матице крштених, венчаних и умрлих вођене су од 1738. године, али, нажалост, нису сачуване. Ова година забележена је на црквеном торњу. Двестогодишњицу храма парохијани су обележили 1938. године.[11] Свештеник који се у Врбасу помиње 1724. године је поп Новак.[12] Прва вероисповедна школа у Врбасу се спомиње 1735. године.[13] Учитељи у овим школама, до њиховог подржављења, били су православни свештеници, а у каснијем периоду и школовани учитељи. Средином XIX

---

7 Лоц 2014: 14.

8 Káldy-Nagy 2008: 269.

9 Приликом уређивања фасаде, током 2016. и 2017. године, обијањем фасадног малтера јасно се увиђа да је на левом зиду постојао много мањи улаз који је зазидан, као и два мања нижа прозора. Ово нас наводи на претпоставку да је садашњи храм сазидан тако што су коришћени зидови мањег храма из ранијег периода.

10 Биста је рад академског вајара Александра Саше Манчића; донаторке споменика су биле Радинка Радивојев и Слободанка Петронијевић, рођене Аврамов.

11 АПСЦОВ, Летопис.

12 *Шематизам Митрополије Карловачке* 1897; Косовац 1910: 1085, 1106–1107.

13 Кириловић 1929.

века у Старом Врбасу раде две основне вероисповедне школе. Место Стари Врбас и његови становници претрпеће велику материјалну штету током Револуције 1848/49. године. Из правца Кишкера (Бачког Доброг Поља) топовском паљбом Стари Врбас је бомбардовала мађарска артиљерија. Већи део кућа био је уништен, а велика оштећења претрпели су храм и капела „Водица". Представници Старог Врбаса, који су се упутили на Мајску скупштину у Сремске Карловце, обешени су на улазу у Сентомаш (Србобран). Један од двојице представника био је Даша Којић, син свештеника Симеона Којића.

Према статистикама вођеним у XIX веку, може се закључити да се број становника, парохијана у Старом Врбасу, знатно увећао у другој половини XIX века. Црква је поседовала имовину, а према извештају из 1893. године имала је 50 јутара земље.[14] Четири године касније црквена општина у Старом Врбасу има у свом поседу 31 катастарски ланац земље, две школске зграде и два учитељска стана.[15]

Први иконостас, који је изгорео током бомбардовања цркве 1849. године, радио је иконописац Јован Исајловић/Исаиловић старији. Према Инвентару из 1874. године, са овог иконостаса биле су сачуване свега две иконе.[16] Црква је обновљена 1852. године, а иконостас је израдио мајстор Јохан Кистнер, док је иконе осликао Јован Клајић. Иконе су сликане на платну, а потом каширане на дрвеним даскама. Прва црквена звона су изливена 1737. године. Велико и мало звоно су реквизирани 1916. године у ратне сврхе. Мало звоно, које је остало, служило је све до 1924. године, када су купљена нова. Унутрашњост цркве била је и раније осликавана, а последње фрескописање урадио је Димитрије Рићички 1982. године.

На спољним зидовима Храма узидано је неколико надгробних споменика. Међу њима се истиче спомен-обележје свештеника Симеона Којића.[17] На предњој фасади такође се налази мермерна плоча са исписаним именима војника из Старог Врбаса који су погинули у Првом светском рату.

Велики историјски заокрет десио се у општинама Стари и Нови Врбас 1945. године, када је дошло не само до промене власти и државног уређења него и до велике промене становништва. Спровођењем аграрне реформе и колонизације у периоду од 1945. до 1948. године, уместо немачког становништва, Врбас је насељен становницима из Црне Горе и делом са Косова и Метохије. Што се тиче верског и духовног живота досељеника, тадашњи свештеник Сава Стефановић забележио је у Летопису да се ради о верном народу и да је на Ускрс 1946. године храм био пун колониста, а да староседелачко становништво није могло ући.[18] Ситуација се веома брзо окренула у складу са пропагандом нових народних власти. Однос државе и власти према Цркви

---

14 Нинић Шакрак 1893, 82–83.

15 *Шематизам епархије Бачке за 1897. годину* 1897: 32–33, 36–37.

16 Орбовић 2011: 143–157.

17 У Галерији Матице српске чувају се портрети проте Симеона и његове супруге Макрене Којић, рођене Поптешин, који су поклон породице Кадић и Буквић из Старог Врбаса. Син проте Симеона, Павле, био је чувени пештански адвокат и председник Матице српске до њеног пресељења у Нови Сад 1864. године. Вид. у: Шелмић, Милошевић 2001.

18 Орбовић 2009: 136–143.

је промењен, па се број становника који су долазили у цркву у великој мери смањио.[19] Такође, у црквеном архиву налази се књига уписаног новонасељеног становништва које је требало да прима свештеника у своје домове.[20]

Занимљиво је поменути да се између два светска рата у Старом и Новом Врбасу насељавају породице избегле из Царске Русије и да у оквиру Бачке епархије имају организован парохијски живот. Документом архијерејског намесника за руске православне парохије Бачке епархије од 18. маја 1945. године, тадашњи парох Сава Стефановић званично је постављен за настојатеља Руске православне парохије Светог преподобног Сергија Радоњешког у Врбасу. Руска црквена општина са седиштем у Врбасу имала је четири црквене општине и то у Црвенки–Кули, Србобрану, Старом Бечеју и Бачком Петровом Селу. У архиви храма чува се Матична књига Руске православне парохије за 1942. годину.[21]

Први иконостас осликао је Јован Исаиловић старији[22], међутим, он је изгорео у пожару након бомбардовања цркве 1849. године. Садашњи иконостас живописао је Јован Клајић[23] у периоду од 1858. до 1862. године. Дрвену конструкцију радио је Ј. Кистнер, а позлату Никола Димшић. Осликао је више сцена. На соклу: *Христос и Самарјанка* и *Кушање Христово*; престоне иконе: *Богородица и Христос*; двери северне: *Свети арханђел Михаило*, *Благовести*; царске двери: *Свети Георгије*; двери јужне: *Тајна вечера* (изнад царских двери), *Рођење Светог Јована Претече* (изнад јужних двери), *Ваведење* (изнад северних двери); празничне иконе: *Рођење Христово*, *Крштење*, *Васкресење*, *Вазнесење*; централна икона: *Молитва у Гетсиманском врту*, Апостоли распоређени око распећа (шест са сваке стране); на врху: *Распеће*, *Богородица* и *Свети Јован Богослов*; испод: *Полагање Христа у гроб*; Богордичин трон: *Богородица са Христом у наручју*; испод трона у медаљону: *Сусрет Марије и Јелисавете*; архијерејски трон: *Свети Јован Златоусти*.[24]

При храму је 1920. године основао Српско црквено певачко друштво у Старом Врбасу. Чланови су били парохијани који су долазили у Храм и одговарали на

---

19 АСПЦОСВ, *Летопис*.

20 АСПЦОСВ, Обыскная книга, Метрическая книга 1942.

21 АСПЦОСВ.

22 Јован Исаиловић/Исајловић старији (Ириг, око 1740. – Даљ, 1807), припадник је прве генерације уметника који су се образовали код Василија Романовича у придворној сликарској школи у Сремским Карловцима. Сарађивао је са сликаром Теодором Крачуном приликом израде иконостаса цркве у Сомбору, затим са Јанком Халкозовићем на иконостасу у Тењи, Григоријем Јездимировићем у Чепину и Ердуту. Осликао је и иконостасе у Чуругу, Маркушици и Деспотову. Већи део живота провео је у Даљу, где је радио као уметник и управник митрополитских имања. Поред иконостаса сликао је и појединачне иконе, портрете и пејзаже. Иконостас у Старом Врбасу радио је око 1775. године. Микић 1981: 159–182; Тодоровић 2009: 193.

23 Јован Клајић (Нови Сад, 1815. – Турија, 1883) основну школу и гимназију учио је у Новом Саду, а студије филозофије похађао у Коложвару, Печују и Пешти. У богословију се уписао 1840. године и убрзо је напустио због болести. Наредне године уписао је Ликовну академију у Бечу коју је такође напустио. По повратку у Нови Сад почиње да се бави сликарством и представљао се као историјски живописац. Осликао је иконостасе у Светојовановској цркви у Новом Саду и цркви Светог Димитрија у Бајши и реновирао унутрашњост храмова након револуционарних страдања у Бачком Градишту и Кулпину. Иконостас у Старом Врбасу завршио је 1862. године. Медаковић 1965: 325–333; Петровић 2011: 74.

24 Momirović 1986: 134–135.

Литургији за певницом или са галерије. Ово удружење је за осамнаест година свог постојања окупило 155 чланова. Године 1938. израђена је и освећена застава друштва и направљен табло у облику лире на којем су постављене плочице са угравираним именима чланова. Ова прослава имала је облик светковине на којој су присуствовале бројне угледне личности из места и гости из околине. Српско црквено певачко друштво престало је са радом након Другог светског рата.

3. Капела „Водица"

У саставу парохије у Старом Врбасу, покрај пута за Бачко Добро Поље, налази се капела „Водица". Најстарија је капела до данас сачувана у Војводини. Након прокопавања Великог бачког канала постојао је извор лековите воде који је сачуван, а 1793. године верници су извели воду до данашњег водичиног бунара. Над тим бунаром је годину дана касније сазидана капела, а њени ктитори су били трговац Николић из Бачке Тополе и неименовани Буњевац из Суботице.[25] Народно предање нам казује да је поред извора пролазила једна породица са болесним дететом. Пошто су стали да напоје коње, дете је попило воде са извора и убрзо потом је оздравило. Према предању, исцељење се десило уочи великог црквеног празника. У знак захвалности породица је новчано помогла изградњу капеле. Водица је првобитно била посвећена Светој Петки. Унутрашњост капеле била је живописана фреско-сликама. Фреске су рад сликара Новака Радонића[26]. У време Револуције 1848/49. године капела је оштећена, а 1852. године је обновљена. Приликом реновирања и конзервације 1996. године у капели су откривене фреске са мотивима Христовог распећа, Богородице и Свете Петке.[27] После Другог светског рата, од 1945. године, „Водица" празнује, уместо Свете Петке (Свете Параскеве), Светог пророка Илију.[28]

4. Збирке предмета које се чувају у Храму

На основу прегледаног материјала који се чува у просторијама Српске православне Црквене општине врбаске, установљено је да материјал има уметничко-историјску вредност. По врсти материјала и употребној сврси у цркви, материјал се може поделити по збиркама: „Збирка штампаних црквено-богослужбених књига",

---

25 Momirović 1986: 134–135.

26 Новак Радонић (Мол, 1826. – Сремска Каменица, 1890) основну школу учио је у родном месту, а потом гимназију у Сегедину. Као гимназијалац почео је да се бави сликарством. Био је ученик Пилића из Сенте и Поповића из Мола. Из тог периода потичу његове прве иконе. Сликање је учио и код Николе Алексића из Арада, а 1852. године уписао је академију у Бечу. Сликао је портрете и неколико великих композиција са темом српске средњовековне историје. Насликао је и неколико иконостаса. Један од њих налази се у Богојављенској цркви у Србобрану. У Капели „Водица" урадио је фрескопис и икону Св. архиђакона Стефана. Медаковић 1962; 27–41.

27 Ђекић 2001: 79–80; „Календар" *1945*; „Инвентар Храма Пресвете Богородице у Старом Врбасу", 1852. и 1874; Орбовић 2011: 143–157; Орбовић 2009: 143–157.

28 Последњи пут се спомиње да капела празнује Свету Параскеву у календару за 1944. годину. *Календар српске православне Епархије бачке за преступну 1944. годину* 1944: 81.

„Збирка архивских књига и докумената", „Збирка литургијско-обредних предмета", „Збирка икона" и „Збирка поклона".

Књиге које се чувају користиле су се за време службе и обреда: минеји, октоиси, Јеванђеља и молитвеници. Већи број књига датира из XIX века и штампане су у Царској Русији. Две књиге, које се налазе у храму, штампане су у Кнежевини Србији. Најстарија књига која се чува у храму је „Пентикостарион" из 1730. године штампан у Москви, а потом следи „ Јеванђеље" из 1759. године, такође штампано у Москви.

Архивска грађа до данас је делимично сачувана. Највећи део архиве периода од 1738. до 1848. је уништен у време Револуције 1848/49. године. Поред протокола крштених, венчаних и умрлих, у архиви се чувају домовници, деловодни протоколи, књиге записника са седница Црквеног одбора, поштанске књиге, благајнички дневници, дневници примања и издавања благајне и друге. Најстарија сачувана архивска књига је Протокол умрлих за 1849. годину.

На основу инвентара из 1852. и 1874. године сазнаје се да је у храму било сребрног посуђа које се користило за време Литургије.[29] Међу старијим сасудима издвајају се дискос из друге половине XIX века, крст из 1874. године, даска за сечење нафоре из XIX века, петохлебница из прве половине XX века и др.

У храму се данас чувају колекције икона осликаних на лиму и платну. Иконе осликане на лиму рађене су махом у XIX веку и радови су непознатих аутора. Вредну колекцију за историју храма имају иконе на платну, које је насликао свештеник Урош Вучерић 1852. године, као прилог обнови храма.[30]

Изградња Храма, као и његово унутрашње уређење, током свих векова зависили су од његових парохијана. Дарујући храм добровољним прилозима, многи од парохијана помагали су његову изградњу и обнову. Унутрашњост храма често су украшавале жене тако што су давале своје ручне радове као прилог. Најчешћи поклони биле су пресвлаке за часну Трапезу, амвон и трон Пресвете Богородице. Такође су шиле столњаке, као и мање или веће пешкире. На поклонима су често била извезена имена дародаваца, као и година када су поклоњени. Међу поклонима издваја се литија са ликовима Светог Георгија и Светог Николаја из 1936. године, дар породице Буквић. Међу сачуваним даровима из XIX века издвајају се рипиде, дар Мојсила Радованова.[31]

5. Закључак

Вишевековно деловање Православне Цркве на простору Врбаса потврђује континуитет живљења на овим просторима. Недостатак уништене документације сужава нам историјску слику постојања храма и парохијског живота. О историји храма Ваведења Пресвете Богородице у Врбасу не постоји монографија, а стручни чланци у часописима датирају из скоријих времена. Хронологију догађања могуће је пратити кроз бележења свештеника у Летопису, објављене епархијске и

[29] АСПЦОВ, Инвентар храма Ваведења Пресвете Богородице у Старом Врбасу 1852. и 1874.

[30] Свештеник Урош Вучерић потписивао се на полеђини платна, а име дародавца исписивао је при дну иконе.

[31] *Ibid*.

митрополијске шематизме и делимично сачувану матичну документацију. У скоријој будућности могло би се приступити изради монографске публикације овог храма и „Водице“, а за такав подухват потребно је истраживати у више архива у земљи и иностранству. Значај Врбаса као духовног центра у Бачкој потврђују археолошка ископавања приликом којих су пронађени остаци три средњовековне цркве у непосредној околини. Утврђивањем веза између остатака цркве пронађене на локалитету Шуваков салаш и храма Ваведења Пресвете Богородице могао би се потврдити континуитет духовног живота и кретања становништва у време турских освајања. Очуваност архитектуре храма, старог безмало три века, велико је сведочанство за будуће генерације и истраживаче. Ништа мање није значајна капела „Водица” јер је један од најстаријих очуваних објеката овог типа на овим просторима. Заоставштина која се чува у храму, почев од архивске грађе, штампаних старих и ретких књига преко литургијских предмета и икона, чини добру подлогу да се при Храму оформи мања музејска поставка која би била најбоље сведочанство и презентација духовног живота православног живља на овим просторима. Православна црква у Врбасу својом богатом историјском прошлошћу велики је допринос за изучавање историје Епархије бачке, Карловачке митрополије и живота српског народа на овим просторима.

Списак свештеника који су службовали у Врбасу:

поп Новак (1724–1732)
поп Теодосије (1727–1732)
Лука Секулић (1733–1743)
Петар Довијарски (1743)
Симеон Радосављевић (1743–1752)
Михајло Радовановић (1752)
Јован Живановић (1752–1756)
Павле Аларгић (1756–1764)
Атанасије Гагић (1764–1787)
протојереј Симеон Којић (1787–1833)
јереј Георгије Радосављевић (1787–1833)
јереј Урош Вучерић (1833–1855)
протојереј Павел Стаматовић (1856–1874)
јереј Максим Миловановић (1874–1896)
јереј Душан Марковић (1896–1911)
протојереј Јован Вучерић (1912–1935)
протојереј Лазар Вучков (1935–1937)
јереј Георгије Живанов (1937–1938)
јереј Милан Киждобрански (1938–1940)
јереј Тодор Јовановић (1940–1942)
јереј Живан Добрички (1942–1945)
јереј Сава С. Стефановић (1945–1958)
протојереј Будислав Деканић (1959–1982)
протојереј Божидар Шијачић (1982–2000)
протонамесник Цветко Миливојевић, парох врбаски (2000–2006) и нововрбаски (2006–2015)

јереј Синиша Панић, парох староврбаски (2006–2013)
протојереј Далибор Купусовић, парох староврбаски (2013–) и архијерејски намесник (2016–)
протојереј Остоја Нијемчевић, парох нововрбаски (2015–2019)
јереј Здравко Бојовић, парох нововрбаски (2019–).[32]

Извори:
Архив Српске православне Црквене општине Врбас - АСПЦОВ.
Инвентар храма Ваведења Пресвете Богородице у Старом Врбасу 1852. и 1874.
Летопис.
Обыскная книга, Метрическая книга 1942.

Литература:
Гавриловић, В. „Попис бачке епархије 1811. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 91, 2015, 73–83.
Гргуровић, В. Орбовић, П. Војиновић, Б. *Водич – Градски музеј Врбас*, Врбас: Културни центар, 2017.
Ђекић, М. *Водице у Војводини*, Нови Сад, Земун: Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, Драганић, 2001.
Ђерфи, Ђ. „Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави (Сремска Митровица) из XII века“, *Споменица историјског архива „Срем”,* 1, 2002, 7–64.
Јаничић, Ч. (ур.) *Светлост од светлости, хришћански сакрални предмети у музејима и збиркама Србије*, Београд, Ниш: Музејско друштво Србије, Народни музеј 2013.
Календар Српске православне епархије бачке за преступну 1944. годину, Нови Сад, 1944.
Кириловић, Д. *Српске основне школе у Војводини у 18. веку, 1740–1780*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929.
Косовац, М. *Митрополија карловачка по подацима од 1905*, Сремски Карловци: Саборски одбор, 1910.
Лоц, Ф. *Књига о Врбасу*, Врбас: Културни центар Врбаса, Музејска збирка, 2014.
Медаковић, Д. „Јован Клајић“, *Зборник за ликовне уметности*, 1, 1965, 325–333.
Медаковић, Д. „Новак Радонић“, *Летопис Матице српске*, 138, 389, 1, 1962, 27–41.
Микић, О. „Јован Исаиловић – старији“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, 7, 1981, 105–119.
Митровић, Т. *Основе живописања*, Београд: Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметност и конзервацију, Задужбина Светог манастира Хиландара, 2012.
Озер, А. (ур.) *Едикт, заједничка културна баштина, као последица Миланског едикта у туристичкој презентацији*, Нови Сад: Музеј Војводине, 2014.
Орбовић, П. Б. „Верски објекти Врбаса“, *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, III, 2009, 165–184.
Орбовић, П. Б. „Инвентар Храма Ваведења Пресвете Богородице у Старом Врбасу“, *Годишњак Историјског архива града Новог Сада*, V, 2011, 143–157.
Орбовић, П. Б. „Кратка историја Врбаса у црквеном Летопису“, *Траг, часопис за књижевност, културу и уметност*, V, 19, 2009, 136–143.
Петровић, П. „Јован Клајић, сликар“, *Српски биографски речник*, V, 2011, 74.

[32] Списак свештеника у Старом Врбасу реконструисан је на основу архивске грађе и шематизама Епархије бачке и Карловачке митрополије.

Руварац, Д. *Попис бачке епархије 1773*, *Архив за историју српске православне Карловачке митрополије*, 1, 3/4, 1911, 33–40.
Станојев, Н. *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*, Нови Сад: Музеј Војводине, 1996.
Тодоровић, Ј. „Јован Исајловић/Исаиловић – старији, сликар“, *Српски биографски речник*, IV, 2009, 193.
Тончац Радовић, И. „Бачка епархија у другој половини XVIII века“, *Зборник Матице српске за историју*, 87, 2013, 87–108.
Шаркан Инић, С. *Први извештај Епархије бачке*, Нови Сад: Епархија управе Бачке, 1893.
Шелмић, Л. Милошевић, Е. и др, *Галерија Матице српске*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 2001.
Шематизам источно-православне митрополије у Аустроугарској за 1878, Панчево, 1878.
Шематизам Митрополије Карловачке, Сремски Карловци, 1897.

Belting, H. *Slika i kult, istorija slike do epohe umetnosti*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2014.
Momirović, P. (ur.) *Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj sredini na području Bačke*, Novi Sad: Društvo muzejskih radnika Vojvodine, Sekcija istoričara umetnosti,1986.

PAVLE B. ORBOVIĆ
Town Museum Vrbas

THE TEMPLE OF THE PRESENTATION OF THE BLESSED VIRGIN MARY AND THE CHAPEL „VODICA“ IN VRBAS

Summary

The Temple of the Presentation of the Blessed Virgin Mary in Vrbas was built in 1738 on the foundations of an existing church which is mentioned in the story about the Great Migration and the patriarch Arsenije III Čarnojević. The temple was consecrated and sanctified by the Bishop of Bačka, Visarion Pavlović, in 1744. The first iconostasis was done by Jovan Isailović Senior, while the second one was painted by Jovan Klajić. So far, the Temple has been served by 28 priests. The Chapel was built in 1793 on the place of the healing water spring. It was originally dedicated to St. Petka, and from 1944 to the prophet Ilija.

The interior was covered with frescoes by the painter Novak Radonić. The Temple and the Chapel underwent the great material damage in 1849.

Keywords: Orthodox Church, temple, the presentation of the blessed Virgin Mary, Chapel „Vodica“, Old Vrbas.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ
НИНО ДЕЛИЋ
Историјски институт, Београд
isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs
n.delic@aol.com

УДК: *271.222(497.113 Бачка)"17/18"*

ДЕМОГРАФСКЕ ПРИЛИКЕ У БАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ У XVIII И XIX ВЕКУ

Сажетак: У раду је представљена анализа демографских кретања православног становништва у Бачкој епархији из периода од друге половине XVIII до краја XIX века. За потребе рада обрађени су подаци из доступних црквених пописа Бачке епархије. Коришћени су архивска грађа и објављени пописи. На основу анализираних података праћене су промене базичних демографских показатеља, као што су број кућа, душа, брачних парова и полна структура становништва. У посматраном периоду бројност становништва порасла је за више од 50%, а број кућа је више него удвостручен. Етничка структура православног становништва Бачке епархије није се знатно мењала у овом периоду и већину су чинили Срби.

Кључне речи: Српска Православна Црква, Карловачка митрополија, Бачка епархија, демографија, становништво, Срби, пописи, статистика, XVIII век, XIX век.

Демографске анализе су неизоставни део модерне историографије и истраживања прошлости појединих области и народа. Због сложености проблематике, недостатка или неприступачности неопходних извора, ово поље истраживања је делимично занемарено. Најчешће се за потребе анализа користе пописи и друге врсте евиденције становништва које су спровеле и водиле државне власти. Постоје, међутим, и веома корисни извори другог порекла. У овом раду смо настојали да представимо резултате анализе статистичких података о становништву Бачке епархије на темељу извора црквене провенијенције. Реч је о црквеним пописима чији нам квантитет и квалитет омогућавају да сагледамо развој српског становништва у Бачкој епархији у дужем временском периоду, од друге половине XVIII све до краја XIX века.

Црквени пописи нису настали ради праћења демографских кретања и зато имају извесна ограничења, посебно за период XVIII века. Током прве половине XVIII века вршени су спорадично и мало их је сачувано. Најранији сачувани попис који обухвата целу територију Бачке епархије потиче из 1768/1769. године.[1] То је уједно почетна година у демографским истраживањима Бачке епархије која су представљена у овом раду. За старији период пописи нису сачувани, или још нису пронађени. Постоје подаци за поједине парохије и насеља који не могу да створе слику о целој Бачкој епархији. Од 70-их година XVIII века пописи се врше чешће и то омогућава

[1] Зеремски 1931: 57–58.

праћење демографских кретања.

Друго ограничење у коришћењу црквених пописа представља чињеница да су се границе епархија Карловачке митрополије мењале током XVIII века. Бачка епархија је једна од ретких чије су се границе рано усталиле и биле дуго непромењене – од 1713. до 1931. године.[2] Највећи део територије Бачке епархије био је под цивилном управом и у саставу Бачко-бодрошке жупаније. Само су два града била у другим жупанијама: Сегедин у Чонградској и Јегра у Хевешкој. У периоду од 1849. до 1861. године, када је Бачко-бодрошка жупанија била привремено укинута, Бачка епархија налазила се у Војводству Србије и Тамишком Банату.[3] У склопу Бачко-бодрошке жупаније, знатним делом на подручју Сегединског протопопијата, постојао је до 1872. године привилеговани Потиски крунски дистрикт.[4] Мањи део територије епархије био је под војном управом. То је био Жабаљски протопопијат који је обухватао целу област Шајкашког (Тителског) батаљона Војне крајине. Када је Шајкашки батаљон био развојачен 1873. године, његова територија је припојена Бачко-бодрошкој жупанији.[5]

Устаљене границе Бачке епархије, стога, олакшавају демографска истраживања и поређење података из црквених пописа са подацима из извора другог порекла, а пре свих из државних пописа. Тако је, на пример, према државном попису из 1869. године на подручју Бачко-бодрошке жупаније било 124.589 православних становника, док за исту територију црквени попис из 1865. године наводи њих укупно 122.710.[6] Црквени попис из 1896. године наводи број од 134.860, државни попис из 1890. године 131.303, док онај из 1900. године 138.344 православних становника у жупанији.[7] Одступања између пописа је могуће објаснити временском разликом као и другачијом методологијом евидентирања становника.

Веће промене спроведене су у унутрашњој организацији Бачке епархије током терезијанске реформе Српске Православне Цркве у Хабзбуршкој монархији, која је извршена 70-их година XVIII века. Тада је смањен број парохија и протопопијата у свим епархијама Карловачке митрополије. До тих промена Бачка епархија била је организована у 7 протопопијата: Новосадски, Паланачки, Футошки, Сомборски, Бајски, Сегедински и Жабаљски. Под притиском државних власти 1769. године

---

2 Бачкој епархији је 1713. била припојена територија тада укинуте Јегарске епархије. Границе Бачке епархије нису мењане све до арондације из 1931. године, када су градови Баја, Јегра, Сегедин и село Сантово били изузети из Бачке и припали су Будимској епархији, а заузврат седам парохија у Барањи додато је Бачкој епархији (Грујић 1993: 96–97; *Православна енциклопедија*, I, 2002: 146–148).

3 Микавица и други 2016: 455–457.

4 Поповић 1959: 129–130; Гавриловић С. 1994[2]: 210–213.

5 Rothenberg 1970: 216; *Шематизам Епархије бачке* 1897: X.

6 Од укупног броја становника Бачке епархије смо одузели 620 становника Јегре и Сегедина пошто се налазе у другим жупанијама. У податке о броју становника Бачке жупаније према државним пописима смо укључили и податке за градове Бају, Суботицу, Сомбор и Нови Сад. Ови градови имали су посебан статус те су формалноправно били изузети из јурисдикције Бачке жупаније, тиме и из њеног пописа. *Уредба о уређењу* 1909: 191–192; *Az 1869. évi népszámlálás* 2005: 17–21, 212–217.

7 Из истог разлога као у претходном примеру (вид. претходну напомену), у податке о броју становника према наведеним државним пописима Бачке жупаније укључили смо оне за градове Бају, Суботицу, Сомбор и Нови Сад. *Шематизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121; *A magyar korona országaiban az 1891. év* 1893: 124–129; *A Magyar Korona országainak 1900. évi* 1902: 180–185.

укинути су прво Футошки и Бајски, а 1776. године и Паланачки протопопијат.[8] У Бачкој епархији остала су четири протопопијата: Новосадски, Сомборски, Сегедински и Жабаљски, и тај број није мењан у XIX веку. Сегедински протопопијат преименован је 1865. године у Старобечејски и пресељено му је седиште.[9] Међу црквеним пописима забуну уноси онај из 1785. године према коме у Епархији бачкој и даље постоји пет протопопијата, дакле и Паланачки који је званично укинут девет година раније.[10] То би, међутим, могло да буде потврда наше претпоставке да је број протопопијата у епархијама Карловачке митрополије смањиван постепено и да они нису укидани за живота надлежног проте.[11]

Током XIX века пописи региструју мање промене у унутрашњој организацији протопопијата настале као последица мењања њиховог јурисдикционог подручја. Појединим протопопијатима су била прикључена или им била одузета нека насеља. То би, у одређеним случајевима, имало велики утицај на исказане демографске трендове у статистичким анализама. Да бисмо избегли погрешне резултате, одлучили смо да их саопштимо према систему распореда насеља, односно црквених општина у четири протопопијата какав је био 1896. године на последњем великом попису спроведеном у XIX веку. На тај начин можемо увек да поредимо исте територијалне целине у дужем временском периоду. Стога ће у овом раду табеле, у којима се пореде подаци из свих пописа из XVIII и XIX века, указивати на промене и трендове за протопопијате у њиховом територијалном опсегу из 1896. године.

До 80-их година XVIII века, од података потребних за демографска истраживања, црквени пописи садржали су само оне о броју насеља и кућа. Последњих деценија XVIII века у црквене пописе почиње да се уноси више података који имају значај за демографска истраживања. У том периоду промењен је формулар у који су уписивани подаци из пописа и уведене су нове рубрике о броју мушких и женских душа, брачних парова, удовица и удоваца, деце млађе од 15 година, младића и девојака старијих од 15 година и слично. Најранији попис Бачке епархије који садржи ову врсту података је напред поменути попис из 1785. године који је сачуван само у сумарном облику, а то ограничава могућност његове употребе.[12] У коришћењу пописа из XIX века такође постоје одређене потешкоће. Пописи из 1820, 1839/40, 1843/44. и 1865.

---

8 А. Г. 1904: 602; Mansi 1907: 564,740; Точанац Радовић 2014: 183.

9 Народно-црквени сабор је 1865. године одлучио да се оснује Старобечејски протопопијат, али је у пракси то било само преименовање постојећег Сегединског протопопијата (*Уредба о уређењу* 1909: 3, 6).

10 Руварац 1902: 97.

11 На Народно-црквеном сабору 1769. године посланицима је само прочитана царска наредба о утврђивању сталне величине протопопијата. Тада није саопштено како ће протопопијати бити укидани нити шта ће бити са протама укинутих протопопијата. Само је за Осијечки протопопијат било наведено да ће бити укинут после смрти садашњег проте. То би могло да значи да је тако поступљено и у другим случајевима (Точанац Радовић 2014: 119).

12 Попис из 1785. године сачуван је само у облику сумарних података и према организацији Бачке епархије на пет протопопијата. Податке нисмо могли да прилагодимо подели на четири протопопијата, према систему насеља из 1896. године коју смо узели као основу у овом раду. То је једини разлог зашто је попис Бачке епархије из 1785. године изостављен из табела које указују на демографске промене у појединим протопопијатима.

године не садрже податке о старости становништва.[13] Попис из 1865. године, састављен на брзину за потребе Народно-црквеног сабора, објављен је у доста скромној форми (између осталог и без података о броју кућа) и за многе делове епархије је некомплетан, те су савременици морали да га допуњују подацима из државног пописа.[14]

Упркос недостацима ове врсте извора којих смо свесни, црквени пописи Бачке епархије пружају нам могућност да сагледамо промене у основним демографским показатељима и на тај начин стекнемо слику о демографским кретањима. Ради прегледности понављамо да смо за потребе рада користили податке из пописа спроведених 1768/69, 1773, 1785, 1797, 1820, 1839/40, 1843/44, 1865. и 1896. године.[15]

На темељу претходно описаних црквених пописа могуће је анализирати развој броја кућа, тј. *домова* у Бачкој епархији, као посредни показатељ демографских кретања у недостатку података о броју становника за старији период. У посматраном периоду од 1768. до 1896. године број домова се више него удвостручио. Пораст броја кућа од 9.693 колико их је било 1768. године на 23.557 1896. године преставља увећање за 143%. Ово је један од доказа да је бројност становништва Бачке епархије евидентно расла.

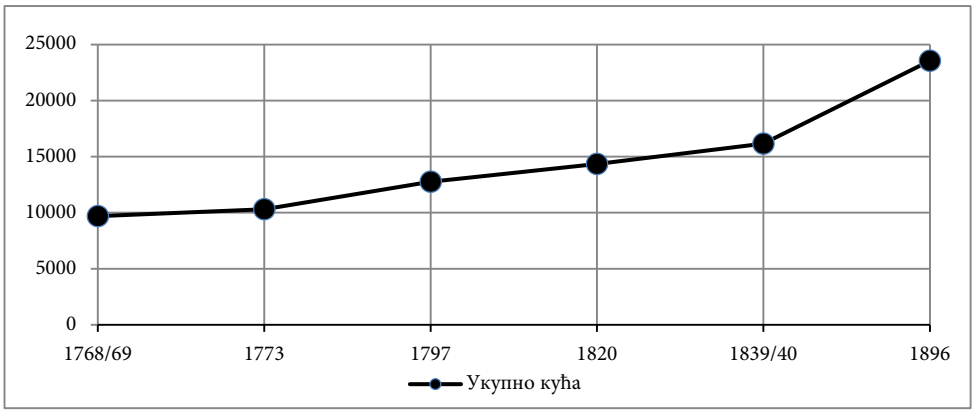

Графикон 1. *Број кућа у Бачкој епархији 1768–1896. године.*[16]

[13] АСАНУК, МПА, А, 1821/102; *Universalis schematismus* 1843/44: 51–60; Гавриловић 2002: 222–227; *Уредба о уређењу* 1909: 191–192.

[14] Попис је настао на захтев Народно-црквеног сабора 1865. године како би се спровела нова расподела броја свештеника и олакшао договор око поделе парохија на румунске и српске. Према свему судећи, подаци за Жабаљски протопопијат нису ни достављени, те су коришћени они са „политичког пописа" (највероватније из пописа 1857. године уз процену о развоју становништва). Попис је објављен са одређеним грешкама у *Летопису* 1867. године. Грешке су исправљене у каснијој публикацији *Уредбе* из 1909. године (Васин 2015: 125; *Летопис* [Летопис Матице српске] 1867, непагинирани додатак; *Уредба о уређењу* 1909: 191–192).

[15] Извори за податке које смо користили у раду: попис за 1768/69. годину – Зеремски 1931, 57–58; за 1773. годину –Точанац Радовић 2013: 96–104; за 1785. годину – Руварац 1902: 97; за 1797. годину – АСАНУК, МПА, А, 1797/33; за 1820. годину – АСАНУК, МПА, А, 1821/102; за 1839/40. годину – Гавриловић 2002: 65–66; за 1843/44. годину – *Universalis schematismus*, 1843/44: 51–60; за 1865. годину – *Уредба о уређењу* 1909: 191–192; за 1896. годину – *Шематизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

[16] Извор: Табела 1.

Број кућа није растао равномерно на читавој територији Бачке епархије, нити истим интензитетом током посматраног периода. Међу протопопијатима, сагледавајући их у просторном опсегу из 1896. године, највећи раст броја кућа приметан је у Жабаљском, где је дошло до повећања за скоро невероватних 443%. То је посебно изражено у другој половини XIX века када почиње процес развојачења Шајкашког батаљона на чијој територији се простирао Жабаљски протопопијат. Веза између развојачења Шајкашког батаљона 1873. године и раста броја кућа у Протопопијату жабаљском не може да се оспори.

Протопопијат	Број кућа						Раст у %
	1768/69.	1773.	1797.	1820.	1839/40.	1896.	1768/69–1896.
Новосадски	3.619	3.765	4.172	3.445	4.550	5.522	52,58
Сомборски	2.961	3.156	3.938	4.821	5.100	5.843	97,33
Старобечејски	1.846	2.006	2.886	3.724	3.858	5.313	187,81
Жабаљски	1.267	1.382	1.762	2.364	2.647	6.879	442,94
Укупно	**9.693**	**10.309**	**12.758**	**14.354**	**16.155**	**23.557**	**143,03**

Табела 1. *Број кућа у пропопијатима Бачке епахрије 1768–1896. (према управном систему из 1896. године).*[17]

Од пописа до пописа, број кућа растао је различитим интензитетом. Будући да пописи нису вршени у истим временским интервалима, на пример увек на пет или на десет година, не можемо да пратимо на најбољи начин тај развој кроз време. Најмањи раст од 6,36% забележен је у периоду између 1768. и 1773. године, а то је логично ако се узме у обзир да је између два пописивања прошло свега пет година. У периоду између 1773. и 1797. године број кућа увећао се за 23,76%, између 1797. и 1820. године за 12,51%, између 1820. и 1839/40. године за 45,82%, а између 1840. и 1896. године за 45,82%. Уколико се, међутим, израчуна просечан годишњи раст броја кућа у наведеним интервалима, постаје јасно да је он био највећи на почетку и на крају посматраног периода: 1768/69–1773. (1,41%); 1773–1797. (0,99%); 1797–1820. (0,54%); 1820–1839/40. (0,64%); 1839/40–1896. (0,81%). Просечан годишњи раст броја кућа између 1768/69. и 1896. године износио је 1,12%, уз, разумљиво, највишу стопу у Жабаљском протопопијату (3,47%).

Повећање у броју кућа природно је повезано са повећањем броја *душа*, тј. са растом укупног броја становника. За један век, од 1797. до 1896. године, број становника Бачке епархије порастао је за мало више од 50%. По прогресивној

[17] У свим табелама и графиконима у овом раду подаци за протопопијате у Бачкој епархији дати су према систему насеља и територијалном опсегу који је постојао у време пописа из 1896. године, последњег који је извршен у XIX веку.
Извори: 1768/69: Зеремски 1931: 57–58; 1773: Точанац Радовић 2013: 96–104; 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1896: *Шематизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

годишњој стопи прираштаја то би било више од 4‰.

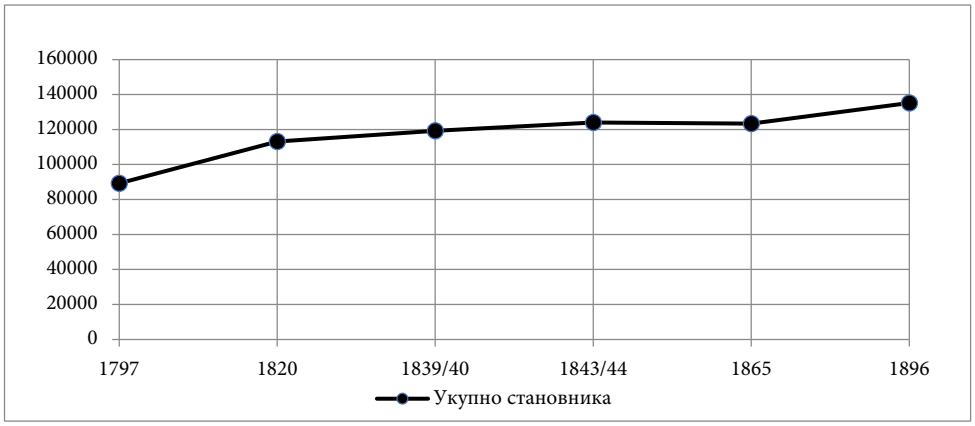

Графикон 2. *Број становника Бачке епархије 1797–1896.*[18]

Потребно је нагласити да овај прираштај није био уједначен ни територијално ни временски. Највиши прираштај забележен је у најранијем периоду од 1797. до 1820. године – 26,74% или 10,36‰ годишњег геометријског прираштаја. У периоду између пописа 1839/40. и 1865. године природни прираштај био је изузетно низак – 3,44% или 1,33‰ годишњег геометријског прираштаја. То се може објаснити последицама великих суша током 50-их година XIX века, као и ратним дешавањима током Револуције 1848/49. године. У последњем периоду, од 1865. до 1896. године приметан је раст од 9,63% или 2,97‰ годишњег геометријског прираштаја, који указује на опоравак становништва после демографског пада из средине века.

Протопопијат	Број становника						Раст у %
	1797.	1820.	1839/40.	1843/44.	1865.	1896.	1797–1896.
Новосадски	27.633	28.759	31.247	32.296	32.664	33.239	20,29
Сомборски	28.524	33.970	34.562	37.507	36.616	35.258	23,61
Старобечејски	19.726	26.830	27.101	28.000[19]	26.049	30.515	54,69
Жабаљски	13.376	23.567	26.319	26.246	28.001	36.194	170,59
Укупно	**89.259**	**113.126**	**119.229**	**124.049**	**123.330**	**135.206**	**51.48**

Табела 2. Број становника у Бачкој епархији по протопопијатима 1797–1896. године (према управном систему из 1896. године).[20]

[18] Извори: Табела 2.

[19] У извору недостаје податак за Сенту. Узимајући у обзир податке из претходног (1839/49) и наредног пописа (1865), проценили смо да је у Сенти било оквирно 2.500 *душа*. Та процена унета је у табелу.

[20] Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002:

Индикативно је да је прираштај био највиши у Жабаљском протопопијату, као што је и развој кућног фонда тамо био највећи. С друге стране, Сомборски протопопијат током читавог посматраног периода исказује слабе стопе раста. Такав развој имао је за последицу постепену промену у распореду становништва по целој Епархији. Док је територија Сомборског протопопијата 1797. године била насељена готово трећином укупног становништва, структура из 1896. године већ исказује поприлично равномеран распоред православних верника на сва четири протопопијата.

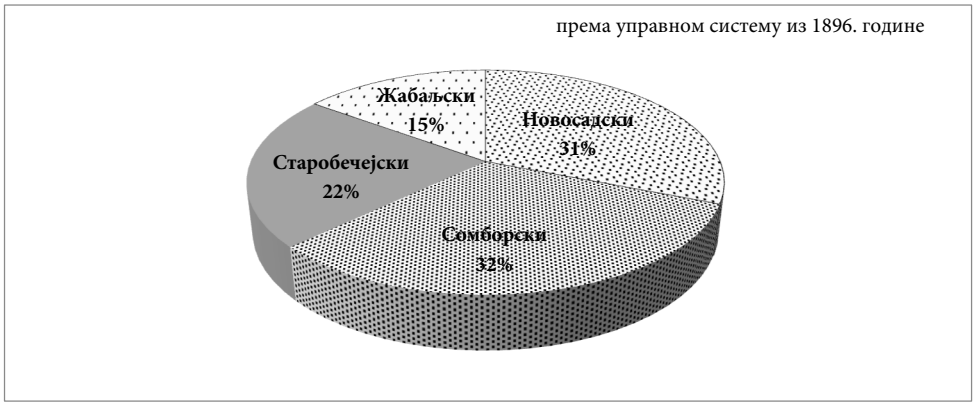

Графикон 3. Распоред становништва по протопопијатима 1797. године.[21]

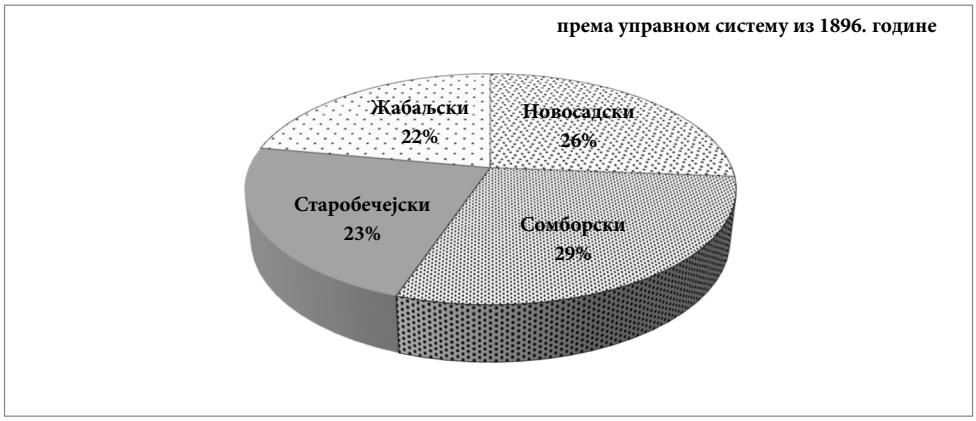

Графикон 4. Распоред становништва по протопопијатима 1839/40. године.[22]

65–66; 1843/44: Universalis schematismus, 1843/44: 51–60; 1865: Уредба о уређењу 1909, 191–192; 1896: Шематизам Епархије бачке 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

[21] Извор: Табела 2.

[22] Извор: Табела 2.

Графикон 5. Распоред становништва по протопопијатима 1896. године.[23]

Брачност становништва била је на изузетно високом нивоу – 40–45% од укупне популације, што је јасан показатељ појаве раног ступања у брак током читавог посматраног периода. Ова појава често је праћена и високим уделом деце у популацији, односно великим наталитетом и снажним прираштајем становништва.

Протопопијат	Брачних парова					Брачност у %	
	1797.	1820.	1839/40.	1843/44.	1896.	1797.	1896.
Новосадски	6.324	6.456	6.648	6.773	7.092	45,77	42,67
Сомборски	6.508	7.678	7.803	7.441	7.507	45,63	42,58
Старобечејски	4.237	5.824	5.693	5.975[24]	6.302	42,96	41,30
Жабаљски	3.051	5.454	6.079	5.645	7.625	45,62	42,13
Укупно	**20.120**	**25.412**	**26.223**	**25.834**	**28.526**	**45,08**	**42,20**

Табела 3. Број брачних парова и брачност у Бачкој епархији 1797–1896. године (према управном систему из 1896. године).[25]

Наведене показатеље могуће је међусобно комбиновати и тако добити важне индексе о броју становника и брачних парова по кући. Резултати исказују јасну тенденцију смањења оба индекса, што упућује на боље услове живота, односно на напредовање изградње стамбених објеката. То је нарочито видљиво на темељу смањења броја брачних парова по кући, што указује на раздвајање великих и

[23] Извор: Табела 2.

[24] У извору недостаје податак за Сенту. На основу претходног и наредног пописа проценили смо да је број брачних парова у Сенти 1843/44. године могао бити око 600.

[25] Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1843/44: *Universalis schematismus* 1843/44: 51–60; 1896: *Шематизам Епархије бачке* 1897: 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

вишегенерацијских домаћинстава у посебне целине. Ова појава је највидљивија у Жабаљском протопопијату, који је с краја XVIII века исказивао највише индексе, а стотину година касније имао је најниже. Узимајући у обзир значајно увећање становништва у истом периоду, објашњење за промену индекса би требало тражити пре свега у порасту броја кућа у другој половини XIX века на који смо указали у Табели број 1. Грађевинска активност у Жабаљском протопопијату је морала бити ванредна, будући да је испратила нагли пораст становништва и смањила просечан број чланова и породица по домаћинству.

Протопопијат	Становника на 1 кућу		Брачних парова на 1 кућу	
	1797.	1896.	1797.	1896.
Новосадски	6,62	6,02	1,52	1,28
Сомборски	7,24	6,03	1,65	1,28
Старобечејски	6,84	5,74	1,47	1,19
Жабаљски	7,59	5,26	1,73	1,11
Укупно	**7,00**	**5,74**	**1,58**	**1,21**

Табела 4. Број становника и брачних парова по кући у Бачкој епархији 1797. и 1896. године (према управном систему из 1896. године).[26]

Старосну структуру становништва Бачке епархије у овом периоду могуће је сагледати само на основу пописа из 1785. и делимично из оног из 1896. године. У посебним рубрикама ту су наведени подаци о дечацима и девојчицама млађим од 15 година. Трећину становништва – 34,66%, чинила су 1785. године деца, што је доказ о изразито младој популацији. Податак да је 1896. године 18,44% од укупне популације имало између 6 и 15 година, такође указује на младу старосну структуру међу православним Србима. Одрасло становништво, према тадашњим мерилима старије од 15 година, већином је било у браку и 1785. године чинило је 47,19% од укупног броја становника. Само 10,21% одраслих тада није било у браку, уз додатних 5,57% удовица и удоваца.[27]

Однос између броја мушкараца и жена у Бачкој епархији у посматраном периоду ишао је у корист мушке популације. Изузетак представља Сомборски протопопијат где је у првој половини XIX века било више жена него мушкараца, што је можда последица доласка већег броја жена у урбане центре попут Сомбора. Индикативно је и да се током времена, узимајући у обзир Епархију као целину, однос постепено изједначавао. На крају XVIII века број мушкараца је значајно премашивао број жена, што је типична карактеристика демографске структуре османског Балкана у XIX веку. На крају посматраног периода однос је био већ скоро уједначен, али и даље није показивао

[26] Извори: Табела 1; Табела 2; Табела 3.

[27] Према попису из 1785. године у епархији је било 18.580 брачних парова, 1.368 удоваца и 3.019 удовица (Руварац 1902: 97).

класичну европску демографску структуру са већим уделом жена од мушкараца која је била последица дужег просечног животног доба жена. Тачне узроке овој појави историографија и демографија још увек нису са сигурношћу идентификовали.

Године	Број становника				Удео становника у %		
	укупно	до 15 година	изнад 15 година слободни	од 6 до 15 година	до 15 година	Изнад 15 година слободних	Од 6 до 15 година
1785.	78.743	27.293	8.039	/	34,66	10,21	/
1896.	135.206	/	/	24.936	/	/	18,44

Табела 5. Старосна структура становништва Бачке епархије 1785. и 1896. године.[28]

Протопопијат	Број мушкараца на 1 жену			
	1797.	1820.	1839/40.	1896.
Новосадски	1,02	1,03	1,01	1,02
Сомборски	1,04	0,98	0,99	1,02
Старобечејски	1,05	1,03	1,07	1,01
Жабаљски	1,07	1,02	0,99	1,02
Укупно	**1,04**	**1,01**	**1,02**	**1,02**

Табела 6. Однос полова у становништву Бачке епархије 1797–1896. године – број мушкараца на 1 жену (према управном систему из 1896. године).[29]

Међу посматраним пописима само један, извршен 1820. године, садржи податке који прецизно указују на етничку структуру становништва Бачке епархије и по томе је јединствен. У преосталим црквеним пописима таквих рубрика нема. Познати етнограф XIX века, Јован Чапловић, навео је за 1797. годину и етничку структуру православног становништва Карловачке митрополије, али она у Бачкој није испитивана. Чапловић је тако целокупан број бачких православаца изједначио са бројем Срба.[30] Попис из 1820. године садржи посебне рубрике о етничкој припадности верника.[31] Велику већину православне популације Бачке епархије 1820. године

[28] Податке из пописа од 1785. године треба узети са резервом због неслагања података појединих рубрика са сумарним бројевима. Међутим, чак и у случају другачијег рачунања, финални резултати не одступају битније од наведених у тексту и табели. Стога, попис недвосмислено указује на одређене карактеристике становништва. Извори: Руварац 1902: 97; 1896: *Шематизам Епархије бачке* 1897: 120–121.

[29] Извори: 1797: АСАНУК, МПА, А, 1797/33; 1820: АСАНУК, МПА, А, 1821/102; 1839/40: Гавриловић 2002: 65–66; 1896: *Шематизам Епархије бачке* 1897, 34–35, 64–65, 92–93, 116–121.

[30] Чапловић се свакако позива на црквени попис из 1797. године о чему сведочи и чињеница да наводи потпуно идентичне сумарне бројеве које садрже и архивска документа са пописа. У списима за Бачку епархију нису предвиђене рубрике о употреби језика или етничкој припадности. За банатске епархије постоје само описне рубрике о превладавајућем језику/народности у насељу. Поповић 1925, 57; Csaplovics 1819: 70–71; АСАНУК, МПА, А, 1797/33.

[31] У попису из 1820. године рубрике су насловљене са *Срби*, *Власи*, *Грци* и *Мацедовласи*, односно Цинцари. Није јасно по ком критеријуму су подаци прикупљани и сортирани. Као једна од могућности намеће се језички кључ, а то би могло да значи да се заправо радило о етно-језичкој структури становништва

чинили су Срби, 98,16% од укупног броја. Мање од 2% православног становништва Бачке епархије чинили су Власи, тј. Румуни, Грци и Цинцари. Ситуација је била готово идентична у свим протопопијатима. Највећи део несрпске популације живео је у Новосадском протопопијату, али и тамо је њихов удео био минималан. Може се претпоставити да је оваква структура била трајна појава, односно да су готово апсолутну већину православног становништва у Бачкој епархији увек чинили Срби.

Становника								
Укупно	Срба		Влаха (Румуна)		Грка		Мацедовласа (Цинцара)	
	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %	Број	Удео у %
113.079	110.994	98,16	1.396	1,23	261	0,23	428	0,38

Табела 7. Етничка структура православног становништва Бачке епархије 1820. године.[32]

Црквени пописи епархија Карловачке митрополије регистровали су, у највећем броју, само православно становништво на посматраној територији. На територији Бачке епархије православни верници су чинили само један део укупне популације која је била верски и етнички разнолика. Поред православних, на простору Бачке епархије живели су и римокатолици, протестанти, Јевреји као и припадници других вероисповести. Државне власти подстицале су досељавање римокатоличког становништва, пре свих Немаца и Мађара. То је било у складу са хабзбуршком колонизационом политиком која је вођена не само у Бачкој већ и у другим деловима државе. Колонизација је неминовно довела до промене у квантитативном односу између верских и етничких заједница.

Испратити промене етничке или верске структуре Бачке све до друге половине XIX века није нимало једноставно због недостатка одговарајућих пописа. На подручју Угарске је током прве половине XIX века било немогуће спровести свеобухватан попис становништва због противљења и опструкције сталежа. Повремено су спровођени пописи неплемићког становништва, пореских обвезника и земљишта, али су њихов квалитет и прецизност упитни. Према јозефинском попису из 1787. године, на подручју Бачко-бодрошке жупаније (без Шајкашког батаљона који је био у Војној крајини) заједно са слободним краљевским градовима Суботицом, Сомбором и Новим Садом (који су били посебне управне области ван надлежности жупаније), живело је укупно 225.066 неплемићких становника. Приликом пописа с краја 1804. године број неплемића се увећао на 293.924.[33] Овако нагли пораст броја становника резултат је пре

Бачке епархије. С обзиром на праксу и могућности тадашњих пописа, овакво објашњење је и највероватније. Вид. и Гавриловић 1973: 129–130.

32 Извори: Гавриловић 1973: 132; АСАНУК, МПА, А, 1821/102.

33 Подаци су дати према табели коју је у Бечком архиву пронашао и објавио Душан Поповић. Бројеви за Бачко-бодрошку жупанију се незнатно разликују у публикацији мађарског статистичког завода док су за градове идентични. Неплемићко становништво подразумева домицилно становништво без броја племића, свештеника и ослобођених војника. Вид.: Поповић 1925: непагинирани додатак; *Pótlás* 1975: 20–23.

свега активне колонизационе политике. Нажалост, не знамо како се у том периоду променила и верска или етничка структура, али 1804. године је од укупно 148.429 мушких становника неплемићког статуса било 41.054 православних (27,66%) и 90.988 католичких (61,30%).[34] На истом подручју је 1829. године према једној процени живело већ 453.068 становника, од тога 115.345 православних (25,46%) и 282.843 католичка (62,43%).[35] Познати угарски статистичар XIX века, Елек Фењеш, проценио је за оквирно 1840. годину 458.622 становника жупаније, од тога 95.583 православна (20,84%) и 292.674 католичка (63,82%).[36] Након Револуције 1848/49. године стекли су се услови за одржавање правих пописа са уједначеном методологијом. Бачко-бодрошкој жупанији је 1873. године припојен и Шајкашки батаљон који је по етничкој структури био доминантно српски и са православном већином.[37] Према државном попису из 1869. године, са укљученим подацима за Шајкашки батаљон и слободне краљевске градове, Бачко-бодрошка жупанија је имала 609.475 присутних становника, од тога је било 124.589 православних (20,44%).[38] На последњем угарском попису из 1910. године, у жупанији је евидентирано 812.385 присутних становника, од тога 146.015 православних (17,97%) и 534.682 католичка (65,82%).[39] Демографски развој православног становништва на овом подручју је био негативан гледано у контексту са општим приликама. Укупан број православних верника се постепено увећавао, али веома спорим темпом и захваљујући прикључењу доминантно српског Шајкашког батаљона жупанији што, међутим, није зауставило процес смањења удела православних у укупном становништву. Анализа је показала да је управо у Жабаљском протопопијату (на територији батаљона) био највећи и константан прираштај. Да подручје батаљона није укључено у Бачко-бодрошку жупанију, удео православних у укупном становништву би се смањивао још брже и очигледније.

Црквени пописи, стога, пружају могућност истраживачима да допуне и прошире сазнања о демографским променама у оквиру једне верске заједнице – сазнања која су претходно стечена анализом података из државних пописа или других извора. Сачувани пописи Бачке епархије дају нам јаснији увид у демографска кретања

---

34 Протестанти (лутерани и калвинисти), као и Јевреји, чинили су преостали удео у становништву. Поповић 1925: непагинирани додатак.

35 Процена је спроведена на темељу података из шематизама Католичке Цркве, што и састављачи аустријског статистичког годишњака (где је процена објављена) сматрају за недовољно поуздан начин да се тачно утврди верска структура подручја (сматрало се да су подаци за некатолике потцењени). У овом случају се, међутим, број од преко 115.000 православних житеља у Бачко-бодрошкој жупанији чини преувеличаним ако се узме у обзир да је 1820. у читавој Епархији (са Шајкашком) било око 113.000 верника. *Tafeln zur Statistik*, 1832, Tafel 73 – непагинирано.

36 Фењеш се, слично претходно описаном случају (вид. претходну напомену), служио углавном шематизмима Католичке Цркве. Његов израчун за Бачко-бодрошку жупанију се чини реалнијим од претходног случаја, мада треба узети у обзир и неутврђен утицај епидемије колере из 1831. године на развој становништва у Бачкој (Fényes 1843: 34–53).

37 Шајкашки батаљон је у првој половини XIX века имао оквирно 20.000 до 30.000 становника. Удео православних је 1831. године износио 95,03% (25.524 од укупно 26.858 цивилних становника). Делић 2014: 59.

38 Укључени су подаци за градове Бају, Суботицу, Сомбор и Нови Сад. *Az 1869. évi népszámlálás* 2005: 17–21, 212–217

39 *A magyar szent korona országainak 1910. évi* 1912: (II.) 176–183, 364–373.

православног становништва у дужем временском периоду. Подаци из црквених пописа указују на константан раст бројности становништва Бачке епархије. У периоду од 1768. до 1896. године број кућа у којима су живели православни верници увећан је за 13.864, то јест за 143%. Број становника се за један век, од 1797. до 1896. године, увећао за 45.947, односно за мало више од 50%. Раст православног становништва ипак није текао равномерно током посматраног периода. Најниже стопе раста примећују се током 40-их и 50-их година XIX века, и последица су природних непогода (суша) и ратних операција 1848/49. године.

Територија Бачке епархије није се равномерно развијала у демографском погледу. Црквени пописи јасно показују промене у расподели становништва према унутрашњој организацији Епархије на протопопијате. Крајем XVIII века скоро трећина православног становништва живела је на територији Сомборског протопопијата. Крајем XIX века становништво је било скоро равномерно распоређено на сва четири протопопијата. Највећи раст броја становника и развој кућног фонда међу бачким протопопијатима забележен је у Жабаљском, који је на почетку посматраног периода био најслабије насељен, а за сто година постао је најмногољуднији.

Брачност становништва била је током целог посматраног периода на високом нивоу и кретала се између 40% и 45% од укупне популације. Ту појаву често је пратио и висок наталитет. Међутим, удео деце у укупном становништву Бачке епархије могуће је сагледати само на основу два пописа. Трећину популације 1785. године чинила су деца до 15 година старости, а 1896. године скоро петина становника била је узраста између 6 и 15 година. Ти подаци, заједно са онима о броју брачних парова, указују на младу популацију Бачке епархије. У посматраном периоду било је више мушкараца него жена, иако се и у односу полова запажају промене. Крајем XVIII века број мушкараца је знатно премашивао број жена, док се крајем XIX века број жена скоро приближио броју мушкараца. О етничкој структури православног становништва Бачке епархије податке пружа само попис из 1820. године према коме је било 98,16% Срба, 1,23% Румуна, 0,23% Грка и 0,38% Цинцара.

Даље анализе ће, надамо се, показати и друге до сада мање познате карактеристике развоја становништва у овом делу Карловачке митрополије.

Библиографија:

Извори:
Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)
- Фонд Митрополитско-патријаршијски архив А (МПА, А)
Летопис [Летопис Матице српске], год. 11, св. 111, 1867, ненумерисана страна.
Шематизам Епархије бачке за годину 1897, Нови Сад: Управа Епархије бачке, 1897.

A Magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I. rész, Budapest: Az Athenseum könyvnyomdája, 1893.
A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, 1.Rész, A népesség általános leírása

községenkint, Budapest: Pesti könyvnyomda 1902.
A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása 1, Budapest: Az athenaeum Irodalmi és nyomdai r., 1912.
Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87, Budapest: Statisztikai kiadó vállalat, 1975.
Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IV Jahrgang, 1831, Wien: Statistische Zentralkommission, 1832.
Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem, Budae 1843/44.

Библиографија:
А. Г. „Радња Архијерејског Синода 1776“, *Српски Сион* XIV, 1904, 599–603.
Васин, Г. *Сабори Раскола: Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд: Службени гласник, 2015.
Гавриловић, В. „Пописи Бачке епископије 1823–1844“, *Зборник Матице српске за историју* 65–66, 2002, 211–230.
Гавриловић, С. „Срби у Угарској и Славонији од аустро-турског рата 1737–1739. до краја XVIII века“, у: С. Гавриловић (ур.) *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1994[2], 195–216.
Гавриловић, С. „Сумарни попис православних Карловачке Митрополије 1821. године“, *Зборник за историју Матице српске* 7, 1973, 129–133.
Грујић, Р. *Азбучник Српске православне цркве*, Београд: БИГЗ, Музеј српске православне цркве 1993.
Делић, Н. „Становништво Војне крајине 1831. Верска структура, наталитет, морталитет, нупцијалитет“, *Зборник Матице српске за историју*, 90, 2014, 55–69.
Зеремски, И. „Попис свештенства и народа у Митрополији Карловачкој из 1769. године“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, IV/1, 1931, 46–58.
Калезић, Д. М. Пузовић, П. Павле, српски патријарх (ур.) *Православна енциклопедија,* I, Београд: Савремена администрација, 2002.
Клицин, М. (прир.) *Уредба о уређењу црквених, школских и фундационалних дела грчко-источне српске митрополије, одобрена превишњим краљевским рескриптом од 10. августа 1868*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1909.
Микавица, Д. Лемајић, Н. Васин, Г. Никовић, Н. *Срби у Хабзбуршкој монархији, 1526–1918, I*, Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016.
Поповић, Д. Ј, *Срби у Војводини. Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, Нови Сад: Матица српска, 1959.
Поповић, Д. Ј. *Војводина: Прилози проучавању наше земље и нашега народа, општи део I, Бачка*, Београд: Српска краљ. академија наука и уметности, 1925.
Руварац, Д. *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века,* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1902.
Точанац Радовић, И. „Бачка епархија у другој половини XVIII века: реформисање мреже парохија“, *Зборник Матице српске за историју* 87, 2013, 87–108.
Точанац Радовић, И. *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*, докторска теза у рукопису, Београд, 2014.

Csaplovics J. von, *Slavonien und zum Theil Croatien, II. Theil*, Pesth 1819.
Fényes A, *Statistik des Königreichs Ungarn I*, Pest 1843, 34–53.

Mansi, J. D, *Sacrorum conciliorum nova et aplissima collectio,* ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis: H. Welter, 1907.

Rothenberg, G. E. *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien–München: Verlag Herold, 1970.

Sebõk, L. (Ossz.) *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Budapest: TLA Teleki László Intézet, 2005.

ISIDORA TOČANAC RADOVIĆ
NINO DELIĆ
Institute of History Belgrade

DEMOGRAPHY CIRCUMSTANCES OF THE BAČKA DIOCESE IN THE 18th AND 19th CENTURIES

Summary

The analysis of censuses performed by the Serbian Orthodox Church between 1768/69 and 1896 revealed important differences of basic demographic indicators in particular periods and parts of the Diocese of Bačka. According to the 1820 census an overwhelming majority of the Orthodox believers belonged to the Serbian nation (98,16%). The sex ratio changed from a noteworthy male majority in 1797 to an almost proportional distribution in 1896. Due to the data from two censuses, the population in the Eparchy was rather young, with a significant share of people younger than 15 years. The total number of Orthodox believers increased by around 50% in the 1797–1896 period. The highest growth rates occurred in the time until 1820, and then decreased rapidly. The slowdown was obviously a consequence of epidemics, bad harvests and the war conditions during the 1848/49 Revolution. The population growth was not evenly distributed in the Diocese. The total increase in population was most notable in the Protopresbyterate of Žabalj (more than 170%), which was positioned on the territory of the Military Frontier until 1873. This caused the change in the spatial distribution of the Orthodox population. In 1797 the Protopresbyterate of Sombor was inhabited by approximately 1/3 of all Orthodox believers, meanwhile the Protopresbyterate of Žabalj was populated scarcely (15% in share). In 1896 the population was fairly evenly spread across the four Protopresbyterates, and the Protopresbyterate of Žabalj had the highest share (27%). Housing conditions and household structures changed during the 1768/69-1896 period as well. The total number of houses in the Diocese increased more than the population (by 143%). This caused the average household to decrease from average 7 members in 1797 to 5,74 in 1896. The number of married couples per household decreased as well. The data for the Protopresbyterate of Žabalj reveal that massive constructing works must have occurred there, especially in the second half of the 19th century. Between 1768/69 and 1896 the number of the houses in the Protopresbyterate increased by extraordinary 442,94%. This caused the average household to decrease from 7,59 to only 5,26 members and the drop in number of married couples per house from 1,73 to 1,11 (an exceptional process changing the rates from the highest to the lowest among the protopresbyterates). Despite the population growth, the share of Orthodox believers in the total population of the Bačka County was constantly declining. The colonisation and immigration of non-Orthodox families combined with rather modest growth rates of the Orthodox ones, produced the Serbian population to drop under 1/5 of the population of Bačka.

Keywords: Serbian Orthodox Church, The Metropolitanate of Karlovci, Bačka Diocese, demography, population, Serbs, censuses, statistics, 18th century, 19th century.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

ВЛАДАН ГАВРИЛОВИЋ
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
gavra1@yahoo.com

УДК: *271.222(497.113 Бачка)"1823/1844"*

БАЧКА ЕПАРХИЈА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА (ПОПИСИ 1823–1844)

Сажетак: Пописи Бачке епархије у периоду од 1823. до 1844. године вођени су за сва четири протопрезвитерата (Новосадски, Сомборски, Сегедински и Жабаљски), већином као кратки изводи, некад сумарни, некад аналитички, кроз попис крштених (рођених), венчаних и умрлих особа на годишњем нивоу у Епархији. Поред тога, у неколико година (1837, 1839, 1840) пописи су били садржајнији, уз опис броја домова у сваком протопрезвитерату и месту, као и укупног броја становника у Епархији. Захваљујући овим пописима Епархије у наведеном периоду, у могућности смо да детаљније сагледамо демографску слику простора Јужне Угарске, Бачке епархије, умногоме насељене српским становништвом.

Кључне речи: Бачка епархија, пописи из прве половине XIX века, протопрезвитерати.

О демографској и аграрној слици крајева Јужне Угарске из домена земаљских и пореских пописа Угарске, до данас је писано доста, посебно у мађарској али и нашој историографији. Пре свих издвајају се својим значајем дела проте Ивана Јакшића, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, и др Антала Хегедиша и др Катарине Чобановић *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767–1867*, који су данас незаобилазан извор и путоказ за даљи рад у овој области. Оно што је нарочито значајно је чињеница да су радови ових аутора на овом пољу засновани пре свега на сакупљеној и делимично објављеној грађи изузетних мађарских и немачких демографа Фењеша, Нађа, Хицингера, Демијана, као и на архивским изворима Мађарског националног музеја у Будимпешти. Исто тако, у овој области, посебно за територију данашње Војводине, незаобилазна литература је постала монографија нашег истакнутог колеге др Золтана Ђереа под насловом *Градови и вароши Бачке почетком XIX века*, која је сачињена кроз истраживања Земаљског пореског пописа Угарске из 1828. године.[1]

С друге стране, веома је мали број објављених и објашњених пописа Српске Православне Цркве по дијецезама нашао до данас своје место у нашој историографији, а помоћу њих се може пружити потпунија демографска слика подручја Јужне Угарске.

Имајући у виду кретање и удео српског (православног) становништва на овим просторима, сматрали смо да су од изузетног значаја за нашу историографију званични пописи Српске Православне Цркве, у овом случају Бачке епархије, за

[1] Јакшић 1974; Хегедиш, Чобановић 1991; Đere 2007.

период од 1823. до 1844. године. Они се налазе у Архиву САНУ у Сремским Карловцима (АСАНУК) у фонду „А" (Митрополијско-патријаршијски архив – МПА).

Пописи су вођени за четири протопрезвитерата Бачке епархије[2]: Новосадски, Сегедински, Сомборски и Жабаљски. Једна од карактеристика је да су вођени једне године на српском а друге на латинском језику.

Већином су то табеле у којима је исказан број рођених, венчаних и умрлих оба пола у наведена четири протопрезвитерата. Становништво Шајкашког батаљона приказано је кроз Жабаљски протопрезвитерат. Становништво Бечејског (Потиског) диштрикта приказано је кроз више протопрезвитерата. Слободни краљевски градови ових простора: Сомбор, Сегедин, Нови Сад и Суботица, у неким табелама наведени су посебно а у већини кроз поменута четири протопрезвитерата.

Комбинацијом раније наведених демографских радова и овог пописа, покушаћемо да пружимо слику српског становништва на простору Бачке епархије у првој половини XIX века.[3]

* * *

Према броју регистрованих места, највећи је био Новосадски протопрезвитерат са 18 места (Нови Сад, Бегеч, Турија, Стари Врбас),[4] док су мањи били Сомборски[5] и Жабаљски[6] са 15 места. Сегедински протопрезвитерат је био најмањи, са 11 места, и у свом саставу је имао, осим дела Потиског диштрикта, и географски удаљену Јегру.[7]

У првој табели, за годину 1823. број крштених (рођених) оба пола је виши у односу на број умрлих те године, у односу 5.701 : 5.479, односно 50,99% : 49,01%, у корист рођених. Такође, с обзиром на величину, највише рођених и умрлих, као и венчаних парова, у Новосадском протопрезвитерату било је 1.776 рођених : 1.585 умрлих, односно 52,84% : 47,16% у корист рођених. Новосадски протопрезвитерат је

---

[2] До Народно-црквеног сабора из 1769. године и Прве регуламенте из 1770. било је много више свештеника и протопопијата у готово свакој епархији у Митрополији. Тако је, до реформи и редукција, извршених тих година, Бачка епархија имала седам протопопијата: Новосадски, Футошки, Паланачки, Сомборски, Бајски, Сегедински и Жабаљски (Точанац Радовић 2013; 87–108.)

[3] Подаци коришћени у овом раду су раније објављени кроз оригиналне табеле на славеносрпском и латинском језику у нашем раду, Гавриловић 2002: 211–229.

[4] Осим Новог Сада, Бегеча, Турије и Старог Врбаса као парохија у Новосадски протопрезвитерат улазили су и Стари Футог, Гложан, Стара Паланка, Обровац, Пивнице, Товаришево, Силбаш, Деспот Сентиван (Деспотово), Кулпин, Пирош (Руменка), Кисач, Стари Кер (Змајево), Старе Шове (Равно Село), Сент Томаш (Србобран) (АСАНУК, МПА, „А", 1838, 31).

[5] У оквиру Сомборског протопрезвитерата од парохија налазиле су се осим Сомбора још и Стапар, Брестовац, Параге, Дероње, Лалић, Кула, Сивац, Бајша, Станишић, Рићица и Баја (АСАНУК, МПА, „А", 1844, 447.)

[6] У Жабаљском протопрезвитерату набројане су следеће парохије: Јозефово, (Врањево) Чуруг, Надаљ, Госпођинци, Кађ, Горњи и Доњи Ковиљ, Гардиновци, Вилово, Лок, Тител, Мошорин, Сентиван (Шајкаш), Георгијево (Ђурђево) (АСАНУК, МПА, „А", 1838, 31) .

[7] Сегедински протопрезвитерат су чиниле парохије Марија Терезиополис (Суботица), Шандор, Сегедин, Мартонош, Стара Кањижа, Сента, Ада, Мол, Петрово Село, Стари Бечеј и Фелдвар (Бачко Градиште) (АСАНУК, МПА, „А", 1838, 31.)

имао и највише венчаних парова те године, 381 пар.[8]

У оквиру Сомборског протопрезвитерата број рођених је био још повољнији у односу на број умрлих: 1.683 : 1.307, односно 56,29% : 43,71% у корист рођених. У Сомборском протопрезвитерату било је 1823. године 299 венчаних парова.[9]

Следећа два протопрезвитерата, Сегедински и Жабаљски, 1823. године имали су тенденцију негативног прираштаја становништва, односно већи број умрлих од рођених. У Сегединском је тај однос износио 1.084 рођена : 1.114 умрлих, односно 50,22% : 49,78% у корист умрлих особа. Још већа разлика је била изражена у Жабаљском протопрезвитерату, у коме је рођено 1.158 а умрло 1.453 особе, односно 55,65% : 44,35% у корист умрлих. Венчаних је те године било више у Жабаљском протопрезвитерату, 245, а у Сегединском 224 пара.[10]

Слични су резултати и у другој табели, за 1824. годину, с том разликом што је тенденцију негативног прираштаја имао само жабаљски протопрезвитерат.[11]

* * *

Наредних неколико табела у попису се односе на период од 1828. до 1831. године и оне су специфичне зато што је тада забележен већи умрлих од броја рођених у већини протопрезвитерата, тако да је становништво Бачке епархије у периоду 1828–1831. година имало негативан прираштај.[12]

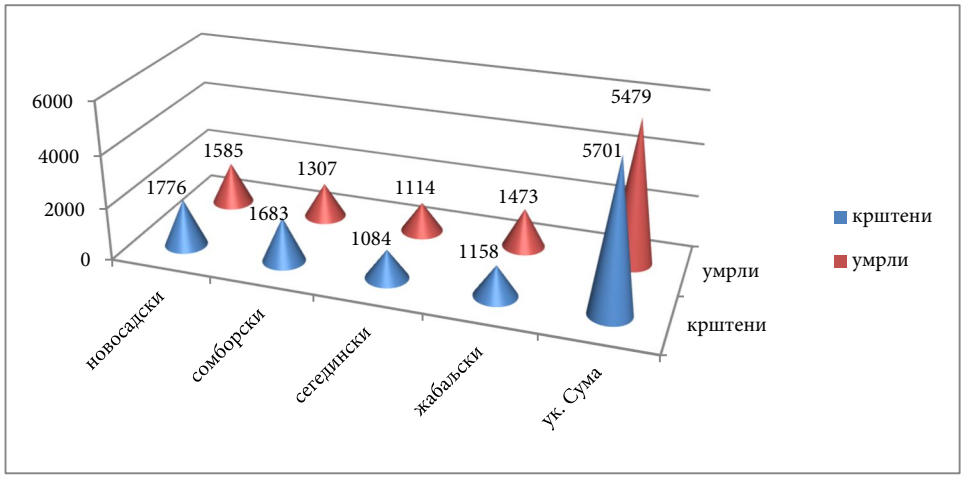

Графикон 1. Бачка епархија 1823. број рођених и умрлих

8 У ове табеле о броју рођених и умрлих на годишњем нивоу су укључени и слободни краљевски градови (Нови Сад, Сомбор, Суботица и Сегедин) (АСАНУК, МПА, „А", 1823/1824, 36.)

9 АСАНУК, МПА, „А", 1823/1824, 36.

10 *Ibid*.

11 *Ibid*.

12 Број умрлих износио је 27.912, а број рођених 23.298 – збирно за године 1828–1831, односно чак 10% више умрлих него рођених. (АСАНУК, МПА, „А", 1828, 325; 1829, 229; 1830, 94; 1831, 98; 1832, 148.)

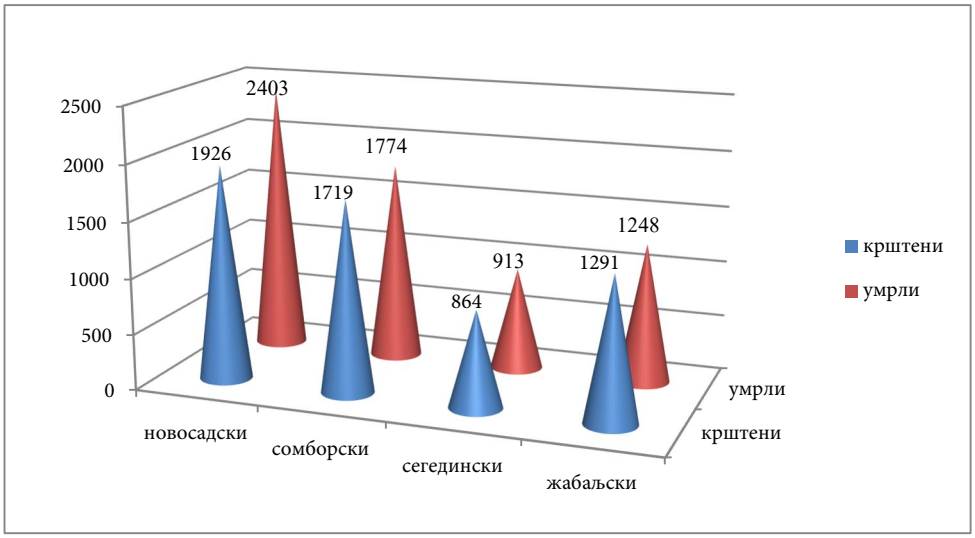

Графикон 2. Бачка епархија 1828. (рођени, умрли)

Уколико ове податке за 1828. годину размотримо по протопрезвитератима, бележимо следеће: највише рођених (1926) и умрлих (2403) имао је Новосадски протопрезвитерат, 55,5% : 45,5% у односу умрлих наспрам рођених. Такође, највећи број венчаних је било у овом протопресвитерату – 452 пара.[13]

У Сомборском протопрезвитерату број рођених је износио 1.719, а број умрлих 1.774, односно сразмер није био тако изражен као у Новосадском протопрезвитерату и износио је 50,79% : 49,21% у корист умрлих. Број венчаних парова (363) био је у просеку за овај протопрезвитерат.[14]

У Сегединском протопрезвитерату је такође као у прва два забележен негативан прираштај. Број умрлих особа је износио 913 а број рођених 864, односно 2,74% више умрлих у односу на број рођених (51,37% умрли : 48,63% рођени).[15] Венчаних парова је било 222.[16]

У овој години једино је Жабаљски протопрезвитерат забележио једва приметан позитиван прираштај, број рођених је износио 1.291 а број умрлих 1.248 особа, тј. 50,84% : 49,16% у корист рођених. Број венчаних парова је био у просеку за овај протопресвитерат – 288 венчаних парова.[17]

Поновни период благог позитивног прираштаја становништва уследио је у периоду од 1832. до 1836. као и од 1839. до 1843. године.[18]

---

13 АСАНУК, МПА, „А", 1828, 325.

14 АСАНУК, МПА, „А", 1828, 325.

15 *Ibid*.

16 *Ibid*.

17 *Ibid*.

18 АСАНУК, МПА, „А"; 1833, 105 ; 1835, 147 ; 1837, 163 ; 1840, 151 ; 1841, 206;

Специфичне су године 1838. и 1844. када је забележен нагли пораст становништва у Бачкој епархији, у сва четири протопрезвитерата. Број рођених је у овим годинама већи за готово 3.000 од броја умрлих. У 1838. години број рођених је износио 7.752, а број умрлих 4.312 душа, односно чак 64,25% : 35,75% у корист рођених.[19]

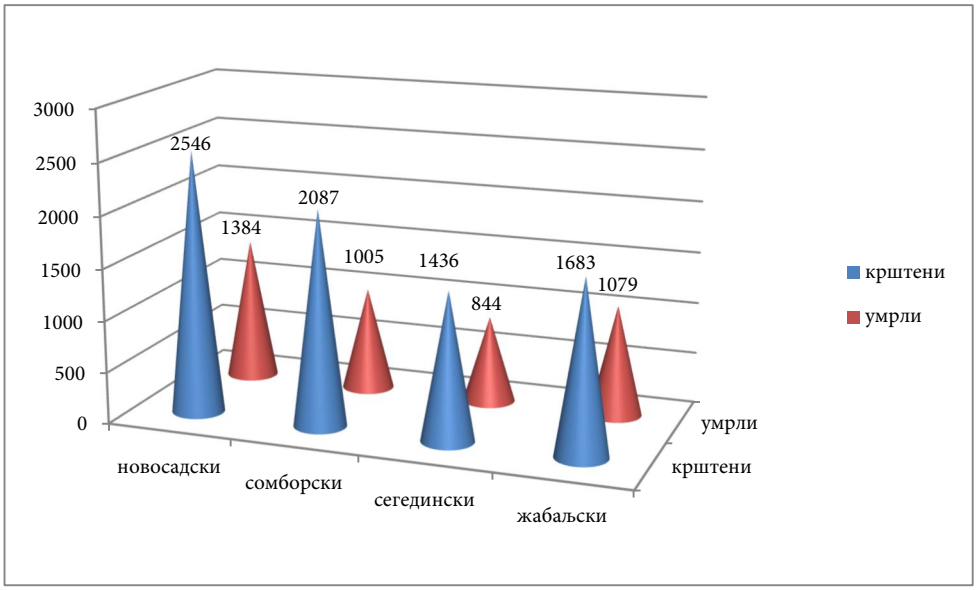

Графикон 3. Бачка епархија 1838. (рођени, умрли)

Новосадски протопрезвитерат је 1838. године, као највећи, имао и највише рођених – 2.546 душа, и 1.384 умрле особе, односно 64,78% : 35,22% у корист рођених.[20]

У Сомборском протопрезвитерату је било 2.087 рођених : 1.005 умрлих, односно 67,49% : 32,51% у корист рођених. У Сегединском је било 1.436 рођених особа : 844 умрле, процентуално изражено 62,98% : 37,02% у корист рођених. У Жабаљском протопрезвитерату био је, такође, сличан сразмер, 1.683 рођених : 1.079 умрлих, односно 60,93% : 39,07% у корист рођених. Такође, 1838. године у сва четири протопрезвитерата се повећао број венчаних парова: у Новосадском 590, у Сомборском 471, у Сегединском 360 и у Жабаљском 398 парова. [21]

У оквиру пописа Бачке епархије из наведеног периода издвајамо табелу из 1837. године, у којој је наведен број парохија у сваком месту и број православних домова. При томе, увиђамо да је Сомбор још увек мало већа средина од Новог Сада – имао је 1.569 православних кућа, док их је Нови Сад имао 1.484. За њима се издвајају Ст. Томаш са 712

[19] Године 1844. број рођених је износио 7528, а умрлих 4831 (АСАНУК, МПА, „А", 1838, 31; 1844, 776.)

[20] АСАНУК, МПА, „А", 1838, 31.

[21] *Ibid*.

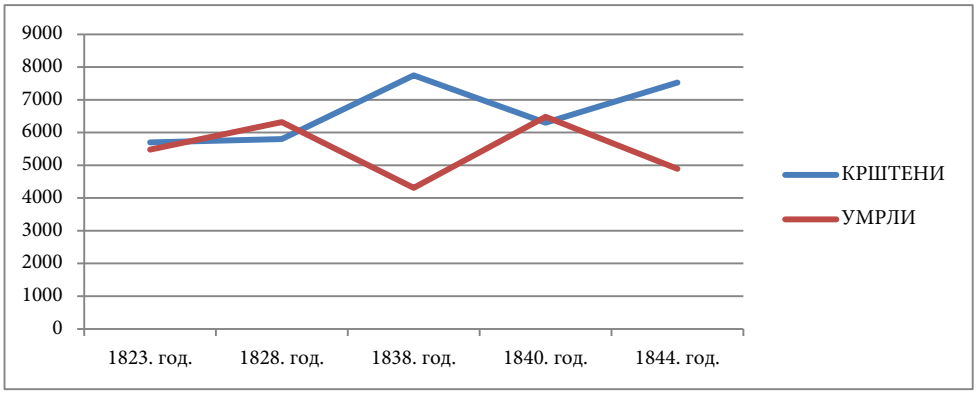

Графикон 4. Бачка епархија 1823–1844. (рођени, умрли)

православних кућа, Стари Бечеј са 616 и Стари Футог са 480. Суботица, као претежно католичко насеље, имала је само 354 православна дома. Број парохија у местима у већој мери одговара величини тих места, с тим што је Нови Сад, иако по броју православних кућа мањи од Сомбора, имао више парохија од њега (Нови Сад – 10, Сомбор – 7).[22]

Такође, Баја је још увек имала завидан број православних домова (213) и 2 парохије, Сегедин већ мање – 121 дом и 2 парохије, док је Јегра (Егер) имала само 36 православних домова и 1 парохију.[23]

Графикон 5. Број домова у епархији Бачкој (поједина места)

[22] АСАНУК, МПА, „А", 1837, 163.

[23] *Ibid.*

При томе је укупан број домова у Епархији 1837. године износио 16.046 и 121 парохију. Највише домова и парохија је било у Новосадском протопрезвитерату – 5.546 домова и 41 парохија, а следили су: Сомборски са 4.472 дома, Сегедински са 3.425 домова и 25 парохија и Жабаљски протопрезвитерат са 2.603 православна дома и 23 парохије.[24]

Графикон 6. Број домова у епархији Бачкој 1837. године

У попису су најбоље приказане 1839. и 1840. година. У првој години, 1839, у три протопрезвитерата (Новосадском, Сомборском и Сегединском) исказани су подаци о свим црквама у протопрезвитератима, њиховом стању (добро, средње, худо /лоше/), броју пароха, капелана и ђакона у њима. Исто тако, табеларно је приказан број домова, број особа мушког и женског пола и брачних парова. Забележен је и број школа са бројем ђака у њима.[25]

На истоветан начин исказан је Жабаљски протопрезвитерат 1840. године.[26]

У години 1839. Новосадски протопрезвитерат је имао 23 цркве (Нови Сад шест, остала места по једну), и готово све су биле у добром стању. Само су две цркве, у Обровцу и Туријa, биле у средњем стању. Забележена су 38 пароха: 8 у Новом Саду, по 3 у Паланци, Старом Футогу и Ст. Томашу (Србобрану), по 2 у Товаришеву, Пивницама, Деспоту Ст. Ивану (Деспотову), Старом Керу (Змајеву), Шовама (Равном Селу), Врбасу и Туријa, а у осталим местима протопрезвитерата по 1 парох. Забележено је 7 капелана: 2 у Новом Саду и по 1 у Обровцу, Силбашу, Товаришеву, Деспоту Ст. Ивану, Врбасу и Ст. Томашу. Ђакона је такође било врло мало, само 9; 4 у Новом Саду и по 1 у Футогу, Обровцу, Кулпину, Пирошу (Руменци) и Ст. Томашу.[27]

[24] АСАНУК, МПА, „А", 1837, 163.
[25] АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.
[26] АСАНУК, МПА, „А", 1840, 151.
[27] АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

У оквиру Сомборског протопрезвитерата забележено је 17 цркава: по две у Сомбору и Баји, а у осталим местима по једна. У овом протопрезвитерату је забележено више цркава у средњем и лошијем стању: у Брестовцу и Станишићу средњег стања а лошег у Рац Милетићу, Кули, Пачиру и Ријици, На основу тога само је 8 цркава, од њих 17, било у добром стању, односно 47,06%. Зебележена су 33 пароха у протопрезвитерату: 7 у Сомбору, по 3 у Стапару, Кули и Сивцу, по 2 у Рац Милетићу, Дероњама, Брестовцу, Лалићу, Станишићу и Баји, а у осталим местима по 1 парох. Забележен је само 1 капелан (у Сомбору) и 2 ђакона (Сомбор и Стапар, по 1).[28]

У Сегединском протопрезвитерату је забележено 12 цркава: 2 у Сегедину а у осталим местима по 1. Све су биле у добром стању. Такође, забележена су 23 пароха: по 3 у Суботици, Молу и Старом Бечеју, по 2 у Мартоношу, Кањижи, Сенти, Ади, Петровом Селу и Фелдвару (Бачком Градишту), а само у Сегедину и Шандору по 1 парох. Забележен је само 1 капелан (у Ади) и 4 ђакона (Суботица, Сегедин, Мартонош и Мол).[29]

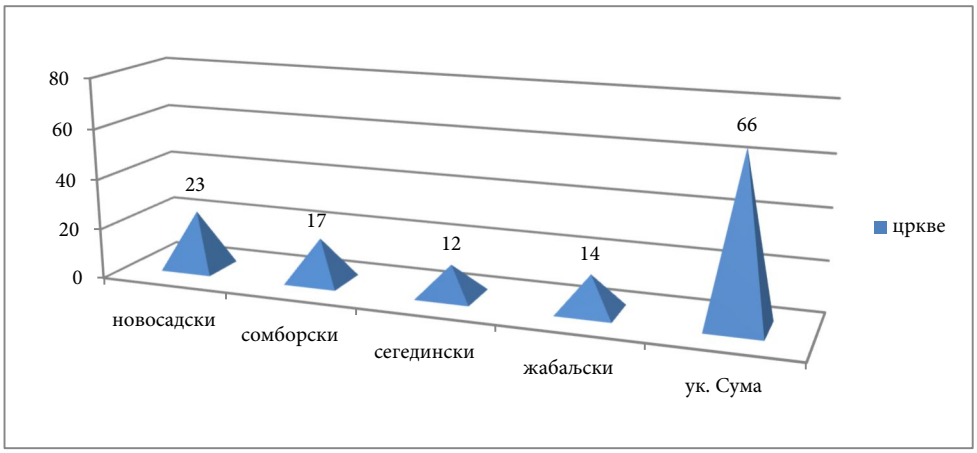

Графикон 7. Број цркава по протопрезвитератима у Епархији 1839/1840.

У оквиру Жабаљског протопрезвитерата према попису из 1840. године забележено је 14 цркава: 2 (у Чуругу и Каћу) биле су у лошем стању, а свих осталих 10 у добром стању. Забележен је 21 парох: 3 у Чуругу, по 2 у Госпођинцима, Каћу, Горњем Ковиљу, Тителу, Мошорину и Георгијеву (Ђурђеву), а у осталим местима протопрезвитерата по 1. Забележена су 3 капелана (у Јозефову, Госпођинцима и Мошорину), и 4 ђакона (у Чуругу, Надаљу, Тителу и Сентивану).[30]

Ако поближе размотримо попис Епархије из 1839, увиђамо да је Сомбор и даље био већи од Новог Сада. За две године (у односу на попис из 1837) повећао се број домова у Сомбору, за 73 (11569 – године 1837 : 1.642 православна дома – године 1839). Повећање броја домова, али у много мањој мери, уследило је и у Новом Саду, који је

[28] АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

[29] *Ibid*.

[30] АСАНУК, МПА, „А" , 1840, 151.

1837. имао 1.484 православна дома, а 1839. за 8 више, односно 1.492 дома. Са доста великим бројем православних домова издвајао се Стари Бечеј, са повећањем од 30 домова (616 године 1837 : 646 домова 1839), затим Стари Футог са повећањем од 28 домова (480 године 1837 : 508 домова 1839). Највећи прилив православног становништва за ове две године (1837–1839) забележен је у Суботици, где је забележено 428 домова, што је било повећање од 74 православних домова (354 дома 1837), односно 9,46%. Пад броја православних домова је, у распону од ове две године, забележен у Ст. Томашу, где је број домова опао за 40 (712 домова 1837 : 672 дома 1839), односно за 2,9%. Такође, даљи пад броја православних домова је забележен у Бајој која је имала 8 домова мање (213 домова 1837. : 205 домова 1839), односно за 1,91% мање, као и у Сегедину, који је имао мање 16 православних домова (121 дом 1837 : 105 домова 1839), односно за 7,08% мање.[31] Нажалост, у 1839. години немамо податке за Јегру, која је 1837. имала само 36 православних домова.[32]

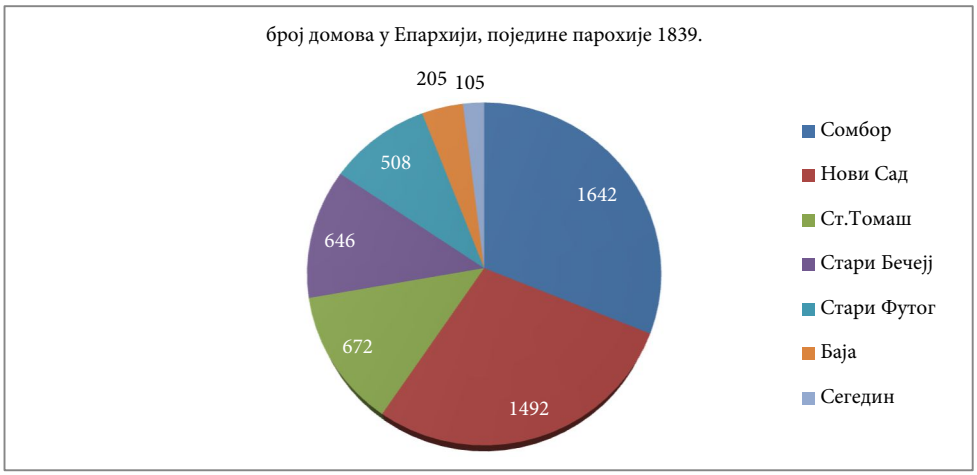

Графикон 8. Број домова у Бачкој епархији 1839. године (поједине парохије)

Укупан број домова у Бачкој епархији 1839/1840. године је износио 16.155, односно 109 домова више у односу на попис из 1837. године. Највише домова је, и даље, било у Новосадском протопрезвитерату – 5.439 домова, што је мање за 107 у односу на попис од пре две године (1837) када је било 5.546 православних домова. Иако нам се смањење чини релативно занемарљивим – 0,96%, оно износи тачно једно мање место Новосадског протопрезвитерата, у овом случају Пирош (Руменка), који је имао исти број православних домова (107). Остала три протопрезвитерата су имала незнатно повећање броја домова: Сомборски са 4.472 дома 1837. на 4.500 домова 1839. (повећање 28 домова, односно 0,3%), Сегедински са 3.425 домова 1837. на 3.569 домова (повећање 144 дома, односно 2,06%) и Жабаљски протопрезвитерат са 2.603

[31] АСАНУК, МПА, „А", 1837, 163.; АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

[32] *Ibid*.

православна дома 1837. на 2.647 домова 1839. године, што је износило повећање од 44 дома, односно 0,9% више домова у том протопрезвитерату.[33]

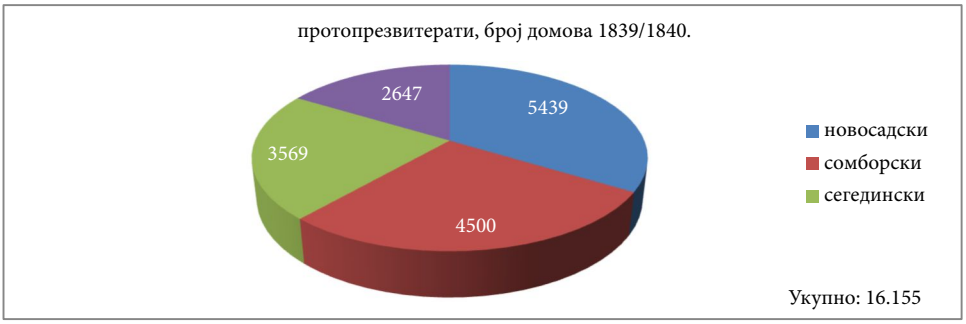

Графикон 9. Број домова у епархији Бачкој 1839/40. године

Ова два пописа, 1839. и 1840. године, значајнија су утолико што су у њима забележени подаци о броју православних становника сваког места понаособ у сваком од протопрезвитерата, чиме смо у могућности да искажемо аналитички и сумарно број православних у Бачкој епархији средином XIX века.

У оквирима Новосадског протопрезвитерата највише православних становника је имала новосадска парохија – 7.319, затим парохија Ст. Томаш – 3.861, потом Стара Паланка – 2.912, затим Стари Футог –2.623, Товаришево – 2.423, Деспот Ст. Иван – 2.152, Доњи Врбас –2.095, парохија Пивнице – 2.038 становника. Затим су следили: Стари Кер са 1.535, Силбаш са 1.521, Бегеч са 1.500, Шове са 1.361, Кулпин са 1.200, Турија са 1.113 становника. Мање од хиљаду православних становника је забележено у: Пирошу – 890, Обровцу – 722, Кисачу – 490 и парохији Гложан – 484. Укупно је у протопрезвитерату било 35.515 православних душа.[34]

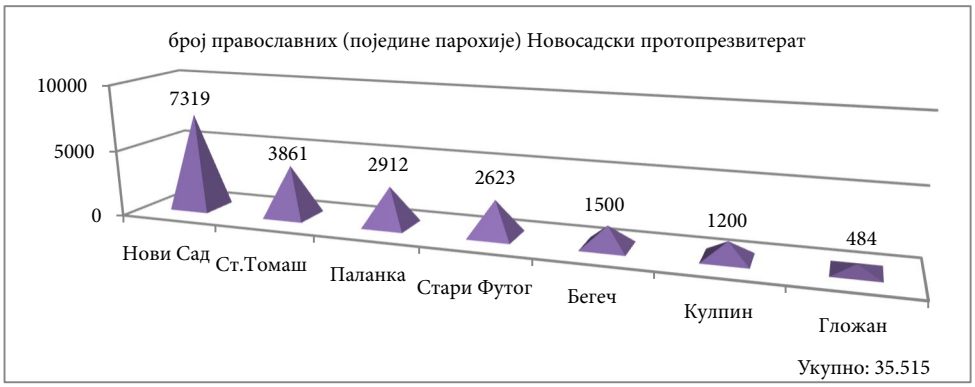

Графикон 10. Број православних становника (поједине парохије) у Новосадском протопрезвитерату 1839/40. године

[33] АСАНУК, МПА, „А", 1837, 163.; АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

[34] АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

У Сомборском протопрезвитерату највише православних становника је било у сомборској парохији – 9.899, затим у парохији Стапар – 4.512, потом у Сивцу –3.886, Кули – 2.546. Више од хиљаду православних становника имале су парохије: Лалић – 1.492, Брестовац – 1.307, Дероње – 1.193, Пачир – 1.187, Параге – 1.125 и Станишић – 1.120. Мање од хиљаду православних становника је било у парохијама: Риђица, Парабућ, Баја – 813, Бајша – 611 и Рац Милетић – 225. Сомборски протопрезвитерат је имао укупно 31.672 православна становника.[35]

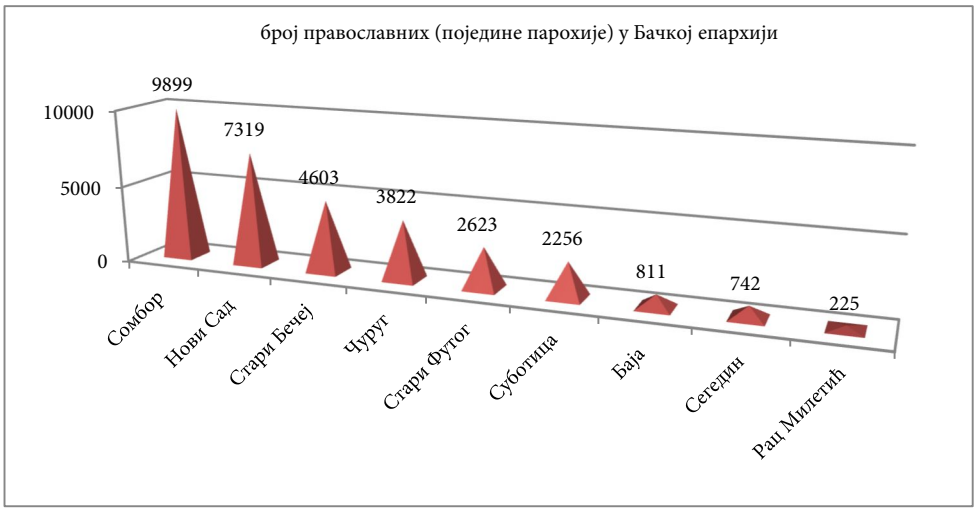

Графикон 11. Број православних становника (поједине парохије) у Бачкој епархији 1839/40. године

У оквирима Сегединског протопрезвитерата највише православних је било у парохији Стари Бечеј – 4.603, затим Молу – 3.682, Сенти – 2.638, Фелдвару – 2.437, Мартоношу – 2.400, суботичкој парохији – 2.256, Петровом Селу – 2.040. Парохија Ада је имала 1.827 а Стара Кањижа 1.164 православна становника. Сегединска парохија је имала 742 а шандорска 634 становника православне вероисповести. Сегедински протопрезвитерат је имао укупно 24.423 православне душе.[36]

У Жабаљском протопрезвитерату највише православних је било у парохији Чуруг – 3.822, затим у Јозефову и Горњем Ковиљу по 3.628, а у Георгијеву (Ђурђево) 2.541 православни становник. Више од хиљаду православних становника имале су парохије: Госпођинци – 1.854, Кађ – 1.780, Тител – 1.656, Надаљ – 1.491, Сентиван (Шајкаш) – 1.426, Доњи Ковиљ и Гардиновци по 1.118. Мање од хиљаду су имале парохије: Вилово – 800 и Лок – 657 становника православне вероисповести. Укупан број православних житеља у Жабаљском протопрезвитерату је износио 26.563 душе.[37]

35 АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268.

36 *Ibid*.

37 АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268; АСАНУК, МПА, „А", 1840, 151.

Укупан број православних у Бачкој епархији 1839/1840. износио је 118.173 душа.[38]

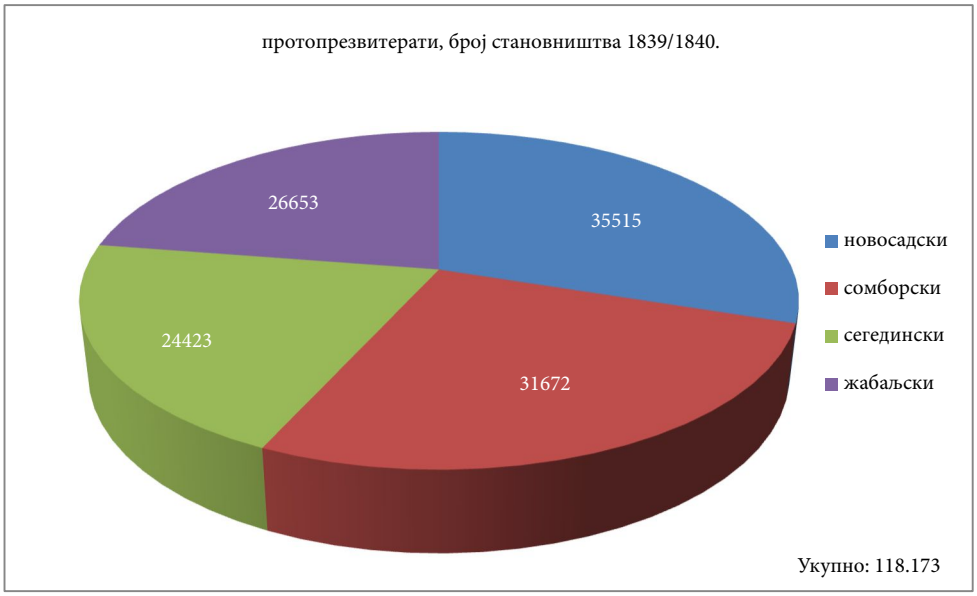

Графикон 12. Укупан број православних становника у Бачкој епархији 1839/40. године

Посматрајући пописе из 1839/1840. године, можемо извући одређене закључке у вези са бројем православних и бројем домова појединих парохија у Бачкој епархији, односно израчунати просек становника у једном дому и тиме потврдити теорију о томе да је у напреднијим срединама (слободним краљевским градовима и већим варошима) просек становника по дому мањи него у другим, чисто пољопривредним или граничарским срединама.

Уколико посматрамо Сомбор који је имао 9.899 православних становника који су живели у 1.642 дома, долазимо до просека од 6,03 становника по једном дому, а већ у Новом Саду је тај однос другачији, нижи, од 7.319 православних настањених у 1.492 дома, односно у просек по дому је износио 4,9 становника. У Бији је просек по дому био и нижи, од 813 православних настањених у 205 домова, он је износио 3,96 православних по дому, док је, рецимо, у Старом Бечеју број православних износио 4.603 а број њихових домова 646, односно у просеку 7,12 православних по дому. Још је већа настањеност по дому у чисто граничарским срединама, при чему је, рецимо, у Чуругу било 3.822 готово искључиво православна становника, који су били настањени у 383 дома, што би износило 9,98 становника по дому. У Локу, као најмањој граничарској средини која је имала 657 православних, било је 60 домова, што је у просеку износило рекордних 10,95 становника по дому.[39]

[38] АСАНУК, МПА, „А", 1839, 268; АСАНУК, МПА, „А", 1840, 151.

[39] *Ibid.*

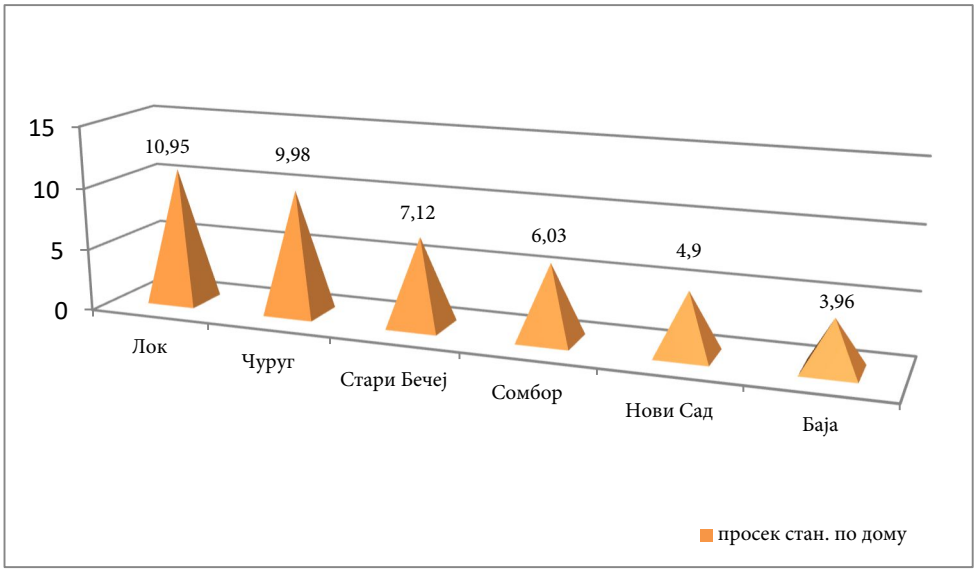

Графикон 13. Просек становника по дому 1839/1840. године

Надамо се да смо путем анализе пописа Бачке епархије од 1823. до 1844. године успели да дамо допринос општој демографској слици простора Јужне Угарске. Исто тако смо мишљења да ова материја није ни на који начин исцрпљена, односно да постоји још низ различитих архивских докумената и пописа разних врста који могу бацити ново светло на демографску и социјалну слику простора Јужне Угарске.

Библиографија:

Извори:

Архив Српске Академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК)

Митрополијско-патријаршијски архив – (МПА)

фонд „А“ – 1823/24, 36; 1828, 325; 1829, 229; 1830, 94; 1831, 98; 1832, 148; 1833, 105; 1835, 147; 1837, 163; 1838, 31; 1839, 268; 1840, 151; 1841, 206; 1844, 447; 1844, 776;

Библиографија:

Гавриловић, В. „Пописи Бачке епархије 1822–1844“, *Зборник матице српске за историју*, 65/66, 2002, 211–229.

Јакшић, И. *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века,* књ. 1–3, Нови Сад: Музеј Војводине, 1974

Точанац Радовић, И. „Бачка епархија у другој половини XVIII века: Реформисање мреже парохија“, *Зборник Матице српске за историју*, 87, 2013, 87–108.

Хегедиш, А. Чобановић, К. *Демографска и аграрна статистика Војводине 1767–1867,* Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, 1991;

Đere, Z. *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka,* Нови Сад: Filozofski fakultet, 2007.

VLADAN GAVRILOVIĆ
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

DIOCESE OF BAČKA IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY (CENSUSES 1823–1844)

Summary

The censuses of the Diocese of Backa in the period from 1823 to 1844 were conducted for all four protopresbyterates (Novi Sad, Sombor, Szeged and Žabalj), mostly as short certificates, sometimes summary, sometimes analytical, through the list of the baptized (born), married and deceased people on an annual basis in the Diocese. In addition, in a few years (1837, 1839, 1840) the censuses were more substantial, with a description of the number of homes in each protopresbyterate and town, as well as the total number of the inhabitants in the Diocese. Thanks to these censuses of the Diocese in the mentioned period, we are able to see the demographic picture of the area of Southern Hungary, the Diocese of Backa, which is largely inhabited by Serbs, in more detail.

Keywords: Diocese of Bačka, the censuses from the first half of the 19th century, protopresbyters.

СВЕТОЗАР БОШКОВ
Универзитет у Новом Саду
svetozarboskov@ff.uns.ac.rs

УДК: *37.016:94(100)(075.3)*

АНТИЧКА ПРОШЛОСТ У *ИСТОРИЈИ* СЕРГЕЈА НИКОЛАЈЕВИЧА СМАРАГДОВА

Сажетак: Уџбеник *Кратка свеобшта исторія* Сергеја Николајевича Смарагдова, који се појавио 1854. године и штампан је у Београду, био је један од најважнијих уџбеника историје у српским богословијама и средњим школама у другој половини XIX века на територији Хабзбуршке Монархије. У овом раду ћемо, на основу садржаја уџбеника и наставних јединица, представити шта су српски ђаци сазнали о давној прошлости и који су догађаји и историјски процеси били главне смернице у образовању и васпитању српске омладине у то време.

Кључне речи: Античка прошлост, историја, уџбеник, XIX век, српске школе.

Српска Православна Црква је од краја XVII па све до XIX века била један од носилаца борбе српског народа за очување идентитета српског народа на територији Хабзбуршке монархије. Један од важних сегмената те борбе било је и организовано образовање српског народа. У периоду од краја XVII и прве половине XVIII века организовање школа и образовање Срба на територији Хабзбуршке монархије било је искључиво у рукама Цркве. Колико је тај посао било тешко организовати говори и податак да ни патријарх Арсеније III Чарнојевића нити касније патријарх Исаија Ђаковић нису успели да добију одобрење бечког двора за оснивање српске гимназије. Пре свега, због јаког утицаја који су на двор имали језуити у то време и који су на све могуће начине желели да покатоличе насељенике са Балкана.[1] Ипак, Српска Православна Црква је организовала рад на основном образовању за српску децу у оквиру својих парохија и њена улога у том процесу је била немерљива. За време Мојсија Петровића Срби су се обратили за помоћ Русији која је послала учитеље за потребе српских школа. Тада су и први руски уџбеници пристигли у српске школе. С обзиром да су основне школе образоване у оквиру парохија њихов примарни циљ је било образовање будућих свештеника.[2]

Темељи новог образовно-васпитног система за Србе у Хабзбуршкој монархији ударени су на Карловачком народно-црквеном сабору 1769. године када је одлучено да уређење школа потпада под надлежност Илирске дворске депутације. На основу Фелбингерове *Опште школске уредбе* (Allegemeine Schulordung) из 1774. године[3] израђен

[1] Хасанагић 1974: 99–100; Гавриловић 1986: 350; Поповић 1959: 390.

[2] Гавриловић 1986: 351–352; Поповић 1959: 391.

[3] Овим законом предвиђено је да основно школско образовање постане обавезно, а посао учитеља су могли обављати само квалификовани људи. Костић 1978: 12; Бошков 2008: 29; Бошков 2016: 17–18.

је и закон о школама на целој територији Угарске познат под именом Ratio educations 1777. године.[4] Тиме су се стекли и услови за оснивање првих српских гимназија.

Претече гимназија биле су латинске школе, а за њихово оснивање можемо да захвалимо заузимању митрополита Мојсија Петровића.[5] Године 1727. обновљен је рад руско-словенске школе у Сремским Карловцима, а предавање латинског језика започето је 1729. године и први наставник био је Максим Суворов.[6] Идуће школске године, 1729/30. образована је латинска школа у саставу карловачке руско-словенске школе, али је убрзо престала да ради. Обновљена је 1731. године за време митрополита Вићентија Јовановића, када је из Русије стигао Емануил Козачински.[7] Ова школа је била прва потпуна средња школа у Сремским Карловцима и радила је до 1737. године када се угасила због одласка руских наставника.[8] У том периоду главни уџбеници у школама су били руски и користили су се све до средине XIX века када примат преузимају уџбеници који су настали под утицајем немачког аутора Вилхелма Пуца (Wilhelm Pütz).[9]

Константан рад првака Српске Православне Цркве и борба за права српског народа довео је до тога да су крајем XVIII и почетком XIX века основане четири средње школе у којима су се образовали Срби. Прва је Учитељска школа у Сомбору која је основана још 1778. године, а затим премештена у Сентандреју 1812. године и поново враћена у Сомбор 1816. године и која и данас образује учитеље.[10] Друга је Карловачка гимназија која је основана 1791. године[11] уз свесрдно залагање митрополита Стефана Стратимировића, а као последица одлука са Темишварског сабора. Трећа је Богословија у Сремским Карловцима која је основана 1794. године, а четврта је Новосадска гимназија која је почела са радом 1816. године.[12] У свим овим школама за учење о античкој прошлости користили су се и руски уџбеници, а један од њих био је и уџбеник Сергеја Николајевича Смарагдова, *Кратка свеобшта историја*, који се појавио 1854. године и који је штампан у Београду. Овај уџбеник је посебно важан за наш рад јер на насловној страни стоји да је прилагођен ученицима богословије, гимназије и полугимназије.[13] Античка прошлост је заступљена у свим поменутим школама са великим бројем часова и о у оквиру неколико предмета. Многи уџбеници историје који су се користили у овим школама углавном су настали по угледу на стране узоре, немачки и нешто мало руски, и према њиховим садржајима можемо да приметимо да је већина наставног градива била из периода античке историје.[14]

---

4 „Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas". Гавриловић 1986: 351–352.

5 Он је издејствовао познати царски рескрипт од 12. априла 1727. године којим се Србима у Монархији одобрава отварање виших и нижих школа на основу стечених привилегија. Гавриловић 1986: 353.

6 Поповић 1959: 393.

7 Поповић 1959: 394–395.

8 Хасанагић 1974: 108–112; Гавриловић 1986: 354.

9 То је био уџбеник Wilhelm Pütz, *Historische Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, 1–4, Köln: M. DuMont-Schauberg, 1861–1867. Више о том уџбенику види у: Бошков 2016: 65–66.

10 Више о оснивању школе погледати: Макарић 1965; Макарић, Васиљевић 1978; Костић 1938; Бошков 2008.

11 Више о оснивању школе погледати: Петровић 1991; Лазић 1891; Бошков 2007.

12 Више о оснивaеу школе погледати: Стајић 1949; Пушибрк 1896; Бошков 2009.

13 Смарагдов 1854: насловна страна.

14 Више о томе: Бошков 2016.

Кратка свеобшта исторія Смарагдова има 104 стране, а античка историја обухвата првих 70 страна што нам показује да је знатан део опште историје, који се тада проучавао у вишим школама, одлазио на проучавање античког периода. Исте податке проналазимо и у наставним плановима и програмима већ поменутих новооснованих српских школа из овог времена.[15] Важан део ове историје чини њених првих пет страна у уводном делу који показују на који начин треба да се проучава историја, шта то историју чини науком и које су то помоћне историјске науке. Ово су врло важни подаци за нас, јер се у то време развија и српска критичка историографија па на овај начин можемо да пратимо како су на тај процес утицала искуства других народа. Суштина процеса развитка критичке историографије код нас виде се у тумачењу речи *историја*. Аутор јасно показује да је првобитно значење те речи, у изворном грчком језику, значило приповедање, а да у време када настаје књига, дакле половина XIX века, реч историја има другачије значење и да се у то време под тим појмом обухватају сви процеси који су довели до неког догађаја, затим како се они развијају као поједини догађаји у друштвеном окружењу и који су узроци довели до неког догађаја. У суштини, историја као наука проучава постанак и развој људског рода.[16] Аутор јасно разликује историју од праисторије, јер посебно истиче да се историја може пратити само од периода када се појављује писменост и да је немогуће адекватно приказати историју оних народа који нам нису оставили писменог трага.[17] Ипак, највећа корист историје као науке је у томе што нас чува од заблуда и порока и упућује нас на чињење добрих дела, јер њена највећа заслуга је у томе што нам показује последице деловања људског друштва, која могу бити добра и лоша, и која треба да нас науче да не чинимо исте грешке у нашој будућности. Аутор се тиме позива на речи Цицерона, Lux veritatis, magistra vitae[18] и у основи ове тврдње аутора стоји појам истине, јер само истина може да доведе до правилног закључивања и проучавања деловања људи у прошлости.[19] До истине се долази искључиво коришћењем историјских извора. Аутори их првенствено дели на усмене и писмене, али јасно изражава сумњу у усмене изворе, јер су подложни различитим утицајима, потребама и тежњама излагача. Из тог разлога, аутор наводи да је боља подела извора на материјалне и писмене при чему у материјалне спадају сви споменици (археолошки остаци, новац, натписи итд.), а у писмене историјска дела (летописи, дневници, хронике, анали и како аутор каже, прагматичне историје), државна акта и родословне таблице. Овде треба посебно поменути државна акта, јер је реткост да се у то време у уџбеницима историје помиње архивска грађа као релевантан историјски извор.[20] За

[15] П*рви Извештај о јавно учитељско-приправничком заводу србском у Сомбору с концем школске 1862/3. године*, Сомбор 1863; *Првьій программъ Србске гимназіє Карловачке за школску годину 1853*, Нови Сад 1853; *Другій программъ велике гимназіє србскогъ восточно православногъ общества карловачкогъ за школску годину 1854*, Нови Сад 1854; *Извештај Српске велике гимназије у Новом Саду за 1866/67. школску годину*, Нови Сад 1867; Бошков 2016.

[16] Смарагдов 1854: 1.

[17] *Ibid*. 1–2.

[18] Cic. *De or*. 2, 36.

[19] Смарагдов 1854: 2.

[20] Смарагдов 1854: 3.

правилно разумевање историје важне су и помоћне историјске науке од којих аутор посебно издваја генеалогију, хералдику, нумизматику, дипломатику, географију и хронологију. Помињање и коришћење помоћних историјских наука је у ово време била већ уобичајена пракса, јер су и други уџбеници, који су настали у ово време, такође истицали значајну улога помоћних историјских наука у правилном тумачењу историје.[21]

Аутор је у овом уџбенику користио двоструки принцип излагања историје. У првом делу уџбеника, где излаже античку прошлост, користи принцип излагања на основу простора на којем се развила одређена цивилизација нпр. кинеска, индијска, египатска, грчка и др., док код излагања историје средњег века и новије историје користи хронолошки приступ. Аутор то објашњава чињеницом да је тешко користити хронолошки приступ код излагања античке историје, јер се нису све цивилизације развиле у исто време нити их повезују одређени догађаји, посебно када говоримо о цивилизацијама далеког истока и, на пример, античке Грчке. Немогуће је направити паралеле и због тога је најбољи принцип за излагање античке историје према простору на којем се развила одређена цивилизација. То не значи да аутор сматра да нису постојали контакти између одређених цивилизација, али античка прошлост обухвата велики хронолошки оквир, од око 3.500. год. пре н. е. до пада Западног Римског царства 476. године, и сасвим је природно да су се неке цивилизације појавиле пре, а неке касније и да између неких цивилизација није ни постојао контакт. С друге стране, излагање средњовековне историје и савременог периода у овом уџбенику окренуто је ка излагању историје европских народа тако да је могуће хронолошки излагати најважније догађаје који су се одиграли на овом простору.[22]

У уводном делу уџбеника аутор објашњава постојање првих људских заједница и напомиње да се историја може пратити од око 2.800. год. пре н. е, односно, од појаве писмености.[23] Прва цивилизација која је приказана је кинеска. Осим порекла кинеског народа, за које каже да су једно монголско племе које се одвојило у најстарија времена, аутор не даје ниједан значајан догађај из кинеске историје. О њима говори као о једном изолованом народу који дуго времена није прихватао никакве утицаје нити промене које су долазиле споља. Та изолованост је и одбијала историчаре који пишу о општој историји, да пишу о историји овог народа.[24]

У наредном поглављу аутор пише о цивилизацији која се формирала у долини река Инд и Ганг. О њима сазнајемо да су били подељени на четири касте: прва каста су брамани, затим војничка каста, онда трговачка и земљорадничка каста и на крају вештачка каста. Брамани су били свештеници и поштоваоци бога Браме. Они су били и најпоштованија каста. Поред свештеничког позива, људи из ове касте су били и учитељи, судије и лекари. Из војничке касте бирали су се краљеви. Трећа и четврта каста морале су да служе и издржавају прве две касте. О религији Индијаца сазнајемо да је била политеистичка, а најпознатији богови су били Брама или створитељ, Вишну

[21] Смарагдов 1854: 3; Ти уџбеници су *Историја света за народ и школу* од Стојана Бошковића и *Историја света* од Александра Сандића. Више о њима погледати у: Бошков 2010; Бошков 2011.

[22] Смарагдов 1854: 4–5.

[23] Данас знамо да се писменост појавила нешто раније, средином IV миленијума пре нове ере. Види: Pope 1999; Stipčević 1985; Robinson 2009.

[24] Смарагдов 1854: 7.

и Шива. Аутор истиче и њихову сјајну градитељску делатност и о томе сведоче многобројни храмови којима се, како аутор пише, обичан човек мора дивити.[25]

Наредно поглавље посвећено је Египту. Овде примећујемо да је аутор као извор користио Херодота и његову Историју. Уводни део је, попут Херодота, посвећен географском положају Египта и опису реке Нил која пролази кроз Египат. Аутор се користи изреком Херодота Ἡ Αἴγυπτός ἐςτι δῶρον τοῦ Νείλου ποταμοῦ[26] (Египат је дар реке Нил) када говори о реци Нил и његовој важности за земљорадњу, од које зависи функционисање египатске државе и њен опстанак.[27] Он на идентичан начин, као и Херодот, описује колико је Нил важан за становништво Египта и из тога можемо јасно да закључимо да је Херодот био извор за писање овог уџбеника. Занимљиво је да аутор говори о кастама у Египту и описује их да су функционисале на исти начин као и касте у Индији с том разликом што овде издваја три касте – свештеничку, војничку и народну, која се још дели на земљораднике, трговце и мајсторе. Основна карактеристика ових касти, према аутору, је да није било дозвољено мешање између њих. С друге стране, постоје јасна правила да се фараони бирају из редова војничке касте, али да су свештеници били одговорни за управљање државом и контролом најважнијих религиозних питања.[28] Кад већ говоримо о религији аутор издваја краљевску и народну религију при чему објашњава да се народна религија сводила на поштовање природних појава (река Нил, сунце, месец итд.), затим поштовање биљака и животиња које су биле од неке користе обичном човеку или су пак трпели штету од деловања природних појава или биљака и животиња. Када већ говоримо о религији аутор напомиње да је важан сегмент религије било и веровање у бесмртност и да су Египћани имали јасне процедуре како да се бесмртност оствари. Најважнији процес ка томе је био процес балсамовања. И на овом примеру видимо утицај Херодота.[29]

Аутор даље истиче да су Египћани били прави мајстори грађевинарства и њихове споменике дели на храмове и палате, обелиске и пирамиде и сфинге и колосе. И у овом делу поново можемо да видимо утицај Херодота, јер аутор идентичним редоследом наводи најзначајније споменике Египта као код Херодота. Он појединачно описује сваку од ових грађевина, а овде ћемо издвојити опис лавиринта који за аутора представља једну од најзначајнијих грађевина Египта, јер га је, по његовим речима, градило чак 12 египатских фараона.[30] Крај излагања о Египту аутор је посветио одређеним фараонима које спомиње и Херодот и који су својим деловањем оставили трага у египатској историји. Два имена се истичу. Менес, који је познат по томе што је ујединио горњи и доњи Египат и Псаметих, кога аутор сматра ослободиоцем Египта од туђинске тј. персијске власти.[31]

Следеће поглавље уџбеника посвећено је историји Месопотамије, тачније историји Вавилона и Асирије. Из података које налазимо у овом поглављу можемо да закључимо да аутор нема јасну слику о овим државама и излагање историје ових

[25] Смарагдов 1854: 8.
[26] Hdt II 5.
[27] Смарагдов 1854: 9.
[28] *Ibid*.
[29] Hdt II 85–89; Смарагдов 1854: 10.
[30] Hdt II 148; Смарагдов 1854: 10–11.
[31] Смарагдов 1854: 11–12.

држава заснива се само на набрајању познатих му владара са овог простора било да су они владали у Вавилону или у Ниниви, престоници Асирије. То ствара одређену конфузију за читаоца зато што на неким местима аутор меша историју Вавилона и Асирије и без одређеног хронолошког низа наводи владаре. Конкретан пример је краљица Семирамида која је једна од најпознатијих владарки Вавилона, али из текста није јасно да ли она влада у Ниниви или у Вавилону.[32]

О историји Јевреја аутор даје нешто више информација у овом уџбенику. Овај поступак је сасвим разумљив, ако погледамо насловну страну и видимо да је овај уџбеник био намењен и ученицима богословијâ. Истичемо овај податак јер је историја Јевреја написана на основу података које можемо да пронађемо у Старом Завету с том разликом што је аутор своју причу ограничио на догађаје од насељавања Јевреја у земљу Каанан па до освајања Палестине од стране Набукодоносора.[33] Аутор врло пажљиво бира податке из Старог Завета које износи у уџбенику и труди се да ови подаци буду у складу са подацима које имамо и о другим античким државама.

Када говори о Феникији аутор истиче да се држава простире на једном уском појасу источне обале Средоземног мора и да су њени најпознатији градови Тир и Сидон. Феничани су познати по трговини од Британског острва до Персијског залива. Путујући и тргујући по Средоземном мору Феничани су заслужни за појаву пурпурне боје, стакла, кованог златног и сребрног новца и посебно за појаву писма. Аутор овде вероватно мисли на утицај феничанског писма на стварање грчког алфабета, јер писменост је већ одавно позната на обалама Средоземног мора. Њихова трговачка делатност условила је и појаву многобројних колонија од којих су најважније Кадеш и Малага на обалама Пиринејског полуострва и Утика и Картагина на обали Африке. Аутор истиче и да се о политичкој историји у градовима Феникије зна врло мало и мисли се да је сваки град имао свог краља и своју управу.[34]

Последња држава са истока коју помиње аутор у овом уџбенику је Персија. На почетку излагања аутор поново користи Стари Завет као извор и пише кратко историју Међана, али главна тема историје Персије је појава Кира на историјској сцени. Занимљиво је да је то први владар о којем аутор веома детаљно пише пратећи његов живот од рођења до доласка на власт. С обзиром да је Кир био велики освајач аутор представља његова освајања. Детаљно описује његово освајање Лидије и покоравање краља Креза који је касније постао његов важан савезник. Следеће велике државе које је покорио Кир биле су Вавилон, Палестина и Феникија. Кир гине у рату против Скита 520. год. пре н. е, а наследио га је Камбиз који је такође био освајач и који је Персији прикључио Египат 525. год. пре н. е. И наредни персијски владар је био освајач. Његово име је Дарије. Прво је умирио побуњени Вавилон, а затим кренуо у рат против Скита. На том походу сукобио се и са Грцима. Његова држава распростирала се од Индије до Мале Азије и с обзиром да је то био огроман простор поделио ју је на 20 сатрапија. На крају, аутор помиње и остале значајне персијске владаре попут Ксеркса, Артаксеркса, Дарија II и остале. Бележи да је каснија историја

[32] Смарагдов 1854: 13–14.
[33] *Ibid*. 14–19.
[34] *Ibid*. 19–20.

Персије проучавана кроз историју сукоба са Грцима, а да је последњи персијски владар био Дарије III Кодоман кога је поразио Александар Велики.[35]

Поглавље о Грцима је подељено на четири дела: порекло Грка и њихова најстарија историја, Грчко-персијски рат, Пелопонески рат и рат Спарте са Персијом. Порекло Грка и оснивање полиса је један од најзанимљивијих делова грчке историје, али уједно и најмистериознијих. У време када је настао овај уџбеник није се пуно знало о најстаријој историји Грка, па су се често књижевна дела узимала као историјски извор за објашњавање порекла Грка и оснивање њихових најважнијих полиса, а у уџбеницима су се наводила имена митских личности која су основала грчке полисе. Тако и Смарагдов у овом уџбенику помиње митске јунаке попут Инаха, оснивача Арголидске краљевине, Кекропа, оснивача Атине, Кадма, оснивача, Тебе, Данаја, оснивача Арга и Пелопа, по којем је Пелопонез добио име.[36] То није било ништа необично, јер је и Константин Бојић у свом уџбенику, десетак година раније, на сличан начин писао о најстаријој историји Грка.[37] Занимљиво је да је то једини део овог уџбеника који пише о грчкој историји, а да ратни догађаји нису основ за хронолошки оквир описа историјских догађаја. Прво следеће поглавље носи наслов Тројански рат. Овде аутор описује догађаје из десетогодишњег рата између грчких полиса на челу са Агамемноном и Троје на челу са Менелајем око прелепе Хелене, при том користећи Хомерову *Илијаду* и *Одисеју* као историјски извор.[38] Следећи сукоб који аутор описује је политички сукоб између Атине и Спарте. Наиме, аутор кроз набрајање разлика у животу и политичком уређењу Спарте и Атине покушава да објасни у чему су се разликовала ова два полиса и због чега је константно постојало ривалство међу њима. Као најважније особе у ова два полиса аутор издваја Ликурга и Солона. Он велича њихов рад у успостављању законодавне власти у овим полисима и укидању обичајног права. Приметно је да је податке о овим догађајима преузео из Плутарха.[39]

Ново поглавље представља опис Грчко-персијских ратова. Ово је прво поглавље где можемо да приметимо да се аутор бави узроком и поводом неког историјског догађаја. Почетак описа Грчко-персијских ратова почиње са Јонским устанком малоазијских Грка против персијске власти и детаљним описом помоћи који су устаницима упутили Атина и Еретрија. С обзиром да је устанак угушен аутор напомиње да је ова помоћ, коју су упутили Атина и Еретрија малоазијским Грцима, била разлог за одмазду персијског цара према њима. Такође, први пут у уџбеницима историје на српском језику проналазимо податак да аутор јасно разликује три похода Персијанаца. Први, који је предузео Мардоније и који је претрпео неуспех због буре близу Атоса и отпора тракијских народа. Други, који су предводили Датис и Артаферн и који се завршио неуспехом код Маратона када су их победили Атињанина челу са Милтијадом. Трећи, који је предводио Ксеркс, током којег су вођене неке од најпознатијих битака између Персијанаца и Грка. Прва битка је била код Термопила где су се Персијанцима супротставили Спартанци на челу са Леонидом, али нису

[35] Смарагдов 1854: 21–24.

[36] О античким писцима који пишу о митским оснивачима грчких полиса погледати рад: Бошков 2018: 49–60.

[37] Бојић 1843.

[38] Смарагдов 1854: 28.

[39] Plut. *Vit. Lyc.* 1–31; Plut. *Vit. Sol.* 1–32; Смарагдов 1854: 28–31.

успели да зауставе персијску војску. Затим, ту је опис чувене битке код Саламине где је Ксерксова флота доживела страховит пораз. И на крају ту су битке код Платеје и Микале у којима је Персија доживела коначан пораз у овом походу. Као последица даље борбе против Персијанаца и ослобађање Егејског мора од њиховог утицаја аутор описује оснивање Делског савеза на челу са Атином.[40]

Наредни ратни сукоб који описује аутор је Пелопонески рат. Приметно је да је за опис овог рата користио Тукидидово дело *Пелопонески рат*. То се види по томе што приликом описа узрока и повода рата јасно прати информације које даје и Тукидид а уједно, тумачење узрока и повода рата на почетку описа, је кључно код описивања овог сукоба у уџбенику.[41] Аутор није детаљно описао догађаје који су се одвијали током 27 година трајања рата него је дао само смернице за кључне догађаје. Ти догађаји су појава куге у Атини, ратни планови зараћених страна, кључна улога појединаца у одређеним догађајима, сицилијанска експедиција и завођење власти тридесеторице у Атини. Од личности су споменути Перикле, Клеон, Алкибијад и Трасибул са атинске стране, док су од Спартанаца споменути Лисандар, као победник битке код Егоспотама, и војсковођа Гилип. Занимљиво је да аутор не помиње Архидама, с обзиром да је прва фаза рата добила име по њему нити уопште то издваја као важну фазу Пелопонеског рата. Не спомиње ни последњу фазу рата, Декелејски рат. Код описа Атињана који су имали значајну улогу у рату нема помена о Никији иако је његова улога била значајна и код потписивања мира, а и током Сицилијанске експедиције.[42] Периоду после Пелопонеског рата аутор не даје пуно простора. Кратко описује дипломатску активност Спарте и Персије, поход 10.000, док превласт Тебе објашњава описом битке код Мантинеје 362. године величајући тактику у великој победи Епаминонде наспрам спартанске војске.[43]

Наредно поглавље посвећено је, како аутор каже, Македонцима. Овај период представљен је на основу две биографије, Филипа II и Александра Великог. У уводном делу аутор покушава да објасни порекло Македонаца истичући да је њихов оснивач Пердика био потомак Херкула, али не даје ниједно друго објашњење већ оставља читаоцима да сами изводе закључак о томе. Као кључне догађаје у уздизању македонске династије он види боравак Филипа II као таоца на тебанском двору и његово учешће у Светом рату где је својим војничким и дипломатским умећем стекао углед код Грка који су га примили за члана Амфиктионијског већа иако се Атињанин Демостен томе жестоко успротивио. Аутор напомиње да Демостен није успео да спроведе своје замисли уперене против Филипа до краја и да је после битке код Херонеје 338. год. пре н. е. Филип још више учврстио своју власт међу грчким полисима.[44]

Филипа је наследио син Александар. У уџбенику је Александар представљен као велики освајач и творац идеје о уједињењу свих народа у једној држави. Аутор истиче велику улогу у освајачком походу против Персије коју су имали његови пријатељи Парменион, Клит, Птоломеј и други. У овом уџбенику време владавине

[40] Смарагдов 1854: 31–36.
[41] Thuc. I 21–23.
[42] Смарагдов 1854: 36–39.
[43] *Ibid*. 40–41.
[44] *Ibid*. 42.

Александра Великог подељено је на два дела. Први део где су описане све његове победе против персијског цара Дарија и други део у којима аутор представља Александрову идеју о заједничком животу Грка и источних народа, пре свега Персијанаца. Аутор истиче да је прерана смрт спречила Александра Великог да спроведе све своје идеје у дело, а његови пријатељи и наследници водили су дуге и исцрпљујуће ратове за превласт над освојеном територијом што је само допринело разједињавању и формирању неколико мањих држава којима су управљали његови наследници.[45] Важно је да напоменемо да је аутор као историјски извор користио Аријана за опис Александровог ратног похода.

Последње поглавље које говори о античком периоду у уџбенику Смарагдова је посвећено Римљанима. Овај део подељен је на три дела. Први део говори о оснивању града Рима, његовој најстаријој историји и периоду Републике, други део је посвећен ратовима са Картагином, а у трећем делу представљен је период Римског царства.

Аутор Римљане назива „последњим историјским народом античке историје".[46] Аутор врло детаљно описује географске карактеристике Апенинског полуострва и набраја народе који су живели на том простору, а који су касније водили ратове са Римљанима око превласти. За опис догађаја из најстарије историје аутор користи Тита Ливија и његово дело *Ab Urbe condita* (од оснивања града) што се може видети по томе што опис у овом поглављу прати догађаје исто онако како их описује и Тит Ливије.[47] Дакле, аутор описује догађаје од доласка Енеје, преко оснивања града Рима и све до последњег римског краља Тарквинија Охолог.[48]

За представљање периода Републике аутор је изабрао нешто другачији приступ. Одлучио се да овај период представи тако што ће објаснити које су то најважније промене уследиле после периода власти краљева. У основи тога лежи борба између патрицијa и плебејаца, па аутор наводи све нове магистратуре које су уведене када је успостављена република. Неке од најважнијих магистратура су увођење два конзула, затим увођење магистратуре трибуна, а посебно истиче да је за очување Републике била пресудно увођење магистратуре диктатора. Међутим, читајући ово поглавље стиче се утисак да се остали подаци нижу некако без реда и без неког правила, па је понекад тешко повезати догађаје са чињеницама које аутор жели да објасни. То се посебно односи на део када аутор покушава да објасни да је Рим био под притиском од напада Гала, а затим и код излагања о Самнитским ратовима. Иако је до тада аутор избегавао бележење година овде је скоро у свакој реченици писао по неку од година објашњавајући који сукоб и када се водио међу зараћеним странама не водећи увек рачуна о хронолошком реду.[49]

У мноштву кратких информација у овом поглављу аутор посебно издваја део када пише о томе како су Римљани добили писане законе. За њега то представља најважнији пример борбе плебејаца за њихова права. Аутор објашњава да Римљани нису имали записане законе и да су плебејци трпели штету јер су патрицији, на основу

[45] Смарагдов 1854: 42–45.
[46] *Ibid*. 45.
[47] Livy I 1–60.
[48] Смарагдов 1854: 46–47.
[49] *Ibid*. 50–52.

обичајног права, углавном пресуде доносили у своју корист. Да би се то питање решило плебејци су од сената тражили да се изаберу три човека који ће отићи у Грчку и сакупити све њихове законе, а затим ће имати обавезу и да их науче, па да при повратку могу да израде закон прилагодљив условима у којима живе Римљани. Када су се вратили из Грчке сенат је именовао 10 особа којима су дали неограничену власт и који су имали задатак да напишу те законе. Они су то и урадили и прве године су записали закон на 10 таблица на којима су били записани нови закони, а следеће године су додали још две таблице.[50] Када су завршили задатак било је предвиђено да врате овлашћења што они нису учинили, али се народ побунио и скинуо их са власти. Аутор ово наводи као поуку како треба поступати са оним људима који на силу желе да задрже власт.[51]

Наредно поглавље излагања о Римској републици посвећено је ратовима против Картагине. Међутим, у оквиру овог поглавља налазе се и ратови које су Римљани водили против Македоније и Грчке, затим о ратовима против Југурте и на крају опис три грађанска рата, како их аутор назива. Према мишљењу аутора уџбеника сукоб између Рима и Картагине почео је због тежњи и једних и других за превласт на Сицилији. Картагина је у то време била трговачка сила, а Рим је полако ширио своју власт ван Апенинског полуострва. Римљани су из овог сукоба изашли као победници, али аутор сматра да је то било неправедно и да нису заслужили да освоје Сицилију, Корзику и Сардинију нити да преузму примат трговине Средоземним морем од Картагињана.[52] Други пунски рат започео је картагински војсковођа Ханибал који је напао град Сагунт на обали Пиринејског полуострва и тиме прекршио успостављено примирје са Римом. Аутор Ханибала представља као једног од највећих војсковођа античког света који је у неколико битака успео да порази Римљане и ослаби њихову моћ, али је на крају претрпео одлучујући пораз од Сципиона Африканца, римског војсковође, код Заме на северу Африке.[53] Трећи пунски рат није посебно обрађен у овом уџбенику већ је део излагања о освајању Грчке и Македоније од стране Римљана. Његово образложење за овакав поступак је било да су константни ратови и усавршавање ратне вештине донели предност Римљанима у сукобима са свим народима који су насељавали обале Средоземног мора. Картагина је и поред два пораза и даље била препрека да Рим успостави коначну контролу над обалама Средоземног мора и због тога је на крају Трећег пунског рата Картагина спаљена и разрушена. Римљани су тада коначно поразили снажног непријатеља који им је био константна претња.[54]

Уз опис ратова у овом поглављу аутор представља и политичку борбу браће Грах за аграрну реформу и поделу земљишта сиромашнијим слојевима становништва. То чини тако што то даје као додатну информацију док пише о рату Римљана против Југурте. Овај рат аутор користи како би објаснио да је римско друштво било у фази пропадања јер су дозволили да новац, односно злато, утиче на ратна дешавања у

[50] Смарагдов овде такође користи податке од Тита Ливија, Livy III 57.
[51] Смарагдов 1854: 49–50.
[52] *Ibid*. 53–54.
[53] *Ibid*. 55–56.
[54] *Ibid*. 56–57.

сукобу са Југуртом. То је уједно био и увод у први грађански рат који је избио као сукоб између Гаја Марија и Корнелија Суле. Описом овог сукоба и аграрних проблема за време браће Грах аутор показује да тадашње римско друштво доживљава кризу и он сматра да су тада биле неопходне промене да би се ситуација ставила под контролу.[55] Као потврду за ту своју тврдњу напомиње да је у римском друштву дошло до још унутрашњих сукоба, попут Катилинине завере, и да је само било питање када ће избити нови грађански рат. Чак и потписивање првог тријумвирата између Краса, Помпеја и Цезара, аутор уџбеника приказује као затишје пред буру. Међутим, то није спречило избијање новог грађанског рата после Красове смрти који је погинуо у борби против Парћана. Нови грађански рат је био између Цезара и Помпеја који се завршио победом Цезара после битке код Фарсале. Чак ни то није донело трајни мир у Риму, а незадовољни сенатори су убили Цезара.[56] После убиства Цезара потписан је Други тријумвират између Октавијана Августа, Лепида и Марка Антонија који је имао за циљ да казни заверенике и Цезарове убице. Када су извршили задатак дошло је до новог грађанског рата, овај пут, између Октавијана Августа и Марка Антонија, а разлог овог рата је, по писању аутора, била љубав између Марка Антонија и египатске краљице Клеопатре. Наиме, Марко Антоније је због љубави поклонио Клеопатри управу над Јерменијом, Кипром, Феникијом и још неким областима под римском контролом што је Октавијан Август искористио да би им објавио рат. Одлучујућа битка одиграла се код Акција 31. год. пре н. е. у којој је Октавијан победио. Ова победа Октавијана значила је да Рим престаје да буде република и да власт прелази у руке једног човека. Од тада почиње период Римског царства.[57]

Последње поглавље посвећено је римским царевима. Ово поглавље се разликује од других, јер овај дуги период владавине царева представљен је према кратким биографијама царева са максимално једном реченицом. Више пажње аутор је поклонио само Октавијану Августу и Константину Великом. Време владавине Октавијана Августа је коначно време мира за римску државу. Вођено је неколико ратова са спољашњим непријатељима, а аутор уџбеника је рату против Германа посветио посебну пажњу. Наиме, он више пише о овом сукобу који је предводио Квинтилије Вар и поразу римске војске у Теутобуршкој шуми него о свим осталим царевима. Интересантна је ауторова опаска да су сви наследници Августа, до смрти Нерона, били безумни и неправедни, па из тог разлога наводи само њихова имена и по чему су били познати. О Тиберију (14–37) каже да је био лицемер и да је поубијао хиљаде најбољих грађана, за Калигулу (37–41) да је био разметљиви тиранин, за Клаудија (41–54) да је био слабић и по телу и по души, а да је Нерон (54–68) све њих надмашио лудилом и убиствима својих најбољих другова, затим је убио и свог учитеља, филозофа Сенеку, и на крају је убио и своју жену и мајку. Да би истакао колико су били лоши као владари аутор пише да ниједан од њих није умро природном смрћу већ да су сви били убијени.[58] Наредни период Римског царства аутор назива

[55] Смарагдов 1854: 56–58.
[56] *Ibid*. 59–62.
[57] *Ibid*. 62–63.
[58] *Ibid*. 63–65.

срећним временима римске империје. Тај период почиње са Веспазијаном, а завршава се са Марком Аурелијем. У том низу владара једино је Домицијана (81–96), брата Титовог, сматрао лошим владаром и упоредио га је са Тиберијем.[59] Аутор врло кратко описује добра дела ових владара. За Веспазијана (69–79) каже да је уредио финансије, улепшао Рим и радио на образовању народа. За време његовог сина Тита (79–81) дошло је до устанка у Јудеји, али је тај устанак угушен, а Јерусалим разрушен. Ипак, он је својом добротом и доброчинствима заслужио име *учитеља човечијег рода*.[60] Његова владавина обележена је са три природне катастрофе. Прва је била велики пожар у Риму, друга је била појава куге на Апенинском полуострву, а трећа је била ерупција вулкана Везув који је лавом затрпао три града – Херкуланум, Помпеје и Стабиј. За Нерву (96–98) пише да је заслужио највеће поштовање тиме што је посинио Трајана (98–117), који је био одличан војсковођа и који је током своје владавине проширио границе Римског царства на Дакију, Јерменију и Месопотамију и уз све то се бринуо о образовању становништва и помагао је научнике и уметнике. Наредни владар је био Хадријан (117–138) за којег аутор каже да је неговао мир и тишину и старао се о добром уређењу своје државе. Да би упознао све своје поданике Хадријан је путовао у све државе које су биле под контролом Рима и свуда је остављао знакове свога доброчинства. Наредни цар је био Антонин Пије (138–161) за кога аутор каже да је *своју срећу тражио у срећи својих поданика*. Последњи од добрих царева је био Марко Аурелије (161–180) који се прославио мудрим управљањем државом и смиривањем устанка германских племена, Маркомана и Квада. Његов наследник био је цар Комод (180–192) кога аутор назива тиранином. За аутора су у наредном периоду од сто година вредни помена само цареви Септимије Север (195–211), Александар Север (222–235) и Аурелијан (270–275).[61]

На крају поглавља о царевима аутор кратко пише о још два цара, Диоклецијану (284–305) и Константину Великом (325–337). За првог је истакао да је покушао да уреди државу после периода немира и да је поделио на четири дела којим су управљали посебни владари названи августи и цезари. Међутим, тај систем није потрајао и тек доласком Константина Великог на власт Римом је поново завладао мир. Његове заслуге су биле и признавање права хришћанима на вероисповест, али и изградња новог града названог по њему – Константинополис. Аутор каже да је Константин правилно увидео да Римској држави прети опасност са истока и да је оснивање новог града било уперено као одржавању контроле над постојећом територијом. Његови наследници више нису били способни да спасу државу од трајног распада и римска држава је била осуђена на пропаст. Западно римско царство је срушено 476. године док је Источно римско царство наставило да постоји као Византија све до 1453. године. Тиме се и завршава излагање о античкој прошлости у овом уџбенику.

[59] Смарагдов 1854: 65.
[60] *Ibid*. 65.
[61] *Ibid*. 65–66.

* * *

Уџбеник Смарагдова представља пример уџбеника историје на српском језику који се користио у српским школама средином XIX века, а који је један од ретких у то време који је преведен са руског језика. Већина руских уџбеника престала је да се користи крајем XVIII и почетком XIX века у српским школама, а примат заузимају преведени уџбеници историје са немачког језика. Из садржаја овог уџбеника можемо да закључимо да је аутор основу свог излагања усмерио ка представљању ратних сукоба између античких народа и да су му ратови послужили као хронолошки оквир за представљање античког периода. Врло мало је примера посвећених уметности, култури или религији. Уџбеник не поседује ниједну фотографију нити карту, али садржи хронолошку ленту која је смештена на крај уџбеника. Оно што је занимљиво код овог уџбеника јесте да је аутор историјске догађаје и промене које су они условили представио као деловање људи и људске природе, а не као последицу деловања религиозних елемената или веровања старих народа. То је веома интересантно с обзиром да већина уџбеника тог времена још увек није на тај начин приступила објашњавању историјских догађаја и где у већини случајева вера у богове покреће свет и људско деловање, а нису ретки случајеви да у уводном делу тих уџбеника историје читамо и одломке из Старог Завета који говоре о стварању света и животу Адама и Еве. У време настанка овог уџбеника увелико траје и развој српске критичке историографије и слободно можемо да кажемо да је и руска историографија активно утицала на тај процес што показује и коришћење овог уџбеника у српским школама. Нераскидиве везе које су успостављене још током XVII и XVIII века између српског у руског народа настављају да се негују што показује и пример овог уџбеника.

Архивска грађа:

Архив Српске Академије наука и уметности у Сремским Карловцима – (АСАНУК)

Први Извештај о јавно учитељско-приправничком заводу србском у Сомбору с концем школске 1862/3. године, Сомбор 1863.

Првый программъ Србске гимназіє Карловачке за школску годину 1853, Нови Сад 1853.

Другій программъ велике гимназіє србскогъ восточно православногъ общества карловачкогъ за школску годину 1854, Нови Сад 1854

Историјски архив Новог Сада – ИАНС

Гимназија „Јован Јовановић Змај“, Општа архива, 1865.

Извештај Српске велике гимназије у Новом Саду за 1866/67 школску годину, Нови Сад 1867.

Антички извори:

Arrian. *Anabasis of Alexander*, Volume I, Books 1–4, Translated by P. A. Brunt, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.

Cicero. *On the Orator*: Books 1–2, Translated by E. W. Sutton, H. Rackham, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.

Herodotus. *The Persian Wars*, Volume I, Books 1–2, Translated by A. D. Godley, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920.

Livy. *History of Rome*, Volume I, Books 1–2, Translated by B. O. Foster, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.

Livy. *History of Rome*, Volume II, Books 3-4, Translated by B. O. Foster, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922.

Plutarch. *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

Thucydides. *History of the Peloponnesian War*, Volume I, Books 1-2, Translated by C. F. Smith, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.

Уџбеници:

Бошковић, С. *Историја света за народ и школу*. Књига 1. *Историја старог века*. Београд: Државна штампарија, 1866.

Сандић, А. *Историја света. Књ. 1, Стари век*. Нови Сад: у штампарији Игњата Фукса, 1869.

Смарагдов, С. Н. *Кратка свеобшта историја*, Београд: У књигопечатњи Княжества Србіє, 1854.

Бојић, К. *Повѣстница грчкогъ народа одъ постаня њіовогъ, па до найновији времена*, Нови Сад: Писмеиы Вдове Катаріне Іанковић, 1843.

Литература:

Бошков, С. „Античка прошлост у историји света Александра Сандића“, *Истраживања*, 21, 2010, 55–63.

Бошков, С. „Историја као наука у уџбеницима Стојана Бошковића“, *Истраживања*, 22, 2011, 25–31.

Бошков, С. „Настава старог века и библијске историје у Српској Учитељској школи у Сомбору у XIX веку“, у: Р. Васић, И. Драганић, К. Марицки Гађански (ур.), *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура*, II, Београд: Друштво за античке студије Србије, Службени гласник, 2008, 29–36.

Бошков, С. *Антика у настави историје. Студије и истраживања*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2016.

Бошков, С. „Античка књижевност у делу Константина Бојића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 66, 1, 2018, 49–60.

Гавриловић, Н. „Школство код Срба у Хабзбуршкој Монархији“, у: С. Гавриловић (ур.), *Историја српскої народа*, IV-1, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 350–362.

Костић, К. Т. *Из прошлости Учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад: Штампарија „Натошевић“, 1938.

Лазић, С. *Кратак преглед историје српске православне велике гимназије у Сремским Карловцима*, Нови Сад: Штампарија А. Пајевића, 1891.

Макарић, Р. Васиљевић, С. (ур.) *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Сомбор: Одбор за прославу двестотине година образовања учитеља у Сомбору, 1978.

Макарић, Р. *Сомборска учитељска школа у периоду делатности Николе Ђ. Вукичевића*, Нови Сад: Матица српска, 1965.

Петровић, К. *Историја Српске православне гимназије карловачке*, Нови Сад: Матица српска, 1999.

Поповић, Д. Ј. *Срби у Војводини*, II, Нови Сад: Матица српска, 1959.

Пушибрк, В. *Постанак и развитак Српске православне велике гимназије у Новом Саду*, Нови Сад: браћа М. Поповић, 1896.

Стајић, В. *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад: Матица српска, 1949.

Хасанагић, Е. *Историја школа и образовања код Срба*, Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974.

Pope, M. *The Story of Decipherment. From Egyptian Hieroglyphs to Maya Script*, London: Thames and Hudson, 1999.

Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 1, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1861.

Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 2, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1862.
Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 3, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1864.
Pütz, W. *Darstellungen und Charakteristiken für Schule und Haus*, Buch 4, Köln: DuMont-Schaubergschen Buchhandlung, 1867.
Robinson, A. *The Story of Writing. Alphabets, Hieroglyphs and Pictograms*, London: Thames and Hudson, 2009.
Stipčević, A. *Povijest knjige*, Zagreb: nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.

ПРИЛОГ:

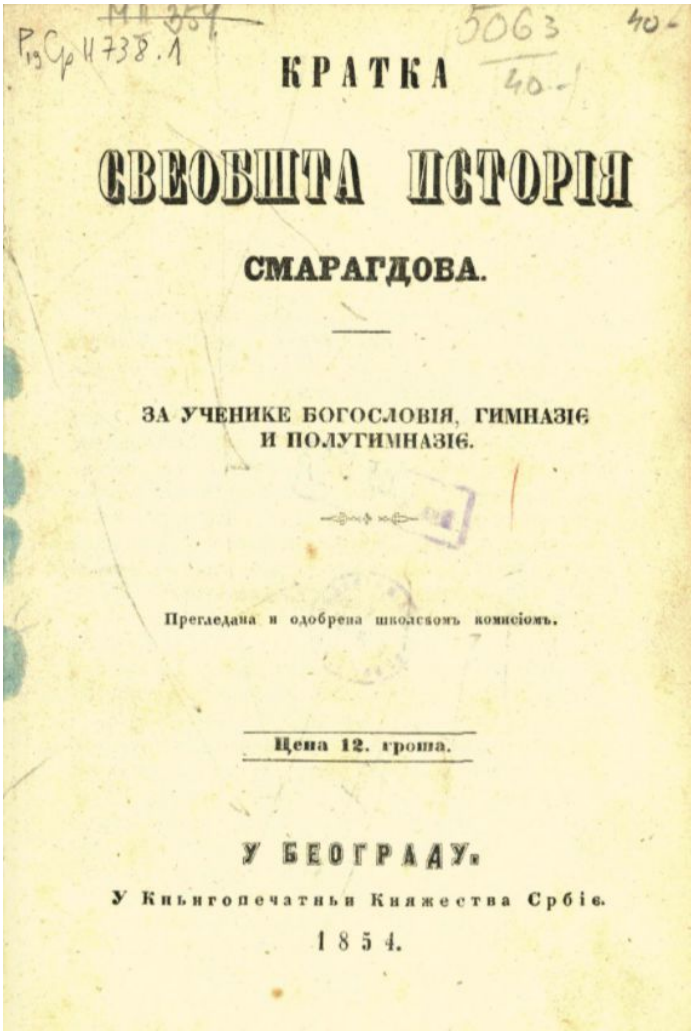

КРАТКА

СВЕОБШТА ИСТОРІЯ

СМАРАГДОВА.

ЗА УЧЕНИКЕ БОГОСЛОВІЯ, ГИМНАЗІЄ И ПОЛУГИМНАЗІЄ.

Прегледана и одобрена школскомъ комисіомъ.

Цена 12. гроша.

У БЕОГРАДУ.

У Книгопечатньи Княжества Србіє.

1854.

Слика 1. Насловна страна уџбеника *Кратка свеобшта исторія* од Смарагдова из 1854. године.

SVETOZAR BOŠKOV
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

ANCIENT HISTORY IN THE TEXTBOOK OF SERGEY NIKOLAEVICH SMARAGDOV

Summary

The textbook *A Short General History* by Sergey Nikolaevich Smaragdov, which appeared in 1854 and was printed in Belgrade, was one of the most important history textbooks in Serbian theological schools and grammar schools in the second half of the 19th century on the territory of the Habsburg Monarchy. In this paper, we have presented, based on the content of the textbooks and teaching units, what Serbian students learned about the ancient past and what events and historical processes were the main guidelines in the education and upbringing of Serbian youth at that time. A special part of the paper is the comparison and the influence of foreign history textbooks on the education of Serbian students, but also the influence on the development of Serbian historiography.

Keywords: Ancient history, history, textbook, 19th century, Serbian school's.

ДЕЈАН МИКАВИЦА
Универзитет у Новом Саду
mikavica@ff.uns.ac.rs

УДК: *94(=163.41)"17/18"*

ВЛАДИКА БАЧКИ ПЛАТОН АТАНАЦКОВИЋ И СРПСКА ВОЈВОДИНА У ПОЛИТИЦИ СВЕТОЗАРА МИЛЕТИЋА И ЦРКВЕНЕ ЈЕРАРХИЈЕ

(Сличности и разлике у схватању националног питања код пречанских Срба)

Сажетак: Српска црквена и световна елита пречанских Срба је од краја XVIII и у првој половини XIX века интензивно покушавала да осмисли националну политику насупрот институционално спровођеној асимилацији над српским народом која је подразумевала пренебрегавање сваког изражавања колективних права, потискивање идеје Српске Војводине као државотворне доктрине и афирмисање само једне политичке нације на простору Угарске. Тежећи да сачувају национални идентитет, равноправност језика и писма, као и слободу вероисповести, пречански Срби су настојали да постигну што веће националнополитичко јединство и да на најбољи начин отклоне бројне разлике које су постојале у идеолошким ставовима између појединих угледних и утицајних првака који су представљали Србе на Угарском, Хрватском, Далматинском и Црквено-народном сабору. После завршетка рада Благовештенског сабора (1861), несагласја и међусобно супростављена гледишта све више долазе до изражаја, архијереји и владике показују све мању спремност да устукну пред Милетићевим либералима и само су поједини међу њима, попут бачког Платона Атанацковића, могли да нарастајуће суревњивости учине подношљивијим и мање штетним за опште интересе Срба у Хабзбуршкој монархији. Владика бачки Платон и Милетић као првак српске либерално-демократске политике нашли су се у једном преломном историјском тренутку на истој страни, не разликујући се нимало у схватању основних националнополитичких циљева Срба у Хабзбуршкој монархији, посебно кад је реч о приоритетним задацима Црквено-народног сабора.

Кључне речи: Срби пречани, црквена јерархија, Светозар Милетић, Српска Војводина, Црквено-народни сабор, Бачка, Платон Атанацковић, Угарска.

У свим националнополитичким програмима либерала и црквених великодостојника, територија Бачке представљала је неодвојиви и кључни део српске националнополитичке целине и једино је питање надлежности или начина избора посланика са војвођанског простора могло евентуално постати предмет неусаглашених ставова између српских црквених и световних првака.[1] Ипак, на Црквено-народним саборима, као највишем представничком телу Срба у Карловачкој митрополији, све до 1848. године, није искључиво Бачка представљала

[1] Микавица 2014: 107–115; Mikavica 2011, 87–94.

прихватљиву територијалну опцију за српску страну па је тако на збору у Бији (1694), осим северне Бачке, захтевана и доња Славонија као простор за компактно насељавање Срба као војника, са добијеним царским привилегијама. Четрнаест година касније, на Црквено-народном сабору у Крушедолу (1708) будимски Срби тражили су да Срби у Угарској добију као територију за политичко-територијалну самоуправу Бачку, Банат, Срем и Славонију.[2] Само на једном српском сабору Бачка није била кључна територијална саставница српске националне политике пречанских Срба, и то на Темишварском (1790), када је већина српских посланика захтевала посебну област и посебне границе на простору Баната, у складу са сугестијама које су добили од царског комесара барона Јозефа Шмитфелда.[3] Од тада, све до 1848. године, Срби нису тражили посебан простор у оквиру којег би, на основу уважавања колективних права, осигурали равноправан политичко-правни статус да би најзад, у Сремским Карловцима (28. април) тражили признавање колективних права и посебну аутономну област[4], затим на Мајској скупштини (1/13. и 3/15. маја), као и у октобру исте године, на тај начин у потпуности оживљавајући дух ранијих територијално-политичких опредељења – захтевајући оснивање Српске Војводине на простору Бачке са бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном, Срема с границом, Барање и Баната с границом и дистриктом кикиндским.[5] У овом тешком, трагичном и ратном времену и српски либерали и српска црквена јерархија позивали су се на царске привилегије, тражили Војводину за Србе на истом простору и без било каквих недоумица борили се за националну и политичку равноправност српског народа у Хабзбуршкој монархији. Очекивали су Српску Војводину макар као награду за ратовање на страни Бечког двора, па је такав случај тада био и са Светозаром Милетићем, као агентом Српске Војводине и чланом њеног Главног одбора, и са Платоном Атанацковићем, будућим владиком бачким (1849–1867)[6], као и свим другим истакнутим присталицама српског покрета и члановима Главног одбора Српске Војводине на челу са Ђорђем Стратимировићем и патријархом Јосифом Рајачићем.[7] И Милетић и Атанацковић су се, у току српско-мађарског рата, повремено

[2] Посебну територију на саборима одржаним касније (1708–1790) Срби нису изричито тражили, а царским декретима, одлукама Угарског сабора, формирањем Илирске дворске комисије (1745–1747), затим Илирске дворске депутације (1747–1777) и деловањем Угарске дворске канцеларије (1790–1792) сужаване су привилегије и ограничаван простор за захтевање политичко-територијалне аутономије.

[3] Радонић, Костић 1954, 19–78; Гавриловић 2005: 225–253; Микавица 2006, 25–27.

[4] Рокаи, Ђере, Пал, Касаш 2002: 437.

[5] Крестић, Љушић 1991: 12; Микавица, Гавриловић, Васин 2007: 242.

[6] Пре Устанка, Платон је био будимски епископ, од 1839. године, а деценију касније (1848) понуђено му је место начелника за Православну Цркву у угарском Министарству просвете. Он је ову понуду успео да избегне, али је потом приморан да се прихвати управе над целом Српском Црквом под угарском влашћу и то у време када је патријарх Јосиф Рајачић као вођа пречанских Срба већ проглашен за издајника. За бачког владику га је одредио аустријски цар још 1848, а 1849. године практично прогласила и мађарска влада. Ову одлуку је до 1851. године оспоравао српски патријарх Јосиф Рајачић. Те године је Платон тек примио епархијску управу. Образлажући и правдавајући свој избор за владику већ 1849. године, Платон Атанацковић је написао више писама Јосифу Рајачићу која су потом и објављена као апологија у брошури (Атанацковић 1850). Аустријски цар је Платона Атанацковића одликовао за заслуге „комардерним крстом Леополд ордена" (1854).

[7] Платон Атанацковић је у научној литератури најчешће забележен и описан као писац, политички радник

придруживали српским борцима и ратовали уз њих, па је тако Платон био уз српску војску код Сомбора и са њом потом прешао у Срем, а Милетић се посебно истакао у бици код Новог Бечеја (12. октобар 1848). Пре револуције и рата и један и други су на различите начине доприносили афирмацији српске националне и државотворне мисли: Милетић је у патриотском и свесловенском заносу писао родољубиве песме и издавао књижевне листове, окупљао студентску омладину око алманаха *Славјанка*, а Платон као посланик, између осталог, просветитељски и прагматично-политички беседио на Угарском сабору у интересу српске ствари и Српске Цркве (1837–1844).[8] Његови саборски говори нису имали карактер заоштравања српско-мађарских односа по сваку цену, али се у њима препознају проблеми који су снажно оптерећивали слободан духовни и друштвени развој Срба у Угарској као и предлози решења који се нису разликовали од милетићевских. Платон није тражио политичко-територијалну аутономију за своје сународнике као једино решење српског националног питања у Хабзбуршкој монархији, није пледирао за Српску Војводину као најцелисходнији модел правно-политичког статуса и очувања српског националног идентитета, он је хтео за пречанске Србе, како је и сâм говорио, да „обзирно учествују у Законодавству", иако је свестан да је асимилација постала већ званична угарска политика у процесу увођења мађарског језика као јединог званичног за све народе у земљи („љубимог овог отечества нашег Мађарске"), уместо дотадашњег латинског. Улогу јерархије („клира") истицао је као најважнију за стицање царских привилегија, бранио је садржај и дух Декларатори̇је царице Марије Терезије из 1779. године којом су српске привилегије сведене у оквире црквено-школске аутономије[9] али и тврдио да Црквено-народни сабори („конгреси") који су одржани у претходним деценијама ни на који начин нису повредили законски контекст који подразумевају и Декларатори̇ја и закони које је у вези са грађанским и верским правима Срба усвојио Угарски сабор (1791).[10] Предлагао је уједно митрополиту Стефану Станковићу да се усредсреди на добијање дозволе од владара да Срби одржавају „Главни Народни Сабор" првенствено у циљу избора архиепископа, како је привилегијама и одређено, и „Сабор народни особени" сваке треће године по пројекту који би сами начинили и на њему да слободно уређују свој црквени и просветни живот у циљу очувања националног идентитета, образовања,

и велики добротвор српске просвете. Кућу вредну 40.000 форинти дао је у Фонд за оснивање Српске правне академије у Новом Саду и, док се она није отворила, приходи тог фонда упућивани су Новосадској гимназији. Купио је Медаковићеву штампарију и поклонио је Српској новосадској гимназији. Осим тога, основао је у Сомбору „Благодејаније" (ђачки интернат) названо *Платонеум*, као установу за становање и издржавање сиромашних ученика Препарандије. Помагао је Српско народно позориште и друге културно-образовне установе, подигао себи црквицу-капелу за гробницу и поред ње установио школу за децу из околине града са станом за учитеље и осигурао им издржавање. Своју личну библиотеку је поклонио Матици српској и завештао здања за Српску академију у којој се данас налази Огранак САНУ у Новом Саду. Написао је више од 40 књижевних дела и био је председник Матице српске после њеног пресељења у Нови Сад итд. Многи га сматрају за првог преводиоца појединих књига Старог Завета на српски језик.

8 Микавица 2006: 15; Микавица 2016: 20; Атанацковић 1845.

9 Микавица 2018, 25–83; Микавица, Гавриловић, Васин 2007, 94–118.

10 Атанацковић 1845: 2–11.

просвете и културе, не доводећи ни на који начин у питање ауторитет и надлежности Синода епископског.[11]

С друге стране, Светозар Милетић се према Српској Војводини од почетка односио као према идеји политичко-територијалне аутономије или чак српске државности у Хабзбуршкој монархији, нарочито после одржавања Мајске скупштине (1848). У новинским чланцима објављеним у *Напрепку* и *Славенском југу* пледирао је отворено за њено успостављање и признање на простору Бачке, Срема и Баната и то са надлежностима које су подразумевале законодавну и извршну власт на челу са српским војводом, док би за заједнички аустријски, царски сабор Војводина слала непосредно изабране заступнике.[12] Историјску и политичку оправданост овакве српске територијалне аутономије тада нису оспоравали ни многи други свештеници и црквени великодостојници као ни пречански либерали, наводећи да је Војводина/Војводовина захтевана као дистрикт на основу историјског права јер се односила на земљиште „које су Срби отели од Турака" и које им је по „ћесарским" привилегијама припадало.[13] Милетићев концепт државно-правног статуса Војводине није одударао од предлога иза којих је стајала комисија патријарха Јосифа Рајачића па ни у том сегменту није било разлога за стварање било каквог неповерења или политичког неспоразума. Ратовање Срба против Мађара (1848–1849) на простору Бачке, посебно код Сентомаша/Србобрана, учврстило је уверење Срба да су Војводину заслужили и да им она припада. Круновину, стечену 1849. године, под називом Војводство Србија и Тамишки Банат, сматрали су ипак недовољном наградом за ратно пожртвовање и лојалност владајућој династији Хабзбурга и често се управо Милетићу приписују речи да су Срби заправо добили за награду оно што су Мађари добили за казну.[14] Незадовољство стеченим било је тим веће што је ова круновина обухватала простор другачији од оног који су Срби прижељкивали. Бачка је са Сремом остала део Војводства Србије, заједно са Тамишком и Торонталском жупанијом, али је Војна граница остала изван Војводства, а Срем је подељен тако да је Војводству припао Румски и Илочки срез. Бачко-торонталски округ био је један од два округа новоформиране круновине, а касније су вршене и друге измене у уређењу и администрацији државе засноване на централизму и германизацији.[15]

Према укидању Војводства Србије, Милетић се одредио програмским чланком објављеним на Туциндан 1860. године, у којем Бачку, као ни друге земље Угарске, не помиње, а федерацију „са политичком супремацијом мађарског народа" нудио је као разумно и прихватљиво решење и за српску и за мађарску страну.[16] Ово Милетићево становиште није наилазило на одобравање у црквеним круговима који су традиционално указивали поверење искључиво Бечком двору и аустријско-мађарском владару, па је и Платон Атанацковић задржао резервисан став тада, као и касније, на Благовештенском сабору (1861), када је поново захтевана Војводина.

[11] Атанацковић 1845: 32–48.
[12] Микавица 2006: 30.
[13] Микавица 2007: 30.
[14] Попов 1997: 40.
[15] Други је био Темишварско-крашовски округ.
[16] Милетић 1999а: 234.

Тачније, Платон је на овом сабору виђен не само као један од представника „генерације старијих српских највиђенијих посланика"[17] већ и као онај који се на петој седници сабора одлучно укључио у расправу подржавајући предлог Павла Трифунца да се и припадници несрпског народа, као посланици српског сабора, изјашњавају о томе ко ће бити изабран за војводу очекиване Српске Војводине и том приликом је додао да се морају поштовати суграђани свих Срба будући да они деле добро и лоше са својим најближима.[18] Али, оно што је веома важно јесте да је и овај пут српски владика истакао како се не сме одступити од слова привилегијâ и „окаљати образ пред потомством". Патријарх Рајачић био је против захтева владике Платона. „Када се допусти да на сабор дођу странци, одступа се од Привилегија", био је изричит патријарх, У овом ставу је патријарха нарочито подржао владика Павле Кенгелац.[19]

На Благовештенском сабору Милетић је изнео целовит политички програм који је подразумевао да се прецизно одреде границе будуће Српске Војводине и у том контексту се изјаснио за њену границу у Бачкој која је искључивала Аду, Сенту, Стару Кањижу и Мартонош. Претпостављамо да је био и међу оним посланицима који су захтевали да у Војводину не уђу Берексово, Мехала, Тамишград, Сент Ђурађ, Омор и Брешће. Заједно са још осам посланика изјашњавао се одлучно за оне границе Војводине „у којима је наш народ барем у релативној већини". У питању Срема био је изричит у ставу да није за „мешовито" законодавство, како је предвиђено и реализовано мишљењем већине, сматрајући да се тиме иде ка уништењу политичког јединства Српске Војводине. „Срем је чисто српска земља, Срем је колевка деспотовине српске, Срем је душа наше Војводине", говорио је одлучно. После полемика, сучељавања различитих гледишта и разматрања свих предлога, усвојено је 16 одлука – закључака од историјског значаја,[20] и оне су се сводиле на захтев за стварањем Српске Војводине која би на простору Срема, Бачке, Баната и Војне границе располагала самосталном политичком и управном организацијом. То је значило истицање захтева за новом, трећом Српском Војводином у Хабзбуршкој монархији, уколико би као претходне две прихватили Српску Војводину из 1848. и Војводство Србију која се одржала од 1849. до 1860. године. После одржавања Благовештенског сабора, оживеле су расправе о евентуалном обнављању Војводине и прихватању српских политичко-територијалних захтева. У овим полемикама се може препознати не само став према праву цара да самостално оснива поједине дистрикте већ и према надлежностима које се могу Војводини признати и простору на којем би се она могла конституисати. Хрватски сабор је заузео негативан став према српским захтевима, посебно у територијалном погледу[21], а Лајош Кошут је само у тзв. Уставном нацрту из Китахије (1851, 1859) допустио могућност стварања аутономних области у Угарској и у оквиру Војводине видео насеља, градове и делове Војводства Србије, али и Војне границе где су Срби чинили већину становништва. У овом контексту српско-

[17] Васин 2015: 31–32.
[18] *Ibid*. 54.
[19] *Ibid*. 54.
[20] Микавица 2011а, 51–58.
[21] И у питању Срема, иако су у овој жупанији Срби чинили већину, и у питању Војне границе у Бачкој, Банату и Срему.

хрватског сучељавања око територије на којој би се обновила Српска Војводина, постепено су јачале и несугласице на српској страни, све више добијајући димензије трајног несагласја у разумевању српских националних приоритета у Карловачкој митрополији, Војној граници, а нарочито у питању доминације на црквено-народним саборима, између световњака-либерала и клерикалних конзервативаца. И однос према идеји дуалног федерализма, односно федералног дуализма, као принципа за преуређење Монархије удаљавао је милетићевце и црквену јерархију. Тај принцип је подразумевао и – арондирање односно заокруживање угарских жупанија у Бачкој и Банату по националном критеријуму и у интересу већинског становништва у појединим жупанијама, а преовладао је у Милетићевој концепцији 1861, у исто време када су такво решење (март 1861) Гарашанину и Ристићу нудили Етвеш, Андраши и Подманицки. Оваква решења обухватала су и делове Војне границе и Шајкашки батаљон.[22] У сваком случају, мађарски политички представници нису начелно и наводно искључивали могућност арондације, али се тим путем није могло стићи до обнове Војводине – ни политички ни територијално. Етвеш је већ у априлу 1861. године говорио само о могућој арондацији срезова у Бачкој и Банату, а Антал Ченгери о евентуалном обједињавању српских крајева у Угарској у посебно – окружје. Милетић је веровао да би прихватање принципа дуалног федерализма олакшало решење политичко-територијалног питања између Мађара и Срба. Овакав приступ мађарска политичка јавност и мађарске државне институције практично су одбациле већ на самом почетку. Комисија Угарског сабора (1861) остала је на становишту да у Угарској постоји један политички народ и да би преуређење Угарске на федералном принципу водило губитку територијалног интегритета и политичког суверенитета мађарске државе. Милетић и његове присталице су покушали да ово питање обнове 1865. и 1866. године у Угарском и Хрватском сабору, али без успеха. Право сваког народа у Угарској на територијалну аутономију путем арондације жупанија у веће административне целине на основу националног принципа остало је за мађарску саборску већину неприхватљиво. Бачка је у сваком случају остала кључна саставница Милетићевих предлога, заснованих на одлукама Благовештенског сабора,[23]што се потврдило и у Бечкеречком програму Милетићеве Слободоумне странке (1869).[24] Национални састав Бачке жупаније објективно је ишао у прилог његовој политици арондације која се првенствено односила на Бачко-бодрошку и Торонталску (Банатску) жупанију, али томе на путу су стајали изборни закони и невелики број српских бирача.[25]

---

22 Микавица 2011в: 128.

23 Микавица 2006: 46.

24 У години која је претходила формалном оснивању Милетићеве странке, однос између Мађара и Срба у Новом Саду био је 36% наспрам 34% у корист Мађара.

25 Парламентарно деловање српских посланика ограничено је укупним бројем Срба у Угарској старијих од 20 година и њиховим друштвено-економским положајем из којег су произилазила одговарајућа политичка права. У Бачко-бодрошкој жупанији, на основу пописа из 1881, од 638.063 становника, православних је било 121.838; у Торонталској жупанији, од 530.988 становника, 251.144 били су православци; у Тамишкој жупанији, од 396.045 становника, православних је било 200.946, а у Сремској жупанији од 121.839, православних је било 61.951. С обзиром на укупан број Румуна у овим жупанијама (године 1881, било их је 469 у Бачко-бодрошкој жупанији, 78.102 у Торонталској жупанији, 148.928 у Тамишкој и 928 у Сремској жупанији), може се закључити да је у јужном делу Угарске живело у то време

Већ у првој тачки страначког програма Милетићевих народњака из 1869, која се заснивала на предлогу немађарских политичких представника из 1867. и 1868, унет је захтев који се односио на питање Српске Војводине. Српски заступници који је требало да на Угарском сабору бране принципе српског либерално-демократског национализма имали су пред собом задатак да мађарску владу „непрестано изазивају" да „или на основу закључења од године 1861. предлог учини, или нов конгрес сазове, да према поменутим околностима нов предлог сачини и поднесе". У другом делу програма поновљен је овај захтев навођењем оних државних фактора од којих се очекивала позитивна одлука: „Захтевати од престола, владе и сабора, да се закључења српског конгреса [Благовештенског сабора – Д. М.] од године 1861, било иницијативом сабора или српских заступника, у претрес узму" и на тај начин „да се колективне муниципије по народности, по мери географских, комуникацијских и административних обзира заокруже [...] да се обзир на народност узме и престројење виших судских и политичких власти [...] да се и на сабору [Угарском сабору – Д. М.] призна равноправност разних језика и да се горња кућа има с погледом на представништво разних народа у њој преустројити [...] да се призна ограничено уједињење сваког народа у Угарској за просветне цели, са правом аутономије у обзиру устројења, уређења и управе и са правом пореза на то; ово последње у сутицају са државном власти [...] да се признањем заставе и грба разних народа призна и спољашњи знак и значај сваке народности". Иако Српска Војводина као ни њени делови није изричито наглашена, па чак ни споменута као административна, нити као федерална јединица, из свега изнетог јасно се види на шта се овај предлог односио.

У практичном политичком деловању Милетића и његових истомишљеника, од укидања Војводства до преуређења Хабзбуршке монархије и формирања Странке, Бачка жупанија је представљала најбоље упориште у националнополитичком и

мало више од 400.000 Срба. Најчешће се у литератури наводи број од 420.000 Срба и узима се у обзир проценат 2,5% од укупног броја становника уже Угарске 80-их година XIX века (13.577.494, односно са Хрватском, Славонијом и Ердељом 15.642.082). Избори за Угарски сабор 1861, 1865, 1869. и 1872. спроведени су на основу Петог законског члана из 1848. По њему је право гласа обезбеђено за 6,7 % целокупног становништва Угарске. Овим законом, а посебно његовом допуном из 1874, омогућене су бројне неправилности приликом одржавања избора. Законом је прецизирано право појединца на избор, територијална подела изборних јединица, начин постављања бирачких спискова и у извесној мери начин и ток спровођења избора. По њему, право гласа имали су они који су навршили двадесету годину живота, поседују кућу или земљу у вредности од 300 форинти у већим местима, односно имају у својини четвртину урбаријалне сесије или неки други посед сличне вредности у мањим местима. Величина поседа потребна за право гласа разликовала се унеколико по регијама и жупанијама, у приближном размаку од 2,5 до 8 хектара. Право гласа имале су, поред поседника земље, и занатлије, предузимачи, трговци који су имали стални боравак и своју радњу односно радионицу. Занатлије су још уз радионицу морале имати барем једног помоћника. Бирачко право имали су и они који нису улазили у оквир поменутих категорија, уколико су могли исказати годишњи приход од 100 сребрних форинти на које плаћају порез. Грађани са дипломама, односно они који су припадали интелигенцији, као што су на пример професори, лекари, адвокати, инжењери, свештеници, стекли су право гласа, без обзира на имовину. Уз ове одредбе, право гласа односило се само на мушкарце. С обзиром на економску и социјалну структуру и посебно с обзиром на малобројност, српски народ није могао рачунати на већи број посланика у Угарском сабору, чији је укупан број у Доњем дому законски одређен на 377, а са Ердељом на 446 (Микавица 2007: 62, 173–174).

просветно-културном домену. У најзначајнијој културно-просветној установи пречанских Срба, новосадској Матици српској, постигли су велики утицај већ 1861. године, када је Милетић израдио нацрт Устава за ову установу[26], а превагу су остварили три године касније када је она пресељена у Нови Сад, а потпуну доминацију 1867. године.[27] Не чело Матичиног Књижевног одељења Милетић је биран четири пута, од 1864. до 1867, и већину у овом одељењу одржавале су његове присталице[28]. Убрзо после Милетићевог избора на положај градског начелника Новог Сада 1861. године, уследио је и његов долазак на чело Српске читаонице у оквиру које је, првенствено његовим и Ђорђевићевим залагањем, основан Одбор за Српско народно позориште и тако су осигуране претпоставке за деловање још једне установе од изузетног националног значаја.[29] Да је Нови Сад већ 1861. постао „тврђава за одбрану српске народности" потврђено је и одлуком градске скупштине којом се српски језик уводи као службени језик.[30] На изборима за Угарски сабор од 1861. до 1869. године српски гласачи у Бачкој жупанији су потврдили да Милетић и његове присталице заговарају политику коју искрено и већински подржавају пречански Срби.[31] Оснивањем Уједињене омладине српске у Новом Саду (1866) стекле су се претпоставке за организовано политичко деловање које је превазилазило оквире политичко-територијалне борбе Срба у држави Хабзбурга. На Угарском сабору после 1869. милетићевци су настојали да превазиђу тешкоће у очувању националног идентитета које су најављене у претходној години, усвајањем закона који су се односили на правно-политички статус немађарских народа и српску црквено-просветну аутономију. У овим настојањима веома важно је било успоставити добре односе са српском црквеном јерархијом, али већих и значајнијих помака у овом правцу није било. Милетић се према представницима Српске Цркве у Монархији односио различито, односно првенствено у зависности од тога колико су они били на страни његове политике. Иако је под Српском Православном Црквом подразумевао јединство клера, јерархије и народа,[32] без много обзира и устезања критиковао је врх српског свештенства, пребацивао му недостатак родољубља, опортунизам, самољубље и властољубље. Чак је и покојног патријарха Рајачића Милетић прекоревао да је у великој мери био тврдокоран и склон мишљењу да не сме ником другом препустити оно што има, пуну контролу над духовним и политичким животом пречанских Срба. Самуила Маширевића оптуживао је (јул 1869) да је „најпонизнији раб спољашњи јавни и тајни непријатеља народа српског", да је поборник Шмерлинговог централистичког система и присталица Раухове политике, да је прихватио да се назива грчко-источним а не српским патријархом, да је у свим приликама иступао против „рођених синова народа српског", да је без основа

[26] До тада је важио Устав написан још 1826. године.
[27] Милисавац 1986: 887–909; Бешлин 2005: 524; Микавица 2011б: 314.
[28] Јован Ђорђевић, Јован Андрејевић Јолес, Ђорђе Натошевић, Ђура Вукичевић, Глигорије Гига Гершић, Антоније Хаџић, Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Ђура Даничић.
[29] Микавица 2011б: 314.
[30] Ковачевић 2008: 41.
[31] Петровић 1968: 5.
[32] Милетић 1999б: 401.

оптуживао народњаке да су на страни неправославља и прекоревао га је како је сопствени интерес поистовећивао са „црквом Христовом и њеним установама".[33] Владику Кенгелца прекоревао је нарочито стога што је хтео „да владике фундирамо народним неприкосновеним фондом, тј. да се они осигурају, било не било народа, а свештеници да се са општинама погађају тј. гложе, а Народном сабору да остане право разрезивати порез на народ, па и ту клир, са јерархијом на челу да има половину гласова, тј. претегу да се и тај порез определи на оно што клир, тј. јерархија хоће; јер зачудо владика Кенгелац кад говори о клиру, он каже јерархија, јамачно не зато што као владика не би знао, да је јерархија друго, а клир друго, јер би то наопако било, него што држи, да клир мора онамо, куд јерархија, како старешинство клира, тј. епископство хоће".[34] Архимандрита Анђелића осуђивао је (1872) да стално, још од 1864. године, „плете замке нашем народном сабору" и да „он и небо и земљу покреће да обори толикогодишњу муку народа, да у клици угуши бачено семе боље будућности народа нашег". Њега је и касније осуђивао најмање бираним речима, називао га „злогласним гргетешким архимандитом"[35], „демоном који поткопава народну будућност", сматрао га је изразито частољубивим и властољубивим[36], писао како је Анђелићу стало једино до привилегија и манастирских добара[37], карактерисао га као нечасног и „бесавесног калуђера"[38], оптуживао га да је крив за „провалију" која стоји између њега и српског народа. „Тешко да игде данас има човека", писао је Милетић почетком 1873, „који је свом народу толико зла учинио, у нашем пак никад досад није било ниједнога, а Анђелић је потиснуо дела Вука Бранковића у запећак, да своја стави на прво место у нашој историји. Народ наш колико у својој цркви и школи остане у назатку због данашњи неприлика, колико патње претрпи због прогањања, то све има захвалити јединоме Анђелићу, том српском архимандриту који је погазио образ и поштење, начинио се простим измећаром, слугом државне власти, који нема ни толико родољубља да школе заклони од прогонства, ни толико јавног морала, да се сме уватити за закон. Тако је, кад ко прода своје тело господару, који боље плаћа, а душу ђаволу!"[39] Посебно је Анђелића осуђивао због његовог несупротстављања увођењу мађарског језика у све основне и у српске вероисповедне школе (1879) и због, већ поменутог, толерисања унијатских активности бискупа Штросмајера које су се односиле на позивање православних да дођу у Рим и поклоне се римском папи Лаву XIII.[40] Никанора Грујића оштро је нападао онда када је сазнао да ће он бити наименован за администратора Карловачке митрополије, сматрајући смењеног

[33] Милетић 1999в: 212, 216. Само је у једном сегменту одао признање Маширевићу, после његове смрти: „И ми ћемо на његовом гробу да споменемо двоје, што му похвалити можемо, а то је, да је он од архијереја први у одбору и на Сабору год. 1864–1865. на то пристао, да општине парохе бирају, и да се председник у општинама бира – две замашне чињенице у народном животу" (Милетић 1999в: 380).

[34] Милетић 1999г: 169.

[35] Милетић 2002: 27. Герман Анђелић је био од 1864. архимандрит у Гргетегу; за епископа бачког изабран је 1869, а посвећен је тек 1874. године.

[36] Милетић 1999г: 410.

[37] *Ibid*. 628.

[38] *Ibid*. 633.

[39] Милетић 2002: 35.

[40] *Ibid*. 871–874.

„честитог владику Стојковића" као боље решење за ову важну функцију[41] и верујући да ће преко „слабог, недостојног и неспособног"[42] Грујића мађарска влада покушати да онемогући морални и материјални напредак српског народа. „Грујић је по свој прилици добио налог да спрема духове за владине намере", писао је Милетић у *Застави*.[43] Пребацивао му је, после посете мађарском председнику владе Мелхиору Лоњаију, због наводне попустљивости и додворништва према власти и то је доводио у везу са Грујићевим очекивањима да заузме српску патријаршијску столицу. „Верујемо да таки митрополит и патријарх", писао је Милетић, „треба нарочито онима, којима су наше школе, наше гимназије, наше препарандије, уопште наши просветни и народно заводи трн у оку, јер су данас још већи бедем против помађарења, него што су у друга времена друге установе биле – али народ српски не треба таке митрополите и патријархе".[44] У равни ове и овакве мисли, Милетић је српске црквене великодостојнике оптуживао да су мађарској влади пуко упориште, односно „бусија, грм, иза кога она на интерес, на развитак народа српског циља", и да се она без резерви даје за такве сврхе мађарских властодржаца употребити.[45] Избор Прокопија Ивачковића, „епископа из иноплемене" јерархије, за митрополита-патријарха није одобравао, пре свега због начина како је изведен.

Платон Атанацковић[46] се у овој „Милетићевој епохи" одржао као бачки епископ који је на српском Илинданском црквено-народном сабору[47] био кандидат за новог патријарха од стране Милетићеве, Народне странке насупрот вољи Антона Шмерлинга као државног министра и царског комесара, као и генерала Јосипа Филиповића, који су на том месту од почетка видели Самуила Маширевића.[48] Платону Атанацковићу је од присталица Народне странке који су на шеширима носили одштампану „народну лозинку" – *Најпре црква и школа па онда митрополит-патријарх* приређена, уочи избора, бакљада у Сремским Карловцима због које је уследила и интервенција органа власти.[49] Милетићевци нису успели у својим намерама и владика Платон је добио само 5 гласова насупрот Маширевићу који је добио 49.[50] Трећег дана гласања су сви посланици дали глас Маширевићу како би био

[41] „За Стојковића ако рекнемо да је понео собом и љубав и поштовање целог народа нашег, полазећи из средине његове, мислимо да ћемо само истину казати", писао је Милетић. (*Сабрани списи*, књ. 2/3, 683). Веома лепо је Милетић писао и о владики горњокарловачке дијецезе Лукијану Николајевићу, који је придобио симпатије Милетићевих либерала онда када је потписао њихов телеграм цару, усмерен против Молинаријевих захтевања у области српске аутономије: „Његов живот беше оличена благост, жива доброта, поштењу тешко да ће се приговора моћи наћи, ма колико га тражили, правдољубље беше му једна од најглавнијих карактерних црта" (Милетић 1999г: 706; Грујић 1907: 151–152).

[42] Милетић 1999г: 830.

[43] Милетић 1999г: 682; Грујић 1907: 145–149.

[44] Милетић 1999г: 823; Милетић 2002: 172.

[45] Милетић 1999г: 167–168, 409.

[46] Рођен је у Сомбору, 10. јула 1788, а умро је у Новом Саду, 21. априла 1867. године.

[47] Он је и овај пут имао сталешки односно феудални карактер и на њему је било по 25 посланика из сваког, црквеног, војног и грађанског сталежа. Илиндански сабор је отворен 4. августа 1864. године.

[48] Петровић 1968: 224.

[49] *Ibid*.

[50] За владику Платона гласали су прота Ђорђе Бранковић, Јован Хаџић, Исидор Коларовић, Антоније Коњовић и Никола Војновић.

изабран једногласно. Једини изузетак био је Светозар Милетић; он није пришао већини и није гласао ни за једног кандидата. Наиме, на овом сабору Милетић је тражио да се расправе најпре школска и црквена питања и да се тек потом приступи избору за патријарха. Супротставио се притом и мишљењу црквене јерархије да о црквеним и школским питањима најпре расправља Синод, а сагласје није постигнуто ни у ставу да ли се Синод може уопште држати без црквеног поглавара. Милетић је тражио да се црквено-народна питања третирају као „ствари чисто народне" и у одбрани свог гледишта наилазио је на оштро противљење и царског комесара Филиповића и српске јерархије. На то се он није много обазирао: „Наши су архијереји толико пута народ наш обмањивали, ствари народне хотимицие заустављали и одуговлачили, да се збиља многи бојати морају да ће и наш новоизабрани поглавар црквени, докопавши се једном митрополитског престола, овако исто поступати као и његови многи предшественици". У овом и оваквом ставу оправдано се видео атак и на политику бечке владе и на позиције српске црквене јерархије, па је комесар Филиповић био приморан да окупљене Србе позива на „стари српски карактер и лојалност".[51] Тек после Филиповићевог звецкања сабљом и јавног, писменог и појединачног гласања, Маширевић је изабран за патријарха, без Милетићевог гласања и уз одлуку бечке владе да прописе о изборном реду и устројству Сабора октроише на следећем Црквено-народном сабору (1865). Упркос неуспешном залагању милетићеваца („присталица угарске уставне странке", како их је називао Филиповић у својим извештајима), Платон Атанацковић је остао Милетићев присталица и у наредним годинама. Да је помагао Милетићев *Српски дневник* потврђује и чињеница да је издвајао финансијска средства за овај лист.[52] На расправном Сабору (1865) владика Платон није учествовао и као свог заменика предложио је владику будимског Арсенија Стојковића.[53] То је врло добро било познато и аустријским органима власти. У једној од анонимних промеморија српских војвођанских политичара конзервативне оријентације, блиских Ђорђу Стратимировићу, од 1. октобра 1866. године, Платон Атанацковић је издвојен као најзаслужнији за деловање Милетићеве странке и, између осталог, истиче се да је „Главна околност [која је довела до формирања Милетићеве странке – Д. М.] била отворена протекција коју је бачки епископ Платон Атанацковић пружао др Милетићу и његовим присталицама, као и њиховим политичким доктринама. Његовим посредовањем и уз његову новчану помоћ, која још и данас траје, ови су људи дошли у посед једног политичког органа, *Српскоī дневника.* Делатност, став и утицај овог листа вероватно су познати ц. к. влади. Под фирмом да наступају у прилог конституционализма и у корист реинтеграције мађарског устава, овај лист је, у суштини, пропагирао мржњу против Аустрије и настојао да поткопа сваки постојећи ауторитет. На перфидан, али врло спретан начин, од народа су дискредитовани високо свештенство, све политичке личности које су имале извесно име и које су биле познате по свом конзервативном схватању; првенствено су сејали неповерење и мржњу против Аустрије на све могуће начине. И

[51] Кириловић 1937: 24.
[52] Петровић 1968: 231.
[53] Васин 2015: 123.

поред тога нису спочетка могли да напредују код Срба. Пријатељство са Мађарима изгледало је масама, код којих је сећање на грађански рат још било свеже, и сувише неприродно да би им годило. Старија интелигенција, која је учествовала у покрету од 1848. и 1849. год. није могла ни у ком случају да прихвати ову нову политику а да се не одрекне своје прошлости".[54] Платон Атанацковић је апострофиран као битан чинилац и у случају деловања милетићеваца у Матици српској – у којој је биран захваљујући Милетићу и за председника,[55] учитељским школама и Народном позоришту. Његова улога је истакнута и у пресељењу Матице српске у Нови Сад, „где је била даље од владине контроле и где је под протекторатом његовог преосвештенства, могла лакше доспети у руке др Милетића и његових присталица". Није незапажена остала ни Платонова помоћ ревизији Матичиног статута коју је Милетићева партија тражила јер се овим путем обезбеђивало располагање великим бројем задужбина, књижевним наградама, Текелијанумом у Пешти и осигуравао политички утицај на тамошњу омладину. Конзервативци око Стратимировића предлагали су пензионисање Платона Атанацковића као „старог и болесног" (1866) и постављање, уместо њега, администратора у Бачкој епархији који би био потпуно лојалан Аустрији и према њој „пријатељски расположен", а сличне мере су предлагане и у погледу Матице српске, Новосадске гимназије и Српског народног позоришта.[56] Може се претпоставити да су и овакви дописи утицали на одлуку бечке владе да после Платонове смрти (1867), место владике бачког остане упражњено – у наредне две године.

Укупно узевши, владика Платон Атанацковић и Светозар Милетић су идеолошки и политички одлично сарађивали у интересу српске националне политике у Хабзбуршкој монархији. Позивали су се на царске привилегије кад год је било неопходно бранити идеју Српске Војводине као политичко-територијалне аутономије за пречанске Србе, али су заједнички деловали и у свим културно-просветним и научно-образовним институцијама и установама, настојећи да сачувају политичке претпоставке за сарадњу са мађарским државницима у контексту спровођења рационалне и прагматичне српске полититичке доктрине, нарочито у годинама које су претходиле увођењу дуализма у држави Хабзбурга.

Библиографија:

Извори:

Кириловић, Д. *Српски народни сабори: списи бечке Државне архиве*, књ. 1, 1861–1875, Нови Сад: Историско друштво, 1937.

Микавица, Д. Гавриловић, В. Васин, Г. *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.

Милетић, С. *Сабрани списи,* књ. 1, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999а.

Милетић, С. *Сабрани списи*, књ. 2/1, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999б.

[54] Петровић 1968: 331.

[55] Јован Хаџић је тад биран за потпредседника.

[56] Petrović 1968: 334.

Милетић, С. *Сабрани списи,* књ. 2/2, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999в.
Милетић, С. *Сабрани списи,* књ. 2/3, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999г.
Милетић, С. *Сабрани списи,* књ. 3, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
Петровић, Н. (прир.) *Светозар Милетић и Народна странка: грађа 1860–1885, књ. 1, 1860–1869*, Сремски Карловци: Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968.

Библиографија:

Атанацковић, П. *Аналѵтіка писма њѣговымъ блаженствомъ господиномъ патріархомъ Іосифомъ Раячичьемъ*, Беч: у Књигопечатњи Єрменскога Монастыра, 1850
Атанацковић, П. *Дієталне бесѣде Платона Аѳанацковића,* Београд: У Княжеско-Србской Књигопечатњи, 1845.
Бешлин, Б. *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2005.
Васин, Г. *Сабори раскола: српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд: Службени гласник, 2015.
Гавриловић, В. *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, Нови Сад: Платонеум, 2005.
Грујић, Н. *Автобиографија*, Сремски Карловци: Богословски гласник, 1907.
Ковачевић, Д. М. *Светозар Милетић: живот и политика (1826–1901),* Београд: Завод за уџбенике, 2008.
Крестић, В. Љушић, Р. *Програми и статути српских политичких странака до 1918,* Београд: Књижевне новине, 1991.
Микавица, Д. „Бачка у Милетићевој политичкој идеологији 1860–1869“, у: М. Матицки, В. Јовић (ур.), *Бачка кроз векове*, Београд: Вукова задужбина, 2014, 107–115.
Микавица, Д. „Благовештенски сабор и Светозар Милетић 1861“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 36, 2, 2011а, 51–58.
Микавица, Д. „Милетићевци на путу формирања Странке“, *Истраживања*, 22, 2011б, 309–324.
Микавица, Д. *Михаило Полит Десанчић вођа српских либерала у Аустроугарској,* Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.
Микавица, Д. *Политичка идеологија Светозара Милетића,* Нови Сад: Stylos, 2006.
Микавица, Д. *Светозар Милетић*, Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016.
Микавица, Д. *Српска Војводина од Аутономије до Присаједињења 1683–1918*, Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2018.
Микавица, Д. *Српско питање на Угарском сабору 1690–1918,* Нови Сад: Филозофски факултет, 2011в.
Милисавац, Ж. *Историја Матице српске 1826–1864*, Део 1, Нови Сад: Матица српска, 1986.
Попов, Ч. „Српски национални програм Светозара Милетића“, у: М. Марковић, Д. Симеуновић (ур.), *Актуелност мисли Светозара Милетића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 33–45.
Радонић, Ј. Костић, М. *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд: Научна књига, 1954.
Рокаи, П. Ђере, З. Пал, Т. Касаш, А. *Историја Мађара*, Београд: Clio, 2002.

Mikavica, D. „Granice Vojvodine 1848–1868“, u: M. Gardaš, J. Vrbošić, I. Balta (ur.), *Pravne i povijesne odrednice granica srednje i jugoistočne Europe*, Osijek: Pravni fakultet, Filozofski fakultet, 2011, 87–94.

DEJAN MIKAVICA
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE BISHOP OF BAČKA PLATON ATANACKOVIĆ AND SERBIAN VOJVODINA IN POLITICS OF SVETOZAR MILETIĆ AND ECCLESIASTICAL HIERARCHY (Similarities and differences in understanding the national questions by non-Serbia-Proper Serbs)

Summary

From the end of the 18th century and in the first part of the 19th century Serbian ecclesiastical and worldly elite of non-Serbia-Proper Serbs intensively tried to make national politics in contrast to institutional assimilation over Serbs which was carried out and which assumed neglecting every expression of collective rights, repressing the idea of Serbian Vojvodina like a nation-building doctrine and achieving recognition of only one political nation in the area of Hungary. Aspiring to preserving national identity, equality of a language and writing system, and the freedom of denomination as well, non-Serbia-Proper Serbs wanted to make, in the best way, greater national political unity and to remove numerous differences which were presented in ideological attitudes among certain respectable and influential leaders who represented Serbs on the Hungarian, Croatian, Dalmatian and Ecclesiastical-Worldly Assembly. After the end of the work of Annunciation-Assembly (1861), disagreement and internecine opposing ideas became prominent even more, archpriests and bishops did not show readiness to give way to Miletić's liberals and only some of them, like Platon Atanacković, the bishop of Bačka, could make increasing envy more bearable and less damaging for general interests of Serbs in Hapsburg Monarchy. The bishop of Bačka, Platon, and Miletić, as the leader of Serbian liberal-democratic politics, found themselves in one historically crucial moment on the same side, not differing at all in the acknowledgement of national-political aims of Serbs in Hapsburg Monarchy, especially as far as the priority-tasks of Ecclesiastical-Worldly Assembly were concerned.

Keywords: non-Serbia-Proper Serbs, ecclesiastical hierarchy, Svetozar Miletić, Serbian Vojvodina, Ecclesiastical-Worldly Assembly, Platon Atanacković, Hungary.

ГОРДАНА ПЕТКОВИЋ
Музеј града Новог Сада
gordana.petkovich@gmail.com

МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ
Епархија бачка
miroslav.dj.nikolic@gmail.com

УДК: *77.033(497.113 Нови Сад)*

АРХИТЕКТА ВЛАДИМИР НИКОЛИЋ И ВЛАДИЧАНСКИ ДВОР У НОВОМ САДУ

Сажетак: Архитекта Владимир Николић један је од најзначајнијих пројектаната у Карловачкој митрополији с краја XIX и у првој деценији XX века. Величанствена здања изведена према његовим пројектима и данас красе центар Сремских Карловаца, Сомбора, Бечеја, Сремске Митровице, али и Новог Сада, где се налазе зграде Гимназије и Владичанског двора. Карловачки Патријаршијски двор, подигнут према Николићевом нацрту за време патријарха Георгија Бранковића, сматра се најрепрезентативнијом грађевином у Војводини. Стваралачки опус архитекте Николића изучаван је у претходним деценијама и није непознат. Наша је намера да укратко представимо његов живот и делатност, указујући на мање познате детаље, са посебним акцентом на процес израде пројекта и градње новосадског Владичанског двора, у време епископа бачког Митрофана Шевића, колико се у ранијим деценијама мењао, као и живот у њему, документујући их грађом сачуваном у Архиву Епархије бачке.

Кључне речи: Владимир Николић, архитекта, Владичански двор, Митрофан Шевић, Нови Сад, Георгије Бранковић, пројекат.

1. Школовање и рад

Владимир Николић је потекао из угледне сенћанске породице. Његови преци, прадеда Гриша и деда Мојсило, били су трговци.[1] Мојсилов син Андреја, отац Владимиров, рођен је 1826. године у Сенти. Гимназију је учио у Врбасу, Сремским Карловцима и Сегедину. По завршетку студија права постављен је за бележника у Сенти, потом је био председник сирочадског стола, сенатор и адвокат. Андреја се 1856. године оженио Катарином Форовић из чувене новосадске породице.[2]

---

[1] Гриша Николић је имао тројицу синова: Мојсила, Ђуру и Аркадија. Мојсило је био ожењен Сенћанком Јеленом Брановачки, са којом је имао кћерку, удату за свештеника Трифуна Влашића из Сенте, и сина Андреју. Рођена сестра Мојсилове супруге Јелене била је Ирина Брановачки, удата за Исака Бранковића, учитеља, касније ђакона и пароха у Бији. Иринин и Исаков унук био је Ђорђе Бранковић, потоњи патријарх Георгије. Податке о прецима архитекте забележила је историчарка уметности Донка Станчић, захваљујући његовом сину Влајку Николићу. Станчић 1999: 10.

[2] Катарина Форовић је рођена 1836. од оца Георгија и мајке Марте, пореклом из породице Поповић – Пеција. Станчић 1999: 11. Читуља породице Форовић чува се у архиви Српске православне Црквене

Добили су петоро деце, али су у животу остали само Владимир и Милана.[3]

Владимир Николић је рођен 13. јуна 1857. године у Сенти. Крстио га је Георгије Бранковић, рођак по женској линији, тада капелан у цркви Светог Арханђела Михаила и потоњи патријарх српски.[4]

Основну школу завршио је у родном месту, а гимназију је учио у Панчеву и Марибору. Високу техничку школу у Минхену уписао је школске 1879/1880. године, међутим, убрзо је прешао на Политехничку школу у Бечу. Ова промена вероватно је проузрокована смрћу његовог оца (1879). У Бечу су му се придружиле мајка Катарина и сестра Милана.

Године 1883. Владимир Николић је, као апсолвент, дошао у Београд и запослио се у Министарству грађевина. У Краљевини Србији је провео девет година, али је овај период његовог живота готово непознат. Једино што се поуздано зна јесте да је урадио пројекат гимназијске зграде у Лесковцу (1894).[5] Орден Таковског крста петог реда, којим га је 1889. године одликовао краљ Милан I Обреновић, указује на чињеницу да је Николићев рад био од значаја за Краљевину Србију. Две године касније Николић је, Указом краљевских намесника, који су владали у име малолетног краља Александра I Обреновића, унапређен у контрактуарног инжењера пете класе Архитектонског одељења Министарства грађевина (1891).[6] У периоду када је боравио и радио у Београду архитекта Николић је био активан у Удружењу српских инжењера.

Година 1892. представља прекретницу у његовом раду. На позив патријарха Герогија Бранковића урадио је пројекат новог Патријаршијског двора у Сремским Карловцима. Пројекат је завршен у марту, а већ у јуну 1892. године постављени су темељи новој згарди и започета је њена градња. Током тог пролећа архитекта Николић се и преселио у Карловце.

Изградња Патријаршијског двора трајала је две године, а трошкови су износили око 225.000 форинти.[7] Још толико времена требало је за његово унутрашње уређење и декорацију, што је било у складу са спољашњом импозантношћу грађевине, као и за њену електрификацију и уређење парка. Репрезентативност патријархове резиденције огледала се у раскошним стубовима и степеништима, осликаним таваницама, свечаној сали, у којој је доминирао патријаршијски трон са бистама митрополита Стефана Стратимировића и патријарха Георгија Бранковића, које је урадио вајар Ђорђе Јовановић. Ентеријер је употпуњавао првокласни намештај, беле каљеве пећи на којима је у рељефу изведен патријаршијски грб и бројна уметничка дела. Међу њима, свакако, највећу уметничку вредност имала је „Сеоба Срба“, дело

општине новосадске.

3 Милана Николић је рођена 20. марта 1866. у Сенти, а умрла је 9. априла 1937. у Београду. Сахрањена је у породичној капели, посвећеној Светој Катарини, на Чератском гробљу у Сремским Карловцима.

4 Извод из књиге крштених православне источне српске цркве храма Светог Архангела Михаила, издат 10. маја 1944. у Сенти (издао јереј Милош Смољановић, парох), Музеј града Новог Сада, МГНС, ЗЗСК, И-5227.

5 Зграда лесковачке гимназије уништена је у Другом светском рату током савезничког бомбардовања (1944).

6 Указ краљевских намесника о унапређењу В. Николића за инжењера пете класе у Министарству грађевина, Београд, 1. мај 1891, МГНС, ЗЗСК, И-5229.

7 Детаљније о изградњи Патријаршијског двора, као и свих зграда које је пројектовао архитекта Николић видети у: Станчић 1999.

огромних димензија, у величини једног зида, рад сликара Паје Јовановића, урађен по поруџбини патријарха Георгија Бранковића.[8] Дворска капела посвећена је Светом Димитрију, а осликао ју је чувени српски сликар Урош Предић. Патријаршијски двор је потпуно довршен и уређен у јесен 1896. године, када је обављено његово освећење. Ово здање сматра се најрепрезентативнијим на простору Војводине, а сасвим сигурно је најзначајнији Николићев пројекат.

После изградње Патријаршијског двора, архитекта Владимир Николић је, у Сремским Карловцима, био ангажован на изради пројекта куће породице Ћирић (1894), затим пројеката зграде Богословског семинара (1900–1901), Народно-црквених фондова (1902), Стефанеума (1903), Свештеничког конвикта (1904), Основне школе (1912–1914), као и на пројектима за обнову Горње цркве (1903) и Саборне цркве (1907–1909).[9]

Највише пројеката архитекта Владимир Николић урадио је за Сремске Карловце, али је његово архитектонско наслеђе расуто по читавој Војводини и шире. У Новом Саду је, према његовим нацртима, подигнуто неколико значајних објеката. Зграда Дунђерсковог позоришта изграђена је 1895. године, за потребе Српског народног позоришта, захваљујући средствима велепоседника и добротвора Лазара Дунђерског. Налазила се у дворишту хотела „Јелисавета“ (данас хотел „Војводина“) и могла је да прими око 600 гледалаца. Изгорела је у великом пожару 1928. године.

Зграда Српске православне велике гимназије у Новом Саду (данас Гимназија „Јован Јовановић Змај“), подигнута је захваљујући њеном великом добротвору, барону Милошу Бајићу, који је за њену градњу издвојио 100.000 форинти. Она је грађена током 1899. и 1900. године.[10] Међутим, током градње догодила се несрећа – погинула су два радника, а један је повређен – што је изазвало бројне полемике. Архитекта Николић је успео да докаже да је „градња немарно обављена“ и да је „ради уштеде и личне материјалне користи оних који су код себе држали новац, купован јефтин, неквалитетан материјал“.[11]

Здање Владичанског двора изграђено је током 1900–1901. године у време владике бачког Митрофана Шевића.[12] И поред непријатности са којима се архитекта Николић сусрео још пре почетка градње, Епископски двор је завршен и усељен током јесени 1901. године.[13]

Од значајнијих пројеката архитекте Владимира Николића, свакако, требало би истаћи Владичански двор у Будиму (1896), хотел „Гранд“ (1896) у Вуковару,[14]

---

8 Данас се ово уметничко дело чува у згради Српске патријаршије у Београду.

9 О обнови Горње и Саборне цркве детаљније у: Станчић 1999: 182–185 и 205–214; Матић 2003: 39–40 и 88–91.

10 Представка Патроната Српске православне велике гимназије у Новом Саду о проширењу и дозиђивању дотадашњег простора, коју је потписао патријарх Георгије Бранковић, поднета је Сабору још септембра 1892. *Српски Сион*, бр. 49, 15. новембар 1892; *Споменица о стогодишњици Српске православне велике гимназије у Новом Саду* 1910: 34–35.

11 Станчић 1999: 118–119. Детаљније о овој афери видети и у брошурама: Николић 1900а; Николић 1900б; Николић 1900в.

12 Детаљније у: Станчић 2005: 239–244.

13 Освећење нове зграде Двора обавио је ковиљски протосинђел Георгије Видицки. *Браник*, Нови Сад, 20. октобар / 2. новембар 1901.

14 Хотел „Гранд“ је био у власништву породице Пауновић, у којој је била удата бароница Марта Рајачић.

Препарандију (1895)[15] и Кронићеву палату (1907) у Сомбору, у Сремској Митровици Српски дом (1893–1894), а у Бечеју палату задужбине баронице Јовић (1904).

Слика 1. Архитекта Владимир Николић
(Музеј града Новог Сада)

2. Приватни живот

Владимир Николић се, после школовања у Панчеву, Марибору, Минхену и Бечу, као и деветогодишњег боравка у Београду, настанио у Сремским Карловцима. Живео

[15] Зграду Препарандије (Учитељске школе) подигао је и опремио о свом трошку патријарх Георгије Бранковић. *Српски Сион*, бр. 45, 12. новембар 1895.

је заједно са мајком и сестром у кући на главном тргу, на углу, преко пута које је касније изграђена зграда Народно-црквених фондова. Кућу је изнајмљивао од Старатељства гимназијских фондова.[16] У њој је, поред поред простора за становање, био смештен и Николићев атеље.

Владимир Николић је био човек разноврсних интересовања. У дворишту је имао коњушницу у којој је неговао своје љубимце – коње „арабере", као и просторију за парадне кочије, којима је често волео да се вози. У Сенти је поседовао велико имање, наследио је од оца више од сто јутара земље коју је давао у аренду. Међутим, наставио је да купује земљу, тако да је његов посед имао укупно 200 јутара и салаш. Нову породичну кућу у Сенти, према сопственом пројекту, сазидао је током 1896–1897. године. У Карловцима је имао воћњак и виноград, купљен августа 1897. године, који су се налазили на путу за Стражилово. Пошто је карловачки посед био на одличном месту, са изузетним погледом на Стражилово, Карловце и Дунав, на имању је изградио вилу „Катариновац" и назвао је по својој мајци.[17]

Сачувана бележница, уредно вођена годинама, сведочи о радовима у винограду и воћњаку, новчаним издацима, као и о количини произведеног вина.[18] Његова годишња производња кретала се између 2.000 и 6.000 литара вина – ризлинга, „мускателера", црне и беле скадарке – које је чувао у подруму испод куће и у лагуму који се налазио у Доњем крају, а затим и у подруму зграде Народно-црквених фондова, односно преко пута куће у којој је становао. У појединим годинама, од 1904. до 1907, бележио је и количине вина које је куповао (у просеку 1.000 литара годишње) – сланкаменку, ружицу, црно, траминер. Тако је, на пример, на крају 1905. године у подруму имао укупно 10.582 литра вина (новог 7.110 и из претходних година 3.472).

Био је страствени ловац, један од оснивача и председник карловачког Ловачког друштва.

Архитекта Владимир Николић је као личност био врло занимљив и интригантан. У послу је био веома успешан, материјално обезбеђен, са аристократским манирима, моћан и угледан грађанин.[19] Његови пријатељи били су епископ будимски и потоњи патријарх Лукијан Богдановић и његов брат, лекар Милош Богдановић, старешине фрушкогорских манастира и други угледни људи који су му били гости у време одржавања Народно-црквених сабора. Посебно место међу Николићевим пријатељима заузимали су сликар Урош Предић и карловачки адвокат Јован Симеоновић Чокић.

Занимљиво је да је Николић био неожењен. Живео је дуго са мајком Катарином, која је умрла 1902. године, и сестром Миланом, која се удала 1906. године за др

---

16 Кућу у којој је живео Николић (данас Трг Бранка Радичевића 15) изградио је изградио је 1772. трговац и карловачки градоначелник Јефтимије Матић, а затим ју је откупио Никола Васиљковић и тестаментом оставио Карловачкој гимназији. Васић 1978: 163. Уговор о изнајмљивању куће, из 1904, чува се у МГНС, ЗЗСК, И-5272.

17 Вила „Катариновац" срушена је после Другог светског рата. Станчић 1999: 25.

18 Бележница о винограду, 1897–1910, МГНС, ЗЗСК, И-5271.

19 О богатству и моћи породице Николић и данас сведоче бројни детаљи – уметничка дела чувених српских сликара, намештај, венецијанска огледала, сребрни есцајзи и тацне са монограмима, раскошне чаше за вино, порцеланско посуђе, звонце за послугу, као и старе фотографије.

Светислава Симоновића и преселила у Београд.[20] Архитекта је наставио да живи сâм у Карловцима, где је, 1916. године, добио сина Влајка са својом домаћицом Францишком Јаноши. Николић је пред смрт законски усвојио сина и дао му своје презиме.

Само неколико година по завршетку рата, после дужег боловања, Владимир Николић је 5. марта 1922. умро од рака.[21] На сахрани је чинодејствовао епископ бачки Иринеј, уз асистенцију многобројног свештенства из Карловаца и околине. Од покојника се опростио у Саборној цркви епископ Максимилијан Хајдин, викар Архидијецезе сремскокарловачке, а на гробљу прота Јован Јеремић и професор Панајот Миодраговић. Архитекта Владимир Николић сахрањен је 6. марта 1922. године у породичној капели Свете Катарине на Чератском гробљу, коју је сâм и пројектовао.[22]

3. Стари Епископски двор у Новом Саду

Најстарији помен наше Епархије датира са почетка XVI столећа, када је епископска катедра била у Сегедину. Услед историјских прилика, насталих после Велике сеобе Срба, почетком XVIII столећа дошло је до пресељења дотадашњег седишта митрополита сегединских и бачких области у манастир Бођане. У то доба је подигнута прва српска богомоља у Петроварадинском шанцу (Рацкој вароши, потоњем Новом Саду) – црква од дрвета, посвећена Светом великомученику Георгију – и тада је епископ Христифор Димитријевић (1710–1712), управо у ову варош, пренео епископску катедру.

Први епископски двор подигнут је 1741. године, благовољењем и трудом владике Висариона Павловића,[23] уз тек завршену Саборну цркву. Епископ Висарион је чинио важне кораке за развитак црквено-народног живота, а између осталог се постарао и за изградњу одговорајуће резиденције за потребе столовања епископа бачких. Нажалост, овај двор је страдао у бомбардовању Новог Сада, 12. јуна 1849. године, извршеном од стране мађарске револуционарне војске. Алмашка и Саборна црква тада су биле знатно оштећене, док је Владичански двор, са богатом библиотеком и драгоценом архивом, изгорео до темеља. То је разлог зашто писана докумената из периода пре Револуције 1848/49. године нису сачувана.

Први двор бачких епископа налазио се на истом месту на којем се налази и данашњи – на крају некадашње Главне улице, коју данас називамо Змај-Јовином. У њему је резидирао заслужни епископ Висарион Павловић (1731–1755), оснивач

[20] Др Светислав Симоновић је био лекар краља Петра I Карађорђевића.

[21] Парта објављена поводом смрти Владимира Николића чува се у МГНС, ЗЗСК, И-5276.

[22] Породичну капелу, посвећену Светој Катарини, архитекта Николић је пројектовао 1903, после смрти своје мајке. У њој су сахрањени његов отац Андреја, мајка Катарина, сестра Милана и зет др Светислав Симоновић, као и архитектин син Влајко Николић.

[23] Висарион Павловић (Сентандреја, око 1670 – Сремски Карловци, 1756) био је епископ бачки у периоду 1731. до 1756. Замонашио се манастиру Крушедолу (1705), потом је боравио у манстиру Хиландару на Светој Гори и у Пећкој патријаршији. Архимандрит манастира Крушедола постао је 1730, а већ следеће године изабран је за епископа бачког и на том месту остао до своје смрти. Одмах је започео рад на просветном пољу, отворивши у Новом Саду Латинско-словенску школу (1731), која је била у рангу ниже реалне гимназије. Десет година касније саградио је Владичански двор.

Латинске школе (1731), као и прве градске болнице (1741), подигнуте покрај Николајевске цркве, потом епископи Мојсије Путник (1757–1774),[24] Арсеније Радивојевић (1774–1781),[25] Атанасије Живковић (1781–1782),[26] Јосиф Јовановић Шакабента (1783–1786),[27] Јован Јовановић (1786–1805),[28] Гедеон Петровић (1807–1832),[29] Стефан Станковић (1834–1837)[30] и Георгије Хранислав (1839–1843).[31]

Од упокојења владике Георгија Хранислава (22. јуна 1843) до 1851. године Епархија бачка била је упражњена, а за то време њом је управљао архимандрит Арсеније Стојковић (1843–1851) као администратор, потоњи епископ будимски. Тек након осам година цар Франц Јозеф је за епископа бачког потврдио будимског владику Платона Атанацковића.[32] Када је у разорени Нови Сад дошао владика Атанацковић (1851–1867), за епископа Бачке, одмах је отпочео обнову своје епархије. Обративши се посланицом својој пастви, 12. новембра 1856. године, напоменуо је да „епископски двор – кућа општенародна јошт у седмогодишњем гару свом лежи".[33]

4. Градња новог Двора

После обнове новосадских храмова, настрадалих током поменутих бурних историјских догађаја, на ред је дошло и питање изградње новог Владичанског двора. Услед проблема насталих око регулације оближњих улица, куповине и исплате плацева предвиђених за изградњу Владичанског двора на темељима порушеног,

---

24 Мојсије Путник (Нови Сад, 1728 – Беч, 1790) био је епископ бачки (1757–1774), епископ темишварски (1774–1781) и митрополит карловачки (1781–1790). У Новом Саду је основао богословску школу за клирике и парохе (1765), у којој је предавао ковиљски архимандрит Јован Рајић.

25 Арсеније Радивојевић (Сентандреја, 1720 – Нови Сад, 1783) био је епископ Пакрачке (1759–1770), Будимске (1770–1774) и Бачке епархије (1774–1781).

26 Атанасије Живковић (Сегедин, ? – Нови Сад, 1782) се замонашио 1755. у манастиру Ковиљу и исте године је постављен за игумана овог манастира. Истовремено је обављао дужност викара епископа бачког. Потом је био епископ пакрачки (1770–1781) и кратко епископ бачки (1781–1782). У Пакрацу је основао Клирикалну школу (1772).

27 Јосиф Јовановић Шакабента (Ириг, 1743 – Темишвар, 1805) замонашио се у манастиру Раковцу (1775). Био је епископ Горњокарловачке (1781–1784), Бачке (1784–1786) и Вршачке епархије (1786–1805). У Вршцу је отворио нижу гимназију и интернат.

28 Јован Јовановић (Сремски Карловци, 1732 – Сомбор, 1805) се замонашио у манастиру Бездину, потом је био настојатељ манастира Хопова. Био је епископ горњокарловачки (1783–1786) и бачки (1786–1805). Подигао је нови владичански двор у Плашком.

29 Гедеон Петровић (Сомбор, 1770 – Нови Сад, 1832) замонашио се 1800. у манастиру Крушедолу, а годину дана касније произведен је за архимандрита овог манастира. Од 1805. је администрирао Бачком епархијом, а за епископа је посвећен 1807. и на том месту је остао до своје смрти. Имао је велике заслуге за отварање гимназије у Новом Саду.

30 Стефан Станковић (Сремски Карловци, 1788 – Сремски Карловци, 1841) био је епископ будимски (1829–1834) и бачки (1834–1837), а потом митрополит карловачки (1837–1841).

31 Георгије Хранислав (Рума, 1775 – Нови Сад, 1843) замонашио се у манастиру Крушедолу (1816), био је архимандрит раковачки, потом епископ пакрачки (1829–1841), кратко администратор Карловачке митрополије (1841–1842) и епископ бачки (1842–1843).

32 Платон Атанацковић (Сомбор, 1788 – Нови Сад, 1867) епископ будимски (1839–1851) и бачки (1851–1867), писац, велики добротвор и председник Матице српске.

33 Кнежев 2012: 120.

владика Платон Атанцковић је одлучио да потражи привремено решење. Он је откупио кућу Георгија Сервијског,[34] на углу Златне греде и Ћурчијске улице (данас улица Николе Пашића), непосредно иза зграде Српске православне црквене општине и Саборног храма. Епископ је зграду поклонио Фонду Српске гимназије са жељом да „возљубљеном народу србском свагда на ползу буде", и надом да ће се ту ставити темељи за отварање правног и филозофског факултета. Међутим, пошто су државне власти спречавале отварање такве високе школе за Србе, владика Платон је зграду преуредио за своју резиденцију, док се не реши питање изградње Владичанског двора, али увек спреман да је уступи високој школи ако до њеног оснивања дође.

За то време радило се на прикупљању средстава од верника за подизање зграде Владичанског двора, али је због последица страдања српског народа од мађарских револуционих снага 1848/49. године и уништавања многих живота и имовине, становништво Епархије бачке осиромашило, а благајне црквених општина биле су празне. Епископ Платон, и поред свег свог труда, није доживео да макар буду ударени темељи новом здању, јер је умро 9. априла 1867. године.

У наредне три деценије на трону бачких епископа сменили су се Герман Анђелић (1870–1881),[35] потоњи српски патријарх, Василијан Петровић (1882–1891),[36] у чије време се није много урадило по питању изградње новог Владичанског двора, и Герман Опачић (1893–1899),[37] који је поново покренуо ово питање, али без већег успеха. Тек доласком и старањем епископа Митрофана Шевића (1900–1918), [38] изграђено је 1901. године данашње здање Владичанског двора у Новом Саду. У његово време је генерално обновљена и новосадска Саборна црква (1905), која је добила данашњи изглед. Пројекат за изградњу Владичанског двора је 1899. године израдио, тада већ реномирани, архитекта Владимир Николић. Међутим, у овом периоду Николић је имао доста непријатности, управо због трагичног догађаја који је пратио изградњу зграде Гимназије, али и због великог неповерења новосадског Магистрата у његову стручну оспособљеност, у чему су предњачили радикали. Из ових разлога је од карловачког Магистрата захтевано да изда потврду да је Николић завршио факултет. Посведочено је да је архитекта „већ исказао своју стручну оспособљеност на основу апсолутерије" и изграђених зграда, а Николић је завршио пројекат, који је, да би се избегла даља расправа, потписао Ференц Рајхл из Суботице.[39]

Крајем марта 1899. архитекта Николић је обавестио Саборски одбор да је завршио пројекат за изградњу Двора и доставио предрачун за радове у висини од

[34] Георгије Сервијски је умро 30. маја 1855. у Бечу. Није имао потомака, па су његово имање наследили даљи рођаци, који су, ради лакше деобе, продали кућу за 40.000 форинти епископу Платону Атанацковићу. Станчић 2005: 102.

[35] Герман Анђелић (Сремски Карловци, 1822 – Сремски Карловци, 1888), администратор и епископ Епархије бачке (1867–1881) и патријарх српски (1881–1888). Био је велики добротвор.

[36] Василијан Петровић (Темишвар, 1820 – Нови Сад, 1891) био је епископ бачки од 1882. до своје смрти. Две године је, после смрти патријарха Германа, обављао дужност администратора Карловачке митрополије.

[37] Герман Опачић (Слабиња на Банији, 1857 – Беч, 1899) био је епископ бачки (1893–1899).

[38] Митрофан Шевић (Нови Сад, 1854 – Нови Сад, 1918), епископ бачки (1899–1918), писац, преводилац и велики добротвор.

[39] Станчић 1999: 146–147.

85.000 форинти. У пролеће 1900. расписан је конкурс за извођаче радова на који су се пријавили следећи кандидати: фирма Станковић и Фазекаш из Суботице, Ференц Рајхл из Суботице и Јакоб Пекло из Новог Сада. За извођача је изабран Рајхл, са најповољнијом понудом, који је пројекат и потписао. Већ у јуну исте године срушена је грађевина, привремено подигнута на месту старог двора, позната као „Базар“ и започета је изградња нове зграде. У октобру је цео двор сазидан, а пола крова постављено. Велика свечаност поводом освећења двора приређена је 14. марта 1901, којој су, поред епископа Митрофана Шевића, присуствовали патријарх Георгије Бранковић, архимандрит Иларион Руварац, Павле Петер, заступник краљевске угарске владе и други угледни гости. Текст споменице, који је садржао историјат владичанских двораца, прочитао је др Лазар Секулић, патријаршијски секретар. Освећење нове зграде Двора, у октобру 1901, обавио је ковиљски протосинђел Георгије Видицки.

Слика 2. Темељи нове зграде Владичанског двора у Новом Саду
(из колекције Славка Кошутића)

Из сачуваних службених аката и преписки између владике Митрофана Шевића, патријарха Георгија и Саборског одбора у Карловцима, може се видети да је исте године, када је подигнут Владичански двор, установљена споменица за темељ епископске резиденције бачке, купљен намештај за новосаграђени двор,[40] да је

[40] АЕБУНС, Еп.бр.113/1901. Молба епископа за куповину намештаја за епископски двор.

уведена канализација и ископан бунар у дворишту двора,[41] док је следеће године уведено плинско осветљење.[42]

5. Живот у Двору

Владичански двор је здање које представља званично пребивалиште архијереја. У оквиру дате грађевине или комплекса грађевинâ налазе се и радне просторије и просторије за боравак архијереја и њему најближих црквених сарадника. У оквиру двора, по правилу, налази се дворска капела, а могу се наћи и црквени музеј – ризница, библиотека и архива.

У служби епископа увек је било више лица, задужених за разне административне послове, који су најчешће били у свештеном чину. Преписка је вршена не различитим језицима, те су они практично морали бити полиглоте, као и врсни познаваоци богослужбеног поретка, канонског права и грађанских закона.

Живот архијереја у двору увек је имао устаљен ритам, али се у појединостима разликовао у зависности од њихових интересовања. Међутим, током претходног века живота Владичанског двора у Новом Саду било је и периода у којима је долазило до одступања, а која су била условљена ратним и политичким околностима.

Владика Митрофан Шевић је имао обичај да у двору прима госте, да приређује седељке којима је присуствовао песник Лаза Костић и друге знамените личности тога доба. На пример, по завршетку Првог светског рата ово здање је, 1919. године, посетио тадашњи регент, а будући краљ Александар Карађорђевић. Кад се појавио на балкону Двора, грађани Новог Сада су га одушевљено и бурно поздравили.

После владике Митрофана Шевића у Двору су живели епископи Иринеј Ћирић (1922–1955)[43] и Никанор Иличић (1955–1986),[44] затим и двојица администратора епархије, Василије Вадић[45] и Сава Вуковић,[46] а од 1990. године ту борави предстојатељ Бачке епархије Епископ Иринеј Буловић.[47]

Значајно је напоменути да су у време владике Иринеја Ћирића у Двору, у неколико наврата, одржавани међународни скупови. Наиме, владика Иринеј је, у своје време, уживао велики углед у светским црквеним круговима и био изузетно

[41] АЕБУНС, Еп.бр.187/1901. Канализација и отварање бунара у дворишту епископског двора; Еп.бр.43/1903. Предмет бушења артерског бунара у дворишту епископске резиденције.

[42] АЕБУНС, Еп.бр. 88/1901. Прорачун за плинско осветљење за нови епископски двор; Еп.бр.8/1902. Увођење плинског осветљења у епископски двор.

[43] Иринеј Ћирић (Сремски Карловци, 1884 – Нови Сад, 1955) био је епископ тимочки (1919–1921) и бачки (1922–1955), ангажован у међународним црквеним покретима између два свестка рата, заслужан за покретање акције спасавање неколико хиљада деце из мађарског логора Шарвар и отварање Епархијске (Дечје) болнице у Новом Саду током Другог светског рата.

[44] Никанор Иличић (Бечеј, 1906 – Сремска Каменица, 1986)био је епископ горњокарловачки (1947–1951), сремски (1951–1955) и бачки (1955–1986).

[45] Василије Вадић (Челинац, 1946) епископ аустралијско-новозеландски и јужноафрички (1978–1986), администратор Епархије бачке (1986–1987) и епископ сремски (1986–).

[46] Сава Вуковић (Сента, 1930 – Београд, 2001) епископ шумадијски, администрирао је у више епархија, као и у Епархији бачкој (1987–1990).

[47] Иринеј Буловић (Станишић код Сомбора, 1947), епископ бачки (1990 –).

ангажован у раду више међународних црквених покрета. И сâм је био домаћин на скуповима одржаним у Новом Саду, чији се програм одвијао управо у Владичанском двору.[48] Ови сусрети представљали су још једну важну потврду да је Српска Православна Црква имала велики углед у свету.

Слика 3. Владичански двор у Новом Саду (у углу портрет епископа Митрофана Шевића) (из колекције Славка Кошутића)

У трећој деценији XX века одвијао се интензиван живот руске емиграције у Новом Саду. Тада је један део двора, уз благослов епископа Иринеја Ћирића, био проширен и прилагођен за њихове богослужбене потребе.[49] Из тог времена датира капела Светог Василија Великог, у западном крилу ка Саборној цркви, у којој су, све до почетка педесетих година прошлог века, „Бели Руси“ редовно одржавали богослужења. Капелу су својим уметничким радом украсили руски иконописци Владимир Семјонович Курочкин, осликавши дрвени иконостас, и Николај Васиљевич Иванов, који су тада живели у Новом Саду. Поред икона ова два аутора, у капели се чувају и иконе које су руски верници донели са собом из Русије. Капела је до педесетих година XX века служила као парохијска црква новосадских Руса, а у њој су сачуване матичне и богослужбене књиге, важна преписка и иконе.[50]

---

48 Међународни скупови у Новом Саду одржани су 1929, 1933, 1936. и 1940. године. Петковић 2015, 42–43.

49 Епископ Иринеј Ћирић био је председник Руског Црвеног крста у Краљевини СХС/Југославији. Сачувана је фотографија на којој су снимљени генерал Врангел и чланови руске колоније у Новом Саду приликом посете епископу Иринеју, настала у дворишту Двора (1923), која се чува у фонду Библиотеке Матице српске.

50 Салатић 2013: 57–58.

Током трајања Другог светског рата зграда двора је коришћена и за организовање наставе за ученике богословијâ и Богословског факултета који су, услед ратних дешавања, били онемогућени да наставе своје школовање.

Касније се, у периоду после Другог светског рата, живот двора значајно променио. По доласку ослободилаца, владика Иринеј Ћирић је чак 17 месеци био у кућном притвору (1944–1946). Оптужен је за сарадњу са окупатором иако је током рата организовао, уз помоћ српских православних црквених општина, спасавање око 3.000 деце из логора *Шарвар*, која су лечена од туберкулозе у Епархијској болници у Новом Саду и размештана по породицама.[51]

Од послератног периода до данашњих дана живот двора се одвија стриктно у црквеним круговима: ту се обављају црквени администартивни послови који су у вези са животом Епархије бачке.

Амбијент двора аутентичан је и сачуван из периода градње. У приземљу је административни део – канцеларије које су данас снабдевене најсавременијом опремом, као и радне канцеларије епископа. На спрату је епископска библиотека, у којој су, поред књига на српском, и оне на латинском, немачком, мађарском језику, не само црквене тематике. Такође, на спрату се налазе три свечана салона, опремљена намештајем с краја XIX и почетка XX столећа. Намештај је, углавном, израђен у бидермајер стилу. Некада су се салони грејали каљевим пећима (из 1904. године), али данас оне нису у функцији, јер двор користи централно градско грејање. Према мишљењу историчарке уметности Донке Станчић, посебно су вредне две пећи – необарокна, у трпезарији са тамнозеленим каљевима, изведена у комбинацији пећи и камина, производ фабрике Карла Грунотнера, и пећ у великом салону, са колористички интензивним цветовима, рад фабрике *Жолнаи* из Печуја. Вредно је издвојити свечану трпезарију, која је уређена по узору на старе трпезарије српских средњовековних манастира и украшена српско–византијским живописом, чувеног живописца Предојевича.[52]

* * *

Данас се у Двору Епархије бачке чува богата архивска грађа,[53] која, због већ споменутог страдања у јуну 1849, датира тек од 1852. године закључно са данашњим даном.[54]

Библиотека је подељена по фондовима – основни фонд и фондови који садрже књиге бачких архијереја: Митрофана Шевића, Иринеја Ћирића и Никанора Иличића. Засебну библиотечку целину чини фонд Епископа бачког др Иринеја Буловића. Стара библиотека, у којој се чувају и рукописне књиге,[55] броји преко шест хиљада књига

[51] Болница српских православних црквених општина Епархије бачке – Дечја болница, која је радила у Новом Саду у време Другог светског рата и у којој су лечена искључиво деца из логора *Шарвар*, основана је на иницијативу и уз подршку епископа Иринеја Ћирића.

[52] Предојевич је био Рус, пореклом из данашње Украјине, који је чувен и по томе што је урадио фреске у Патријаршијском двору у Београду.

[53] Део архивске грађе чува се у Архиви СПЦ у Сремским Карловцима (Митрополијско-патријаршијски фонд).

[54] АЕБУНС, ЕУО бр. 452/1948. Архива Епархије бачке стављена под заштиту архиве историјске вредности.

[55] АЕБУНС, ЕУО бр. 427/1952, Решење о заштити рукописних књига.

разне садржине, не искључиво црквене и богословске, и не само на српском, већ и на другим језицима. Тако имамо сачуване бројне драгоцене књиге, које појединачно представљају споменике културе.

Посебно је значајна збирка уметнина у коју улазе дела сакралне уметности – иконе, и дела ликовне уметности – портрети, пејзажи и друго. У оквиру ове збирке чува се шеснаест портретâ бачких епископа који чине засебну заштићену целину.[56] Поред тога бројни су портрети архимандрита, карловачког патријарха, као и ликовни радови владике др Иринеја Ћирића и Светог Рафаила Момчиловића, који су друговали сликајући.

* * *

Здање Владичанског двора је доживело велику обнову почетком садашњег столећа. У првој фази је извршена обнова целокупног кровног покривача и унутрашње фасаде. Замена електороенергетске мреже је урађена по највишим стандардима и читаво здање је опремљено електро-мрежом, што није био случај у претходном периоду. Управо током писања овог текста изводе се свеобухватни рестаураторски и конзерваторски радови на обнови велелепне спољашње фасаде, тако да је ово, по много чему значајно здање, заодевено у ново рухо и сачувано за будућа поколења.

Библиографија:

Необјављени извори:
Архив Епархије бачке у Новом Саду – (АЕБУНС)
Ф. Архива епископа;
Ф. Епархијски управни одбор
Ф. Црквени суд Епархије бачке
Музеј града Новог Сада – (МГНС)
Завичајна збирка у Сремским Карловцима – (ЗЗСК)
Историјска збирка
Колекција архитекте Владимира Николића;

Летописи Саборног, Алмашког и Успенског храма у Новом Саду.

Објављени извори:
Николић, В. *Мало светлости у ствари градње нове српске велике гимназије новосадске*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1900а.
Николић, В. *Одбрана у ствари градње нове српске велике гимназије новосадске*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1900б.
Николић, В. *Мојим нападачима у ствари градње српске велике гимназије новосадске*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1900в.

[56] АЕБУНС, ЕУО бр. 503/1949, Збирка портрета Епархије бачке стављена под заштиту државе.

Полит Десанчић, М. *Успомене из 1848–49*, Нови Сад, 1889.
Споменица града Новог Сада, Нови Сад: Историско друштво, 1933.
Споменица о стогодишњици Српске православне велике гимназије у Новом Саду, Ujvidék: Парна штампарија Ђ. Ивковића, 1910.

Штампа:
Српски Сион
Браник

Литература:

Васић, П. *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад: Матица српска, 1978.
Петровић, Б. Милисавац, Ж. (ур.) *Нови Сад*, Нови Сад: Матица српска, 1963.
Ердујхељи, М. *Историја Новог Сада*, Нови Сад: Издало општинство слоб. Кр. Вароши Новога Сада, 1894.
Кнежев, З. „Изградња Владичанског двора у Новом Саду“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада*, 6, 6, 2012, 116–139.
Матић, В. *Карловачке цркве*, Београд, Нови Сад: Визартис СП Центар, Матица српска, 2003.
Петковић, Г. *Иринеј Ћирић епископ бачки (1884–1955)*, каталог изложбе, Нови Сад: Беседа, Музеј града Новог Сада, 2015.
Станчић, Д. *Архитекта Владимир Николић*, Нови Сад: Општински завод за заштиту споменика културе, 1999.
Станчић, Д. *Нови Сад од куће до куће*, Нови Сад: Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2005.
Салатић, В. Д. *Крстови Новог Сада и Петроварадина*, Нови Сад: Прометеј, Екслибрис друштво Војводине, Мало историјско друштво, 2010.
Салатић, В. Д. *Новосадске капеле*, Нови Сад: Мало историјско друштво, Прометеј, 2013.
Тишма М. М. *Епископ бачки Митрофан Шевић*, Велика Ремета: Манастир Велика Ремета, 2009.

Tomić, P. *Kulturna dobra u turističkoj ponudi Vojvodine*, Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, 2002.

GORDANA PETKOVIĆ
City Museum of Novi Sad

MIROSLAV NIKOLIĆ
Diocese of Bačka

THE ARCHITECT VLADIMIR NIKOLIĆ AND THE BISHOP'S PALACE IN NOVI SAD

Summary

The architect Vladimir Nikolić was one of the most important designers in the Metropolitanate of Sremski Karlovci at the end of the 19th and in the first decade of the 20th century. Magnificent buildings built according to his projects are still an ornament to the town centres of Sremski Karlovci, Sombor, Bečej, Sremska Mitrovica, but also of Novi Sad, where the buildings of the Grammar School and the Bishop's Palace are located. The Patriarchate Court of Sremski Karlovci, built according to Nikolić's plan during the time of the Patriarch Georgije Branković, is considered to be the most remarkable building in Vojvodina. The creative portfolio of the architect Nikolić has been studied in previous decades and is not unknown. Our intention is to briefly present his life and work, pointing out to some lesser known details, with special emphasis on the process of the project design and construction of the Bishop's Palace in Novi Sad, during the time of the Bishop of Bačka, Mitrofan Šević, as well as the changes that affected it and the way of life in it, in earlier decades, supported by the documents and data found in the Archives of the Diocese of Bačka.

Keywords: Vladimir Nikolić, architect, Bishop's Palace, Mitrofan Šević, Novi Sad, Georgije Branković, project design.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

ЗОЛТАН БАДА
Српски институт у Будимпешти
Универзитет „Лорант Етвеш“ у Будимпешти
докторанд
zoltan.bada@srpskiinstitut.hu

УДК: *271.222”17/18”*

УСТРОЈСТВО СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У УГАРСКОЈ У МОНОГРАФИЈИ ЕМИЛА КИША ИЗ 1901. ГОДИНЕ

Сажетак: Од Сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем (1690), па до суспендовања српске црквено-просветне аутономије (1912) протекле су 222 године. У тој дугој епохи организационо устројство, управа и свакодневно деловање Српске Православне Цркве на територији Краљевине Угарске било је регулисано мноштвом унутрашњих прописа аутономије, државних закона, владарских и владиних уредаба. Перманенто повећавање броја докумената црквено-правне провенијенције је током времена створило толику масу прописа, која ће за административне органе жупанијских и државних управа све више представљати велико оптерећење и искушење.

Да би угарска влада коначно могла несметано обављати свој жељени делокруг према Српској Православној Цркви, угарски премијер Коломан Сел (1899–1903) је 1900. године наложио објављивање таквог издања на мађарском језику, које треба да послужи пре свега као прегледан и практичан приручник правних прописа за државне службенике.

Књига др Емила Киша је објављена већ 1901. године и она је постала опште корисно дело, пошто је у мору правних прописа могла постати прави путоказ. У позитивном смислу књига је била компас не само за правнике и политичаре, који су били доносиоци закона и кројачи судбине једне државе, него чак и за заинтересоване читаоце-лаике, за Мађаре и билингвалне Србе.

Кључне речи: Српска Православна Црква, Краљевина Угарска, епоха дуализма (1867–1918), закони, краљевске уредбе, владине уредбе, црквени правилници, Емил Киш.

1. Увод

Предмет наше пригодне опсервације је књига, која је настала на почетку XX века и која за српске историчаре данашњице прилично непозната. (Изузетак чине православни свештеници, теолози и историчари црквеног права из редова српске мањине у некадашњој и данашњој Мађарској.) Настанак књиге је био везан за временско раздобље од 1899. до 1903. године, када је угарском државом управљала влада премијера Коломана Села (Széll Kálmán, 1843–1915). Још када је у периоду од 1875. до 1878. године био министар финансија у влади свога имењака, грофа Коломана Тисе (Tisza Kálmán, 1830–1902), његово највеће дело је било смањење финансијског дефицита државног буџета Угарске са 63 на 23 милиона форинти. То је постигао уз помоћ повећања пореза и веома строге финансијске штедње. Експоненти

аграра и меркантилизма сматрали су га стручњаком, кога увек треба пажљиво саслушати. У години ступања на место премијера, 1899. спроведено је продужење лиценце аустро-угарске националне банке на нових десет година, а 1901. је постигао изгласавање закона, којим је онемогућено чланство парламентарних посланика у руководствима финансијских и других привредних установа због сукоба интереса. Међутим, већ 1903. године Сел је поднео оставку због настале конфронтације на релацији бечког двора и угарског парламента поводом питања реформе регрутовања војника из Угарске за потребе заједничке војске Аустроугарске Монархије и због питања самосталне угарске војске. Тај политички чин, тј. оставка је оставио дубоки утисак чак и на његове политичке противнике. Коломан Сел је био носилац више важних службених функција и спадао је у круг непосредних унутрашњих саветника владара дуалистичке монархије, Фрање Јосифа I.[1]

Упркос афинитету за социјална питања и неких конзервативних манира, Коломан Сел је у бити ипак био припадник либерално-националистичке струје доба дуализма. Иако је имао потпору привидно јаке владајуће странке, у стварности он је политички мир између супарничких интересних заједница могао остварити искључиво путем компромисних решења. Због тога већ није имао довољне снаге за реализовање значајнијих политичких и друштвених реформи.[2] Гледајући с аспекта мањинске политике једног националног државног система са супремацијом мађарске нације, овај четворогодишњи период је протекао у знаку интензивне мађаризације мањина.

2. Др Емил Киш и основни подаци његове књиге о устројству Српске Православне Цркве у Угарској

У шематизму Краљевине Угарске за 1901. годину представљена је и структура владе Коломана Села.[3] Члан тадашњег административног апарата је био и др Емил Киш[4] на положају помоћника секретара у министарству. Његова биографија је прилично непозната, али оно што се поуздано зна о њему, то су хронолошки сређени подаци о напредовању у хијерархији државне администрације:

1896. године је био помоћник концептисте у министарству (мађарски: miniszteri segédfogalmazó);

1897–1898. је концептиста у министарству (miniszteri fogalmazó);

1899–1902. је већ помоћник секретара у министарству (miniszteri segédtitkár);

1903–1906. је секретар у министарству (miniszteri titkár);

1907–1910. је одељенски саветник у министарству (miniszteri osztálytanácsos).[5]

---

1 О епохи деловања владе Коломана Села види: Tőkéczki 2015: 39–46.

2 Berténytі 2019: 542–543.

3 *Magyarország Tiszti Czím- és Névtára.* 1901: 117.

4 Viczián (sajtó alá rendezte), 1995: 552. У овом приручнику помињу се чак четири особе с именом Емил Киш. На основу анализе иначе веома штурих биографских података дошли смо до закључка да само особа на функцији заменика јавног бележника жупаније Силађ (данас на територији Румуније) могла је бити наш др Емил Киш, јер је баш у години излажења књиге, 1901. године била именована на место помоћног секретара у министарству. Године рођења и смрти ове особе су непознате.

5 Székely 1980: 10–14.

Из ових података се може закључити, да др Киш није био страначки везан, и да је након оставке Коломона Села надаље деловао у државном апарату тадашње Угарске.

У вези иницијативе настанка књиге о устројству Српске Православне Цркве у Угарској нигде нема поузданог архивског извора. Пошто нисмо нашли никаквог трага о рецепцији ове књиге из 1901. године, можемо тек претпоставити да је цели тираж био штампан искључиво само за интерну употребу, тј. за потребе чиновника у државном административном апарату тадашње Краљевине Угарске. Стога вероватно није била у оптицају у књижарама за ширу читалачку публику. Једино у другом пасусу Предговора, аутор књиге спомиње следеће: „... *да би обављање административних послова у делокругу председништва владе према цркви било у још већој мери олакшано, његова екселенција, премијер Коломан Сел је још током прошле 1900. године одредио да се сви релевантни правни прописи сакупе за службено коришћење*.“[6] Током обављања своје службене дужности, Емил Киш је увидео да чак ни српски верници, па ни црквени репрезентативни органи нису увек начисто са својим правима и да у јавности генерално присутна прилично велика необавештеност. С обзиром да у области црквене аутономије велики број докумената није хармонизован, сналазити се у великом мору прописа је изузетно тешко. Упркос свим недаћама и тешкоћама, др Емил Киш је изразио своју позитивну наду да „*уз помоћ ове књиге и уз помоћ релевантних докумената у њој аутономна права Српске цркве ће коначно бити јединствено регулисана*.“[7]

У импресуму књиге је наведено да је она штампана у Штампарији Друштва Франклин у Будимпешти 1901. године. У електронском каталогу Националне библиотеке „Сечењи“ у Будимпешти официјелни подаци књиге су следећи:

> *A magyarországi g. kel. szerb egyház szervezete, egyházi és iskolai törvényei és szabályai* / a fennálló törvényekből, királyi és kormányrendeletekből, egyházi szabályokból összeáll. Kiss Emil. – Budapest : Franklin Ny., 1901. – 272, 12.

У овом каталошком опису се види да је аутор написао дело о устројству, о црквеним и школским законима и правилницима Српске Православне Цркве у Угарској, а при писању је употребио законе, краљевске и владине уредбе, те црквене правилнике.

Намећу се, међутим, нека питања, која су зато потребна да би читаоци ових редова могли добити приближну слику о епохи и о околностима, у којима је дело др Емила Киша угледало светло дана.

* * *

Зашто баш тада, 1901. године долази до издања ове књиге, и с којим циљем?

Вероватно су тек до 1901. године успели да сакупе и да систематски среде све релевантне документе на латинском, немачком и мађарском језику, те црквена правила преведена са српског на мађарски језик. Ови историјски документи представљају скупа један целокупни корпус, и захтевају велико стручно знање, пуно бриге и времена. Циљ је био да сви споменути извори буду систематски сређени и презентовани на једном месту, у оквиру једне књиге. (Иначе, у Предговору Емил Киш

[6] Kiss 1901: 3. (Детаљан каталошки опис књиге Емила Киша види и у одељку за литературу.)
[7] Kiss 1901: 4.

спомиње, да у својој каријери проучавању и систематизацији ових докумената је посветио више од 30 година![8] Лето 1901. је било само година реализације и датум на крају Предговора његове књиге.)

Како је стварно текао ток радњи за објављивање књиге?

С обзиром да ни о животу и делатности др Емила Киша немамо поузданих извора и података, о самом току истраживачког рада аутора и о његовим евентуалним сарадницима не можемо презентирати прецизне податке и дати задовољавајуће одговоре. У те детаље тек онда можемо добити прави увид, ако се прегледа архивска грађа владе Коломана Села или барем интерне преписке у Министарству унутрашњих послова за раздобље од 1899. до 1903. године. Евентуално, требало би трагати за персоналном грађом Емила Киша – ако је уопште има. У оквиру грађе у Државном архиву Мађарске, која је већ дигитализована и доступна на интернету, а тангирају премијера Коломана Села или др Емила Киша у вези са овом књигом, нисмо нашли ниједан релевантни извор о околностима њеног настанка.[9] Једино само у Предговору има знака да је премијер одредио објављивање таквог издања[10], која је у функцији хранилишта релевантних правних прописа у вези са српском црквеном аутономијом.

Да ли су у тим сакупљачким пословима учествовали и Срби?

Одговор само условно речено може бити „да“, јер у књизи нигде није виђено иједно црквено правило на оригиналном српском језику, писано ћириличним писмом. Другим речима: споменути материјали су већ били преведени на мађарски језик. То може потврдити претпоставку да су у ранијим периодима били ангажовани и Срби, који су – по природи ствари – беспрекорно говорили и мађарски језик. Међутим, поименце не знамо за те људе, јер у књизи др Емил Киш никога није споменуо, нити се било коме захвалио за пружену помоћ на плану превода.

3. Структура књиге

Књига има једну прегледну и смишљено израђену структуру, која *мађарским читаоцима* даје мноштво неопходних података. Осим увода и финалних бележака ово дело има укупно шест већих делова да мноштвом пододељака. Српски превод садржаја књиге пружа следећу слику:

ПРЕДГОВОР (стр. 3–5)

УВОД (стр. 7–23)

ДЕО I: Територија (стр. 22–29)
Митрополија
Епархије
Црквене општине

ДЕО II: Црквена управа и њени органи (стр. 30–115)

[8] Kiss 1901: 4.
[9] Ови истраживачки послови са дигитализованм грађом су обављени током маја и јуна 2020. године. – Аутор.
[10] Kiss 1901: 3.

ПОГЛАВЉЕ I: Митрополит
ПОГЛАВЉЕ II: Епископи
ПОГЛАВЉЕ III: Архиепископски и епископски администратор
ПОГЛАВЉЕ IV: Синод, сабор
ПОГЛАВЉЕ V: Митрополијски црквени савет
ПОГЛАВЉЕ VI: Народно-црквени сабор
ПОГЛАВЉЕ VII: Одбор народно-црквеног сабора
ПОГЛАВЉЕ VIII: Народно-црквени функционери
ПОГЛАВЉЕ IX: Црквена управа епархија
ПОГЛАВЉЕ X: Протопрезвитеријати и протопопови
ПОГЛАВЉЕ XI: Црквене општине и органи њихове црквене управе
ПОГЛАВЉЕ XII: Манастири и монаси
ПОГЛАВЉЕ XIII: Апелациони форуми у црквено-управним предметима

ДЕО III: Црквено суђење и његови органи (стр. 116–132)
ПОГЛАВЉЕ I: Епархијска конзисторија
ПОГЛАВЉЕ II: Митрополијски црквени савет
ПОГЛАВЉЕ III: Правила поступка при црквено-судским процесима

ДЕО IV: Народне школе и образовне установе, и управљање њима (стр. 133–175)
ПОГЛАВЉЕ I: Основне народне школе и њихови учитељи и учитељице
ПОГЛАВЉЕ II: Више девојачке школе
ПОГЛАВЉЕ III: Учитељске школе /Препарандије
ПОГЛАВЉЕ IV: Средње школе
ПОГЛАВЉЕ V: Теолошке образовне установе /Богословије
ПОГЛАВЉЕ VI: Надзор и управљање школама

ДЕО V: Црквена и школска имовина, фондови, закладе, манастирска добра и управљање њима (стр.176–218)
ПОГЛАВЉЕ I: О црквеним добрима уопште
ПОГЛАВЉЕ II: Црквено-општинска, црквена и школска имовина, управљање фондовима и закладама
ПОГЛАВЉЕ III: Управљање и руковање манастирским добрима
ПОГЛАВЉЕ IV: Руковање црквеним добрима, фондовима и закладама, која се налазе под централном управом
ПОГЛАВЉЕ V: Руковање архиепископском и епископском имовином у случају упражњења положаја
ПОГЛАВЉЕ VI: Црквени фондови
ПОГЛАВЉЕ VII: Архиепископска и епископска имовина, и црквена имовина карловачке митрополије

ДЕО VI: Мешовите одлуке (стр. 219–264)
112. §: Делокруг краљевског комесара
113. §: Црквени порез (разрез)
114. §: „Aucta”
115. §: Пореске обавезе нижег и вишег свештенства
116. §: „Стола“, коју плаћују световна лица
117. §: Утеривање црквених дугова
118. §: Црквени празници
119. §: Употреба старог календара
120. §: Исповедање
121. §: Сахрана сиромашних
122. §: Звоно или Звињење

123. §: Право свештеника на тестамент и законито наслеђивање за свештеницима
124. §: Стечајни испити свештеника
125. §: Пензиони правилник удовица и сирочади преминулих свештеника
126. §: Пензиони правилник чиновника народно-црквених сабора и наставника
127. §: Дисциплински правилник свештеника

Белешке (нова нумерација: стр. 1–12)

Важно је нагласити, да током детаљне обраде сваке поједине области и теме, у поглављима и одељцима књиге аутор је прецизно навео и цитирао дотичне законе, уредбе, правне прописе и правилнике. Из тога се види да је током вишедеценијског рада на плану црквеног права др Емил Киш био прави експерт.

Гледајући структуру садржаја књиге, стиче се позитивни утисак да је аутор пазио на сваки важан детаљ. На основу виђеног, може се рећи да су читаоцима *мађарскої їоворної їодручја* – овде пре свега треба мислити на државне и жупанијске чиновнике – акуратно прецизно приказани сви битни детаљи устројства Српске Православне Цркве.

Ма колико делује необично, два најважнија одељка ове књиге су Увод (стр. 7–21) и Белешке (на крају књиге, стр. 1–12). У Уводу су наведени у хронолошком редоследу сви правни извори, настали од 1690. па до краја XIX века (близу стотињак извора), уз навођење субјеката, ко су компетентни за поједина правна питања. У оквиру Белешки аутор књиге је у додатних 55 тачака вршио разна правна тумачења, упоређивања и хармонизацију докумената.

Управо овај сериозни приступ др Емила Киша ствара целокупну слику о томе, колико је народно-црквена и просветна аутономија Срба у Краљевини Угарској била озбиљна тема тадашњег времена. У великом мору правне грађе могао се сналазити само онај делатник правне науке, који је осим своје велике ерудиције и стручног знања располагао и великим стрпљењем да би створио систематски сређену и прегледну збирку правне документације.

У суштини, ова књига има више улога: истовремено је збирка правних извора, стручна књига из области црквеног права, шематизам о устројству Цркве у Угарској, а за референте у библиотекама правних установа корисни приручник.

4. Закључак

Корисност једног издања најлакше се може оценити путем стручних написа оновремене штампе и научне периодике. Међутим, током прегледања мађарских и српских новина и периодичних издања из 1901. и 1902. године нигде нисмо нашли писане трагове о рецепцији ове књиге! У срећним и идеалним околностима, једна садржински добро компонована, информацијама богата и објективно написана анализа могла би нам дочарати релевантна реаговања тадашњих правних стручњака Краљевине Угарске о поимању црквене аутономије. С обзиром да је питање Српске Православне Цркве увек било важан беочуг у животу српске мањине, новинска реаговања и критичке анализе би могле дати меродаван став о књизи др Емила Киша,

али због недостатка оваквих написа принуђени смо да са временске дистанце дуже од једног века сами изразимо неке импресије.

Ако погледамо укупан број издања с тематиком аутономије Православне Цркве Срба *на мађарском језику*, онда тај број није велик – напротив, изузено је малобројан. Занимљиво је да су у доба дуализма, током друге половине XIX века аутори два важна дела на мађарском језику су били двојица Срба: 1886. године Александар Стојачковић[11] и четрнаест лета доцније, 1900. године Ђорђе Вукичевић.[12] То значи да је књига Емила Киша у првој години XX века прво дело на мађарском језику од аутора, који је припадник већинског мађарског народа и чиновник, тј. представник државне управе.

Ако би требало дати неко финалну констатацију на основу садржаја и информативности, књига Емила Киша постала је опште корисно издање за делатнике државне управе, који говоре језиком државне управе и органа власти нижих инстанција, јер је у мору правних прописа могла бити поуздани „светионик". У позитивном смислу књига је компас не само за правнике и политичаре, који су били доносиоци закона и кројачи судбине једне државе, него чак и за заинтересоване читаоце-лаике, као и за савремене Мађаре и билингвалне Србе.[13] Управо због тих својих одлика, ово издање за истраживаче прошлости – пре свега за историчаре Православне Цркве, црквеног права и друштвених прилика – представља једно интересантно штиво и нови извор за дубљу анализу, уз увек потребну дозу критичког приступа.

Литература:

Berki, F. *A magyarországi orthodox keleti egyház szervezése*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.

Berténi, I. ifj. (szerk.), *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány; Széll Kálmán Alapítvány, 2015.

Berténi, I. ifj. „Széll Kálmán (1843–1915)". In: P. Pásztor (főszerk.): *Magyar Politikai Enciklopédia*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 2019, 542–543.

Kiss, E. *A magyarországi g. kel. szerb egyház szervezete, egyházi és iskolai törvényei és szabályai* / a fennálló törvényekből, királyi és kormányrendeletekből, egyházi szabályokból összeáll. Kiss Emil. Budapest: Franklin Ny[omnda], 1901.

Magyarország Tiszti Czím- és Névtára. XX. évfolyam. Szerk. és kiadja Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest: Magyar Könyvnyomda Részvénytársaság, 1901.

Pásztor, P. (főszerk.), *Magyar Politikai Enciklopédia*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 2019.

[11] О самоуправи Српске Православне Цркве у Угарској види: Sztojácskovics 1886.

[12] О црквеној аутономији Српске православне цркве у Угарској, Хрватској и Славонији види: Vukicsevits 1900.

[13] Ово су жеље гледане очима премијера Коломона Села и аутора књиге, др Емила Киша. Тренутно не располажемо никаквим поузданим подацима о укупном броју цитирања овог дела. Писац ових редова је једино у једној књизи православног теолога Фериза Беркија (1917–2006) из 1942. године, у одељку за стручну литературу видео књигу Емила Киша. Види: Berki 1942: 140.

Székely, V. *A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában*. 2. rész: Magyar Királyi Miniszterelnökség: A Király Személye Körüli Magyar Királyi Minisztérium: Magyar Királyi Belügyminisztérium (Forrástudományi segédletek 1.) Budapest, 1980.

Sztojácskovics, S. *A Magyarországi Gör. Kel. Szerb Egyház önkormányzatáról*. Budapest: Az Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, 1886.

Tőkéczki, L. „Széll Kálmán korának magyarországi társadalma". In: Berényi Iván, ifj. (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány; Széll Kálmán Alapítvány, 2015, 39–46.

Viczián, J. (sajtó alá rendezte), *Magyar írók élete és munkái. XVI. kötet: Kaál Elek – Kovačević, Iovan*. Budapest: Argumentum Kiadó; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1995.

Vukicsevits, G. *A Görög-keleti szerb egyházi autonómiáról Magyar-, Horvát- és Szlavonországban*. Különnyomat a „Jogi Lexikon" III. kötetéből. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1900.

ZOLTAN BÁDA
Serbian Institute, Budapest
Eötvös Loránd University (ELTE), Budapest
PhD student

THE STRUCTURE OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN HUNGARY IN EMIL KISS'S MONOGRAPH FROM 1901

Summary

From the Migration of Serbs under Patriarch Arsenije Čarnojević III (1690), to the suspension of Serbian church-educational autonomy (1912) passed 222 years. In that long epoch, the organizational structure, administration and daily activities of the Serbian Orthodox Church on the territory of the Kingdom of Hungary were regulated by a multitude of internal regulations of autonomy, state laws, royal and governmental decrees. The permanent increase in the number of documents of church-legal provenance over time has created such a mass of regulations, which will increasingly represent a great burden and temptation for the administrative bodies of county and state administrations.

In order for the Hungarian government to finally be able to carry out its desired scope towards the Serbian Orthodox Church, the Hungarian Prime Minister Kolomon Széll (1899–1903) ordered the publication of such an edition in Hungarian in 1900, which should serve primarily as a clear and practical manual of legal regulations for the civil servants.

The book, written and edited by Dr. Emil Kiss, was published as early as 1901, and it became a generally useful work, since it could have become a real guide in the sea of legal regulations. In a positive sense, the book was a compass not only for lawyers and politicians, who were lawmakers and shapers of the destiny of a country, but even for interested lay readers, for Hungarians and bilingual Serbs.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Kingdom of Hungary, epoch of dualism (1867–1918), laws, royal decrees, government decrees, church ordinances, Emil Kiss.

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ
Универзитет у Београду, Православни богословски факултет
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

УДК: *271.222:[37:929 Ћирић И. "1902/1906"*

ШКОЛОВАЊЕ ЕПИСКОПА БАЧКОГ ИРИНЕЈА (ЋИРИЋА) У РУСИЈИ

Сажетак: Рад је посвећен школовању епископа Бачког Иринеја (Ћирића) на Московској духовној академији од 1902. до 1906. године. Заснован је на архивској грађи из Одељења рукописа Руске државне библиотеке у Москви, Централног државног архива у Москви и публикованим протоколима са заседања Савета Московске духовне академије. Представљено је научно-богословско окружење у Сергијевом Посаду почетком XX века у којем је богословски формиран епископ Иринеј. Ток школовања епископа Иринеја прати се од уписа на Академију. Анализирају се документа која је поднео, као и расправа на Савету Московске духовне академије која је вођена у вези са резултатима његовог пријемног испита. Представљене су његове оцене током четворогодишњег школовања. Епископ Иринеј је школовање у Сергијевом Посаду завршио писањем кандидатске дисертације под насловом *Книга Притчей Соломона как памятник древнееврейского языка и священной письменности*. Рецензију на дисертацију написао је професор Евгениј Александрович Воронцов, ученик чувеног московског библисте Митрофана Дмитријевича Муретова. Аутограф рецензије на руском језику је сачуван у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви и према истом је начињен превод на српски језик који је дат као прилог раду.

Кључне речи: епископ Бачки Иринеј (Ћирић), Московска духовна академија, српска академска библистика, руска академска библистика, Евгениј Александрович Воронцов, кандидатска дисертација, рецензија на кандидатску дисертацију.

У дугој историји Српске православне Епархије бачке, међу њеним бројним ученим архијерејима, посебно место припада епископу др Иринеју (Ћирићу).[1] Епархијом бачком управљао је више од три деценије (1922–1955), у временима која су била тешка, а у последњем периоду његове управе и трагична. Упркос сложеним историјским приликама, бројним послушањима на нивоу Српске Православне Цркве, као и архипастирским обавезама, епископ Иринеј успевао је да се бави и научним радом. Посебан допринос српској богословској науци пружио је на пољу проучавања библијских тема и литургике.[2] Темељи његовог научног рада положени су током студирања на Московској духовној академији, почетком XX века. Он је био један од бројних српских богослова који су се у том периоду школовали у

[1] О епископу Иринеју Ћирићу, детаљније: Глумац 1955: 3; Вуковић 1964: 9–20; Вуковић 1996: 199–201; Петковић 2015.

[2] О доприносу епископа Иринеја (Ћирића) српској литургици, детаљније: Убипариповић 2010: 111–124.

Русији,[3] у периоду познатом као „златно доба руског академског богословља".[4]

Епископ Иринеј (Ћирић), тада као мирјанин Иван, студирао је у Сергијевом Посаду од 1902. до 1906. године. У студентском досијеу Ивана Ћирића који се састоји из две целине и чува се у Централном државном архиву града Москве[5] налази се неколико докумената који сведоче о првим корацима везаним за његов упис на Академију. Један од њих је његова молба за дозволу за полагање пријемног испита упућена ректору Академије епископу волоколамском Арсенију (Стадницком).[6] Недатирана молба представља Ћирићев аутограф, написан на солидном руском језику. Насловљена је као „прошение Ивана Тирича, окончившаго курс классической гимназии в Новом Саде, в Венгрии".[7] Специфичност молбе огледа се у чињеници да Ћирић, који је тада већ стигао у Сергијев Посад, није имао код себе сведочанство о завршеној гимназији и о положеном испиту зрелости. Замолио је да му буде омогућено полагање пријемног испита уз обавезу да накнадно достави поменуто сведочанство.[8]

Следећи документ у досијеу Ивана Ћирића датиран је 18. августом 1902. године и то је препорука епископа бачког Митрофана (Шевића) за његово школовање на Московској духовној академији.[9] Документ је заведен под евиденционим бројем 149 за 1902. годину, написан је на руском језику, са ознаком да је преведен са српског. Састављен је у Новом Саду, са печатом православног епископа бачког, и потписом епископа Митрофана као „епископа новосадско-бачког, сомборског, сегединског и јегарског". У документу епископ Митрофан сведочи да је Иван Ћирић[10] православни Србин, из Епархије бачке, који је завршио Српску православну гимназију у Новом Саду. Разлог његовог доласка у Русију је „изучавање богословља на Московској духовној академији", а у Сергијев Посад је дошао „са нашим архијерејским благословом". Епископ Митрофан препоручује Ивана Ћирића „свим лицима за савет или помоћ која би му била потребна".[11]

У истој фасцикли студентског досијеа Ивана Ћирића, уз препоруку епископа Митрофана, налази се и превод на руски језик сведочанства о завршетку новосадске Српске православне велике гимназије, издат у Новом Саду 15. (28.) јуна (без године).[12] У документу се налазе основни биографски подаци и оцене са испита зрелости. Посебно је занимљиво подвући да је Ћирић имао високе оцене из филолошких предмета. Из српског, немачког и латинског језика највишу (*очень хорошо*), а из грчког и мађарског језика врло високу оцену (*хорошо*).[13] Ако се има на уму изузетно јака филолошка компонента наставних курикулума дореволуционих руских духовних

---

3 О школовању српских богослова у Русији до 1917. године, детаљније: Пузовић 2017.

4 О руском академском богословљу крајем XIX и почетком XX века, детаљније: Сухова 2016: 243–266.

5 Центральный государственный архив г. Москвы (даље: ЦГАМ), Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293; ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4742.

6 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 1.

7 *Ibid*.

8 *Ibid*.

9 ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4742, Л. 1.

10 Имену и презимену Ивана Ћирића додат је и патроним „Исидорович", ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4742, Л. 1.

11 *Ibid*.

12 *Ibid*, Л. 2.

13 *Ibid*.

академија, онда је јасно да је Иван Ћирић био добро припремљен за високо богословско образовање у Русији. Био је, свакако, један од филолошки најбоље припремљених Срба који су студирали на тамошњим духовним академијама до бољшевичке револуције 1917. године.

Занимљиву епизоду везану за упис Ивана Ћирића на Московску духовну академију представља расправа која је о томе вођена на заседању Савета поменуте академије 15. октобра 1902. године.[14] Ова расправа је вођена после завршетка пријемног испита за групу иностраних кандидата, међу којима је био и Ћирић.[15] Пријемни испит је подразумевао основна знања из неколико кључних богословских предмета и једног класичног језика и састојао се од писменог и усменог дела. Полаган је на руском језику, уз могућност полагања на матерњем језику за иностране кандидате. Ову могућност искористио је Иван Ћирић,[16] пошто његово знање руског језика у том моменту није било довољно, а из сведочанства новосадске гимназије може се видети да тај предмет није био заступљен. С друге стране, међутим, треба подвући да је Ћирић полагао пријемни испит из класичних језика, за разлику од већине иностраних кандидата који су те обавезе били ослобођени одлуком Синода Руске Цркве. Класични језици били су слаба тачка српских студената у Русији, док је Иван Ћирић био један од ретких изузетака од овог правила. Ректор Академије епископ Арсеније (Стадницки) обавестио је Савет о резултатима пријемног испита, констатујући да су и поред одређених недостатака сви инострани кандидати испит положили.[17] Своје мишљење издвојио је професор Светог Писма Старог Завета Василије Никанорович Мишцин.[18] Оно се тицало двојице српских студената Богољуба Павловића и Ивана Ћирића. По мишљењу Мишцина, ова двојица Срба показала су недовољно знање из Старог Завета због чега је сматрао да им треба ускратити право на упис. Истакао је да су показали „невероватно скромна знања" из ове области и да „нису дали скоро ниједан задовољавајући одговор". Његов писани извештај пун је примера које је сматрао доказом свог становишта. Такви одговори за Мишцина били су „комични и истовремено дубоко жалосни". Закључио је да би њихов упис представљао „увреду за част руске академије".[19] Мишцину је одговорио ректор Академије епископ Арсеније (Стадницки) тврдњом да би увреду за част Академије представљало њихово незнање на крају студирања, а не на пријемном испиту, који су полагали са ограниченим знањем руског језика, што је директно утицало на њихово разумевање питања која су им постављана. Посебно је истакао да је Иван Ћирић, изузев Старог Завета, из свих других предмета показао знање које је

[14] Журналы Совета Московской духовной академии за 1902 год, 1904: 395–400.

[15] Пријемни испит је одржан од 4. до 9. октобра 1902. године, а поред Ћирића, полагали су га још Богољуб Павловић, Јосиф Цветановић, Љубомир Видаковић и бугарски јерођакон Климент (Сапунџијев) (*Ibid*. 395–396).

[16] Ћиријев писмени рад на српском језику прегледао је професор Московске духовне академије и чувени слависта Григориј Александрович Воскресенски (*Ibid*, 396).

[17] *Ibid*. 396–398.

[18] *Ibid*. 398–399.

[19] *Ibid*.

„значајно превазилазило" потребно за упис на Академију.[20]

Парадокс ове епизоде представља чињеница да је спорно било Ћирићево знање из Старог Завета, управо оне области из које ће касније написати изврсну кандидатску дисертацију и у оквиру које ће дати значајан допринос развоју српске библистике. Занимљиво је да је Мишцин предавао на Академији све до 1906. године, односно баш до оне године када је Ћирић завршио студије. Постоји занимљиво сведочанство Љубомира Рајића (потоњег епископа рашко-призренског Владимира) о томе да је баш Ћирићу било нуђено да замени професора Мишцина на катедри Старог Завета.[21] Какви су били односи између Мишцина и Ивана Ћирића током његовог студирања нема евиденције у архивској грађи дореволуционе руске духовне академије, нити смо до сада наишли на неко друго сведочанство о томе. Ипак, индикативно је то да је Ћирић кандидатску дисертацију везану за старозаветну тематику писао под менторством професора Јеврејског језика са библијском археологијом Евгенија Александровича Воронцова, а не код Мишцина.

Иван Ћирић је уписан на прву годину Московске духовне академије тек после гласања присутних чланова Савета, који су одлучили у његову корист, резултатом 9:4.[22] Студирао је у периоду од 1902. до 1906. године, у оквиру 56. генерације реформисане Московске духовне академије. Био је то период у којем је руско академско богословље достигло зенит у оквиру свог „златног доба". Ослоњено на библијске и патристичке темеље оно је кроз научне радове својих истакнутих представника достојно представљало православно богословље у европском научном контексту. Професорски кадар Московске духовне академије који је предавао Ивану Ћирићу био је респектабилан. Међу најзначајнија имена руског академског богословља чија је предавања слушао убраја се Иван Васиљевич Попов, професор Патристике и потоњи свештеномученик. Црквеноисторијска предавања слушао је код чувених Николаја Фјодоровича Каптерева, Василија Осиповича Кључевског и Анатолија Алексејевича Спаског. Припадао је првој генерацији студената којој је предавао један од водећих руских религијских философа почетка XX века Михаил Михаилович Тарјејев. Професори су му били чувени слависта Григорије Александрович Воскресенски, философ Алексеј Иванович Веденски, догматичар Сергеј Сергејевич Глагољев, каноничар Николај Александрович Заозерски, литургичар Александар Петрович Голубцов.[23]

Имајући на уму да је епископ Иринеј (Ћирић) највећи научни допринос дао српској библистици, најпре као предавач Светог Писма Старог Завета у Карловачкој богословији, а потом и као аутор бројних научних радова из те области, потребно је осврнути се и на његове професоре библијских предмета на Московској духовној академији. Библистичка школа у Сергијевом Посаду имала је дугу традицију и почетком XX века представљала је значајну снагу руске академске библистике. На челу московских библиста у време школовања епископа Иринеја налазио се

[20] *Ibid*, 400.

[21] Рајић 1928: 326.

[22] Журналы Совета Московской духовной академии за 1902 год, 1904: 398.

[23] О научно-богословској атмосфери и професорском кадру Московске духовне академије, крајем XIX и почетком XX века, детаљније: Голубцов 1999; Сухова 2014.

Митрофан Дмитријевич Муретов, професор Светог Писма Новог Завета. Муретов је био ученик и наследник архимандрита Михаила (Лузина), једног од утемељивача московске школе библистике и следбеника Светог Филарета (Дроздова), најзначајнијег руског богослова XIX века. Научна линија Лузин–Муретов представљала је водећу снагу руске академске библистике у њеном суочавању са западном протестантском библистиком. Архимандрит Михаил (Лузин) и Муретов били су први руски богослови који су, будући утемељени у Светом Предању, одговорили на горуће питање друге половине XIX века о *историјском Исусу*, у оквиру којег су протестантски богослови често доводили у сумњу историчност Господа Исуса Христа. У том смислу је од велике важност дело Муретова *Эрнст Ренан и его „Жизнь Иисуса": (Характеристика, изложение и критика)* (Москва 1892). Писац чувених *Путева руског богословља* Георгије Флоровски, иначе изразито ненаклоњен дореволуционом руском академском богословљу, морао је да призна вредност поменутог дела Муретова, назвавши га сјајном књигом (*блестящая книга*).[24] Настављач поменуте линије руске академске библистике био је професор Јеврејског језика са библијском археологијом Евгениј Александрович Воронцов, ученик Муретова и ментор Ивана Ћирића. Ако се све поменуто има на уму, онда је јасно да је епископ Иринеј (Ћирић) био изданак библистичке школе која је била чврсто утемељена у Предању Цркве и која је библијски наратив посматрала првенствено као богонадахнути текст, а не као било који други текст који се може посматрати изван еклисијалног контекста.

Током Ћирићевог студирања на Московској духовној академији школовало се још неколико знаменитих Срба. Ту је био Владан Максимовић, потоњи професор Карловачке богословије и истакнути српски религијски философ. О блиским односима Ћирића и Максимовића, током студирања, сведочи податак из Максимовићевог студентског досијеа, сачуван у молби упућеној управи Академије, о овлашћењу добијеном од Ћирића да може преузети сведочанство са његовим оценама на крају прве године студија.[25] Ту су били још Григорије Божовић, познати књижевник и национални радник из Старе Србије, и Љубомир Рајић, потоњи епископ рашко-призренски Владимир. Од знаменитих Руса који су студирали у Сергијевом Посаду, током Ћирићевих студија, издвајају се имена јеромонаха Алексеја (Симанског), потоњег руског патријарха, и Павела Александровича Флоренског, чувеног руског богословског мислиоца.

Ћирићев успех током школовања сврстава га у ред најбољих српских студената на руским духовним академијама. О томе сведоче оцене у његовој дипломи. Из дванаест предмета имао је највишу оцену (*отличная*), из осам предмета веома добру (*весьма хорошая*), док су из само два предмета оцене биле нешто ниже (*очень хорошая*, *весьма удовлетворительная*).[26] Овај резултат сведочи да је ректор Академије епископ Арсеније (Стадницки) био у праву када је 1902. године бранио Ћирићево право да упише Академију и поред слабијих резултата на пријемном испиту.

[24] Флоровский 1988: 421.
[25] ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 2254, Л. 6–7.
[26] ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 4293, Л. 2.

Круну школовања епископа Иринеја (Ћирића) на Московској духовној академији представљала је његова кандидатска дисертација писана на тему *Книга Притчей Соломона как памятник древнееврейского языка и священной письменности*. Дисертацију је писао под менторством Евгенија Александровича Воронцова, ученика корифеја московске библистичке школе Митрофана Дмитријевича Муретова. Ова кандидатска дисертација, нажалост, није сачувана у дисертационом фонду дореволуционе Московске духовне академије, који се чува у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви. У истом фонду, међутим, сачувана је рецензија професора Воронцова која је, до евентуалног проналаска дисертације, једини сачувани извор о њој.[27] Рецензија сведочи да се радило о квалитетној дисертацији, која је у многим аспектима превазилазила уобичајене норме за овај тип студентских радова. По оцени рецензента, аутор је успешно одговорио на врло сложену и захтевну тему, која се састојала у критичком приступу Књизи Прича Соломонових са књижевно-историјске и лингвистичке стране. Истраживање је извео користећи оригинални јеврејски текст, што је било могуће будући да је јеврејски језик познавао на вишем нивоу у односу на већину студената Академије. То му је омогућило самосталан приступ који није зависио од дотадашњих, углавном, западних истраживања. Ова истраживања користио је као секундарну литературу, при чему је потребно нагласити да је у оптицају била литература на руском, немачком, енглеском и француском језику. Извршио је анализу и поређење масоретског текста и превода Септуагинте и резултате представио у посебним рубрикама указујући на одступања у грчком преводу. Детаљно је анализирао граматичке и стилско-поетске аспекте изучаване библијске књиге, показујући висок ниво познавања материје. Рецензент је закључио да „господин Ћирић у потпуности заслужује степен кандидата богословља".[28]

Почеци српске старозаветне академске библистике везани су за кандидата богословља Московске духовне академије епископа бачког Иринеја (Ћирића). Управо у Сергијевом Посаду епископ Иринеј је формиран у научно-богословском смислу. Надоградња је извршена докторатом из семитских језика у Бечу. Школовање у Москви и Бечу омогућило му је стварање избалансираног приступа сложеној библијској проблематици, што је било видљиво у његовим потоњим научним радовима.

Рецензија Евгенија Александровича Воронцова на кандидатску дисертацију Ивана Ћирића[29]

Оцена рада студента 4. године Ћирића на тему: Књига Прича Соломонових, као споменик старојеврејског језика и свештене књижевности.

Господин Ћирић је као задатак свог рада поставио критички осврт на Књигу Прича Соломонових са књижевно-историјске и лингвистичке стране. Своје истраживање води по

[27] Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: ОР РГБ), Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1-3об. Рецензија је објављена у академијском часопису *Богословский вестник*, у оквиру протокола са заседања Савета Московске духовне академије (Журналы собраний Совета Московской духовной академии за 1906 год, 1907: 172–175).

[28] ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 3об.

[29] Превод рецензије урађен је према аутографу који се чува у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (ОР РГБ, Ф. 172, К. 410, Д. 13, Л. 1-3об).

тексту Баера, најбољем који постоји у академској библиотеци. Садржај рада по плану самог аутора састоји се из следећа два дела: 1) Књижевно-историјска страна споменика: овде се на почетку проучава текстуална страна Књиге Прича (масора, стари преводи), затим аутор обраћа пажњу на књижевну форму споменика, његов састав (композицију) и садржај и на основу целокупног проученог материјала решава питање постанка споменика. 2) Филолошка страна споменика: овде се на почетку изучава споменик са лексичке стране, а затим са граматичке: морфолошке и синтаксичке и на крају се анализира стилско-поетска страна споменика – његове тропе и метар.

Као што се види из списка одељака у раду господина Ћирића, он је обухватио целину питања која спадају у његов домен по карактеру његове теме и рецензент је дужан да истакне да су сви закључци аутора потпуно основани. Главна заслуга господина Ћирића је релативна самосталност његовог истраживања: он се није уплашио самосталних екскурса у граматичко-стилистичку област проучаване библијске књиге и притом је за студента показао изузетно знање јеврејског језика. Господин Ћирић је приступио свом раду не само са надом на *pons asininus* у западним коментарима, већ се и сам довољно снабдео из истог арсенала, одакле преузимају своје главно оруђе западни хебраисти. За даљи рад можемо само пожелети ученом аутору да проучи и историјске формације јеврејског језика, његову стратификацију, што до сада представља Ахилову пету библијске лингвистике. Свој текстуално-критички осврт на Књигу Прича аутор је спровео путем анализе вавилонске и палестинске масоре и путем поређења масоретског текста са преводом LXX. Примећена одступања у грчком преводу класификована су у рубрике и објашњена на основу својстава текста древних рукописа (без дељења на речи, код Јевреја без вокализације). У вези са значајем абревијатура у јеврејском тексту рецензент сматра мишљење господина Ћирића – преувеличаним; важнији је минијатурни карактер писма гевилних и келафних манускрипата [гевил – необрађена животињска кожа; келаф – обрађена животињска кожа – *прим. аут. В. П.*], као што показује најновије истраживање хебраисте Блауа. Интерполирана места у грчком тексту у поређењу са оригиналом аутор сматра мање важним варијантама основног текста, позајмицама из других места исте књиге или продуктима „*epexegesisa*". Са формалне стране аутор назива реч Књиге Прича афористичном, што одговара духу старојеврејског језика који форсира *assyndeton* и у трагању за брахилогијом допушта синтаксичке анаколуте. Аутор сматра да је структура Књиге Прича дихотомијска, при чему он указује на посебне додатке у сваком од два дела књиге. Хронологију гномичких елемената књиге аутор одређује пружајући изванредну синтезу закључака науке и материјала традиције.

У другом најинтересантнијем делу свог истраживања господин Ћирић детаљно проучава речник Књиге Прича у његовом ἅπαξ λεγόμενα наводећи их по алфавитном редоследу. Рецензент је дужан да начини две исправке у ауторовим лексикографским истраживањима: 1) *semamith* је аутор неправилно превео речју паук, потребно је гуштер – *stellio*, 2) апстрактна имена на *uth* и *on* не могу служити за утврђивање датума споменика, сусрећући се спорадично и у архаичним одељцима Библије. У вези са пореклом ових ἅπαξ λεγόμενα рецензент сматра да су ἅπαξ νοούμενα књиге повукли неизоставно и ἅπαξ λεγόμενα, овде је једна од пројава књижевне идиосинкразије. За аутора је језик Књиге Прича мешавина поетских и прозних облика и израза – то је језик високе старојеврејске (реторичке) прозе.

Из ауторових запажања из области индивидуалне ортографије споменика указујемо на изостајање макефа без утицаја на вокализацију, (очување кратког вокала), на употребу алефа као *mater lectionis (fulcrum)* уз камец, на употребу дагеша у реш, чешће у облику *dages forte conjuctivum*. Од граматичких посебности Књиге Прича значајно је епентетско нун (*nun epentheticum*) уз *status conjuctus* именице и заменичког суфикса, особени тип спајања именице женског рода у множини са заменичким суфиксом, непромењивост вокализације региране речи у неким случајевима јукстапозиције (*семихут*). Највише пажње учени аутор је доделио глаголским облицима које истражује по смислу (*бинјан*) и по врстама глагола. Рецензент сматра да су детаљна запажања господина Ћирића изузетно интересантна и да га представљају као талентованог филолога.

Проучавање стилско-поетске стране споменика нешто је блеђе од анализе граматичке

стране. Са̂м аутор ово објашњава тиме што фигуративни језик Књиге Прича има мало индивидуалних црта, приближавајући се у целини библијско-поетском језику у широком смислу речи. Рецензент је сагласан да библијски поетски језик има заједнички колорит, па је у том смислу познати хебраиста Кениг недавно успео да напише заједничку стилистику, поетику и реторику библијског језика, а томе је следовао и знаменити Хердер. Приликом проучавања споменика са поетске стране господин Ћирић говори о паралелизму делова, придодајући трима општепознатим типовима паралелизама и четврти – параболички паралелизам – *parallelismus comparationis*. У области метра он се задржава на појави симетрије слогова и логичком строфизму – *responsio* (бечки научник Милер има специјално истраживање о *responsio*). Одричући код старих Јевреја постојање римованих стихова, аутор прихвата код њих само присуство ритма стихова; рецензент је сагласан да не треба поистовећивати риме и случајне појаве параномазије, које се појављују час у облику анафоре – сличности почетака речи, час епифоре – сличности завршетака.

Аутор је као помоћна средства користио општа истраживања из библијске филологије на немачком, енглеском и 2 на француском језику (Baumgartner и Schloegl), но без обзира на изузетно познавање нових језика, господин Ћирић је радио потпуно самостално над јеврејским текстом са конкорданцом, речником и граматиком дајући иностраним књигама одговарајуће значење приручника, а не основног материјала, који се само компилира у раду по ауторовом плану. Господин Ћирић у потпуности заслужује степен кандидата богословља. Оцена пет.

в. д. доцента Евгениј Воронцов

Извори:

Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) – (ОР РГБ)
Фонд 172 - Московская духовная академия, архив.

Центральный государственный архив г. Москвы – (ЦГАМ)
Фонд 229 - Московская духовная академия.

Журналы Совета Московской духовной академии за 1902 год, (1904). Богословский вестник МДА, т. I, 1: 337–400.

Литература:

Вуковић, С. „Др Иринеј Ћирић епископ новосадско-бачки“, *Богословље*, 1–2, 1964, 9–20.

Вуковић, С. *Српски јерарси од девето̄ до двадесето̄ века*, Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996.

Глумац, Д. „Епископ бачки др Иринеј Ћирић“, *Весник свеште̄ничко̄ удружења Југославије*, 140, 1955, 3.

Голубцов, С. А. *Московская духовная академия в начале XX века. Профессура и со̄трудники: основные биографические сведения, по ма̄териалам архивов, публикаций и официальных изданий,* Москва: Мартис, 1999.

Петковић, Г. *Иринеј Ћирић епископ бачки (1884–1955). Ка̄талог изложбе*, Нови Сад: Музеј града Новог Сада, Беседа, 2015.

Пузовић, В. *Руски пӯтеви српско̄ богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: ЈП Службени гласник, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2017.

Рајић, Љ. „У заштиту руских духовних школа – Семинарија и Академија“, *Весник Српске Цркве*, март, 1928, 215–224; април, 1928, 323–328; мај–јун, 1928, 412–419.

Сухова, Н. Ю. „Русское академическое богословие до 1917 г.: проблемы и лица“, *Богословље*, 1, 2016, 243–266.

Сухова, Н. Ю. *Московская православная духовная академия: вехи истории,* Москва: Учебный комитет Русской Православной Церкви – Издательство богословской литературы „Аксион эстин” – Духовно-просветительский центр Андреевского благочиния г. Москвы „Иліотропіон”, 2014.

Убипариповић, С. „Литургички допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. века“, *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 5, 2010, 111–124.

Флоровский, Г. *Пути русского богословия*, IV издание, Париж: YMCA-PRESS, 1988.

VLADISLAV PUZOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology

THE EDUCATION OF IRINEJ ĆIRIĆ, BISHOP OF BAČKA IN RUSSIA

Summary

Irinej Ćirić, the Bishop of Bačka, was one of the best educated Serbian hierarchs in the first half of the twentieth century. The foundations of his theological education were laid in Russia. He graduated from the Moscow Spiritual Academy with the major in Bible Studies in the beginning of the twentieth century. The documents from the Archives of The Prerevolutionary Moscow Spiritual Academy witness about the education of the bishop Irinej in Sergiev Posad. In these documents we find about the bishop's uncertain admission, his excellent grades, and his distinct candidate thesis focused on Bible Studies. The Bishop Irinej Ćirić had an opportunity to attend the courses taught by the best Orthodox theologians of his time. Some of these professors were Mitrophan Dmitrievich Muretov, Ivan Vasilievich Popoff, Nikolai Fyodorovich Kaptereff, Michail Michailevich Taryaev. The Bishop Irinej wrote his candidate thesis under the mentorship of Evgeny Alexandrovich Vorontsoff. His thesis could not be found in the Russian Archives. The recension of the supervisor Vorontsoff witnesses about the successful work of the bishop Irinej. The Bishop Ćirić gave a fine historical and philological analysis of the Wisdom of Solomon. He demonstrated outstanding philological skills as a student. This thesis became a strong foundation for the future work of the Bishop Irinej.

Keywords: Bishop of Bačka Irinej Ćirić, The Moscow Spiritual Academy, Serbian Academic Bible Studies, Russian Academic Bible Studies, Evgeny Alexandrovich Vorontsoff, candidate thesis, recension.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

БОРИС ФАЈФРИЋ
Универзитет у Београду, Православни богословски факултет
докторанд
fajfric.orthodox@gmail.com

УДК: *271.222"18/19"*

ДОПРИНОС ЕПИСКОПА БАЧКОГ ДР ИРИНЕЈА ЋИРИЋА У РАЗВИЈАЊУ И ОЧУВАЊУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И ЊЕНИХ ЧЛАНОВА

Сажетак: Епископ Иринеј Ћирић, у свету Иван, био је међу најшколованијим епископима крајем XIX и почетком XX века. Његов допринос у науци и богословљу оставио је дубок траг међу његовим ученицима и свештенством уопште. Због његовог образовања приметили су га остали епископи, те је изабран за епископа тимочког 1919. године, на чијој катедри је остао до 1922. године, када је постављен за епископа бачког. Као бачки епископ, Иринеј се истакао као истинит пастир свога стада и Цркве. И свој живот је жртвовао како би се сачували верујући народ и СПЦ у ратним временима, а и доцније. Његови посебни доприноси за СПЦ, а о чему ће бити речи у овоме раду, јесу: оснивање Мукачевско-прјашевске епархије, повратак Русина у православље у Епархији бачкој, спречавање оснивања Мађарске Православне Цркве и ослобођење великог броја српских породица из мађарских логора током Другог светског рата и њихово збрињавање.

Епископа Иринеја Синод СПЦ одабрао је да отпутује у Поткарпатску Русију како би радио на црквеном уређењу, јер је тамошње унијатско становништво исказало своју жељу да се врати православљу, а у оквиру СПЦ. Иринеј је често путовао и обилазио парохије, где је проповедао и тако придобијао народ, док је са онима који су саботирали његову мисију, отменим и цивилизованим одговором осујећивао њихове намере. Његовим заслугама је Мукачевско-прјашевска епархија основана 1931. године, а за првог епископа је постављен Дамаскин Грданички. Своју пастирску мисију наставио је и међу Русинима у Бачкој, који су по угледу на Карпаторусе желели да се врате Православној Цркви. За време Другог светског рата са својим свештенством по црквеним општинама организовао је прихватилишта за децу и њихове мајке, оне који су остали без домова и основа за егзистенцију. Његовим посредством је, из мађарског логора *Шарвар*, ослобођено око 2800 деце (један део њих био је словачке националности), 180 мајки са одојчади и 647 стараца. Они су били смештени по црквеним општинама у Епархији бачкој, где су им били обезбеђени смештај, храна и лекарска помоћ. Током рата мађарске власти интензивно су радило на оснивању Мађарске Православне Цркве, а циљ је био да се укине јурисдикција СПЦ над народима у Мађарској и деловима Мукачевско-прјашевске епархије. Епископ Иринеј је, у сарадњи са будимским епископом Георгијем Зубковићем, радио на томе да се та намера спречи, придржавајући се Устава СПЦ и закона државе Мађарске. По завршетку рата, ослободиоци нису узели у обзир заслуге које је имао за спасавање живота многих људи, него су га прогласили за издајника, због чега је шиканиран и мучен, те је 1950. оболео и за пет година умро.

Кључне речи: Иринеј Ћирић, Епархија бачка, СПЦ, Мукачевско-прјашевска епархија, Русини, Мађарска Православна Црква, логор, *Шарвар*, црквена општина.

Заслуге епископа Иринеја за очување и развитак СПЦ од велике је и неприкосновене важности. Његова дела се не огледају само у епископској служби него и у црквеном – научном, духовном и врлинском смислу. У време када је цео свет трпео страшне последице Другог светског рата, епископ Иринеј није заборавио своју пастирску службу, него се лавовски борио да његов народ опстане у тада окупираној Бачкој, као и за опстанак своје Цркве. Зато и чуди што се тадашња *ослободилачка власт* према њему опходила као према највећем непријатељу, што потврђује и Алимпије Поповић, који је тих година био сведок свих догађања: „Био је он човек са којим се могло врло лако и врло добро сарађивати и народна власт је погрешила врло много и изгубила још више овима стављањем владикиним у кућни притвор."[1]

Епископ Иринеј је много допринео у развитку СПЦ и у њеном очувању. Зато се у овом раду говори о његовим заслугама према Цркви и њеним члановима; проучава се његова мисија у Поткарпатској Русији и међу Русинима у Бачкој, затим спасавање живота и брига о жртвама Другог светског рата и спречавање оснивања тзв. Мађарске Православне Цркве.

1. Кратак осврт на живот и рад епископа др Иринеја Ћирића

Световно име епископа Иринеја било је Иван; родитељи су му били Исидор и Евелина рођ. Ковачевић у Сремским Карловцима. Пошто је остао рано без родитеља, бригу о њему и његовој браћи преузео је његов стриц протојереј Милан Ћирић. Основну школу је завршио у свом родном месту, Сремским Карловцима, а гимназију са испитом зрелости у Новом Саду.[2] Високо образовање стекао је у Московској духовној академији, где је студирао заједно са Иларионом Зеремским.[3] По завршетку Московске акдемије, уписао је 1908. године Филозофски факултет на Бечком универзитету, где је положио последњи строги испит из семитских језика[4] са одличним успехом и сутрадан је промовисан у доктора философије.[5] Да се Иринеј Ћирић заиста одлично користио јеврејским језиком доказује то што је са рабинима у Сенти, Суботици и Новом Саду разговарао на *чивутском*[6] језику, тј. јеврејском, који нико од Јевреја није познавао до рабина.[7] Неговао је веома добре односе са њима,[8] и 1940. године[9] помогао је Тибору Кишу, сину тадашњег главног рабина Јеврејске вероисповедне општине у Новом Саду др Хинка Киша, да упише Медицински факултет.[10]

---

1 Поповић, 2017: 230.
2 Епископ Сава 1964: 9.
3 Пузовић 2017: 251–252.
4 Алимпије Поповић каже да је докторирао на јеврејском језику. Поповић 2017: 85.
5 Епископ Сава 1964: 9.
6 Стари назив за јеврејски народ, настао од персијске речи *цухуд*, одакле је Турци преузимају, а по ослобођењу од отоманске власти назив је добио погрдан смисао.
7 Поповић 2017: 85–86.
8 Кољанин 2010: 97.
9 У то време је на снази била антијеврејска уредба, против које су се побунили патријарх Гаврило Дожић и владика Николај Велимировић.
10 Кољанин 2010: 114–115.

По докторирању (1909), постављен је за дворског библиотекара Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима, а касније за доцента на предмету Стари Завет са археологијом и јеврејски језик[11] у Српској православној богословији у Сремским Карловцима, где је касније предавао и Литургику. Године 1920. изабран је за хонорарног наставника Светог Писма Старог Завета, али никада није званично постављен, јер му Београд није био стално место службовања. Годину дана раније (1919), изабран је за епископа тимочког и на тој дужности остао је до 1921. године, када је по личној молби добио на управу Епархију бачку. Устоличен је 1922. године.[12]

Епископ Иринеј је припадао групи најобразованијих теолога СПЦ у то доба, те је зато добио многа задужења и био члан различитих одбора. Посебно је дао велики допринос у преводилачком раду,[13] а највише је радио на превођењу црквених песама и литургијских књига на српски језик.[14] Захваљујући његовом труду, српски свештеници су тада могли да користе Златоустову Литургију на српском језику, а као највећи његов преводилачки подухват наводи се *Недеља свете Педесетнице. Празничке службе.* Оно што је он тада чинио, а што је можда изазивало чуђење, јесте што је Литургију служио на српском језику.[15] Због доприноса у теологији, често је представљао СПЦ на међународним црквеним покретима, заједно са владиком Николајем Велимировићем. Такође је радио на развијању братских односа са осталим православним помесним Црквама.[16] Иако је доста допринео у теологији и спољним пословима СПЦ, ипак је његова највећа заслуга била у мисионарењу у Поткарпатској Русији, спасавању логораша и спречавању раскола.

2. Мисија у Поткарпатској Русији

Мисија црквених великодостојника СПЦ у Поткарпатској Русији заснивала се на повратку православној вери верника који су на силу или превару прихватили унију са Римокатоличком Црквом, те на тај начин постали припадници Гркокатоличке Цркве. Становници Поткарпатске Русије били су Руси и Русини, који су 1919. године ушли у састав Чехословачке.[17] Народ ове регије је одувек био православан, а процес

---

[11] Алимпије Поповић бележи да је било планирано да се у богословији укине јеврејски језик, у време када је Иринеј постављен за професора. На седници су се сви сагласили да јеврејски буде укинут, док је белешке хватао Иринеј. После закључења седнице, записник је однесен на потпис код патријарха Лукијана Богдановића, који га је и потписао, али у записнику није забележено да је јеврејски језик укинут. Поповић не тврди, него само наводи као интригу, да Иринеј није забележио одлуку о укидању јеврејског језика, те он зато и није био укинут. Поповић 2017: 86.

[12] Марковић 2010: 238–243.

[13] Vukašinović 2014: 47.

[14] Иринеј је богослужбене књиге преводио желећи да народ разуме речи током богослужења, како би истински учествовао у служби, и да се његово присуство не би претворило у пуког посматрача. О самом преводилачком раду и на литургици детаљно је писао Србољуб Убипариповић, „Литургички допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. века“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати,* 5, 2010, 111–124.

[15] Кончаревић 2015: 108–110.

[16] Марковић 2010: 244–246.

[17] Петковић 2016: 98.

унијаћења започео је средином XVII а завршен је средином XVIII века. Унијаћење су спроводили унијатски свештеници, па народ није био с тим упознат нити је познавао значење тог процеса. Они су себе и даље сматрали православним хришћанима, јер су наставили да упражњавају православне обреде, богослужења на старословенском језику и служили се старим црквеним књигама. Дакле, на овакав начин се прикривала истина од поткарпатских Руса да више не припадају православноме свету. Међутим, народ је временом сазнао истину, те је дошло до побуне, коју су мађарске тј. угарске државне власти насилно зауставиле, па је на тај начин унија сачувана. Ипак, постојале су поједине породице које су се одупирале овом намету[18], тако што су се за духовне потребе обраћале православном свештенству у Јегри, Будимпешти и Мишколацу, јер су они били најближи.[19] Крајем 1903. године, група поткарпатских Руса се обратила Синоду Карловачке митрополије са молбом да пређу под окриље Будимске епархије, чији је одговор био позитиван. Патријарх Георгије Бранковић је ову дужност предао будимском епископу Лукијану Богдановићу, који је послао јеромонаха Герасима Петровића и свештеника Стевана Чампрага да парохију у Изи прикључи Светоуспенској парохији у Сентандреји. Међутим, пошто је тадашња власт чинила све да спречи да до тога дође, тако што је православне свештенике означила као политички сумњиве, од ове иницијативе се привремено одустало.[20]

Почетком XX века, народ је масовно почео да напушта унију, али је угарска власт радила на томе да то спречи. Зато је покренут тзв. Мармарош-сигетски процес у децембру 1913. године, на основу којег су православни Руси проглашени за издајнике и стављени изван закона. Казне за њих биле су строге, а извршавала их је угарска полиција, а понекад и унијатски свештеници. Казне су биле разнолике. Забележено је да су православнима секли косу и батинама их терали да је затим прогутају; везивали су их за коње и они су их вукли, а једној породици извалили су сва врата и прозоре са куће и оставили је да, са децом, проведе зимску ноћ на минус 20 степени.[21]

Вести о злостављању православних Руса су се прошириле, па су их као адвокати заступали К. Хаци, Продановић и Лалошевић, који су наступили у име Карловачке митрополије у Мармарош-Сигету. Исход суђења се завршио на штету оптужених. Проглашени су кривима[22] и наложено им је да плате велику новчану казну, као и да проведу у затвору од 6 месеци до 4 и по године. Поред ових казни, одузети су два велика дрвена крста, која су закопана у Велике Лучке и Изи, као и сви црквени предмети (иконе, одежде, Јеванђеља, црквене књиге), међу којима је била и икона Пресвете Богородице, заштитнице православља.[23] Све те ствари су закопане у подруму Дебрецинске тамнице.[24]

---

18 Било је примера да су неке породице из села Велике Лучке и Изе одлазиле 200 или 300 км код православног свештеника да им крсти децу. Пред жандармима су се правдале да одводе децу на пелцовање. Такође, постоји случај када су православног свештеника у Велике Лучке довели ноћу сакривеног у сену и колима, зарад крштење деце.

19 ГЛАСНИК СПЦ 16 – 17/1934: 255–256.

20 Васин – Нинковић 2018: 130.

21 ГЛАСНИК СПЦ 16 – 17/1934: 256.

22 Осуђена су 32 Карпаторуса.

23 Икону су поклонили руски светогорски монаси првом карпаторуском мисионару архимандриту Алексеју.

24 ГЛАСНИК СПЦ 16 – 17/1934: 256–257.

Када је 1920. године Поткарпатска Русија, после пропасти Аустроугарске, ушла у састав новоосноване државе Чехословачке, послате су депутације[25] из Изе и Великих Лучки код црквених великодостојника СПЦ, од којих је тражена помоћ у враћању православној вери. Разлог зашто су се обратили СПЦ, а не некој другој помесној Православној Цркви, јесте што је Поткарпатска Русија, током Аустроугарске монархије, била под јурисдикцијом Карловачке митрополије.[26] Чак је и чехословачка влада упутила молбу Синоду СПЦ за помоћ својим грађанима. Свети Архијерејски Сабор је 1920. године одлучио да им помогне, па су послали епископа нишког Доситеја Васића. По његовом доласку (1921) у Чехословачку, око милион верника је прешло у православље, а око 60 црквених општина у манастиру Светог Николе у Изи јавно је признало Доситеја за свог епископа. Међутим, убрзо су настали проблеми са Цариградском патријаршијом, јер је цариградски патријарх Мелетије незаконито припојио црквене области и за архиепископа прашког и митрополита Чехословачке поставио Саватија, под чијом се управом налазила и Поткарпатска Русија. Иако је чехословачка влада упорно покушавала да докаже да подржава СПЦ, ипак су њене административне власти издале проглас у којем су известиле све црквене општине да се повинују Саватију, којег је поставио цариградски патријарх.[27]

Пошто Саватије није имао храбрости, а можда ни воље, да обилази црквене општине, он је замолио цариградског патријарха да му додели помоћника, предложивши епископа Венијамина, руског емигранта. Иако је Синод СПЦ саветовао патријарха Мелетија да не ради ништа без његовог знања, Венијамин се ипак појавио у Поткарпатској Русији, где се лажно представио као епископ којег је поставила СПЦ, те је рукополагао за свештенике личности сумњивог морала и слао писма верницима у којима клевеће СПЦ и епископа Доситеја. Његовим заузимањем, као и српске владе, црквена анархија у Поткарпатској Русији је привремено обуздана, тако што је основана православна конзисторија. После одласка епископа Доситеја у Србију 1924. године, опет су почели проблеми.[28] Српска Црква је у сарадњи са Краљевином СХС издејствовала да се потпише уговор са Чехословачком, преко којег би се заштитила права православних Руса и СПЦ.[29] Дана 15. децембра 1926. године Свети Архијерејски Сабор је епископа Иринеја Ћирића изабрао за изасланика СПЦ који би у Поткарпатској Русији организовао Цркву и смирио ситуацију.[30]

Епископ Иринеј је у Праг стигао 1. јануара 1927. године, а с њим су, као помоћници, дошли синђел др Дамаскин Грданички и протођакон Дамаскин Давидовић.[31] Из Прага је отпутовао за село Изу, које је важило за центар православља,

---

25 Делегацију су чинили православни Чеси и Руси.

26 ГЛАСНИК СПЦ 16 - 17/1934: 256–257.

27 Петковић 2016: 99; Пузовић 2006: 67–68.

28 Чешке власти су се трудиле да смање утицај православне цркве, па су радиле на томе да ставе вернике под контролу, тако што су отимале храмове, забрањивала се веронаука, бракови склопљени по православном обреду су поништавани, православни верници су вођени као унијати, православни празници су замењени римокатоличким итд. Пузовић 2006: 68–70.

29 Петковић 2016: 100.

30 Пузовић 2006: 72.

31 *Ibid*.

одакле је упутио посланицу руским свештеницима, обавештавајући их да га је послала СПЦ, а у сагласности са чехословачком владом, с циљем да се организује епархија.[32] После Изе обишао је и Ужгород. Своју мисију Иринеј је поделио у три дела: организаторски, административни и мисионарско-пастирски. Делегација је прво уредила своју канцеларију и архиву са протоколима и печатима, а свако од поменуте тројице имао је одређен задатак. Иринеј је, као администратор православних цркава, прикупљао материјал и упознавао се са важним питањима, како би што ефикасније уредио епархију. Синђел др Дамаскин је проучавао, реферисао и израђивао све текуће епархијске предмете и молбе, док је протођакон Дамаскин вршио дужност секретара епископа Иринеја, те и водио све канцеларијске послове. Често су путовали по градовима и селима, обилазећи вернике. Проблеми који су их ометали у њиховом раду били су ти што многа села нису имала железницу и пошту, због чега су били принуђени да канцеларију пресселе у Ужгород.[33]

Епископ Иринеј се сусретао са многим проблемима, како природним тако и намерним, које му је приређивао архиепископ Саватије, трудећи се да на сваком месту осујети успешну мисију српског епископа.[34] Међутим, Иринеј није допустио да га проблеми спутају у мисији, него се трудио да што више допринесе свом мисионарском раду. Често је путовао, служио Литургије и проповедао. Две Литургије је служио под ведрим небом, понекад и када је падао снег. Он је непрестано наводио разлоге за организацију православне епархије, како би се православни народ у Поткарпатској Русији ујединио, јер је међу њима владала велика подељеност по странкама или групама.[35]

Поред Цариградске патријаршије, која је важила за сестринску Цркву, проблеме у враћању у православље и организацији епархије чинили су гркокатолици или унијати. Они си често себе представљали као мученике, док су Иринеја често омаловажавали, али опет су му признавали његову образованост и способност. Додатни проблеми у мисији били су необразовани свештеници, због чега је епископ Иринеј предложио Синоду СПЦ да сваке друге године у богословије прима по двојицу Руса из Карпаторусије, како би се касније, уколико услови допусте, отворила једна у Поткарпатској Русији, где би се будући свештеномонаси припремали за службу. Ипак, поред свих проблема са којим се сусретао, највећи му је била саботажа Цариградске патријаршије, на челу са архиепископом Саватијем. Међутим, успео је да задобије више присталица, тако да је слободно могао да ради на организацији Епархије.[36]

Мисија делегације СПЦ је у већини случајева достигла оно што се од ње очекивало. Преко епархијских канцеларија, које су основане по селима и градовима, стање се норамализовало. Међутим, да би се оно и очувало, неопходно је било да се оснује епархија са свим њеним управама и правима. Зато је епископ Иринеј сачинио елаборат под називом *Устав карпаторуске православне епархије мукачевске* по којем би поменута епархија била аутономна црквена област, зависна од СПЦ до тренутка док се не стекну услови за њену самосталност. У елаборату се разматрало и питање

[32] *Ibid*.
[33] Петковић 2016: 101.
[34] Пузовић 2006: 73.
[35] Петковић 2016: 102.
[36] *Ibid*, 102–106.

материјалних извора за издржавање Епархије, епархијског представништва и његове надлежности, као и рад Конзисторије. Од велике важности је било да предложени Устав призна владе Чехословачке, као и да се настави мисија СПЦ у Поткарпатској Русији, тако што ће се поставити човек који би руководио епархијским пословима.[37] Пошто је мисија изненада била скраћена, Иринеј је предложио да синђел др Дамаскин остане у Ужгороду, како би водио бригу о верницима. Потенцијална опасност за ред у Епархији био би епископ Саватије, због чега је реаговао чешки епископ Горазд, чија је интервенција у много чему и помогла.[38]

Мисију у Поткарпатској Русији наставио је епископ злетовско-струмички Серафим Јовановић[39], а Свети Архијерејски Сабор СПЦ 1931. године основао је Епархију мукачевско-прјашевску, са седиштем у Мукачеву. За њеног епископа постављен је др Дамаскин Грданички,[40] у чије време је настављен повратак унијата у православље.[41] Влада Чехословачке је 1933. године признала и потврдила организацију православних парохија под управом Мукачевско-прјашевске епархије, укупно њих петнаест. Самим тим је и Епархија легализована, чиме су јој загарантована права. Свештеницима су обезбеђена метеријална средства за издржавање, што је на себе преузела чехословачка влада.[42] Затим је 28. августа, на Велику Госпојину, у православље прешло око 82 интелектуалца, студенти, учитељи и чиновници, а међу њима и професор Карабељешом, кога су називали карпаторуским Пушкином.[43] Подизане су цркве, у селима Вељатину[44], Нижњој Бистрој и др., капела на Варпотоку,[45] у Сопкама, у женском манастиру[46] Домбоки[47] итд. Током 1934. године у Иршави је подигнута капела, где су унијати овог места прешли у православље, као и у осталим местима, на пример у Лемковштини и Квјатону. Унијатски свештеници су се трудили да оправдају ово масовно напуштање уније, наводећи као разлог то што становници Карпаторусије не желе да се називају Украјинцима него Русима, због чега су почели да по селима држе курсеве руског књижевног језика, верујући да ће их то спречити у даљем напуштању уније.[48]

Као дан сећања на судски процес против деведесетчетворице Карпаторуса, познат као Мармарош-сигетски процес, 28. маја 1934. године, на други дан Духова,

---

37 *Ibid*, 107.

38 Пузовић 2006: 78–80.

39 Петковић 2016: 108.

40 Епископ Сава 1971: 523.

41 О изненађујућем прелазу унијата у православље забележио је и језуит Шарл Буржу, у ревији белгијских бенедиктинаца *Irenikon*. Он је писао да тамошњи народ жели да светкује празнике другим данима, супротно Латинима, као и да су одувек били привржени православљу, а да су свештеници били ти који су примили унију, док народ с тим није био упознат, те и да је примат папе нешто што је непознато руском сељаку. Он на крају закључује да Карпаторуси желе да остану у унији, под условом да их ништа не одваја од православне вере, тј. да им се не намећу католички култови. ГЛАСНИК 18/1933: 291.

42 ГЛАСНИК СПЦ 21 – 22/1933: 337.

43 ГЛАСНИК СПЦ 34 – 35/1933: 544.

44 У овоме месту је то друга црква, јер је претходна била спаљена. Обнову цркве помогли су СПЦ и народ.

45 ГЛАСНИК СПЦ 34 – 35/1933: 563.

46 Манастир је основао епископ Јосиф Цвијовић 1930. године.

47 ГЛАСНИК СПЦ 38 – 39/1933: 629–630.

48 ГЛАСНИК СПЦ 5 – 6/1934: 96 – 97.

прослављена је 20-годишњица овог судског процеса у Изи и Хусту, где је више архијереја служило архијерејску Литургију а присуствовало јој око 30.000 људи.[49] Исте године је још једно село постало православно, Руски Коропец. У селу Великим Лучкама су у православље примили држављане САД, који су се из ове земље вратили у своју домовину, а претходно припадали једној секти, па су се заједно са својом децом крстили и миропомазали.[50] Исте године десио се један чудесан догађај. Наиме, током римокатоличке службе, римокатолици су се заједно са унијатима ругали крсту који су поставили православни, па их је задесио изненадни страх, а жена која је била иницијатор овог инцидента је умрла.[51]

Епископ Дамаскин управљао је Мукачевско-прјашевском епархијом до 1938. године, када је премештен за епископа америчко-канадског. На његово место је дошао Владимир Рајић, кога је затекао Други светски рат, због којег је био протеран из своје епархије у Београд.[52]

3. Мисија епископа Иринеја међу Русинима у Бачкој

Епископ Иринеј је, по повратку у своју епархију, наставио да мисионари међу народом чије је порекло из Поткарпатске Русије, тј. Русинима. С обзиром на то да је провео доста времена у овој покрајини и да се добро упознао са менталитетом народа, наставио је да ради на враћању унијата у православље.

Русини су населили делове Војводине 1746. године. Центар им је био Руски Крстур, и већином су били из Поткарпатске Русије. Руски Крстур је био насељен Немцима и Словацима. Русини су такође постали његови мештани и формирали су парохију 1751. године. Још Русина доселило се 1765. године, али овај пут у Куцор, тако да их је укупно било око 3000. Њихови потомци су се касније раселили по другим војвођанским селима и градовима (Нови Сад, Шид, Беркасово, Петровци, Миклушевци итд.). Касније ће се населити по Босни, Банату, Славонији и јужној Србији.[53]

Русини су почели да се враћају у православље 1931. године у Куцури. Главни иницијатор био је трговац из Куцуре, Вељко Стојановић, који је склопио грађански брак са Русинком Амалијом Хромиш. Он је своју жену постепено упознавао са православљем, са учењем, обредима и обичајима, што је довело до тога да је прихватила православну веру, те су се њих двоје и црквено венчали. Они су заједно радили на томе да се оснује русинска православна црквена општина у Куцури, с тим што би је чинили и мештани из Торже и Косанчића. Упутили су молбу Епархијском административном одбору Епархије бачке и добили позитиван одговор, па је црквена општина 1931. године и основана. Стојановић је почео да прави планове за подизање цркве, па је скупљао новац за храм тако што је правио пешкире са русинским

[49] ГЛАСНИК СПЦ 16 – 17/1934: 267.
[50] ГЛАСНИК СПЦ 27 – 28/1934: 431.
[51] ГЛАСНИК СПЦ 40 – 41/1934: 613.
[52] Вуковић 1971: 523.
[53] Русини су у јужној Србији присутни 1860–1870. године, када су и примили унију од стране француских лазариста. Било их је око 10.000, а после Првог светског рата вратили су се православљу, али су и даље били присутни у Рарову, Струмици и Ђевђелији.

народним везом и продавао их по парохијама. Пошто план није текао као што је планирао, изнајмио је кућу за богомољу и снабдео је основним стварима и иконостасом. Послао је молбу епископу бачку Иринеју за благослов да се богомоља освети, па је епископ именовао протонамесника Јована Вучерића, пароха из Старог Врбаса, за духовника новоосноване црквене општине, и он је осветио богомољу како би се у њој могла служити Литургија. Првој Литургији, служеној у току божићног поста, присуствовао је велики број људи, укључујући и Русине. Прво венчање је извршено између Радивоја Маринковића, општинског бележника, и учитељице Леоне Макај, Русинке која је претходно примила православну веру.[54]

Вест о преласку Русина у православну веру, као и о оснивању нове црквене општине у Куцури, у Бачкој је многе пријатно изненадила, па и приволела и друге Русине да то учине исто. Тако се једна група Русина у старости од 70 година пријавила протонамеснику Јовану Вучерићу да жели да се врати православљу, па је он одредио Благовести за дан када ће се извршити чин преласка. Њима је наложено да се достојно припреме за свете Тајне покајања и причешћа, у виду поста. Пре почетка свете Литургије, прота је затражио од њих да се јавно одрекну претходног верског учења којег су се придржавали и у које су веровали, што су они и учинили. Након тога су заједно прочитали Никео-цариградски Символ вере, без филиоквеа, а после је уследила молитва разрешења. Након тога је одслужена Литургија на којој су се повратници причестили.[55]

Године 1934. око 150 новосадских Русина је прешло у православље, за шта је био заслужан Андреј Губаш, који је непрестано обилазио Русине по русинским селима и проповедао о повратку истинитој вери. Прелазак је извршен 17. јуна 1934. године у Успенском храму у Новом Саду, а извршили су га протонамесник Јован Вучерић, свештеник Алимпије Поповић, парох у Успенском храму, и јеромонах Инокентије Чопика, русински свештеник у Куцури. Овом догађају је присуствовао епископ Иринеј Ћирић, који је повратнике помазао миром и благословио их. После тога је уследила света Литургија, на којој су Русини читали Символ вере и причестили се.[56]

У недељу 25. новембра 1934. године извршен је још један прелазак око 65 Русина у православну веру, овај пут у селу Госпођинцима. Овом чину је присуствовао епископ Иринеј, а сам чин повратка и Литургију су служили свештеници: Милош Катић, парох из Жабља, протојереј Јован Вучерић, свештеник Ђорђе Живанов, русински парох у Куцури Димитрије Бељаков, Душан Вранић, парох у Госпођинцима, и јерођакон Роман. Након чина прелаза, епископ Иринеј је Русине помазао миром и благословио их, после чега је почела Литургија. По епископовој жељи, Русини су по русинском напеву отпевали *Достојно јест*, *Кресту Твојему*, *Иже Херувими* и *Вјерују*. Сви Русини који су примили православну веру су се причестили. Након Литургије, сви верници су се прешли у парохијски дом, где је епископ Иринеј причао о своме боравку у Поткарпатској Русији и како је тамо боље упознао русински народ. Затим

[54] ГЛАСНИК СПЦ 11/1933: 176 – 177.
[55] ГЛАСНИК СПЦ 17/1933: 273 – 274.
[56] ГЛАСНИК СПЦ 23 – 24/1934: 361 – 362.

је деци поделио крстиће, а старијима слике, а они су му узвратили песмом *Многаја љета*. Овом догађају су присуствовали Русини из Новог Сада, Куцуре и Ђурђева.[57]

4. Спасавање затвореника из мађарског логора *Шарвар* током Другог светског рата

Током мирног периода у тадашњој Краљевини Југославији, било је могуће сталожено радити на обнови државе и Цркве, које су страдале током Првог светског рата. Тада је обновљена Српска патријаршија, па је Цркви омогућено да се, поред обнове, посвети и мисионарењу, као што је повратак унијата у православље у Поткарпатској Русији. Епископ Иринеј Ћирић је у том периоду радио на обнови Бачке епархије, али ће све то зауставити Други светски рат. Након необјављеног напада на Југославију 6. априла 1941. године од стране Трећег рајха, рат који је захватио поједине европске земље дошао је и у ову земљу. Мађарска, као савезница Тројног пакта, објавила је рат Југославији 11. априла 1941. године.[58] Иако је Мађарска са Југославијом 12. децембра 1940. године потписала мир и вечно пријатељство, она је ипак имала територијалне претензије према Војводини. Да је заиста тако било, потврђује писмо које је Хитлеру послао регент Миклош Хорти, а у којем га обавештава да Мађарска намерава да преузме део територије Краљевине Југославије, без обзира на то што је потписала мир. Сутрадан, након објаве рата, мађарска војска је ушла у Бачку и Барању, а српска војска се повукла,[59] о чему је детаљно писао Алимпије Поповић: „А непосредно после капитулације чуо сам да је наш III новосадски пук, био упућен у Суботицу, оданде у Вршац, а из Вршца у Шабац, где га је у том лутању затекао и слом. Наши на 'мажиној линији' у Бачкој нису испалили ни метка, стајали су, неко време, према Мађарима, и кад је Мачек и comp. пустио немачку војску преко Драве у Хрватску, рат је за Југославију био готов. Немци су на мотоциклима, преко Осека, стигли врло брзо до Руме, Ирига и Новог Сада, не наишавши нигде на организован отпор, услед чега је било наређено нашој војсци у Бачкој да се повуку и пређу у Србију."[60]

Пошто је српска војска пружила слаб отпор, скоро па никакав, мађарска војска је за четири дана окупирала Бачку и Барању, а мађарско становништво дочекало ју је са цвећем. С обзиром на то да мађарско војно руководство није било задовољно што су заузели део југословенске територије без отпора, инсценирали су напад четника на мађарску војску и то је представљено као повод за злочин над Србима, Ромима, Јеврејима, Русима, Словацима, Русинима и Пољацима.[61]

По успостављању власти, Мађари су већ у априлу почели с протеривањем колониста, тј. досељеника из Босне, Лике, Далмације и Црне Горе, а који су дошли после Првог светског рата. Они су били отпремљени преко Дунава у Срем, Босну и

[57] ГЛАСНИК СПЦ 38 – 39/1934: 577.
[58] Петровић 1971: 205.
[59] Лопичић – Јанчић 2016: 114–115.
[60] Поповић 2017: 263.
[61] Лопичић – Јанчић 2016: 115–116.

Србију, без икакве најаве, тако да су све њихове ствари остале у њиховим домовима.[62] Поред протеривања, било је и хапшења становништва, углавном оног које је сматрано за националну опасност, као што су: Срби, Роми, Јевреји и Хрвати, а који су по занимању били градски и полицијски службеници, индустријалци, адвокати, лекари, занатлије и два римокатоличка свештеника. Казне за ухапшене биле су различите, па је тако било оних који су пуштени, протерани, стрељани, али их је већина послата у логоре по Бачкој и Мађарској.[63] Интернација је текла постепено и веома споро, јер је било потребно да се обезбеди смештај за велики број затвореника, због чега су често били пребацивани из једног логора у други.[64]

Парох Успенске цркве у Новом Саду Алимпије Поповић је током интернирања позван да дође на новосадски аеродором, како би крстио децу. Када је дошао на поменуто место, затекао је велики број људи, њих око 6000, који су били колонисти код Бачке Тополе. Они су изразили жељу да крсте своју децу, јер су била некрштена, па је свештеник Алимпије крстио њих око 40. Тада се десио и један занимљив догађај, у коме је један старац затражио од свештеника да девојчица, коју је држао током крштења, добије име Робињица, како би знала да се у ропству родила. После завршетка рата, Поповић је дознао да је та девојчица убрзо умрла после крштења. Сви ти људи су касније пешке прешли у Визић, а после су их превезли у логоре, међу којима је био и Шарвар.[65]

Постојало је више логора по Бачкој: на новосадском аеродрому Југовићево, у Суботици (више њих), Барчу и Нађканижи.[66] Један од познатих логора у који су били смештени српски логораши, као и логораши друге националности, био је *Шарвар* у Мађарској. Име је добио по истоименом мађарском градићу, који је имао око 15.000 људи, а важио је за један од индустријских градова. После слома Пољске од стране Немачке, велики број пољских војника је пребегао у Мађарску како би постали њихови заробљеници. Један део заробљеника је био смештен у *Шарвар*, у зграду фабрике свиле. Током доласка заробљеника из Бачке, у *Шарвару* је остао још мали број Пољака. Званичан назив логора био је *Мађарски краљевски логор за интернирање – Шарвар*. Као званичан број оних који су били у Шарвару током Другог светског рата наводи се око 12.000 Југословена.[67]

Живот у *Шарвару* био је као и у сваком логору: тежак, неизвестан и застрашујући. Живело су у баракама, док су неки логораши смештени у бетонску зграду. Зиме су биле веома хладне, грејања није било, прекривачи су били танки а као кревет се користила слама. Храна је била веома слаба и неукусна. Углавном су логораши за храну добијали чорбу од сточне репе или сочиво пуно песка. Због негихијенских услова у логору, многи логораши су добили шугу и вашке. Због неухрањености, хладноће, изнемоглости и болести многи су умрли. Поједини

---

62 Поповић 2017: 302.

63 Rotbart 1988: 31–33.

64 *Ibid*, 41.

65 Поповић 2017: 303.

66 О овим логорима је детаљно писао Звонимир Голубовић, *Шарварска голгота 1941–1945,* Нови Сад: Матица српска 1995, 103–122.

67 Rotbart 1988: 45.

затвореници, због првеликог броја, послати су код богатих газди да им раде по имању.[68] Логор у *Шарвару* није имао функцију концентрационог логора, тј. није имао сврху да се затвореници у њему ликвидирају, као што је било у Аушвицу или Јасеновцу, него да логораши умру природно, без насиља.[69]

О одвођењу колониста из Бачке у *Шарвар* многи у Бачкој нису ништа знали. Чак је и епископ будимски Георгије Зубковић тек касније сазнао за логор у *Шарвару*. Чим је сазнао, одмах је послао молбу властима да се дозволи приступ православном свештенику међу логораше, али одговора није било.[70]

Иницијатива о пружању помоћи логорашима, не само у Шарвару него и у осталим логорима по Бачкој, дошла је од Црквене општине у Суботици. Касније се придружила Црквена општина у Новом Саду, која ће највише обавеза и преузети, а на чијем челу је био епископ Иринеј Ћирић, коме се највише приписују заслуге за спасавање логораша.[71] Уз њега су били Јован Ћулум, председник Црквене општине новосадске, и Коста Хаџи, секретар Црквене општине новосадске.[72] Прва помоћ логорашима у *Шарвару* дошла је 7. новембра 1941. године у виду хране и одеће, а донео ју је др Обрад Суботин. Шест дана пре него што ће бити послата помоћ, управа Црквене општине у Кули је упутила молбу епископу Иринеју да се заузме код окупаторских власти како би се ослободили логораши из свих логора по Бачкој, укључујући и *Шарвар*. Оно што је на почетку представљао проблем у извођењу ове операције, јесте недостатак новца. Зато је предложено епископу Иринеју да се преко епархијског прореза опорезују православни Срби у Бачкој епархији, али опет у сагласности са државним властима. Владика се обратио тадашњем великом жупану Новог Сада, др Петеру Апатини Фернбаху, да се одобре ослобађање и смештај за 10.000 Срба, али одговора није било. Епископ Иринеј је наставио да шаље молбе, упућујући их и другим властима, као што је Министарство унутрашњих послова Мађарске краљевске владе. Временом су почели да се пуштају логораши из бачких логора, углавном из Суботице, док из *Шарвара* нико није пуштен током 1941. године.[73]

Проблем у реализацији ослобађања шарварских логораша правила је тадашња влада др Ласла Бардошија, па ће се стање променти током 1942. године, када је владу преузео др Миклош Калаи. Разлог промене председника владе Мађарске, као и односа према логорашима у *Шарвару*, био је тај што је мађарска власт у свету представљена као геноцидна, јер је извршила масакр над српским становништвом и осталим нацијама у Рацији спроведеној у три етапе: 4–19. јануара у селу Шајкаш; 21–23. јануара

68 Dejanović 2015: 29.

69 Rotbart 1988: 46.

70 Голубовић 1995: 151.

71 Неопходно је напоменути да Владислав Ротбарт у својој књизи уопште не спомиње епископа Иринеја као одговорног за спасавање логораша. Он њега спомиње два пута у својој књизи: на једном месту говори о листу *Окована Војводина*, у којем се спомиње епископ Иринеј као издајник (стр. 207), док на другом говори о томе да су Иринеј и Милан Поповић спречавали људе из радне чете да пребегну у партизане, па су њих двојица преко надлежних власти учинили да се они врате својим кућама (стр. 311). За разлику од њега, Јован Дејановић, бивши градоначелник Новог Сада (1974–1982), приписује Иринеју главну заслугу за спасавање заробљеника из Шарвара, а међу којима је био и он (стр. 30).

72 Petković 2017: 76.

73 Голубовић 1995: 151–160.

у Новом Саду и 26–29. јануара у Бечеју. Тада је побијено око 4000 људи, чија тела су бачена под лед у Тису и Дунав.[74] Епископ Иринеј је својим једним прогласом[75] у јануару 1942. године упозорио народ, позивајући га да поштују закон Мађарске: „Смирености мојој позната је оданост благочастија вашега и љубав према светој Цркви Христовој и светом православљу, познато ми је и колико чезнете за животом у миру и тишини; знам да сте лојални и према овој земљи, у којој су мирно живели наши прадедови, Мађари и Срби, у слози и споразуму, поштујући једни другима народне особине и веру. Али времена у којима живимо бурна су. Долазе са стране разни утицаји, појављују се нове струје, туђе идеје, које иду за рушењем вере и поретка. Зато прети опасност да се необавештени људи поведу у странпутицу а то може довести до велике несреће.

Дужност је моје смирености да потсетим на опасност која прети онима, који би се дали завести. Задаћа је моја да одржим вашу свету веру у чврстоти, који никоји ветрови не могу поколебати. Дужност је моја да вам кажем, да држање оружја, учествовање у нелегалним организацијама, припадност комунизму, рушење поретка, не само никакве користи не може донети, него се казни најстрожијим казнама, које држава има за своје одржање.

Зато, познајући сву опасност која прети од рушилачких сила, очински препоручујем благочастију вашем, да се не дате завести на криви пут, него да у покорности законима ове земље, у вршењу својих дужности према Богу и држави, отклоните сва зла и све тешкоће, које данашње време доноси.

Потсећам вас и овом приликом на све оно што сам вам рекао у својој божићној посланици, и напомињем да је високопреузвишени намесник ове земље благоизволео најљубазније примити моју смиреност и поново потврдити своју добру вољу и наклоност према српском живљу у Мађарској.”[76]

Иако је Иринеј у прогласу напоменуо да мађарска власт гарантује да је наклоњена Србима, у стварности није било тако, а доказ су жртве Рације. Алимпије Поповић описује сведочење његовог црквењака Милана Илијина о призору који је затекао на Успенском гробљу, дан после Рације:

> „Јао господине, шта је на гробљу, од звонаре па све до свињца наслагани лешева као цепанице што се слажу, скоро сасвим голи, на њима се ухватио мраз тако да се тешко могу распознати. Било је и мушких и женских лешева, све једни преко других, на некима сам видео отсечене прсте, валда су прстење скидали као и на женскима засечене уши ради минђуша. Згрозио сам се и пошао у стан гробаров. Кад сам до њега дошао, врата нису била закључана, уђем у кујну на столу су биле шоље са чајем и у тањиру колачи, у кујни никог, у малој соби никог, у великој такође, изађем и почнем их дозивати али, нико се није одазивао. Обиђем око тих фатова од лешева, дођем пред капелу па и ту видим крв и трагове од ногу, пођем око капеле и угледам на северној страни код олтара гробарку где лежи скупљена на снегу, у крилу јој ћерчица а поред њих девојчица, рођакиња гробарева и усвојеница њихова од 12 година, све три су имале ране на главама на потиљку. Јовица гробар је лежао чело олтара са размрсканом лобањом а на олтарном зиду видео се мозак који је попрскао зид.”[77]

---

[74] *Ibid*, 167–168.

[75] Проглас је био излепљен по кућама у граду, али је трећег дана Рације нестао. Поповић 2017: 310.

[76] Поповић 2017: 315.

[77] Поповић 2017: 316.

Да би Мађарска са себе скинула љагу, због геноцида током Рације, дозволила је да се ослободе деца из *Шарвара*. Већ током марта је започето извлачење деце из логора, које ће се омасовити у априлу. На Васкрс 5. априла 1942. године дошла је у логор делегација ЦО Новог Сада, на челу са председником Јованом Ћулумом и свештеником Георгијем Угрушићем, који је одслужио Литургију и извршио исповест, причешће и крштење логораша. Тада је заједно с њима дошао и вагон са намирницима. После Васкрса је дошла група лекара која је пописала и прегледала групу деце и одраслих. Прегледана деца су била пуштена из логора, и била су смештена код породица у Бачкој, а делом и у Барањи. Било је извесних проблема око смештаја деце, које су правили сремски начелници.[78] Деца која су дошла из *Шарвара* била су неухрањена и у веома лошем стању: „Деца су стизала у тако бедном стању да су изгледала као авети, мршава пуна краста, у неким драњцима, тако да су пружала страховиту слику беде."[79] У почетку су пуштана мала деца, а касније је допуштено да буду пуштена мушка деца до 14 година и женска до 15 година старости. Из *Шарвара* у Бачку је ослобођено око 2812 деце, 188 одојчади и 184 породиље. Тада из *Шарвара* нису ослобођена само српска деца, него и словеначка, њих око 206, а за њих се заузео лично епископ Иринеј. Сва деца су напустила логор током 1943. године.[80]

Поред деце и породиља, из логора је ослобођено 647 стараца и старица, који су смештени по породицама. Свим ослобођеним логорашима из *Шарвара* је допуштено да остану у вези са својим породицама, које су и даље живеле у логору. Зато је успостављена веза између породица у којима су се налазили повратници са њиховим породицама, преко које су им могли слати пакете са храном, одећом и обућом.[81]

На основу иницијативе епископа Иринеја, у Новом Саду је основана болница у којој су лечена деца из логора и старији људи, који су боловали од туберкулозе. Болница није одмах отворена, јер нису испуњени сви технички услови.[82] Она се налазила у једној великој згради, са већим бројем соба. У отварању болнице није учествовала само Црквена општина у Новом Саду него и остале општине у Епархији бачкој. Иако су помагале новчано све црквене општине, ипак је највише улагала Новосадска општина. У болници је увек дежурао лекар, тако да су лекарске услуге увек биле доступне пацијентима. Многи су у тој болници излечени, али је било и оних који су умрли.[83] Сви болесници су се лечили бесплатно, а болничко особље није смело примити никакву награду од пацијената. Болесници су били дужни да се придржавају дневног реда и лекарских прописа, као што су исхрана, устајање, спавање, шетње, купање итд. Деца су имала учитеља који их је учио читању, писању, рачунању и веронауци, а често их је обилазио тадашњи глумац Милан Ајваз. Основан је болнички одбор који је управљао болницом и сваког месеца подносио извештај о раду Епархијском управном одбору. Епископ Иринеј је често водио бригу о раду болнице и обилазио болеснике. Због капацитета није било могуће примити нове пацијенте, па

78 Голубовић 1995: 167–173.
79 Поповић 2017: 306.
80 Petković 2017: 77.
81 Rotbart 1988: 52.
82 Petković 2017: 78.
83 Поповић 2017: 306.

је организована теренска служба која их је обилазила.[84] Болница је са радом престала месец дана након ослобођења Новог Сада.[85]

Током пуштања логораша, услови у *Шарвару* су постали сношљивији. Мађарске власти су појединим породицама допустиле да оду у Србију, док је другима био допуштен рад у пољима на мађарским газдинствима. Имали су већу слободу кретања, као и симболичну плату за рад. Ипак, без обзира на то што су се услови побољшали, и даље су довођени нови колонисти.[86] Епархија бачка је наставила са извлачењем логораша, с тим што су то сада била старија лица, које су смештана и по манастирима.[87] На пуштању логораша се радило све до 1945. године, када је Црвена армија дошла у *Шарвар* и ослободила га.[88]

5. Спречавање оснивање тзв. Мађарске Православне Цркве

Идеја о оснивању тзв. Мађарске Православне Цркве је настала 1868. године, али ће свој замах добити 1926. године када је унијатска Црква у Мађарској позвала све свештенике и вернике да се прикључе њиховој Цркви, јер би тиме показали свој патриотизам и прврженост држави. Међутим, одзив је био веома слаб. На њега се одазвао бивши римокатолички свештеник који је прешао у православље, Стеван Немет, с намером да се у Мађарској оснује национална Православна Црква. На основу његове тврдње, он је за овај подухват добио благослов од цариградског патријарха. Његова намера је била да под Мађарску Цркву, поред Мађара, уђу Срби, Грци, Румуни и Карпаторуси, тј. да се помађаре.[89]

Иако је овај план имао слаб резултат, од њега се није одустало, него се још интензивније радило. Још 1934. године је *Гласник СПЦ* опомињао вернике на рад бившег српског свештеника Милана Дакића, који је живео у Сегедину, одакле је на све могуће начине чинио да Србе приволи овој непризнатој Цркви. Чак је послао мисионаре у тадашњу Краљевину Југославију, који су доживели неуспех и одмах су враћени у Мађарску.[90] Притисак у стварању тзв. Мађарске Православне Цркве (МПЦ) појачаће се пред рат 1940. године. Тада је епископ мукачевско-прјашевски Владимир Рајић обавестио епископа будимског Георгија Зубковића да се на њега непрестано врши притисак да призна МПЦ, а да у овој акцији учествују јеромонах Сергије, извесни Јанић, Михаил Попов и Милан Дакић, као и да га ништа не питају, него да делују самостално. У читав случај се умешао и министар културе Мађарске Балинт Хоман, који је тврдио да СПЦ нема никаква права на решавање у вези са овим питањем, јер Карловачка митрополија више не постоји. Министар је спомињао и Георгија Зубковића, за кога је рекао да је он српски владика у Мађарској све док је жив, а да ће после његове смрти мађарска држава преузети надлежност над Црквом.

---

84 Petković 2017: 79–81.
85 Rotbart 1988: 53.
86 *Ibid*, 54.
87 Голубовић 1995: 214–215.
88 Rotbart 1988: 54.
89 Вуковић 2019: 2.
90 ГЛАСНИК СПЦ 14 – 15/1934: 245.

Георгије Зубковић се обратио Синоду СПЦ извештајем, у којем је описао све догађаје и упозорио на последице. Он је у писму написао да мађарска власт подржава стварање МПЦ, као и непризнате свештенике. Затим упозорава да ће, уколико дође до стварања МПЦ, власништво СПЦ у Мађарској бити конфисковано. Саветује сарадњу са Румунском Православном Црквом, али не и са Цариградском, јер под њеним руководством епископ Саватије ради на ремећењу црквеног поретка. Он је критиковао Владимира Рајића да је пасиван у решавању проблема, јер жандарми непрестано врше насиље над верницима, а он поводом тога ништа не предузима. На ову критику је епископ Владимир одговорио Георгију демантом.[91]

После слома југословенске војске и окупирања Бачке и Барање од стране мађарске војске, интензитет у стварању МПЦ се појачао. Пошто је велики број свештеника страдао, заробљен или протеран, отворио се пут рашчињеним лицима, Михаилу Попову и др Милану Дакићу, да слободно раде у спровођењу задатка који су им наложиле мађарске власти. Они су се углавном базирали на територију Мукачевско-прјашевске епархије, с обзиром на то да је Владимир Рајић протеран из епархије. У кампањи оснивања МПЦ, поред територије СПЦ, нашла се и територија Румунске Православне Цркве, а које су се налазиле у Мађарској. Зато је Румунска Црква ступила у везу са Српском, како би се заједно одупрле нецрквеној и неканонској акцији, док је епископ будимски Георгије одбијао све понуде које му је мађарска власт нудила, као што је место поглавара МПЦ.[92] Румунска Црква је једно време сумњала у лојалност СПЦ, што је епископ Иринеј демантовао, доказујући да су остали доследни договору.[93]

Поред Будимске епархије, на удару мађарских власти у њиховој намери нашла се и Бачка епархија, на челу са Иринејем Ћирићем. На његовој територији је увелико радио Милан Дакић, и то на оним подручјима епархије која су преживела стравичне губитке. Он је обилазио парохије, али је избегавао сваки контакт са канонским парохијским свештеницима. Обилазио је цркве, у којима је служио, проповедао и обећавао народу да ће све претрпене штете бити надокнађене. Прво место које је посетио био је Хоргош. Епископ Иринеј је поставио свештеника Јевту Павловића за пароха хоргошког, како би га обавештавао о даљим поступцима Милана Дакића. Након Хоргоша, Дакић је своју мисију пребацио на Бачко Петрово Село, а касније и у Стари Бечеј. Према допису свештеника Григорија Плавшића, он је имао у плану да своју мисију започне и у Новом Саду, али до тога није дошло.[94]

Епископ Иринеј се са овим проблемом није носио сâм, него у сарадњи са Синодом СПЦ и епископом будимским Георгијем Зубковићем. Мађарски посланик Мошоњи Калман захтевао је да се под хитно образује МПЦ, због прозелитског деловања Румунске и Српске Цркве које прети да угуши мађарску националну свест. Он је сматрао да се од четири православне епархије може образовати Синод МПЦ, а то су: две српске (Будимска и Бачка) и две румунске епархије (Коложварска и Великоварадинска).[95]

---

91 Васин – Нинковић 2018: 169–172.
92 Вуковић 2019: 3–5.
93 Цвијовић 2008: 255–256.
94 Вуковић 2019: 7–8.
95 *Ibid*, 9–10.

Да би непризната Црква могла функционисати, били су потребни свештенослужитељи, а то није било проблем јер су по мађарском закону сви свештеници били ослобођени служења војске, па се тако велики број њих добровољно пријавио како би избегао државну обавезу. Пошто је за нове свештенике било неопходно богословско образовање, мађарска влада је одлучила да отвори богословски факултет у Будимпешти, који ће бити под њеном контролом. О овоме је обавештен епископ Иринеј, као и о томе да је архимандрит Стефан Илкић позван да предаје на факултету. И епископ Иринеј је био позван да учествује у организацији овог факултета, уз напомену да су његови савети увек добродошли, али он на позив није одговорио, што значи да није желео да учествује у разбијању Цркве. Доказ томе је комисија коју је саставио у Новом Саду за полагање испита за студенте богословског факултета и богословија, а где су били подразумевани и богослови Будимске епархије.[96]

Да би се факултет могао финансирати, мађарска власт је планирала да се издржава од имовине СПЦ, коју је планирала да одузме. У тој својој намери, планирала је да демолира цркву у Кнежеву, задужбину Карађорђевића, како би одузела иконостас и црквене предмете и тако снабдела капелу богословског факултета. На срећу, до тога није дошло. Пошто у овоме није успела, мађарска власт је одузела велики број земљишних поседа од манастира и црквених општина у Бачкој и Будимској епархији, на шта је Иринеј протестно реаговао, стављајући на знање да се имовина не сме одузимати нити било шта друго чинити без сагласности епископа бачког и будимског. Због упорности да се два епископа покоре мађарским властима и уједно да признају МПЦ, планирало се да се неко од њих двојице уклони. Иринеј се писмено обратио Георгију да, уколико буде спречен у обављању својих дужности, пуномоћје и сва права пренесе на њега у управљању дотичне му епархије. Исто је учинио и Зубковић. Њих двојица су, поред својих епархија, водили рачуна и о Мукачевско-прјашевској, која је била без епископа.[97]

Дана 19. јануара 1944. умро је Милан Дакић, познат као Михаљ Дорослаија, па се упразнило место поглавара МПЦ. Тада су почеле да круже гласине да је архимандрит Стефан Илкић хиротонисан за епископа непризнате Цркве, због чега је Синод послао писмо епископу Иринеју да реагује. Он је одговорио да архимандрит има амбиције да постане епископ, али само по канонима. Такође је напоменуо да мађарска власт непрестано ради на томе да се оснује МПЦ, али да он интензивно настоји да до тога не дође. МПЦ никада није оформљена, јер је после Другог светског рата срушена мађарска фашистичка власт.[98]

6. Епилог

Када је 1945. године дошла дугоочекивана слобода, многи су се обрадовали и понадали бољој будућности. Међу њима су били клирици и верници СПЦ, јер су доста пострадали. Међутим, нису ни слутили да ће, доласком комунистичке власти, доживети

[96] Вуковић 2019: 13–14.
[97] *Ibid*, 14–17.
[98] *Ibid*, 27–29.

велику неправду, тако што је одузета црквена имовина, Православни богословски факултет је искључен из Београдског универзитета, веронаука је избачена из школа, укинута је прослава Светог Саве као школске славе и свештенство је хапшено.

По успостављању комунистичке владавине, епископ Иринеј је ухапшен и стављен у кућни притвор. Оптужен је да је радио у корист мађарске фашистичке власти, јер је прихватио да буде посланик у Пештанском сабору за време окупације. Међутим, он је примљен у сабор против своје воље, а у то га је увукао вероватно Милан Поповић, натурени српски заступник. На основу сведочења Алимпија Поповића, Иринеј је изјавио да је једном био у Пешти и да заклетву није положио на мађарски устав.[99] У кућном притвору је провео седамнаест месеци, али је после тога доживео непријатност, у којој умало није изгубио живот.[100] Наиме, 18. августа 1945. године, на позив верника, епископ Иринеј је посетио Оџаке. Тада је физички нападнут и нанесене су му повреде по лицу и телу, а јереј Миленко Цвејанов убоден је ножем. Све се то одиграло у присуству милиције, али она није ниште предузела.[101] После тога епископ Иринеј се разболео и од последица батина умро 1955. године. Сахрањен је у Саборној цркви у Новом Саду.[102]

Мукачевско-прјашевска епархија је по завршетку рата припала Руској Цркви. Захтев за предају дела Епархије послала је Руска Црква 1945. године, што Јосиф Цвијовић описује као наглост.[103] Те године је дошла делагације РПЦ, на челу са епископом Сергијем из Одесе, који је био веома непријатан према српским епископима. Јосиф га описује као владику који „нема богословског образовања нити каквих виших школских квалификација, затим као кицоша који дневно мења неколико хаљина на себи, панагија, крстова, камилавки... да би спољашношћу надокнадио што иначе нема".[104] Епархија је предата 16. децембра 1945. године и за новог епископа је постављен Нестор, викарни епископ уманског из Кијевске епархије.[105]

У саставу Српске Цркве је остало неколико епархија у Чехословачкој, због чега Руска Црква није била задовољна, него је тражила да се и оне предају. У Југославију је опет дошла делегација РПЦ 1946. године, и остала тридесет дана захтевајући да се преда епархија.[106] Када је епископ Владимир Рајић предао Мукачевско-прјашевску епархију, он је још држао око 18 парохија у тзв. Прјашевској Русији, а о којима је водио рачуна јереј Георгије Кузан.[107] Коначно су парохије Прјашевске епархије предате Руској Цркви 19. марта 1946. године и ушле су у састав Чешке епархије, која је била под јурисдикцијом Московске патријаршије,[108] те је тиме дефинитивно укинута

99 Поповић 2017: 228–230.
100 Епископ Сава 1996: 201.
101 Поповић 2016: 605.
102 Поповић 2017: 230.
103 Цвијовић 2008: 244.
104 Исто, 258.
105 ГЛАСНИК СПЦ 1/1946: 4
106 Цвијовић 2008: 244.
107 ГЛАСНИК СПЦ 2/1946: 17–18.
108 ГЛАСНИК СПЦ 4/1946: 57.

Мукачевско-прјашевска епархија, а њен некадашњи епископ Владимир Рајић 20. маја 1947. године избаран је за епископа рашко-призренског.[109]

Иако су епископи Иринеј и Георгије, током Другог светског рата, спречили оснивање МПЦ, оно ће се поново покренути после рата, али овај пут од стране Московске патријаршије. Епископ Георгије Зубковић је обавестио Синод СПЦ о акцијама оснивања МПЦ од стране Москве, па је предложио да се замоли руски патријарх Алексије да одбије сваку сарадњу са људима који се за то залажу,[110] а то су били избегли руски свештеници.[111] Они су по Мађарској, без благослова надлежног епископа, служили Литургије и помињали руског патријарха.[112] Патријаршија у Москви се дрзнула да 1948. године затражи да се у Мађарској, поред српског епископа, постави руски. Српски патријарх Гаврило Дожић је исте године у Москви, пред руским архијерејима, јавно позвао Москву да од такве намере одустане, јер те намере воде филетизму и расколу, на шта се руски патријарх правдао да је желео да чује мишљење СПЦ.[113] Међутим, Руска Црква је 1949. године примила у свој састав мађарске православне општине, те је основала протопрезвитерат. Они се нису зауставили само на томе, него су почели да присвајају српске црквене општине, а међу првима се нашао храм Св. оца Николаја у Јегри.[114] Један од администратора протопрезвитерата био је протојереј Фериз Берки, који је у време фашистичке Мађарске био професор на факултету МПЦ.[115]

Комунисти су након рата на сваки начин покушали да прикрију заслуге епископа Иринеја, да је његовим заузимањем ослобођен велики број логораша. Тако Владислав Ротбарт у својој књизи *Jugosloveni u mađarskim logorima 1941–1945* нигде не спомиње да је владика Иринеј учествовао у ослобађању логораша. Ипак, истина се можда могла прикрити у одређеном периоду, али не и сакрити. Крајем децембра 2015. године у Новом Саду је постављена изложба посвећена епископу Иринеју, на којој су били присутни бивши логораши и стари Новосађани, сведоци великог дела епископа Иринеја.[116]

Извори:
Гласник Српске православне патријаршије, 11, 1933.
Гласник Српске православне патријаршије, 17, 1933.
Гласник Српске православне патријаршије, 21–22, 1933.
Гласник Српске православне патријаршије, 34–35, 1933.
Гласник Српске православне патријаршије, 38–39, 1933.

109 Епископ Сава 1996: 91.
110 ГЛАСНИК СПЦ 5/1946: 66–67.
111 Сличних проблема било је и на територији Југославије, у Београду и његовој околини, а посебно су се истицали игуманија Нина, игуман Лука из Земуна, кога су подржавале српске монахиње. У Епархији бачкој је то чинио свештеник Родзјанко, који је често мењао страну. Уп. Јосиф, Мемоари, 263.
112 Цвијовић 2008: 263.
113 *Ibid*, 244–245.
114 Вуковић 2019: 30.
115 *Ibid*, 13.
116 Petković 2017: 83.

Гласник Српске православне патријаршије, 5–6, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 14–15, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 16–17, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 23–24, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 27–28, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 38–39, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 40–41, 1934.
Гласник Српске православне патријаршије, 1, 1946.
Гласник Српске православне патријаршије, 2, 1946.
Гласник Српске православне патријаршије, 4, 1946.
Гласник Српске православне патријаршије, 5, 1946.

Литература:

Васин, Г. Нинковић, Н. *Историја Будимске епархије,* Сремска Митровица: Историјски архив Срем, 2018.

Голубовић, З. *Шарварска голгота 1941–1945,* Нови Сад: Матица српска, 1995.

Епископ Сава, „Др Иринеј Ћирић, епископ новосадско – бачки", *Богословље,* 1964, 9–20.

Епископ Сава, „Епархије и епископи 1920–1970", у: *Српска Православна Црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије,* Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1971, 487–539.

Епископ Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века,* Београд – Подгорица – Каленић: Евро – Унирекс – Каленић, 1996.

Епископ Сава, *Покушај стварања мађарске православне цркве у току Другог светског рата,* прегледано дана 15. 8. 2019. на: http://www.novisrbljak.narod.ru/PDF_files/Razni/pokusaj_stv_madj_pc.pdf.

Лопичић-Јанчић, Ј. „Међународно правни аспект ратних злочина Мађарске извршених за време Другог светског рата 1941–1944 године у Војводини", *Национални интерес,* 26, 2, 2016, 109–140.

Кољанин, М. „Однос српске Цркве према Јеврејима и 'јеврејском питању' (1918–1941)", у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати,* Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2010, 93–115.

Кончаревић, К. „Утицај духовно – обновитељских покрета XIX и XX века на језичку политику и богослужбено стваралаштво Српске Православне Цркве", у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати,* Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2015, 102 – 114.

Марковић, И. „Животопис епископа новосадско-бачког др Иринеја Ћирића, исповедника православља", *Саборност,* 4 2010, 237–262.

Петковић, Г. *Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца* (докторска дисертација), Нови Сад: Универзитет у Новом Саду 2016.

Петровић, Д. „Српска црква у Бачкој и Барањи под мађарском окупацијом", у: *Српска Православна Црква 1920–1970. Споменица о 50 – годишњици васпостављања Српске патријаршије,* Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 1971, 205–210.

Поповић, А. *Успомене* (прир. Гордана Петковић), Нови Сад: Прометеј 2017.

Поповић, Р. *Извори за црквену историју,* Београд: Центар за хришћанске студије 2016.

Пузовић, В. „Иларион Зеремски и Иринеј Ћирић на Московској духовној академији: прилог историји формирања српске богословске елите у Русији", *Зборник Матице српске за друштвене науке* 162, 2, 2017, 251–266.

Пузовић, П. „Мисија епископа Иринеја у Карпатској Русији", у: П. Пузовић (прир.), *Прилози за историју Српске православне цркве 3,* Фоча: Православни богословски факултет „Св. Василије Острошки", 2006, 67–107.

Убипариповић, С. „Литургички допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. Века", у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати,* Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 2010, 111–124.

Цвијовић, Ј. *Мемоари* (прир. Велибор Џомић), Цетиње: Светигора, 2008.

Dejanović, J. *Moje novosadske i druge godine,* Novi Sad: Prometej, 2015.

Petković, G. „Akcija spasavanja dece srpske i slovenačke nacionalnosti iz logora Šarvar u Drugom svetskom ratu", *Slovenika,* 3, 2017, 73–86.

Rotbart, V. *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941 – 1945,* Novi Sad: Dnevnik, 1988.

Vukašinović, V. „Savremeni tokovi liturgijskog bogoslovlja u Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi", *Edinost in dialog,* 69, 1 – 2, 2014, 33–69.

BORIS FAJFRIĆ
University of Belgrade, Orthodox theology faculty
PhD student

THE CONTRIBUTION OF THE BISHOP OF BAČKA, DR IRINAEUS ĆIRIĆ, TO THE DEVELOPMENT AND PRESERVATION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND ITS MEMBERS

Summary

The Bishop Irinaeus Ćirić, recognized as Ivan, was among the most educated bishops at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. His contributions to science and theology have left a deep mark among his students and the clergy in general. Due to his education, he was recognized by other bishops and was elected for the bishop of Timok in 1919, and remained on that position until 1922, when he was appointed the bishop of Bačka. As the bishop of Bačka, Irenaeus distinguished himself as the true shepherd of his flock and the Church. He sacrificed his life, too, to preserve believers and the SOC in times of war and later. His special contributions to the SOC, which will be discussed in this paper are the following: the establishment of the Diocese of Mukačevo - Prjaševo, the return of Ruthenians to Orthodoxy in the Diocese of Bačka, the prevention of the establishment of the Hungarian Orthodox Church, and the liberation of a large number of Serbian families from Hungarian camps during World War II and their care.

The Bishop Irenaeus was selected by the SOC Synod to travel to Subcarpathian Russia to work on the church system, as the Union population there expressed their desire to return to Orthodoxy, and within the SOC. Irenaeus often travelled and visited parishes, where he preached and thus won the people over, while he defeated the intentions of those who sabotaged his mission, with a noble and civilized response. To his credit, the Diocese of Mukačevo - Prjaševo was founded in 1931, and Damascus Grdanički was appointed the first bishop. He continued his pastoral mission among the Ruthenians in Bačka, who wanted to return to the Orthodox Church on the model of the people of the Carpathians. During World War II, the Bishop Irenaeus, with his clergy, organized shelters for children and their mothers in ecclesiastical municipalities, who were left homeless and without the basis of existence. Through his mediation, about 2.800 children (one of them of Slovak nationality), 180 mothers with infants and 647 elderly people were released from the Hungarian camp Šarvar. They were housed in the ecclesiastical municipalities of the Diocese of Bačka, where they were provided with accommodation, food and medical assistance. During the war, intensive efforts were made to establish the Hungarian Orthodox Church by the Hungarian authorities, whose aim was to abolish the jurisdiction of the SOC over the nations in Hungary and some parts of the Diocese of Mukačevo - Prjaševo. The Bishop Irenaeus, in collaboration with the Bishop of Budapest, Georgy Zubković, worked to prevent the intention of the Hungarian authorities, adhering to the Constitution of the SOC and the laws of the state of Hungary. After the end of the war, the liberators did not consider the merits of saving many people's lives, but declared him a traitor, for which he was harassed and tortured and, in 1950, fell ill and died in five years.

Keywords: Irinaeus Ćirić, Diocese of Bačka, SOC, Diocese of Mukačevo – Prjaševo, Ruthenians, Hungarian orthodox church, camp, Šarvar, church community.

ФИЛИП КРЧМАР
Историјски архив Зрењанин
fkistarzr@gmail.com

УДК: *271.222(497.113 Бачка)"19/20"*

ЕПИСКОП БАЧКИ ИРИНЕЈ ЋИРИЋ И ОСВЕЋЕЊЕ МАНАСТИРА СВЕТЕ МЕЛАНИЈЕ РИМЉАНКЕ У ПЕТРОВГРАДУ
(банатски прилог историји Епархије бачке)

Сажетак: Након смрти свог пријатеља, владике банатског Георгија Летића, епископ бачки Иринеј Ћирић (1884–1955) преузео је дужност администратора Епархије банатске. У том својству, и, поштујући жељу покојног владике Летића, он је у два наврата боравио у Петровграду (данашњи Зрењанин), где је у јесен 1935. освештао најпре камен темељац, а неколико година касније, на Митровдан 1939. године – и цркву новоподигнутог женског манастира посвећеног Светој Меланији Римљанки у градском насељу Шумица (задужбина владике Летића). Поводом друге посете и свечаног освећења – „троносања" – храма новог манастира, епископу бачком Иринеју у Петровграду је приређен свечан дочек у чијој су припреми активног учешћа узеле градске власти, Српска православна црквена општина, али и школе и друге установе и звања. Током дводневног боравка, уочи и након освећења манастирске цркве, епископ бачки Иринеј је служио свечано бденије и свету литургију у Светоуспенском храму, а у звању председника општине одржао је пријем градских већника и угледних грађана. Његово присуство и улога у оснивању данас најмлађег манастира Епархије банатске остали су забележени у неколико архивских докумената и новинских натписа чији је садржај представљен у овом прилогу.

Кључне речи: епископ бачки Иринеј Ћирић, Петровград, манастир Свете Меланије Римљанке, епископ банатски Георгије Летић, *Банатска пошта*.

Лик и дело епископа бачког Иринеја Ћирића (1884–1955) до данас су били предмет научне обраде у којој је дошло до укрштања и преплитања теологије, историје, историје уметности, филозофије, музеологије, па чак и генеалогије. Интердисциплинарни приступ богослова, историчара, музеалаца, библиотекара и истраживача других профила није нимало упитан ако се узму у обзир Ћирићева ширина духа, ерудиција, образовање, афинитети, деловање на различитим духовним пољима и писано наслеђе које је за собом оставио. Своје прве биографије добио је непуну деценију након смрти, у радовима епископа моравичког Саве (Вуковића), објављених најпре у часопису *Богословље*, а касније и у виду одреднице у капиталном делу – енциклопедији *Српски јерарси од деветог до двадесетог века.* Након тога чини се као да је наступило вишедеценијско „ћутање" о Ћирићу, које је деведесетих година прошлог века прекинуто радовима Војислава Стоје и Угљеше Рајчевића, а у протеклој деценији (2009–2019) оживело је интересовање за његов животни пут који је темељно истражен у радовима Гордане Петковић, Радивоја Додеровића, Игнатија Марковића, Владислава Пузовића и Срђана Ерцегана (овом низу претходила је обнова

интересовања за допринос владике Иринеја Ћирића српској теологији XX века у раду Србољуба Убипариповића из 2007. године). Напослетку, у оквиру научног скупа под називом *Епархија бачка у осмовековној историји Српске Православне Цркве*, одржаном у Бачкој Паланци 2. и 3. новембра 2019, читав један конференцијски сегмент био је посвећен владици Иринеју, са рефератима Владислава Пузовића, Илије Марчетића, Филипа Крчмара и Бориса Фајфрића.

Управо из разлога што је његов животопис подробно обрађен у радовима побројаних аутора, излагање Ћирићевих биографских података овде би било сувишно. Уместо тога, акценат у овом раду стоји на сегменту његове биографије који није прошао незапажено код појединих аутора (попут Гордане Петковић), али ипак није био у довољној мери расветљен. Реч је о Ћирићевом познанству и пријатељству са владиком темишварским (касније банатским) др Георгијем Летићем, ког ће Ћирић наследити на катедри Епархије темишварске, касније банатске, односно завештању које је из овога пријатељства проистекло и резултирало значајним материјалним споменником Српске Православне Цркве.

1. Биографија епископа банатског Георгија (Летића)

Биографски подаци о епископу банатском Георгију налазе се расути на више места – у споменици *Петровград*, на странама *Српског Сиона* и *Летописа Матице српске*.[1] Родио се у Старом Бечеју 19. априла 1872. године. Основну школу завршио је у Бачком Градишту, гимназију у Новом Саду, а богословију у Сремским Карловцима и Черновицу (Украјина), где је 1897. промовисан за доктора теологије. Замонашио се у манастиру Беочину 4, а рукоположен за ђакона 6. априла 1895. Трећег децембра исте године произведен је за патријаршијског протођакона, за патријаршијског архиђакона 8. новембра 1897, а за презвитера (синђела) 1898. године. Од 6. јануара 1899. је патријаршијски протосинђел, а од 7. маја 1901. придворни архимандрит.

У Сремским Карловцима је предавао црквено право, катихизис и педагогику од школске 1897/98. године. На седници Архијерејског Синода 27. новембра 1903. изабран је за темишварског епископа, 4. фебруара 1904. је потврђен, 14. марта посвећен, а 11. маја 1904. преузео управу Епархије темишварске. Налазио се на њеном челу у тешким данима Првог светског рата, када је антисрпска хистерија узела маха у Јужној Угарској; у новонасталим околностима настојао је да помогне верницима и сународницима спасавајући их од мобилизације и гнева власти у којима је имао личних веза и уживао велики углед. С тим у вези, његов вишегодишњи сарадник и фишкал Епархије темишварске Јован Савковић је забележио:

> Када су мађарске и војне и цивилне власти, одмах на почетку рата, и у Темишвару и у читавој Епархији темишварској, почеле са прогоном нашег живља и настојале биле свим силама, као уосталом и на другим странама, да се све оно што је у нашем народу било најнационалније и најборбеније, откине од својих породица, побаца у затворе, одведе у

[1] Станојловић 1938 (2004[3]): 126–127; уп. са: *Српски Сион* 4/1904 а: 81; *Српски Сион* 4/1904 б: 82; *Српски Сион* 7/1904 а: 162; *Српски Сион* 7/1904 б: 163–166; *Српски Сион* 7/1904 в, 173–188; Савковић 1935: 206–210; Магарашевић 1936: 238–240.

> интернације, упути у касарне и изведе на фронтове да тамо изгине, и епископ Летић је, у оној махнитој и неодољивој противсрпској помами, која је на почетку рата и у Темишвару била отела маха, а којој смо сви ми били сведоци, био стварно немоћан да за наш свет много учини. Међутим, ипак, већ само неколико месеци после објаве рата, када је нека акција и помоћ и у најмањој мери била омогућена, епископ Летић је чинио и учинио све што је било у његовој моћи, да се не само епархиско чиновништво, него и свештенство и учитељство његове Епархије, из војне службе извуче, остане на својим местима, код својих кућа и породица, и на тај начин многи живот наших најбољих људи спасе од сигурне пропасти. Што је, према томе, један део епархиског чиновништва, па онда и свештенства, учитељства, па чак и црквених служитеља, за време рата уживао ослобођење од аустро-мађарске војне службе, заслуга је несумњиво епископа Летића, његовога великога угледа и личних веза које је имао код мађарских и војних и цивилних власти, нарочито у мађарском Министарству просвете, код којих је сва та ослобођења од војне службе са успехом спроводио. Истина да је он, при свим тим посредовањима, морао уносити много и такта и обазривости, јер му се и тако већ било пребацивало, као што је он то у више махова понављао, да је темишварска епархиска управа на најбољем путу да се претвори у звање за ослобођење од војне службе. Када је пак, српска војска, после пробоја солунскога фронта, у своме неодољивом налету била избила новембра 1918 и у Темишвар, епископ Летић је српску војску дочекао са одушевљењем и љубављу правога народнога архијереја. Он је, отворивши српској војсци широм просторије своје епископске резиденције, за време читавога боравка српске војске у Темишвару, имао као сталне госте многе српске официре и војнике у своме гостољубивоме дому.[2]

Будући да је патријарх Лукијан преминуо 1913, непосредно пред Први светски рат, владика Георгије био је чувар патријаршијског трона, администратор Карловачке митрополије, Горњокарловачке и Бачке епархије. Након стварања Краљевине СХС (1918) и њеног разграничења са Румунијом у Банату (1919), дотадашња Епархија темишварска нашла се изван новоповучених државних граница. Владика Летић је уз одобрење државне и црквене власти пренео своје седиште у Велику Кикинду.[3] Приликом проглашења јединствене Српске патријаршије (1920) и попуњавања упражњених епархија, покренуто је питање преуређења јерархијских односа у југословенском Банату. Тада је изабран за епископа бачког, али је он одбио да се прими тог достојанства и остао на положају епископа темишварског. Почев од 1931, након умировљења епископа вршачког Илариона (Радонића), постао је администратор Вршачке епархије, која се исте године у складу са донетим Уставом Српске православне цркве ујединила са остацима Темишварске епархије у Југославији у Епархију банатску. Умро је 26. октобра 1935. године у Београду, а сахрањен је у Саборној цркви у Вршцу.

У једном од некролога посвећених епископу банатском др Георгију Летићу, забележен је занимљив детаљ о присном пријатељству Летића и епископа бачког Иринеја Ћирића. Његов аутор, Бранко Магарашевић, напоменуо је да је покојни владика банатски за собом оставио велики број штампаних стручних радова из области канонског права, проповеди и катихизиса, као и рукопис свог дневника са размишљањима, проповеди и прилоге из лепе књижевности у стиховима. На то је додао да је покојник „својим тестаментом, посао редакције ових рукописа и њихове припреме за штампу поверио свом вишедеценијском пријатељу, епископу

[2] Савковић 1935: 207–208.

[3] Петковић 2016: 60, нап. 192.

новосадско-бачком Иринеју Ћирићу, **са којим је кроз три деценије, везан и врло блиским личним контактом** [подв. Ф. К.], од своје младости интензивно радио на унапређењу целокупног нашег црквеног и просветног живота".[4]

Поставља се питање порекла овог очигледно блиског пријатељства двојице црквених великодостојника, које је раздвајало 12 година. У својој докторској дисертацији о Иринеју Ћирићу, Гордана Петковић наводи да га је Летић у својству администратора Карловачке митрополије рукоположио у Сремским Карловцима у чин презвитера јеромонаха и произвео га за архимандрита.[5] Поред тога, они су морали сарађивати као професори Карловачке богословије, али и као чланови Синода Српске Православне Цркве и епископи двеју суседних поверених им епархија (при чему су и један и други у датом временском периоду администрирали епархијом оног другог). Повезивала их је и склоност ка списатељству и теолошком теоретисању, па су тако обојица за собом оставили богат писани опус који је обухватао проповеди, расправе, поезију итд.

2. Иницијатива за подизање манастира у Петровграду и почеци његове градње

Осим задатка припреме за штампу и објављивања Летићеве писане заоставштине, епископ бачки Иринеј ће након смрти свог пријатеља преузети и дужности администратора Епархије банатске, у оквиру којих ће довршити и други велики пројекат свог претходника – изградњу женског манастира Свете Меланије Римљанке у Петровграду.

Поводом 30 година владичанске и 40 година свештеничке службе, епископ банатски Георгије Летић је 1935. обележио овај свој лични јубилеј покретањем иницијативе за оснивање женског манастира у Петровграду, под образложењем да је народ северног Баната остао без манастира услед разграничења са Румунијом, а да су манастири у јужном Банату (Месић и Војловица) исувише далеко од тамошњих верника. На седници Епархијског савета банатског, одржаној 7. маја 1935, ова иницијатива је образложена на следећи начин:

„Повлачењем границе између Југославије и Румуније остао је Северни Банат без манастира, пошто су манастири Бездин и Свети Георгије остали на територији Краљевине Румуније. Народ у Северном Банату услед развијене верске свести жели да се оснује манастир у том крају, пошто су манастири у Јужном Банату, Месић и Војловица удаљени од општина Северног Баната, 100-120 км. У Петровграду постојао је некада манастир и нова потреба захтева да се обнови у том месту манастир. Како Епархија банатска нема женског манастира, потребно је да се у Петровграду оснује женски манастир који би отворио и женски интернат за женску омладину и био би уточиште сирочади и напуштених стараца. **У ту сврху основао сам фонд од дин. 150.000 у обвезницама Ратне штете, купио сам 1 кат. ј. земљишта на тзв. Водици и материјал у вредности око 15–30.000 дин. Хришћанске заједнице скупљају стално**

[4] Магарашевић 1936: 240.
[5] Петковић 2016: 66.

прилоге у ову сврху. Ову установу желимо да остваримо после навршених 30 г. епископске и 40 г. свештеничке службе [подв. Ф. К.]. Епархијски савет је са захвалношћу узео на знање акт Епископа банатског о оснивању женског манастира у Петровграду и решио да се на основу члана 28 Устава Српске Православне Цркве затражи дозвола од Светог Архијерејског Сабора. Другог октобра 1935. Свети Архијерејски Сабор је одобрио ово решење".[6]

Нови манастир требало је да буде посвећен Светој Меланији (Римљанки), са чијим култом је Летић и лично био повезан.[7] Смрт га је, међутим, омела да види завршетак своје задужбине, будући да је умро исте године када је одобрена одлука о градњи.[8] Бригу о новом манастиру, односно његовој изградњи, преузеле су задужбинарова полусестра Даница (Олга) Војновић и учитељица у пензији Вукосава Шпаковска (монахиња Петронија), коју је сам епископ Летић одредио да буде настојатељица манастира. Пројекат манастира је израдио новосадски архитекта Ђорђе Табаковић (1897–1971),[9]који је средином и у другој половини тридесетих година имао неколико веома запажених ангажмана у Петровграду и утиснуо лични печат архитектури модерне у овој средини.[10]

Војновићева је дала велики новчани прилог за куповину околног земљишта, чиме је манастирски комплекс проширен (градњу су, осим тога, помогле Петровградска Црквена општина и Православна народна хришћанска заједница у Петровграду, која је основана управо под патронатом покојног владике Летића[11]). Уређен у облику ћириличног слова п, унутар манастира су се нашле ћелије монахиња, трпезарија, звонара (на северном краку) и зимска капела (дограђена 1990. године). У средини се нашао мали правоугаони храм са куполом и ниским иконостасом са двадесетак сликаних поља.[12] Посао ликовног уређења ентеријера био је поверен *неправедно потцењеном* сликару

---

6 Станојловић 1938 (2004[3]): 127.

7 Његова мајка се звала Меланија (рођ. Крестић).

8 Наводно је пред смрт на фотографији видео манастирско здање изграђено до крова (Станојловић 1938 (2004[3])*:* 127; Јовановић 2000: 61).

9 За грађевински план, технички опис, статични рачун и осталу техничку документацију и нацрте манастира Св. Меланије вид.: Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), Ф. 97 Градско поглаварство Петровград 1919–1941 (= Ф. 97 ГПП 1919–1941), бр. 19738/1938.

10 У Петровграду је Табаковић пројектовао објекте по наруџбини градских власти, Српске православне црквене општине, али и разних установа и приватних лица. Према његовим замислима овде су подигнути зграда Дечјег дома, каснијег Педагошког завода (1935), затим зграда Радничког дома (1939), Управна зграда Бегејске водне заједнице (1955), вила Еугена Калаија у Улици др Зорана Каменковића (1934), вила браће Драган у Улици Емила Гавриле (1938), Парохијски дом Српске Православне Цркве у Светосавској улици (1938), а неколико пројеката (нпр. за Бановинску штедионицу или зграду Трговачко-индустријске коморе) остало му је нереализовано (Којичић, Каравида 2018: 225–248).

11 Православна народна хришћанска заједница основана је 1931. године, *са задатком да одржава и подиже верске осећаје, морал и народност југословенског народа, да помаже духовни рад српске православне цркве и да скупља материјална сретства за подизање манастира, верских установа и томе слично, и да управља тим установама. Била је учлањена у Савез хришћанских заједница у Крагујевцу. Бројала је 150 чланова, а основали су је монахиња Петронија, управитељица манастира св. Меланије и Ђока Воргић Хаџија* (Станојловић 1938 (2004[3])*:* 131–132.

12 Јовановић 2000: 61–62.

Светиславу Вуковићу,[13] Банаћанину, који је израдио иконостас и портрете ктитора, владике Георгија Летића, Данице Олге Војновић и игуманије Петроније. Значајно је поменути да се захваљујући прилозима Данице Олге Војновић у манастиру нашао и један портрет епископа бачког др Иринеја Ћирића, као *добротвора.*[14]

3. Епископ бачки Иринеј (Ћирић) у првој посети Петровграду (1935)

Прва посета владике Иринеја Ћирића Петровграду забележена је почетком децембра 1935. године. Локални лист на мађарском језику *Хирадо* (*Hiradó*)[15] забележио је у свом издању од 7. децембра да ће *др Иринеј Ћирић, нови православни владика стићи у недељу у Петровград, где ће преподне у осам сати држати службу у унутарварошкој (Светоуспенској) цркви*, те да ће *произвести богослова Стевана Путића у јереја, а након тога освештати темеље манастира Свете Меланије Римљанке који се гради поред некадашње коморске шуме.*[16] У наредном броју, од 10. децембра, *Хирадо* је известио о Ћирићевој посети: стигао је у недељу, идући аутомобилом преко Арадца, где га је дочео председник црквене општине др Пера Ердељан, у чијој је пратњи стигао у Петровград, упутивши се право у Светоуспенску цркву, где га је поздравио прота Сима Попов. У цркви је преподне служио Литургију, током које је произвео у свештенике поменутог Стевана Путића и студента богословије Георгија Ђорђевића из Обилићева.[17] У подне је освештао камен темељац православног манастира у близини некадашње коморске шуме, и у беседи коју је потом одржао назвао манастир *болницом људске душе*. Затим је отишао на свечани банкет са протом Симом Поповим, секретаром општине др Пером Ердељаном и свештенством, а послеподне се у друштву проте Паје Гавриловића и двојице ђакона вратио у Нови Сад.[18]

Иако на први поглед није привукло много (медијске) пажње, полагању камена темељца за нови манастир, његовој вишегодишњој градњи и унутрашњем уређењу у Петровграду је придавана велика пажња. Читаво једно поглавље алманаха-споменице *Петровград*, штампане 1938. године, посвећено је биографији његовог оснивача и историјату градње и унутрашњег уређења, у оквиру ког се помиње и владика бачки Иринеј.[19]

---

13 *Ibid.* 62.

14 Станојловић 1938 (2004[3]): 129. Није познато ко је био аутор Ћирићевог портрета, а у сачуваном исказу нажалост није прецизно забележен контекст у ком се он епископ бачки јавља као добротвор – да ли само као администратор епархије или и као давалац новчаних и/или материјалних прилога за његову градњу.

15 За више детаља о овом листу, који је до 1930. носио назив *Торонтал* (мађ. *Torontál*) вид.: Nemet 2007: 41–65; Станојловић 1938 (2004[3]): 189.

16 *Hiradó* 285/1935: 1.

17 Обилићево – данашњи Нови Кнежевац.

18 *Hiradó* 287/1935: 2. о.

19 Станојловић 1938 (2004[3]): 129.

4. Епископ бачки Иринеј и посвећење новог петровградског манастира (1939)

До јесени 1939. радови на изградњи и уређењу манастира су приведени крају и остало је да се изврши његово свечано освећење. Тим поводом је Епископ бачки и администратор Епархије банатске Иринеј поново дошао у Петровград. О значају који је придаван његовој другој посети и обиму припрема за његов дочек упечатљиво сведоче три документа која су сачувана у оквиру фонда *Ф. 97 Градско поглаварство Петровград 1919–1941*[20] Историјског архива Зрењанин, као и неколицина новинских натписа који су се поводом освећења манастира јавили у локалној (*Банатска пошта*[21]) али и престоничкој штампи (*Политика*). Из архивске грађе види се да су Српска православна Црквена општина у Петровграду и овдашње градске власти извршиле темељне припреме за дочек бачког владике, у оквиру којих су анимирале вернике, средњошколце али и представнике разних установа, удружења итд. И градски већници Петровграда били су позвани да својим присуством дају на значају и тежини ове свечане прилике.

Први сачувани архивски документ носи печат Српске православне Црквене општине у Петровграду, датиран је на 30. октобар, а потписао га је њен председник Светозар Цветков. У питању је био позив на дочек високог госта, без адресата, што сугерише да је реч о шаблону који је био умножаван и затим слат на унапред припремљене адресе верника, цивилних и војних власти у граду, школа, новчаних завода, националних и хуманитарних удружења итд.[22]

Други сачувани акт је датиран на 3. новембар 1939, а упутило га је Градско поглаварство руководиоцима средњих школа у граду.[23] Уз обавештење о посети епископа бачког, садржао је молбу да се на дан посете не држи настава, а ученици пошаљу на главну улицу, где би чинили почасни шпалир приликом владичиног доласка; додатак је садржао упутства за формирање шпалира. Долазак Епископа бачког је дан касније (4. новембра) најављен у локалном листу *Банатска пошта* – на насловној страни, као ударна вест – којом приликом је штампан и проглас, односно позив Српске православне Црквене општине у Петровграду упућен верницима да дочекају и поздраве уваженог госта.[24]

Актом бр. 33061 од 7. новембра 1939, Градско поглаварство Петровград позвало је градске већнике да узму учешћа у церемонији посвећења манастира, уз детаљно представљен програм ове свечаности.[25]

Дан након што је манастир освештан, сажету вест о овом догађају објавила је београдска *Политика*,[26] док је већ поменути лист *Банатска пошта* касније донео опширан извештај тим поводом, такође на својој насловној страни.[27] У сваком случају,

---

20 За више података о овом фонду вид.: Николић, Милошевић 2007: 168–172.

21 Лист *Банатска пошта* („једини српски искључиво информативни лист у Петровграду" у време градње манастира) покренуо је 21. марта 1936. године Славко Јовановић (Станојловић 1938 (2004[3]): 190).

22 ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 32775/1939.

23 ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 32822/1939.

24 *Банатска пошта* 185/1939: 1.

25 ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 33061/1939.

26 *Политика* 11294/1939: 12.

27 *Банатска пошта* 186/1939: 1.

био је то догађај који је привукао доста пажње и који је свакако био један од најзначајнијих у завршним годинама међуратног периода у Петровграду. Прве године петровградског манастира биле су обележене материјалном и финансијском оскудицом, о чему сведоче вишеструке молбе за помоћ које је игуманија Петронија упућивала градским властима у последњим годинама међуратног периода и за време окупације.[28] Ова се оскудица наставила (и погоршала) за време Другог светског рата и окупације,[29] а још више дошла до изражаја у послератном периоду у изразито неповољним друштвенополитичким околностима по Српску Православну Цркву. Упркос свему, манастир је опстао до данашњих дана.

У наставку је дат садржај поменутих архивских докумената и новинских натписа.

ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 32775/1939

ПОЗИВ.

Племенита и узвишена замисао Блаженоупокојеног епископа банатског Георгија Летића, да се у Петровграду подигне женски задужбински манастир св. Меланије, у потпуности је остварена и довршена.

На дан св. Великомученика Димитрија (Митров дан) извршиће свечано освећење – троносање – храма манастира св. Меланије Његово Високопреосвештенство Господин Др. Иринеј епископ бачки и администратор епархије банатске.

Његово Високопреосвештенство стиже у наш град у очи Митров дана 7 новембра о. г. у 4 часа по подне. У очи празника, служиће Њ. В. свечано бденије у светоуспенском храму. Сутра дан, на Митров дан у 8 часова, извршиће се свечано освећење манастира св. Меланије, а у 10 часова служиће свечану архијерејску св. литургију у светоуспенском храму.

У име срп. правосл. црквене општине петровградске позивам Вас, да присуством својим увеличате дочек високог госта.

30. октобра 1939 год.
Петровград

Светозар Цветков с. р.
претседник црквене општине

ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 32822/1939

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО ПЕТРОВГРАД
Број: ... / 1939.
3. новембра 1939. г.

Предмет: Дочек Његовог Високопреосвештенства Господина Иринеја Епископа бачког и администратора Банатског

[28] ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, арх. бр. 1985/1940, 28988/1940, 158/1941.

[29] ИАЗ, Ф. 133 Градоначелничко звање Бечкерек–Петровград 1941–1944 (ГЗБП 1941–1944), бр. 11593/1942, 16063/1942 итд.

ГОСПОДИНУ

ДИРЕКТОРУ ДРЖАВНЕ РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ
ДИРЕКТОРУ ДРЖ. ТРГОВАЧКЕ АКАДЕМИЈЕ
ДИРЕКТОРУ ПРИВАТНЕ ТРГОВ. АКАДЕМИЈЕ
ДИРЕКТОРУ СРЕДЊЕ ТЕХНИЧКЕ ШКОЛЕ
ДИРЕКТОРУ МУШКЕ ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ
ДИРЕКТОРУ ЖЕНСКЕ ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ
ШКОЛСКОМ НАДЗОРНИКУ ЗА ГРАД П-ГРАД

На дан 7. новемб. о. г. у 4 часа по подне стиже у наш град аутомобилом преко Андрејевца Његово Високопреосвештенство Господин Иринеј, епископ бачки и администратор банатски, ради освећења храма Св. Меланије.

Да би дочек што свечаније испао, ја Вас молим да тога дана изведете ученике ваше школе на улицу Кр. Александра, после три часа поподне, где би чинили свечани шпалир. Разуме се само у случају ако у то време не буде падала киша.

Уједно Вас молим да Ваша школа на дан освећења храма, не држи предавање, с обзиром на свечаности које се одржавају у нашем граду. Ако би томе постојале какве сметње, ја Вас молим да ме одмах известите како бих код надлежних могао предузети потребне кораке.

Претседник градске
општине

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО ПЕТРОВГРАД
Адм. бр. 32822/1939

Предмет:
Дочек Њ. Високопреосвештенства епископа Бачког г. Иринеја.

I.

Г. Школском надзорнику за град

Петровград.

У вези акта овога поглаварства под бр. 32822 од 3. нов. 1939 част ми је известити Вас да је за ученике основних школа одређено да заузму место на левој страни главне улице и то од радње Ст. Буковца до апотеке Ваги, приликом дочека Њ. Високопреосвештенства епископа Бачког и администратора епархије Банатске г. Иринеја, који долази у наш град 7 новембра 1939 по подне. Потребно је да ученици буду постројени на означеном месту до 15:30 часова на дан 7 нов. 1939.

II.

Гг.

ДИРЕКТОРУ ДРЖАВНЕ РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ
ДИРЕКТОРУ ДРЖ. ТРГОВАЧКЕ АКАДЕМИЈЕ
ДИРЕКТОРУ МУШКЕ ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ
ДИРЕКТОРУ ПРИВАТНЕ ТРГОВ. АКАДЕМИЈЕ
ДИРЕКТОРУ ПРИВ. СРЕДЊЕ ТЕХНИЧКЕ ШКОЛЕ

У вези акта овога поглаварства под бр. 32822 од 3 нов. 1939 по горњем предмету част ми је известити да је за ученике средњих школа одређено да приликом доласка Њ. Преосвештенства епископа Бачког и администратора епархије Банатске г. Иринеја у наш град на дан 7 новембра 1939 г. Десна страна главне улице и то од апотеке М. Мољца до палате Пањи

па ми је част молити Вас да изволите ученике поверене вам школе постројити на одређеном месту на дан 7 нов. 1939 по подне најдаље до 15.30 часова.

Петровград, 6 нов. 1939

[потпис нечитак]

ИАЗ, Ф. 97 ГПП 1919–1941, бр. 33061/1939

Градско
ПОГЛАВАРСТВО
ПЕТРОВГРАД
Адм. бр. 33061/1939

Предмет: Пријем код Њ. Високопреосвештенства епископа Бачког и администратора епархије Банатске г. Иринеја

Г. _
градском већнику

ПЕТРОВГРАД.

Част ми је известити Вас да ће Њ. Високопреосвештенство епископ Бачки и администратор епархије Банатске г. Иринеј 7 нов. 1939 год. посетити наш град.

Стога умољавам Господу градске већнике да 7 о. м. изволе доћи у пола 4 часа поподне у Гр. поглаварство, да би са мном заједно присуствовали дочеку Њ. Високопреосвештенства; а истога дана у 6 часова по подне присуствовати бденију у храму Св. Успенија (велика црква).

Уједно умољавам Господу градске већнике да 8. о. м. у 8 часова пре подне изволе присуствовати освећењу манастира Св. Меланије; исто тако око 9 часова архијерејској служби која ће се одржати у храму Св. Успенија.

Молим Господу градске већнике да изволе доћи у моје звање 8 о. м. у 3 часа по подне ради пријема код Њ. Високопреосвештенства.

Господа градски већници, које молим да у што већем броју присуствују банкету, да се за банкет пријаве претседнику црквене општине г. Светозару Цветковом.

Како је ово свечан догађај за наш град очекујем да ће се Господа градски већници овоме позиву без изузетка одазвати, а они који имају кола или аутомбил са истима доћи како на дочек, тако и на освећење манастира.

претседник гр. општине
XI 1939

ГРАДСКО
ПОГЛАВАРСТВО
ПЕТРОВГРАД
Адм. бр. 33061/1939

Предмет: Дочек Њ. Високопреосв. Епископа Бачког г. Иринеја.

Г. г.

Свима градским чиновницима и службеницима
Петровград.

С обзиром на долазак Њ. Високопреосв. Епископа бачког и администратора епархије Банатске г. Иринеја службени часови ће се држати данас 7 нов. 1939 до 12.30 часова с тим да сви службеници имају бити у 15.30 часова у градском поглаварству ради дочека Њ. Високопреосвештенства, а увече у 18 часова присуствовати бденију у храму Св. Успенија (средварошка црква).

Сутра 8 нов. 1939 неће бити званичних часова но чиновници имају у 8 часова присуствовати освећењу Манастира Св. Меланије, а у 9 часова Архијерејској служби, која ће се одржати у храму Св. Успенија.

Сутра 8 нов. 1939 дежурство ће држати од 8 до 10 часова Сигети Војислав гр. днев. II кл., а од 10 до 12 часова Александар Напхолц, гр. писар.

Очекујем од г. г. гр. службеника да ће се у заказано време без изузетка појавити, о чему ћу водити рачуна и према онима који се мојих наредаба не придржавају применићу закон.

Пријем к знању потврдити својеручним потписом.

Петровград 7 нов. 1939

претседник градске
општине

Предмет: Пријем код Њ. Високопреосвештенства епископа бачког и администратора епархије Банатске г. Иринеја

Свима надлештвима и удружењима

Петровград

Част ми је известити Вас да ће Њ. Преосвештенство епископ Бачки и администратор епархије Банатске г. Иринеј 8. новембра 1939 приликом доласка у овај град вршити пријем у градском поглаварству у 15 часова.

Умољавате се да уколико желите да будете примљени то писмено јавите овом поглаварству најкасније до 7 нов. 1939 до 12 часова у соби бр. 6 код г. Милана Цвејанова гр. писара.

Банатска пошта 185/1939: 1

НА МИТРОВДАН ЊЕГОВО ВИСОКОПРЕОСВЕШТЕНСТВО ГОСПОДИН ИРЕНЕЈ ОСВЕЋУЈЕ ЖЕНСКИ МАНАСТИР ЗАДУЖБИНУ ВЛАДИКЕ ГЕОРГИЈА ЛЕТИЋА

У среду на Митровдан обавиће се свечано освећење – троносање храма манастира Св. Меланије. Тим поводом Српска Православна Црквена општина у Петровграду издала је следећи проглас:

Браћо Срби Петровграђани!

Племенита и узвишена замисао блаженоупокојеног епископа банатског Георгија Летића, да се овде код нас у Петровграду подигне женски задужбински манастир Св. Меланије, срећом је у потпуности остварена и довршена.

Његова задужбина јесте прилог његових духовних стремљења као и видан дар нашој Српској светосавској православној цркви. Наш српски народ овог града треба да прими овај редак дар са дужним поштовањем и великом захвалношћу, јер по речима великога Апостола Павла, „Ви сте црква Бога живога, Бог се уселио у вас и живеће у вама, ви сте Божији народ" (II Кор. 7, 16).

На дан Св. Великомученика Димитрија (Митровдан) извршиће се свечано освећење – троносање – храма манастира Св. Меланије.

Том приликом долази у наш град Његово Високо преосвештенство Господин Иринеј, Епископ бачки и администратор наше Богом чуване епархије банатске. Његово Високопреосвештенство Господин Епископ Иринеј, који је осветио и темеље ове свете задужбине, долази по други пут у својству администратора, да нам подели свети архијерејски благослов и освети довршену народну задужбину нашу. У знак љубави и радости српске, изиђимо у сусрет нашем љубљеном архијереју, да га дочекамо као духовна деца Његова и да га поздравимо као свога црквеног поглавара.

Његово Високопреосвештенство стиже у наш град уочи Митровдана, 7. новембра у 4 часа по подне аутомобилом преко Андрејевца. Уочи празника служиће Његово Високопреосвештенство свечано „Бденије" у св. Успенском храму. Сутрадан, на дан св. Великомученика Димитрија у 8 часова, извршиће свечано освећење (троносање) манастира Св. Меланије, а у 10 часова служиће свечану архијерејску св. литургију у светоуспенском храму.

Молимо све побожне и родољубиве Србе и Српкиње, омладину и децу нашу, да у што већем броју присуствују овим св. Богослужењима, на којима ћемо се заједно са својим Архипастиром помолити Богу, да отклони ратну буру од нас и да нас благослови здрављем и напретком.

Петровграђани као и цео народ српски, знају и осећају да сви успеси у народном животу и сва величина српска имају свој извор у љубави народној према цркви и манастирима, који су били жариште културе и расадници социјалних установа.

Засведочимо, драга браћо, нашу љубав према нашем Високом Госту, нашем архијереју Њ. Високопреосвештенству Господину др. Иринеју, који долази да благослови наше народно православно дело.

Уверени да ће овај братски позив наћи пуног одјека међу Србима нашег града, да ниједан син Српске светосавске цркве неће изостати од ове велике и свете народне дужности, уверени да ће дело, које помоћу Божјом довршисмо са надом да ће оно појачати нашу верску и националну свест, изиђимо сви да искрено дочекамо нашег Архијереја Епископа Иринеја и да га поздравимо са добро нам дошао!

Српска правосл. Црквена
Општина у Петровграду

Како сазнајемо овој свечаности присуствоваће и епископ Жички г. др Николај Велимировић.

Политика 11294/ 1939: 12

Петровград, 8. новембра

Епископ бачки и администратор Епархије банатске г. Иринеј обавио је данас пре подне свечано освећење женског манастира Свете Меланије у Петровграду. Манастир је задужбина покојног епископа банатског др. Георгија Летића, коме судбина није допустила да види своје дело, јер је умро још за време зидања манастира.

За дочек епископа г. Иринеја чињене су велике припреме. Православна црквена општина у Петровграду старала се да дочек високог црквеног достојанственика буде што свечанији. Епископ г. Иринеј стигао је још јуче од 16 часова аутомобилом из Новог Сада. На жабаљску скелу изишли су му у сусрет претставници државних власти из Петровграда и претставници Православне црквене општине, у чијој је пратњи владика допутовао у Петровград. Епископа г. Иринеја дочекала је у Петровграду огромна маса света, која је његова кола засула цвећем. Ту га је, у име града Петровграда, поздравио претседник општине г. Милорад Цветков. У четворопрегу г. Иринеј се одвезао са претседником Православне црквене општине г. Светозаром Цветковим до Светоуспенског храма. У порти поздравио га је претседник Црквене општине г. Светозар Цветков, па је затим у храму одржана вечерња. Служили су сви петровградски свештеници. После тога, у 18 часова, отслужено је бденије, на коме је служио

лично епископ г. Иринеј, уз асистенцију архијерејског намесника у Петровграду г. Обрада Брусина и многобројног свештенства из Петровграда и осталих места Баната.

Јутрос у 7.30 часова допутовао је у Петровград на свечаност и министар саобраћаја инжењер г. Никола Бешлић, који се заједно са епископом г. Иринејом одвезао у шуму до манастира. Ту су били окупљени представници војних и цивилних власти, друштава и установа. Чин освећења обавио је епископ г. Иринеј, уз асистенцију 20 свештеника из Баната. Пошто је ова свечаност завршена, положај управитељице манастира заузела је монахиња Петронија, учитељица у Пензији, сестра нашег чувеног трагично преминулог научника др. Васе Савића. Потом су се министар г. Бешлић и епископ г. Иринеј упутили у Светоуспенски храм. У препуној цркви одржана је затим свечана архијерејска литургија, коју је служио епископ г. Иринеј уз асистенцију преко 20 свештеника. После тога одржан је заједнички банкет у сали Официрског дома.

Банатска пошта 186/1939: 1

У Петровграду је у среду на свечан начин освећен манастир св. Меланије, задужбина поч. епископа банатског др Георгија Летића. Освећење је обавио епископ бачки и администратор Епархије банатске г. Иренеј.

Епископ г. Иренеј стигао је у Петровград још у уторак после подне у 4 сата. У пратњи претставника државних власти, Српске православне црквене општине у Петровграду, који су му изашли у сусрет до жабаљске скеле. На железничкој рампи у Петровграду епископу г. Иренеју приређен је свечан дочек, у коме су узели учешћа претставници власти, удружења, установа и грађанство. Ту га у име града Петровграда поздравио претседник општине г. Милорад Цветков. Одавде се епископ г. Иренеј одвезао четворопрегом до Светоуспенског храма. У црквеној порти епископа је поздравио претседник православне црквене општине г. Светозар Цветков, градски благајник, који је изразио радост Петровграђана што је владика дошао у Петровград, те му зажелио добродошлицу. Потом је у храму одржано вечерње, на којем је служио велики број свештеника. Затим, у 18 часова, отпочело је бденије. Служио је епископ г. Иренеј, уз асистенцију архијерејског намесника г. Обрада Брусина и око 20 свештеника из Баната. У среду ујутру допутовао је у Петровград на свечаност и министар саобраћаја инж. г. Никола Бешлић.

Г. Бешлић и епископ г. Иренеј одвезли су се пре 8 часова у шуму у манастир св. Меланије. У присуству изасланика војних и цивилних власти, друштава и установа, епископ бачки г. Иренеј осветио је звона и манастир свете Меланије. Чинодејствовао је епископ г. Иренеј уз асистенцију 20 свештеника. По завршеном чину освећења епископ г. Иренеј одржао је краћи говор, у коме је истакао значај ове задужбине пок. Епископа банатског Георгија Летића.

Монахиња Петронија, сестра нашег познатог фтизиолога, недавно преминулог др. Васе Савића, преузела је дужност управитељице манастира, пошто ју је на тај положај поставио још пок. епископ Летић.

У 10 часова одржана је у Светоуспенском храму свечана архијерејска литургија, коју је служио епископ г. Иренеј уз асистенцију многобројног свештенства.

Затим је у сали Официрског дома приређен банкет, на коме је пало више срдачних здравица.

* * *

Оснивач манастира св. Меланије је епископ Банатски др. Георгије Летић. Манастир је његова задужбина, а основао га је онда када је, 1935. године, навршио 30 година епископске и 40 година свештеничке службе, да би на тај начин Епархија банатска добила женски манастир. Наиме повлачењем границе између Југославије и Румуније остао је северни Банат без манастира, пошто су манастири Бездин и Св. Георгије остали на територији Краљевине Румуније. „Народ у северном Банату – навео је пок. епископ Летић на седници Епархиског савета банатског 26 априла 1935 – услед развијене верске свести жели да се у том крају оснује манастир, пошто су манастири у јужном Банату, Месић и Војловица удаљени од општина

северног Баната 100–120 километара". У Петровграду је постојао некада манастир Дреновац, о коме више нема трага и нова потреба захтева да се на том месту манастир обнови. Како Епархија банатска нема женског манастира, потребно је да се у Петровграду оснује женски манастир који би отворио и женски интернат за женску омладину и био би уточиште сирочади и напуштених стараца. У ту сврху основао сам фонд од 150.000 динара у обвезницама ратне штете, купио сам 1 катастарско јутро земљишта на тзв. Водици и материјал у вредности око 15–30.000 динара. Хришћанске заједнице скупљају стално прилоге у ту сврху..."

Овај манастир пок. Владика је основао по жељи чланица Хришћанске заједнице у Петровграду, на чијем челу стоји монахиња Петронија, учитељица.

Судбина није хтела да ктитор види своју задужбину, јер је умро исте године када га је основао. Даљу бригу за манастир преузела је сестра по мајци пок. Епископа Георгија Летића, гђа Даница пл. Војновић, која је тридесет година провела поред свог брата. Ова велика добротворка даровним писмима даровала је 320.000 динара с тим да се за тај новац набави земљиште и шума, која се налази поред манастира. Сем тога дала је она и око 100.000 динара за разне оправке, а набавила је и једну ктиторску слику у природној величини, коју је израдио академски сликар и члан краљевске уметничке академије антверпенске Светислав Вуковић, који је родом из Вршца. Ова слика претставља епископа Летића.

Прва управитељка манастира је монахиња Петронија, учитељица у пензији, сестра нашег познатог на трагични начин преминулог научника др. Васе Савића. Замонашена је 1934 у ман. Покров пресвете Богородице у Мрзеници, а одлуком блп. Епископа Георгија 1935 године постављена је за управитеља манастира св. Меланије.

Необјављени извори:

Историјски архив Зрењанин, Ф. 97 Градско поглаварство Петровград 1919–1941.

„Дочек Њ. Високопреосвештенства епископа бачког г. Иринеја" (арх. бр. 32822/1939)

„Пријем епископа Бачког и администратора Банатске епархије Иринеја и његов дочек" (арх. бр. 33061/1939)

„Дочек Њ. Високопреосв. епископа Бачког г. Иринеја" (арх. бр. 33061/1939)

„Молба за помоћ – женски манастир" (арх. бр. 1985/1940)

„Исплата припомоћи манастиру Свете Меланије у Петровграду" (арх. бр. 25394/1940)

„Захвалница српског православног манастира св. Меланије" (арх. бр. 28988/1940)

„Помоћ манастиру св. Меланије" (арх. бр. 158/1941)

Историјски архив Зрењанин, Ф. 133 Градоначелничко звање Бечкерек–Петровград 1941–1944.

„Serb. orthodox Kloster bietet um Baumetrial" (арх. бр. 11593/1942)

„Serbische Kloster. Requirierung für militärische Zwecke" (арх. бр. 16063/1942)

Штампа:

„Званично. Превишња потврда високопречасног господина архимандрита и професора богословије Дра ГЕОРГИЈА ЛЕТИЋА за правосл. Српскога епископа темишварскога", *Српски Сион. Званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* 4, год. XIV, Сремски Карловци, 15. фебруара 1904, 81.

„Незванично. Др. Георгије Летић, изабрани и потврђени епископ Темишварски", *Српски Сион. Званичан лист православног Српског архијерејског синода митрополије карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* 4, год. 14, Сремски Карловци, 15. фебруара 1904, 82.

„Одликовани и рукоположени", *Српски Сион. Званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије Карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* 7, год. XIV, Сремски Карловци 27. март 1904, 162.

„Незванично. Говор Његовог Високопреосвећенства Епископа темишварског Др. Георгија Летића, ког је при свом посвећењу, говорио 14. Марта 1904. г. у карловачкој саборној цркви", *Српски Сион. Званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије Карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* 7, год. XIV, Сремски Карловци 27. март 1904, 163–166.

„Посвећење – поставлієніе – високодостојнога г. архимандрита др. Георгија Летића за темишварског епископа 14. Марта 1904", *Српски Сион. Званичан лист православног српског архијерејског синода митрополије Карловачке за духовне, црквене и јерархијске ствари* 7, год. XIV, Сремски Карловци 27. март 1904, 173–188.

„Bánát uj görög keleti szerb püspöke Petrovgrádon. Vasárnap szentelik fel a kolostort" [„Нови православни владика банатски у Петровграду. У недељу се освештава манастир"], *Hiradó* 285. sz., 1935. december 7, 1. o.

„Felavatták a lelkek kórházát. Csirity Irinej dr. püspök Petrovgrádon" [„Освештана болница за душу. Владика др Иринеј Ћирић у Петровграду"], *Hiradó* 287. sz., 1935. december 10, 2. o.

„На свечан начин јуче је у Петровграду освећен женски манастир свете Меланије", *Политика* 11294, год. XXXVI, 9. новембар 1939, 12.

„Једна лепа свечаност. Епископ бачки г. Иренеј осветио је манастир св. Меланије у Петровграду", *Банатска пошта* 186, год. IV, 11. новембар 1939, 1.

„Велики дан светосавља у Петровграду", *Банатска пошта* 185, год. IV, 4. новембар 1939, 1.

Литература:

Nemet, F. *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918,* Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka, 2007.

Вуковић, С. „Др Иринеј Ћирић, епископ новосадско-бачки", *Богословље. Орган Православног богословског факултета у Београду*, 8, 1–2, 1964, 9–20.

Вуковић, С. *Српски јерарски од деветог до двадесетог века,* Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић, 1996.

Додеровић, Р. „Поклон библиотека др Иринеја Ћирића и Стевана Ћирића", *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2009*, 2010, 81–85.

Јовановић, М. *Српски манастири у Банату.* Земун, Нови Сад: Драганић, Покрајински завод за заштиту споменика, 2000.

Којичић, Б. Каравида, В. „Пројектантски опус Ђорђа (Ђурице) Табаковића у Зрењанину", у: В. Симић (ур.), *Иван и Ђорђе Табаковић. Градитељи српске културе XX века,* Нови Сад: Матица српска, 2018, 225–248.

Магарашевић, Б. „Епископ Банатски д-р Георгије Летић (1872–1935)", *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 9, 1936, 238–240.

Николић, В. Милошевић, Т. *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*, Зрењанин: Историјски архив Зрењанин, 2007.

Петковић, Г. „Браћа епископ др Иринеј и Стеван Ћирић", *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2009*, 2010, 67–80.

Петковић, Г. „Поклон библиотека др Иринеја Ћирића и Стевана Ћирића у Библиотеци Матице српске – значај фонда из музеолошког угла", у: В. Петровић (прир.), *Манастири и библиотеке чувари културне баштине,* Ириг, Велика Ремета: Српска читаоница, Манастир Велика Ремета, 2017, 41–61.

Петковић, Г. *Епископ Иринеј Ћирић (1884–1955),* Нови Сад: Црквена општина новосадска, 2015.

Петковић, Г. *Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца,* Нови Сад, 2016. (докторска дисертација).

Пузовић, В. „Иларион Зеремски и Иринеј Ћирић на Московској духовној академији. Прилог историји формирања српске богословске елите у Русији", *Зборник Матице српске за друштвене* науке, 162, 68, 2017, 251–266.

Рајчевић, У. „Епископ Иринеј Ћирић, сликар – аутодидакт", *Сунчани сат. Часопис за науку, уметност и културу*, 8, VII, 1998, 203–212.

Савковић, Ј. „Д-р Георгије Летић. Епископ банатски", *Летопис Матице српске*, 344, 109, 2 (новембар – децембар), 1935, 206–210.

Станојловић, А. *Петровград.* Петровград: Гутенберг, 1938 (Зрењанин: Историјски архив Зрењанин, Књижара театар, 2004[3]).

Стоја, В. „Владика Иринеј међу великанима", *Свеске за историју Новог Сада*, 5, 1994, 20–25.

Убипариповић, С. „Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. века", у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, Београд: Православни богословски факултет, 2007.

FILIP KRČMAR
Das historische Archiv Zrenjanin

BATSCHKAER BISCHOF DR. IRINEJ ĆIRIĆ UND DIE EINWEIHUNG DES SERBISCH-ORTHODOXEN KLOSTER DER HEILIGEN MELANIE IN PETROVGRAD (Ein Banater Beitrag zur die Geschichte der Serbisch-Orthodoxen Diözese in Batschka)

Zusammenfassung

Nach dem Tod des Banater serbisch-orthodoxen Bischof Dr. Georgije Letić (1872–1935) übernahm sein langjähriger Freund und Batschkaer Bischof Dr. Irinej Ćirić (1884–1955) seinen Bischofsstuhl in Banat als interimistischer Administrator. Kurz vor seinem Tod initiierte Letić die Errichtung und den Aufbau eines neuen serbisch-orthodoxen Kloster in damaligen Petrovgrad (heute: Zrenjanin), der der heiligen Melanie gewidmet wurde.

Um die Wünsche seines verstorbenen Freundes zu erfüllen, besuchte Irinej Ćirić diese Stadt zweimal: 1935 und 1939. Während seines ersten Besuchs hat Ćirić die gelegene erstellten Fundamente Grundlagen des Klosters eingeweiht, worüber das lokale ungarische Tagesblatt *Hiradó* kurz berichtete. Der Ausbau und die innere Einrichtung des Kloster und der Klosterkirche dauerte bis 1939. Am 8. November dieses Jahres Ćirić ist zum zweiten Mal nach Petrovgrad gekommen, um die Klosterkirche feierlich zu konsekrieren. Die serbisch-orthodoxe Kirchengemeinde in Petrovgrad, sowie die städtische Behörde haben einen prächtigen großartigen Empfang vorbereitet, an dem zahlreiche Gläubige, andächtige Bürger, Mittelschüler, Vertreter verschiedener Körperschaften und Gesellschaften u. a. rege teilnahmen. Im Unterschied zur seinen ersten Besuch ist der zweite Petrovgrader Aufenthalt von Ćirić in mehrere archivalischen Akten hervorragend dokumentiert. Sie sind bis zum heutigen Tag und im Historischen Archiv Zrenjanin aufbewahrt. Diese Besuch wurde auch in der lokalen (*Banatska pošta*, dt. *Banater Post*), sowie hauptstädtischen Presse (*Politika*) ausführlich beschreibt. In dem Klosterräumlichkeiten wurde später ein Porträt von Irinej Ćirić ausgestellt, als Anerkennung für seine Verdienste in der Errichtung des Kloster. Die angeführten Quellen, deren Inhalt in diesem Beitrag zu finden ist, erlauben die Schlußfolgerung, daß diese Feierlichkeit eine der bedeutendsten lokalen Ereignisse am Ende der Zwischenkriegszeit darstellte.

Nach der Einweihung wurde das neugegründete Kloster vor zahlreiche materielle Herausforderungen gestellt. Der Kriegsausbruch und die deutsche Besatzung haben seine Lage zusätzlich verschlechtert. Die Befreiung, und die damit verbundene Einführung einer neuen gesellschaftspolitischen Ordnung, haben das Umfeld weiter verschlimmert. Trotz dieser schwierigen Umstände kann man auch heute noch klar erkennen, daß der Batschkaer Bischof Irinej Ćirić, zusammen mit dem Stifter und Begründer Georgije Letić und dessen engsten Mitarbeitern, einen sehr wichtigen Beitrag zum Klosterbau leistete.

Stichwörter: Batschkaer Bischof Irinej Ćirić, Petrovgrad, Kloster der heiligen Melanie Römerin, Banater Bischof Georgije Letić, *Banatska pošta*.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

ВЛАДИМИР УВАЛИН
ОШ „Петар Петровић Његош“, Врбас
uvalinvladimir@gmail.com

УДК: *271.222:929 Вучерић Ј.*

ИЗВОДИ ИЗ ИЗВОРА О ЈОВАНУ ВУЧЕРИЋУ ПРАВОСЛАВНОМ СВЕШТЕНИКУ И ПРЕВОДИОЦУ

Сажетак: Рад је конципиран са идејом да се прикаже живот и рад Јована Вучерића, пароха кисачког (1900–1913) и староврбаског (1913–1935). Док је живео у Кисачу, научио је добро словачки језик. У слободном времену, које је поред позива и дужности својих у изобиљу имао, проучавао је словачку књижевност те је и нашу читалачку публику у преводима упознао са њеним вредним делима. Свештеник Јован Вучерић је врло занимљива и ређа појава на пољу словачке узајамности. Поштовали су га као преводиоца словачких дела на српски језик. Превео је седам прозних дела, а након тога опет је угодно изненадио – као преводилац са српског на словачки. Био је најплоднији преводилац Светозара Хурбана Вајанског (1847–1916), словачког писца, у Бранковом колу. Био је посланик Општине Стари Врбас на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, 12/25. новембра 1918. године у Новом Саду. Заузимао је значајно место у Соколском друштву у Старом Врбасу и био оснивач Српског црквеног певачког друштва у Старом Врбасу.

Кључне речи: Јован Вучерић, свештеник, Кисач, Стари Врбас, српско-словачко заједништво, преводилац.

Овај рад представља покушај осветљавања и непрепуштања заборава Јована Вучерића, човека који је сав свој живот предао како вери у Бога тако и словенофилству, које је имало облик искреног пријатељства па и љубави према словачком народу, његовој култури, али и држави.[1]

Оженио се Бојаном из познате породице Радонића из Мола и изродио, на пут извео и удомио троје деце, сина Првослава и две кћерке. Јован Вучерић је унук честитога пароха чурушког Уроша Вучерића, а праунук негда пароха бајског Петра Вучерића.[2]

На почетку свог школовања у Српској православној великој гимназији у Новом Саду поклонио је рукопис *Безпристрастная историческая повѣсть јакō ō раздѣленіи восточньія и западньія церквей.../трудомь и тщаніемь*, Іōана Раича (Јован Рајић, *Беспристраснаја историческаја повјест јако о раздјеленији источнија и западнија*

[1] Вучерић, Јован, свештеник, преводилац (*Чуруг, 1874 †Врбас, 1935), Српску православну велику гимназију са матуром у Новом Саду завршио је 1895. године, а Српско православно богословско училиште у Ср. Карловцима 1899. АВ, Ф. 405, Епархија бачка Нови Сад (1775–1944), К. 11, Персонални подаци о паросима и парохијама (1919), арх. бр. 2, Исказ парохијског свештеника Јована Вучерића; У МКУ за матично подручје Стари Врбас, под тек. бр. 17, за годину 1935, за датум смрти Јована Вучерића, свештеника, уписан је 1. март 1935. године. Код брачног стања забележено је: супруга Бојана Радонић, а код имена и презимена родитеља: отац Сима Вучерић, мајка Љубица Вучерић (рођ. Михајловић).

[2] *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 7–8, Срем. Карловци 1/14. април 1935, 118.

церквеј...), који је преписао Петар Вучерић, учитељ.

Посвета: „Библиотеци Српске велике гимназије у Новом Саду поклонио Јован Вучерић уч. V раз. гимназије из Чуруга. Дана 27. августа / 8. септембра 1891".

Његово високопресвештенство господин епископ бачки Митрофан Шевић благоизволео је свршенога богослова и постављеног администратора парохије кисачке Јована Вучерића рукоположити дана 12/24. децембра 1899. године за ђакона, а дана 15/27. истог месеца за презвитера.[3]

На седници ЕО бачког, 29. марта / 10. априла 1900. године, решено је: „Поднеће се молба Црквене општине у Кисачу ради државне припомоћи вис. Министарству".[4]

Епархијски конзисторијбачки, 27. априла / 9. маја т. г. узео је на знање расположење ЕО бачког у ствари око аренде за кисачку парохијску земљу.[5]

Школски одбор у Кисачу, 2/15. јула 1900. године, на основу Решења Епархијског ШО бачког од 10/23. јуна т. г., бр. 947/173 ex 1900, расписао је стечај (конкурс) ради попуне сталног учитељског места на срп. вероисповедној школи у Кисачу. По истом, за привремену учитељицу постављена је Марија Шилић.[6]

Јереј Јован Вучерић 1903. године постављен је, по потреби службе, за привременог администратора Српске православне парохије у Кисачу.

Епархијски конзисторијбачки, 30. децембра 1903. / 12. јануара 1904. године донео је одлуку да се распише стечај: „На парохију VI. плаћеног разреда у Кисачу с тим, да компетенти имају своје прописано инструисане молбенице надлежним путем овој конзисторији до закључно 14/27. фебруара 1904. год. поднети".[7]

Српски Сион, 15. маја 1904. године, пренео је: „На основу извештаја Окружног презвитера новосадског, потврђен је јереј Јован Вучерић, администратор парохије у Кисачу, као једногласно изабран за пароха, а наређено Окружном протопрезвитору истом, да га сходно народу као пароха прикаже".

На седници Епархијског конзисторија бачког, 20. октобра / 2. новембра 1905. године, публикована је Одлука Саборског одбора о подарењу припомоћи пароху кисачком, у сврху лечења.[8]

Јован Вучерић, парох кисачки, био је заступник Бачке епархијске скупштине, сазване за 16. фебруар / 1. март 1906. године.[9]

У време свештеника Јована Вучерића православни храм у Кисачу је реновиран. Тада је добио данашњи изглед, али је остао покривен шиндром.[10] Решењем Епархијског администраторског одбора бачког у Новом Саду, бр. АО 136/зап, 1903. одобрена је оправка храма у Кисачу. Оправка је финансијски покривена од

---

3 *Српски сион*, 19. децембар 1899, 817; *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 7/8, Срем. Карловци 1/14. април 1935, 118.

4 *Српски сион*, 9. април 1900, 245. (период од 1851. до 1900.)

5 *Ibid*, 14. мај 1904, 329.

6 *Ibid*, 9. јул 1900, 463.

7 *Ibid*, 15. јануар 1904, 31; 31. јануар 1904, 64; 7. фебруар 1904, 80.

8 *Ibid*, 15. јануар 1906, 24.

9 *Школски гласник*, 1. јануар 1907, 204.

10 Стојаковић 2017: 21.

сакупљених милодара тамошњих Срба и уз помоћ Саборског одбора.[11]

Епархијски конзисторијбачки, 30. септембра / 13. октобра 1903. године, под председништвом Његовог преосвештенства епископа Митрофана, узео је на знање извештај бележника, „админ. кисачки Јован Вучерић диспензован је од богослужења до освећења поправљеног храма".[12]

Преосвећени епископ дијецезан Митрофан Шевић 12/25. октобра 1903. године освештао је обновљени храм.[13]

На основу Извештаја ЕШО бачког у Новом Саду (Ш. Р. 177/1906), од 30. јуна / 13. јула 1906. године, као и извештаја изасланика овог одбора, о прегледу српских народних школа „упозорене су Црквене општине и месни Школски одбори у: Пирошу (Руменци), Кисачу, Ст. Врбасу, Бајши, Кули, [...], да спроведу поделу разреда по Школској уредби из 1872. године; да отворе V и VI разред где ових нема; да набаве сав потребан намештај и учила; [...]; да се изаберу чланови месног Школског одбора и одбори ти конституишу у општинама, где их досад није било и где су црквени одбори вршили дужност и месног Школског одбора [...]".

„Већина српских православних свештеника и учитеља била је са нама у пријатељским односима. [...] Одржавали смо политичке скупштине; једна оваква скупштина била је у Петровцу, где је осим Словака из околних села било и много српских првака из Кулпинског среза као и самог Новог Сада. Тада је код нас био покојни Јаша Томић, уредник *Заставе*, као и футошки Илић, Т. Шијачки, поп Стеван Николић, поп Јова Вучерић, поп Алексић, поп Станко Протић и многи други", изнео је Јан Чајак, на свечаности у Бачком Петровцу, 18. августа 1930. године.[14]

Четрнаест година Јован Вучерић живео је и радио са Словацима у Кисачу (1900 – јуна 1913).

Свештеник Јован Вучерић у храму Ваведења Пресвете Богородице у Ст. Врбасу службује од 1. јула 1913. године до смрти. Први обред крштења обавио је 22. јула 1913. године. Крштена је Наталија Поповић, рођ. 18. јуна т. г., од оца Милана и матере Софије (рођ. Павков).[15] Последњи обред укопа обавио је Јулки Манојловић, ученици, 16. фебруара 1935. године.[16]

Протонамесник Јован Вучерић упокојио се у Господу 1. марта 1935. године.

У *Описанију Парохіалне Цркве, Храма Свѣтоїа воведенiа Пресвѣте Боїородице у Ст. Врбасу 1850–1969.* записано је:

„Св. храм овај обновљен је 1914. год. По архијерејском благослову Њег. Вел. преосвешт. Госп. Митрофана Шевића, Епископа бачког ч. бр. 104/прес. 1914. год. пренео је месни парох Јован

---

11 *Извештаји ЕАО бачког у Новом Саду о својем раду од 1903. до 1905. године*, Ср. Карловци 1909, 41.

12 *Српски сион*, 31. октобар 1903, 610.

13 Епархијски конзисторијбачки, 30. септембра / 13. октобра 1903. године, уважио је молбу црквене општине у Кисачу за освећење оправљеног храма. *Ibid*, 31. октобар1903, 611.

14 Чајак 1930: 5.

15 АЦОСВ, Протокол крштених храма Ваведења Пресвете Богородице у Ст. Врбасу 1896–1913, Књ. V, 26/1913.

16 АЦОСВ, Протокол умрлих храма Ваведења Пресвете Богородице у Ст. Врбасу 1923–1935, Књ. VII, 9/1935; У МКУ за матично подручје Стари Врбас, под тек. бр. 14, за годину 1935, датум смрти 16. фебруар 1935, Јулка Манојловић, од оца Душана Манојловића и мајке Даринке Манојловић, рођ. Ћирић, у 13. години.

> Вучерић св. антимине са свима црквв. утварима у к тој сврси освећену школу поред св. храма, где се за време оправке св. храма вршила св. богослужења. [...] 7/20. септембра исте 1914. год. је по благослову и дозволи споменутог Г. Епископа ч. бр. 176/прес. 1914, обзиром пак на ванредне прилике, обновљени св. храм по пропису типика осветио месни парох Јован Вучерић, те се од од тога дана даље врше у њему св. богослужења".

Био је посланик на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, 12/25. новембра 1918. године у Новом Саду.[17] Пуномоћја за посланике из Врбаса својеручно су потписали председник Српског народног већа Врбаса Јован Вучерић и перовођа Вида Михајловић.[18]

У извештају поджупана о егзодусу мађарских чиновника из Жупаније и преласку администрације у српске руке, наведено је да је седници Муниципијског одбора Бачке жупаније, 17. јуна 1920. године, Јован Вучерић именован, у привременом својству, за другог бележника на место др Јулија Жигмонда.[19]

У јеку изборне агитације за Уставотворну скупштину, у Ст. Врбасу на Митровдан 1920. године, одржан је збор демократа. Збору је присуствовао Павле Маринковић, министар вера. Дочекао га је Јован Вучерић, парох староврбаски. Збор није успео. „Кад министар чу, шта му народ виче и како мисли о његовој партији, он стаде претити, да нећемо добити земље. После поштене лекције, сиђе се доле министар па рече поп-Јови: 'Јесам ти казао, попе, да не долазимо код вас!'"[20]

За ревносну свештеничку службу, епископ темишварски Георгије, администратор Митрополије карловачке, фебруара 1921. године, одликовао је Јована Вучерића, пароха у Ст. Врбасу, правом ношења црвеног појаса.[21]

У подели предмета на наставнике гимназије за школску 1923/24. годину Јован Вучерић, свештеник староврбаски, исказан је као хонорарни наставник православне веронауке, са шест часова, са по два часа у I, II и III–V разреду.

О Ђурђевдану 1924. године у Ст. Врбасу освећена су нова црквена звона. Звона су тешка 18 мц, те су по величини на петом месту у читавој Бачкој епархији. Освећење је извршио епископ бачки др Иринеј Ћирић.[22]

У циљу неговања црквене, народне и световне хорске песме, 1920. године Јован Вучерић учествује у оснивању Српског црквеног певачког друштва у Старом Врбасу. Поред појања у цркви, приређивања јавних беседа и приредби, бави се и хуманитарним радом. При Друштву успешно ради дилетантска позоришна дружина.[23]

---

17 Посланици из Општине Стари Врбас били су и: Кристијан Штерлингер, Филип Реперт, Јанош Урбан, Аца Живкуцин, др Милан Поповић и Јанко Гадњаји. Записник о раду Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у БББ, 12. (25) новембра 1918. године, *Војводина*: 1918–1938, Књ.1, Нови Сад 1939, 23–27.

18 Харди 2018: 84–85.

19 *Службене новине Бачбодрошке жупаније*, бр. 26/1920, 508.

20 *Застава*, 2. октобар 1920, 2.

21 *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 3, Срем. Карловци, 1/14. фебруар 1921, 48.

22 *Застава*, 3. мај 1924, 4.

23 За оснивање Певачког друштва нарочито су заслужни учитељи Зора и Милан Калуђерски. За првог хоровођу изабран је Милан Мирковић. После његовог одласка хор преузима учитељ Милан Протић у чије време певачи постижу веома запажене резултате. После Протића свештеник Георгије Живанов прихвата се дужности хоровође мешовитог хора који се бројчано увећава. Јерков 2011: 95.

У *Описанију Парохіалне Цркве, Храма Светоіа воведеніа Пресвете Боіородице у Ст. Врбасу 1850–1969*. записано је: „1929. год. у храму је подигнут кор у облику правог балкона од армираног бетона на гвозденим травезама, ради певачког друштва". Православна Црква у Ст. Врбасу 1929. године свечано је прославила своју славу. Поред домаћег православног живља, из околине је дошло много света, али те године није било оноликог славља као претходних година. Црквени обред обављен је на уобичајени начин. Обављена је литија, а приликом опхода славски колач и кољиво носили су славски кумови Влада Кадић, председник Општине Стари Врбас, и Бранко Борота, општински бележник, који су га после сечења, у цркви, богато обдарили.[24]

Народ је то такође чинио. Увече је Црквено певачко друштво приредило успелу забаву, са концертним делом и позоришним комадом. Посета је била ванредно добра, тако да је сала била препуна. За успех треба захвалити Певачком друштву и његовом хоровођи Милану Протићу, управитељу ОШ. На каси је „пало" око 5.000 динара. У добром расположењу забава је текла до у зору.

На Крстовдан 1930. године на Среској конференцији учитеља учествовало је Српско црквено певачко друштво из Старог Врбаса, под вођством Милана Протића.[25]

За обележавање црквене славе православног храма у Старом Врбасу, 4. децембра 1935. године, Српско црквено певачко друштво приказало је комад из народног живота *Сеоскоі лолу*. После програма одржана је игранка.

Приликом освећења заставе Српског црквеног певачког друштва у Старом Врбасу 1938. године,[26] Црквени одбор урадио је таблон „Српско црквено певачко друштво Стари Врбас 1920–1938". Табло је сачуван, али су фото-снимци у лошем стању.[27]

Крајем 1928. године основан је Месни одбор Народне одбране у Старом Врбасу, а члан Одбора био је и Јован Вучерић, свештеник.[28]

На позив Народне одбране и Српске земљорадничке задруге у Старом Врбасу, на Ђурђевдан 1930. године, др Федор Никић одржао је предавање о актуелним, националним и привредним приликама. Након предавања, др Никићу захвалили су Милан Протић, управитељ ОШ, и парох Јован Вучерић, познати национални радник, који је том приликом скренуо пажњу на једну велику болест нашег народа – раскошно и луксузно облачење девојака.[29]

Српска Православна Црква је од појаве соколства у Врбасу, па надаље,

---

24 Указом Њ. в. краља Александра I, Влада Кадић, земљорадник из Старог Врбаса, одликован је Орденом југословенске круне V реда. *Време*, 9. септембар 1930, 7; Бранко Борота, артиљеријски капетана прве класе, активни је учесник у Великом рату, у ослобађању. Био је општински бележник у Ст. Врбасу. Драговић 1934: 131.

25 *Дневник*, 24. јун 1930, 6.

26 Друштво је освештало заставу на Велику Госпојину, 28. августа 1938. Застави ће кумовати угледни староврбаски домаћин Исидор Аврамов. Освештење ће се обавити пред Централном школом у Старом Врбасу. На прослави ће узети учешће Српско црквено певачко друштво из Турије и фанфара Соколског друштва Нови Сад. На овој прослави су учествовали и представници државне, црквене и самоуправне власти, као и многе националне, просветне и соколске организације. *Дан*, 26. август 1938, 3.

27 Табло је пронашао протојереј Далибор Купусовић у таванском простору храма. Окулис изнад главног портала био је њиме заторен. Казивање протојереја Д. Купусовића, 11. јула 2019. године.

28 *Народна одбрана*, 13. јануар 1929, 48.

29 *Дневник*, 10. мај 1930, 3.

заузимала значајно место у односима са Соколском организацијом. На фотоснимцима Друштва може се видети и свештеник староврбаске православне цркве.

Дневни лист *Време*, 23. фебруара 1928. године, пренео је да Соколско друштво помажу Милета Лесковац, апотекар, који је најстарији соко у Врбасу; Васић, директор гимназије; Поповић, лекар; Вучерић, Гураљ, Цуцић, а нарочито Трипковић, професор.

Маја 1929. године, у оквиру прославе 10-годишњице постојања Соколског друштва у Врбасу, одржан је велики окружни слет у Врбасу. О овој манифестацији у Врбасу *Соколски гласник* (бр. 14), 15. јула 1929. године донео је чланак *Окружни слет у Врбасу* у којем је наведено: „Суботички округ жупе *Светозар Милетић* одржао је свој слет 26. маја 1929. године у Врбасу, уз учествовање друштава: Суботице, Тополе, Сенте, Ст. Кањиже и Врбаса са свега 407 чланова разних категорија Сокола, 73 војника 34. пука у Суботици и 21 чл. војне музике из Сомбора. Са игралишта Шпорт клуба у Н. Врбасу у 10 сати кренула је поворка главним улицама кроз оба Врбаса, где ју је код опш. куће поздравило општ. представништво, а у Н. Врбасу и изасланик великог жупана Бачке области г. Д. Маринковић, правни референт. Отпоздравили су му бр. Др. Васа Крстић, тајник жупе и бр. старешина Др. М. Поповић.

У 11 сати 30 мин. кренуло је старешинство жупе са управним одбором на срп. правосл. гробље где је бр. Ј. Вучерић, парох и тајник друштвени уз пригодан говор одржао помен на гробу пок. Јелене Поповићке, друштвене добротворке. У 16 сати је одржана успела јавна вежба, а у 21 сат соколска академија са игранком у Ст. Врбашком парку." Као прилог дата је слика „Управа Соколског друштва у Врбасу, приликом 10-те годишњице, са 3 заступника жупе", где се налази и свештеник Јован Вучерић.[30]

Годишњој скупштини Бачког ватрогасног савеза, 25. маја 1931. године у Старом Врбасу, присуствује Гедеон Дунђерски, председник Савеза. На месном Тргу краља Александра I освећена је трака на застави Ватрогасног друштва Стари Врбас, те прочитан извештај о 25-годишњем раду Друштва. У исто време заједнички чин освећења трака воде Александар Абодић, гркокатолички прота, и Јован Вучерић, православни парох, а на јектенија одговарало је Српско црквено певачко друштво из Старог Врбаса. Одмах после тога чинодејствовали су евангелички и реформатски свештеници.[31]

Приликом божићних празника 1932. године епископ бачки др Иринеј Ћирић одликовао је и унапредио одређен број свештеника своје епархије. Том приликом Јован Вучерић, парох староврбаски, одликован је звањем протонамесника.[32]

Крајем октобра 1932. године, по предлогу епископа бачког Њ. преосвештенства др Иринеја Ћирића, Свети Архијерејски Синод именовао је за заменика члана Епархијског савета Бачке епархије протонамесника Јована Вучерића, пароха староврбаског, а за сталног члана Бранка Бороту, бележника из Старог Врбаса.[33]

Захваљујући активности вредног и популарног Момира Михајловића, народног учитеља, Стари Врбас је добио своју Читаоницу. Освећење и отварање Читаонице извршено је веома свечано, 17. децембра 1933. године, на рођендан Њ. в.

---

30 Из истих видимо да је члан Управе Јован Вучерић, свештеник. *Отаџбина*, 14. фебруар 1930, 4.

31 *Југословенски дневник*, 29. мај 1931, 4.

32 *Ibid*, 6. јануар 1932, 5.

33 *Југословенски дневник*, 28. октобар 1932, 3.

краља Александра I. Освећење је извршио месни парох Јован Вучерић.[34]

> „Јован Вучерић био је необично агилан, вредан, тачан у служби, омиљен у народу са свога идеалног али и практичног србовања. Као прави ученик свесловенских апостола Ћирила и Методија, који се највише трудише да све Славене приведу у једну православну веру, поп Јова се много трудио око зближавања у верском и националном смислу наше браће Словака и Русина, настањених у Југославији, али одвојених од православља припадношћу својом римо-католичкој цркви унијатством, јер они се беху под туђом влашћу поклонили Риму и признавали папу као главу цркве као грко-католици или унијати. А као што је познато, римо-католици не признају националну цркву, него само универзалну, што је пак ишло против нашег свесловенског зближавања, бољег познавања и братимљења.
> После рата, русински народ, који је под великим пресијама од стране Аустро-угарских државних власти био превођен у унију, са римо-католичком црквом, почиње се поново враћати у своју прадедовску, православну веру.
> Поп Јова је као прави апостол Свесловенства цео свој век посветио тој идеји, те је у неколико и успео, јер је његовим трудом и маром око 150 грко-католичких Русина у Куцури и Торжи опет се вратило својој правој православној мајци цркви."[35]

Новооснована Православна црквена општина у Куцури изнајмила је на 10 година једну кућу на пијаци и од ње направила лепу црквицу са олтаром и снабдела је прибором потребним за света богослужења. Преосвећени г. епископ актом својим, бр. Е. 753/през 1932, именује протонамесника Јована Вучерића, пароха у Ст. Врбасу, за њиховог душебрижника и наређује му да 4/17. децембра 1932. године освети ту богомољу и одржи прву свету Литургију са молепствијем за Њ. в. краља Александра I чији се рођендан тог дана славио.

Након тога, једна група Русина из Куцуре, удовољивши претходно LIII а. уг. зак. чл. од 1868. године и XLIII мађ. зак. чл. од 1895. године, пријавила се протонамеснику Јовану Вучерићу, пароху староврбаском, за прелаз у православље. Парох је одредио празник Благовести у ту сврху. Наредио је да се достојно спреми за тајну покајања и св. причешћа, које ће после прелаза примити.

Дирљив је био моменат кад су седи старци и жене, преко 70 година, изјавили да се одричу дотадашњих својих верских заблуда и присаједињују јединоспасавајућој источноправославној Цркви. После те изјаве прочитали су сви заједно православни Символ вере (*Вјерую*) никеоцариградски и онда их је свештеник позвао да клекну, те им очитао молитву разрешења. За све време тог свечаног чина држали су наши нови приступници воштанице у рукама и на крају целивали часни крст и св. Јеванђеље. Затим је отпочела свечана Литургија на којој је појало Староврбаско црквено певачко друштво, под хоровођом Миланом Протићем, учитељем.[36]

Да би нову браћу духовно окрепио, поп-Јова је увео леп обичај да се ове две суседне црквене општине (Ст. Врбас и Куцура-Торжа) посећују о празницима. Тако је у недељу Мироносица, 9/22. априла 1934. године, поворка од скоро 250 душа, са крстом, чирацима и рипидама, са барјацима, са свештеником Јовом Вучерићем, парохом староврбаским, и јеромонахом Инокентијем Чопиком из Куцуре, пројући

---

34 *Југословенски дневник*, 29. децембар 1933, 6.

35 *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 7–8, Срем. Карловци 1/14. април 1935, 118.

36 *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 17, Срем. Карловци 27/14. април 1933, 273.

дивне ускршње песме, ишла по каменом путу од Старог Врбаса према Куцури. У овом поклоничком походу у Куцуру учествовали су и многи богомољци и богомољке из суседних општина, те Староврбаско црквено певачко друштво, са својим неуморним и вредним хоровођом, школским управитељем Протићем. Целог пута су појане наше црквене песме: Воскресеније твоје, Христос воскресе, Ангел вопијаше и Ускршња катавасија, тако да је била милина слушати свете песме, с највећом топлином и побожношћу из душе народне свесрдно појане.

Ову народну славу својим доласком увеличао је старобечејски архијерејски намесник проропрезвитер-ставрофор Јован Степанов, који је тога јутра возом из Старог Бечеја стигао у Стари Врбас. Ту је сео у кола и достигао народ са литијом, те се и сам у орнату придружио народу, који је био необично тронут појавом и присуством седога проте.[37]

По доласку у Куцуру почела је св. Литургија у присуству многобројног народа, који није могао сав да стане у цркву. Служила су сва три свештеника, а после св. Јеванђеља стари архијерејски намесник старобечејски поучио је народ, у подужој топлој и искреној беседи, да не клоне духом, јер сада треба да се настави свесловенско доба.

Реч старога проте саслушали су с највећим пажњом, те је св. Литургија у највећој побожности и појању црквених песама од певачког друштва и богомољаца завршена у подне. Сав се народ пешице вратио у Стари Врбас.[38]

Наведеном прелазу у православље великог дела Русина у Куцури следовао је и прелазак новосадских Русина, којих је тада у Новом Саду било око 300 душа. На челу овога покрета међу бачким Русинима налазио се стари борац пан Андреј Губаш.

Труд и напор новосадских Русина крунисан је у недељу 17. Јуна. Половина новосадских Русина, стараца и старица, људи, жена и деце вратила се свечано, у новосадском св. Успенском храму, вери православној. У цркви пуној побожног народа, а у присуству др Иринеја, епископа бачког, 150 Русина у празничном руху, чиста срца и душе обавили су и формалан прелаз у веру православну, којој су и дотле у дубини душе своје припадали.

Поред староврбаског пароха Јована Вучерића и јеромонаха Инокентија Чопика, русинског свештеника у Куцури, свечани прелаз обавио је парох св. Успенске цркве Алимпије Поповић. После обављеног чина прелаза, парох Алимпије Поповић изговорио је пригодну беседу о значају и важности овога догађаја за цео народ русински. Епископ Иринеј затим је благословио и помазао освећеним јелејем народ, поделивши свакоме од њих крстић за спомен. Одмах после тога присуствовали су сви нови верници св. тајни исповести, те је отпочела свечана служба Божја, коју су служила сва три напред споменута свештеника са јерођаконом о. Мисаилом. Појао је „Невен", српско занатлијско певачко друштво, док су *Вјерују* отпојали Русини.[39]

---

[37] Епископ бачки др Иринеј, под Ебр 63/1932, извештава Свети Архијерејски Синод да је, сходно § 34. спроведене наредбе, извршио поделу Епархије бачке на пет архијерејских намесништава, и то: Новосадско, Сомборско, Старобечејско, Жабаљско и Дарђанско. Од тада Староврбаска православна црквена општина делује у оквиру Старобечејског намесништва, чији је архијерејски намесник протопрезвитер-ставрофор Јован Степанов, парох у Старом Бечеју.

[38] *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 16–17, Срем. Карловци 17/30. мај 1934, 258–259.

[39] *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 23–24, Срем. Карловци 22. јули (4. август) 1934, 361–362;

Напрасна смрт протонамесника Јована Вучерића онемогућила га је да спроведе започету мисију враћања староврбаских Русина у прадедовску веру.[40]

Живећи вековима под туђинском доминацијом, турском и аустроугарском, Срби и Словаци су једни у другима препознали савезнике и пријатеље на које се могу ослонити у својој борби за национално ослобођење, развијање свог народног језика, аутономне културе и изграђивање сопствене државе. Ово народно савезништво и културно-књижевна блискост међу Србима и Словацима нарочито су дошли до изражаја у другој половини XVIII, па кроз цео XIX и до прве половине XX века.[41]

„Ми Чехословаци не осећамо разлике међу Србима, Хрватима и Словенцима, него их сматрамо народом, а хоћемо све да учинимо да се душевно и народно јединство умјетно раздијељене браће што прије оствари. Као чехословачка грана, која овђе живи, тражимо слободу и помоћ државну за наш културни и народни развитак. Плодови нашег културног и господарског рада нека служе ојачању и увеличању Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца."[42]

Јован Вучерић, поред српског језика, као матерњег, говорио је још немачки, мађарски, чешки и словачки језик. Радио је много на књижевном пољу пресађујући у нашу литературу многа лепа дела из чешке и словачке књижевности.[43]

У првој половини XX века, или тачније до Другог светског рата, у *Летопису Матице српске* има више прилога о словачкој књижевности него превода из ње. Милану Савићу, уреднику *Летописа Матице српске*, новосадски адвокат Милош Крно саветовао је да о најновијој словачкој књижевности пише Јозеф Шкултети (Škultéty, 1853–1949). Када се Шкултети, због заузетости другим пословима, није могао одазвати позиву *Летописа Матице српске*, Крно је упутио на Јана Чајака, словачког учитеља у Бачком Петровцу који се прихватио овог значајног задатка. Студију са словачког превео је Јован Вучерић, који је и иначе преводио са словачког. Он је у *Летопису Матице српске* објавио белешку о Јану Чајаку[44] и два краћа чланка: о српско-словачким везама, поводом смрти преводиоца књижевности на словачки Владимира Мичатека, и о Матици словачкој.[45]

Југословенски дневник, 18. јун 1934, 2.

40 Тај чин обављен је 4. децембра 1935. године, истог дана када је православна црква у Ст. Врбасу славила своју храмовну славу, те је пријем Русина још више увеличао свечаност. Чин превођења Русина у православље обавио је архимандрит Стеван (Илкић) из Сомбора. Са њим су чинодејствовали о. Лаза Вучков, свештеник из Ст. Врбаса, о. Виславски, свештеник Русина из Куцуре, и свештеник-мисионар из Карпатске Русије о. Биљаков. Поводом овога свечанога чина сви поменути свештенослужитељи одржали су проповед. Истрајним заузимањем о. Лазе Вучкова, свештеника из Ст. Врбаса, овај покрет повратка у православље узима све веће размере. Сакупљеним Русинима, којих је било 400-500 душа, а међу њима и унијата, који ће ускоро, такође прећи у православље, о. Биљаков, свештеник-мисионар, одржао је две мисионарске лекција. *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 34–35, Срем. Карловци 16 (29) децембар 1935, 629.

41 Кузмановић 2004: 184–185.

42 *Дунав*, 10. јул 1921, 1–2.

43 *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 7–8, Срем. Карловци 1/14. април 1935, 118.

44 „Највећи рад му је пак: *Преглед словачке литературе*, који је штампан у *Летопису Матице Српске* од прошле и ове године. Тим својим радом стекао је велике заслуге, а нарочито му ми Срби имамо бити захвални, што нам је пружио прилике, да упознамо братску нам књижевност". В[Вучерић] 1906: 138–139.

45 Харпањ 1978: 88–89; Вид.: Вучерић 1923 и Вучерић 1929.

Међу најзначајније српске часописе с краја XIX века и почетком наредног века свакако спада *Бранково коло*. Значајно место у часопису заузима и преводна књижевност. Нису се појављивали само преводи из већих и познатијих књижевности. С овим у вези довољно је илустративан податак да је у *Бранковом колу* изашао превод обимније новеле, на стотинак страница и у десетак наставака, словачког књижевника Светозара Хурбана Вајанског (1847–1916).

Стиче се утисак да је словачка књижевност у *Бранковом колу* праћена са пуним разумевањем и да јој је посвећена достојна пажња. *Бранково коло* је из часописа *Браник* преузело чланак Јована Грчића *Словачка лепа књижевност у нас*.

О најагилнијем преводиоцу словачке књижевности у *Бранковом колу*, Јовану Вучерићу, Јован Грчић записао је: „Јован Вучерић је у том погледу био мање више имун против редакцијске интервенције, јер је он, живео међу Словацима, научио и добро словачки, а као некадашњи ученик у Новосадској српској гимназији добро зна и српски". Затим наводи да је превео четири прозна дела (после 1906. превео је још три) и жали што Вучерићев превод С. Х. Вајанског *Сува грана* већ две године „чами у рукопису".[46]

Овај роман преведен на српски лежао је у рукопису две године и чекао на издавача. „Велика је штета што се српски књижари и издавачи врло лако упуштају у издавање које каквих романа, а издавање овог корисног дела, неће да приме".[47]

На седници Књижевног одбора Матице српске 9/22. новембра 1906. донета је одлука да Матица штампа роман *Суха грана* С. Х. Вајанског, у преводу Ј. Вучерића.[48] Превод је изашао 1907. године у издању Матице српске[49] и награђен је из Задужбине Јована Остојића и жене му Терезије.[50]

„Додељивање 50 комада дуката награде вршиће се преко 'Матице Српске', којој спада у дужност да одреди предмет за награду и да награду досуди за то заслужноме. [...] Издавање награде бива годишње једанпут и то увек о рођендану завештача Јована Остојића 24. јуна (по старом календару) и Терезије Остојић рођ. Зозук дана... наизменично, који се ред има тачно одржати."[51]

У предговору превода новеле *Бура у затишју* С. Х. Вајанског, Јован Вучерић наводи: „У српској литератури много је превођено из страних књижевности. Од словенских литература, највише је превођено из руске и чешке, нешто пољске, а готово ништа из словачке. Признати се мора, да је словачка литература и млада, те као таква, и мала, али то ипак није толико разлог, да нама Србима треба да остане непозната. И у скромној, маленој баштици нађе се лепа цвећа, које заслужује да се

---

46 Харпањ 1984: 125–127. Међу радовима које је Јован Вучерић превео је и роман *Сува грана* који је штампан у Турч. Св. Мартину, 15. јануара 1884.

47 Чајак 1906: 30.

48 Савић 1907: 147–148;

49 *Ibid*.

50 „31. Светозар Вајански *Суха грана*, роман 1907. године, са 1.500 круна." Протонамесник Протић, М. *Стипендијска заклада Јована Остојића и жене му Терезије Зозук,* списак књига које је по тестаменту великих народних добротвора Јована Остојића и жене му Терезије, рођ. Зозук из Суботице, наградила Матица српска у Новом Саду, а исплатила Српска православна Црквена општина у Суботици од 1888. до данас (1933. године). *Југословенски дневник*, 21. октобар 1934, 3.

51 „Основно писмо грађанске закладе Јована Остојића и супруге му Терезије рођ. Зозук у Суботици (превод са мађарског)", Суботица 1929, 7.

пресади у другу башту, а у суседну, управо сродну, свакојако. Овде доносим новелицу једнога од најбољих словачких писаца Светозара Хубана Вајанског. [...] Вајански је велики песник, али још већи новелиста. У тој струци још није нашао себи равна друга код Словака. [...] Највећа и најуспешнија новела му је *Сени* (где аутор у фусноти наводи: Види превод у 'Бран.[Бранковом] Колу'). [...] Најбоље тек дело његово је роман: *Суха ӣрана*. [...] И овај роман у српском преводу већ две године чека на издавача. Штета што се тај до данас није нашао, јер је дело заслужило, да га и српска публика прочита. Кисач 1905. *Преводилац*."[52]

Представљање прозног стваралаштва Мартина Кукучина у *Бранковом колу* заокружује се Вучерићевим преводом приповетке *Свадба* (1896).

Јован Вучерић је у *Бранковом колу*, и уопште највише, преводио прозу С. Х. Вајанског. Превео је обимне новеле: *Венчана хаљина* (*Свадбено одело*, *Svadobné šaty*, 1883), *Сени* (*Letiace tiene*, 1883), *Кандидаӣ* (*Kandidát*, 1881) и *Babie leto* (*Михољско леӣо*, 1882).[53]

„Вучерићевом избору за превођење не би се могло нешто битније замерити – види се да је био добро упознат са прозним стваралаштвом Вајанског и да је несумњиво делио тадашње опште прихваћено мишљење да је Вајански водећа личност оновремене словачке књижевности. Такво мишљење је сигурно преовладало и у кругу Вучерићевих пријатеља Словака у Кисачу и шире Војводине, мада су се, нарочито крајем XIX века, у Словачкој све гласнија и другачија, критичка мишљења."

Може се дакле закључити да је Вајанском, захвајући пре свега Јовану Вучерићу, у *Бранковом колу* посвећена достојна пажња.

О популарности Вајанског у југословенској средини сведоче бројни преводи његових књига или текстови у часописима. На српски језик преведене су његове књиге *Suchá ratolesť* (*Сува ӣрана*) и *Búrka v zátiší* (*Бура у заӣишију*) а у часописима или антологијама објављене су, на српском језику, двадесет две његове новеле. Најплоднији преводилац његовог дела био је Јован Вучерић, православни свештеник у словачком селу Кисач, коме је, захваљујући учитељској породици Мичатек, словачка књижевност била блиска.[54]

За *Бранково коло* Јован Вучерић превео је још две приповетке. Прву је написао Јонаш Заборски (Jonáš Záborský, 1812–1876), и зове се *Хловик међу ӣобуњеним сељацима*, слика из побуне 1831. године (*Hlovik medzi vzbúreným ľudom*, 1870). Приповетку пре можемо сврстати у документарну но у епску прозу. У поднаслову њене прве верзије на словачком је и означена као „стварни догађај". Приповетка коју је Вучерић превео за *Бранково коло* је и *Две школе*, са поднасловом *Мало сеоске филозофије* (*Dve školy*, *Trocha dediskej filozofije*, 1903) Јозефа Грегора Тајовског (J. G. Tajovský, 1874–1940).

Још један Вучерићев превод срећемо у *Бранковом колу*, превод који по занимљивости не заостаје за преведеним приповеткама а са одређеног становишта је и занимљивији. Реч је о преводу мемоарског чланка *Приложак живоӣоӣису Људевиӣа Шӣура* (*Prispevok k životopisu Ľudovita Štúra*, 1899) чији је аутор Данијел Лачни.[55]

---

52 *Мала библиоӣека*, св. 119, бр. V, Мостар 1906, 3–5, у: *Срђ*, 15. мај 1906, 46.

53 Збирка већих и мањих новелистичких радова С. Х. Вајанског, под натписом *Besedy a dumy* (*Разӣовори и мисли*), изашла је 1883. године. Међу њима највећа и најбоља новела му је *Сени*. Чајак 1906: 26.

54 Hodolič 2013: 218.

55 Лист *Мале новине*, 18. јануара 1903, обавештава да је у *Бранковом колу* (бр. 3) објављен *Приложак*

Јован Вучерић није преводио поезију, видели смо да је стихове који су саставни део прозног текста остављао у оригиналу, а у фусноти даје њихов дословни превод. Но у својој намери да словачку књижевност представи читаоцима *Бранковоī кола* барем је информативним чланком упознао са једним словачким песником, Павелом Орсагом Хвјездославом (P. Országh Hviezdoslav, 1849–1921), који спада међу најзначајније словачке песнике уопште.[56] Вучерићев чланак *Pavel Hviezdoslav* изашао је поводом песникове шездесетогодишњице: „Наша браћа Словаци имали су о својем Сретенију (2. фебр.) о. г. ретку светковину. Тога дана навршио је шездесет година живота, њихов први савремени песник, њихов славуј – Хвјездослав. Па и ми, учествујемо у радости братскога нам словачког народа, доносимо овде животопис и важнија дела слављеника, да би наши читаоци бар донекле видели, каквога је сина одњихала висока Татра словачком народу".

После увода Вучерић у преводу цитира из јубиларног чланка уредника часописа *Словачки пошледи* (*Slovenské pohľady*) одељак где се наводи развојни низ најпознатијих словачких песника (Јан Холи, Јан Колар, Павел Јозеф Шафарик, Андреј Сладкович). Следи краћи приказ песникова живота, у којем има два податка, што сведочи да је Вучерић био добро упознат са тадашњом словачком књижевношћу и словачком публицистиком. У другом делу свога чланка Вучерић у најкраћим цртама говори о Хвјездослављевом песничком делу. Оне који желе да се опширније упознају са његовим делом упућује на Чајаков *Преīлед савремене словачке литераīуре*, објављен у *Леīопису Маīице срīске*.

Уместо закључка о Вучерићевом превођењу словачких писаца на српски и уопште о његовом пропагирању словачке књижевности код Срба наводимо још један податак. *Бранково коло* (1913) из часописа *Словачки пошледи* пренело је кратку белешку поводом једне комедије Бранислава Нушића која се на словачком зове *Čo povis svet*? (у оригиналу највероватније *Свеī*). Из белешке сазнајемо да је комедија изашла 1912. године у Липтовском Св. Микулашу. Из белешке такође сазнајемо да су Нушићеву комедију заједно превели Словакиња Марјенка Купчокова и Јован Вучерић.[57]

Навешћемо и један „бисер" о сусрету Вајанског са преводиоцем својих дела, Јованом Вучерићем, из чланка *Zo života Slovákov v Juhoslávii* (*Из живоīа Словака у Јуīославији*) Штефаније Мичатек, супруге др Људовита Мичатека, познатог словачког родољуба из Новог Сада. Забележила је како је, својевремено, у Новом Саду у воз ушао српски попа (свештеник). У купеу је већ седео путник љутитог изгледа. „Попа га пажљиво осмотри, размишља, одједном, приђе путнику и обрати му се на словачком језику: 'Dobrý deň! Mám šťa stie so Svetozárom Hurbanom Vajanským?' (Добар дан, имам ли част са Светозаром Хурбаном Вајанским?) Зачуђен, љутит путник га погледа и рече: 'Áno, som to ja, ale kto ste vy?' (Да, то сам ја, али ко сте ви?) – Јово Вучерић, преводилац *Suchej ratolesti*. Из очију Вајанског одмах нестаде љутња. Уследило је

животу Људевиīа Шīура Данијела Лачнија, у преводу Ј. Вучерића.

56 Поводом смрти великог словачког песника Павела Орсага Хвјездослава, Матица српска изразила је телеграмом своје саучешће Матици словачкој у Турчанском Св. Мартину, овим речима: „Матица Српска разуме велики губитак чехословачког народа смрћу великог песника Хвјездослава, чија је поезија Словацима била звезда водиља из ропства у слободу". *Заīава*, 23. новембар 1921, 2.

57 Харпањ 1984: 127–137.

пружање руке, побратимски пољубац. Одмах су се осећали као браћа и беше им жао што су у брзом возу за Кисач а не негде код Турчанског Св. Мартина. Али, за кратко време, стигоше у Кисач, разиђоше се и више се нису видели." Овај догађај је могао да се деси после 1907. године јер је тада објављен српски превод *Сува грана* а ауторка је о њему могла да чује директно од Вучерића.[58]

Ту је и *Хајдукова смрт*, приповетка из српскога живота Феликса Кутлика коју је превео Јован Вучерић (Нови Сад 1906).

О преводилачком раду Јована Вучерића сазнајемо и у часопису *Ђачки пријатељ*, где је објављен превод чланка *Нова година*. *Ђачки пријатељ* је илустровани лист за средњошколску омладину. Доносио је одабране приповетке и песме, оригиналне и преведене, биографије, путописе, чланке и уметничке фотографије.[59]

У оквиру Културног прегледа *Летописа Матице српске* (август 1929) објављен је чланак Јована Вучерића *Матица словачка*, где он упознаје читаоце са радом Матице словачке од ослобођења. Матица словачка у Турчанском Св. Мартину издала је од ослобођења четири књиге о свом дотадашњем раду, а о томе Јова Вучерић каже: „Много поучнога има за нас у те четири књиге, те се надамо да ћемо ту поуку и хтети и умети искористити".[60]

На Скупштини Матице српске одржаној 30. септембра 1930. за члана Књижевног одбора Матице српске предложен је Јован Вучерић, свештеник.[61]

За време службовања у Кисачу, а и касније, Јован Вучерић био је у блиским пријатељским односима са породицом Мичатек (Mičátek). Породица Мичатек доселила се у Кисач из Трентина.[62] Били су истакнути житељи Кисача. У овој породици, поред оца Јана, учитељским позивом бавили су се син Владимир и кћерка Ержика.[63]

Након смрти Владимира Мичатека (1922) Уредништво *Летописа Матице српске* позвало је Јована Вучерића, као познаваоца словачког народа у Бачкој, да напише рад о њима.

> „А сад ту да пређем на рад скромна али продуктивна и заслужна радника на пољу узајамног упознавања књижевних дела Срба и Словака – на Владимира Мичатека, некадашњег учитеља у Кисачу. Ово чиним у толико радије, што мислим, да ћу се и тиме одужити сени и успомени драгог ми пријатеља, који је својим радом с једне стране задужио српску књигу, читајући је вредно и пресађујући из ње најлепше цветке у свој скроман, због мађарске тираније, скоро опустели словачки књижевни врт; с друге стране пак, што ме је баш он подстакао, да у доколици својој, које сам поред позива и дужности својих у изобиљу имао у Кисачу, проучавам словачку књижевност те и нашу читалачку публику у преводима упознам са њеним бисерима. [...]".[64]

---

58 Hodolič 2013: 218.

59 Вучерић 1911: 61–63.

60 Вучерић 1929: 67–70.

61 *Време*, 1. септембар 1930, 6.

62 ИАГНС, Ф. 20, Збирка породице Мичатек-Нови Сад (1797–1952).

63 Владимир Мичатек, учитељ, преводилац (Кисач, 1871. – 1922), од оца Јана, учитеља, и матере Јелисавете (рођ. Маршал), ОШ завршио је у Кисачу, четири разреда Ниже гимназије у Саравашу, а два Више у Краљ. Грацу у Чешкој. На позив очев напустио је гимназију и завршио препарандију делом у Баји, делом у Сарвашу, те је заузео место свога оца, као кантора и учитеља у Кисачу (1891). Вучерић 1923: 67–69.

64 Вучерић 1923: 67–70.

Владимир Мичатек, након завршене Препарандије, сав свој живот посветио је свом позиву и културно-социјалном напретку свога народа. Учешћа је узимао и у политичком животу свога народа, па и српскога народа, обавештавајући га и соколећи да истраје у борби против мађаризације, која се свом силом устремила да оствари своје идеје међу словенским становништвом. Због тога је имао да поднесе много горчине, али је све то он умео стојички издржати и до краја живота устрајати.

Српски језик познавао је још из детињства, али језик сокака, где се деца играју. Књигом српском почео се бавити тек 1891. године, кад је заузео учитељско место, и толико је напредовао у њему да је већ идуће године почео преводити на словачки мање радове за *Nár. Noviny*, *Slovenské Pohľady*, *Nár. Kalendár* итд.

Мичатек је дакле морао удешавати за превод оно што ће моћи штампати, а то су већином краћи прилози за часописе које уредници радије траже. Тек је за неке радове, и то много доцније, успео да нађе издавача, нпр. за Ненадовићеву књигу *О Црногорцима*, Сремчевог *Владимира Дукљанина*, Нушићеве *Приче једног каплара*, Батутову *Буквицу здравља*, *Трудну жену*, *Хаџи-Ђеру* Драгутина Илића итд. Очајавао је због тога што не може да штампа све што би могао превести са српског језика, а што би било од користи његовом народу, те је писао на све стране,[65] па и у Америку,[66] и тражио издаваче за већа дела, али је налазио слабог одзива. Рукописи су му обично чекали од године до године издања нових календара, као најпопуларније народне књиге, да их у њих смести. Па ни за преводе што су штампани није забележено где су штампани, јер Мичатек о томе није водио тачна рачуна. Кад сам му у своје време говорио да треба да побележи све своје радове, одговорио ми је да он није књижевник, нити писац који осећа „сврав за писањем", па макар то и имало књижевне вредности, него је само преводилац који пресађује лепе радове из братске књижевности у својој. Мичатек је по свом политичком уверењу био панслависта и припадник школе Ј. Колара, Шафарика и Љ. Штура. Њему је био једнак брат Рус и Србин, Хрват и Словенац, као и Чех, али је ипак био најближи Србима, ваљда зато што је међу њима живео.

Изгледа да је Владимир Мичатек пред крај свога живота почео сређивати своје преводе, јер је после његове смрти нађен један списак, но није потпун. У њему је забележено оно чега се могао сетити, али није забележено које године и где је штампао, те је тако много тога остало неразјашњено. Списак је дат азбучним редом по писцима, за њих 37. Кад погледамо овај списак, на основу садржине дела ипак можемо извести закључак да га је при избору водила извесна тенденција, иако је није могао потпуно извести, због напред наведених узрока.

---

65 „Veľactený pane! Rukopis „Zmaj od Bosne" sam dostal a i prečital. Je pekný. Ak ledméčo mi neks kýpi do cesty, uverejumú ho u roku 1904. Rukopis nydá a si 2 oväročky ujednaný honorár nuplatúm Vám potom hund ako nyde. [...], a nuplatil bu sam Vám paušalun sumu". ИАГНС, Ф. 20, К 5, Писмо: Ján Párička, majiteľ knihťlačlare, Ružomberok, упућено Владимиру Мичатеку, 18. априла 1913.

66 „Veľactený pane: Pripojený draftom (реч испод: obeskom, превучена цртом) zaslaný 200 Kor. ráčte prijať čo štipendijum, ustáléné Vam za prisperok, ktorý ste dopslali na sú Narodného Slovenského Spolku roku 1907. Pripojenú poistenku ráčte nám vrátiť podpisanú. V mene Literárneho Výboru Národného Slovenského Spolku s vrelým rodáckym pozdravom značim sa Váš odaný P.V. Rovnianek, preseda Lit. Vibor N.S.S. v Spoenýeh Štátoch Amerických, Pittsburg 12. XII 1907. (датум уписан руком). ИАГНС, Ф. 20, К 5, Писмо: Národného Slovenského Spolku v Spojenýeh Štátoch Amerických, упућено В. Мичатеку

„Ми видимо да он преводи: 1. *дела родољубиво-херојистичке* садржине, која би будила дух у народу и соколила га на пожртвованост према вери и народу своме и подсећала га на славну прошлост. Овде спадају дела Ђуре Јакшића, Драг. Илића, Љубе Ненадовића, Ст. Сремца, Полита, Змаја и Милићевића; 2. *дела забавно-хумористична* од Абуказема, Нушића, Сремца, Тасе, М. Будисављевића, Свет. Ђоровића, Јанка, Лазе Лазаревића, Матавуља, Домановића итд; 3. *дела поучна*, као Батутова, Вука Врчевића и 4. *позоришна дела* националистичке тенденције, као Нушићев *Кнез Иво* и *Порез у крви*, и забавне од Трифковића, Нушића и Змаја.

Сем тога има он и својих оригиналних радова као историју Доњоземских Словака, стручних учитељских књига, нарочито пак политичких чланака, о чему ће Словаци своју реч да кажу. Наше је пак да овде констатујемо, да нема ни једног Словака, који би више урадио на узајамном упознавању књижевних радова Срба и Словака и са већим одушевљењем, пожртвовањем а без икакве материјалне користи будио заједничку нам словенску мисао међу оба народа, него покојни Владимир Мичатек. Његов рад требао би многима да послужи за пример међу Србима, јер само тако ћемо моћи испунити задатак, који смо овде на почетку истакли.

Слава Владимиру Мичатеку!

Врбас

Ј. Вучерић”[67]

Јован Вучерић бавио се и историографијом. Познати су његови чланци *Из прошлости Старої Врбаса*[68] и *Народни мученици из 1848/49. у Врбасу*.[69]

Протонамесник Јован Вучерић, парох староврбаски, упокојио се у Господу дана 1. марта 1935. године, напрасном смрћу. На опелу чинодејстоваху пет свештеника и изасланик бачког епископа дијецезана господина др Иринеја. Са покојником се у цркви, топлим говорима, опростише: протопрезвитер-ставрофор Јован Степанов, архијерејски намесник старобечејски, затим парох новосадски Алимпије Поповић и парох тителски Ђорђе Парабућки; пред црквом у име Православне српске црквене општине Стари Врбас одборник Милан Радовановић; пред Земљорадничком српском задругом председник јој и учитељ Жарко Стефановић и бележник из Црвенке Бранко Борота.

Црквена општина је о свом трошку сахранила своја драгога Јову и наредила да се шест недеља звони у знак великог и искреног пијетета. Многобројни народ, не само Срби него и других из места и из Новог Врбаса, испратио је до гроба овог ваљаног свештеника, кога су сви поштовали као карактерног човека, племенитог, увиђајног, праведног, искреног саветника, пуног словенског родољубља.[70]

У парохијалном здању храма Ваведења Пресвете Богородице у Старом Врбасу налази се извезена икона Исуса Христа, дарована у спомен на Јована Вучерића. На њеној полеђени је записано: „Цркви Св. Богородице у Ст. Врбасу за спомен на г. проту †Јована Вучерића. Марта 1935. Јулка Борота”.

Може се закључити да је протонамесник Јован Вучерић, вредни слуга Божјег олтара, неуморно радио и на књижевном пољу. Својим многобројним и плодоносним радом обезбедио је себи достојну успомену и у срцима паствe и у историји српско-словачких књижевних преводилачких веза.

---

67 Вучерић 1923: 71–75.

68 Вучерић 1930а: 297–298.

69 Вучерић 1930б: 478–479.

70 *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 7/8, Срем. Карловци 1/14. април 1935, 118.

Извори:
Архив Војводине – (АВ)
Ф. 405, Епархија бачка Нови Сад (1775–1944), К. 11
Архив црквене општине Ст. Врбас – (АЦОСВ)
Протокол крштених храма Ваведења Пресвете Богородице у Ст. Врбасу 1896–1913, Књ. V/1913.
Протокол умрлих храма Ваведења Пресвете Богородице у Ст. Врбасу 1923–1935, Књ. VII/1935.
Историјски архив града Новог Сада – (ИАГНС)
Ф. 20, Збирка породице Мичатек – Нови Сад (1797–1952)
Скупштина општине Врбас
Матична књига умрлих за матично подручје Стари Врбас за годину 1935.
Библиотека Матице српске
Извештаји ЕАО бачког у Новом Саду о својем раду од 1903. до 1905. године, Ср. Карловци 1909.

Штампа:
Време
Гласник Српске православне патријаршије
Дан
Дневник/Југословенски дневник
Дунав
Мале новине
Народна одбрана
Отаџбина
Службене новине Бачбодрошке жупаније
Српски сион
Срђ
Застава
Школски гласник

Литература:
Војводина: 1918–1938, Књ. 1, Нови Сад: Издање одбора за прославу 20-огодишњице ослобођења и уједињења, 1939.
В[Вучерић], Ј. „Јан Чајак“, *Летопис Матице српске*, 238, IV, 1906, 138–139.
Основно писмо грађанске закладе Јована Остојића и супругe му Терезије рођ. Зозук у Суботици (превод са мађарског), Суботица: [б. и], 1929.
Вучерић, Ј. „Из прошлости Старог Врбаса“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, III, 2, 1930а, 297–298.
Вучерић, Ј. „Народни мученици из 1848/49 у Врбасу“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, III, 3, 1930б, 478–479.
Вучерић, Ј. „Нова година“, *Ђачки пријатељ*, 4/април 1911, Сремски Карловци 1911, 61–63.
Вучерић, Ј. „Српско-словачке везе: Владимир Мичатек (1871–1922)“, *Летопис Матице српске година 1922/23*, 301, 1923, 67–75.
Вучерић, Ј. „Матица словачка“, *Летопис Матице српске*, 321, II, 1929, 274–278.
Драговић, В. Р. *Алманах градског и општинског часништва Дунавске бановине I*, Нови Сад: [б. и.], 1934.
Јерков, Ј. *Хорско певање у Војводини 1838-1939*, Зрењанин: Банатски форум, 2011.

Кузмановић, Н. „Сусретања култура", *Културна полиса*, 1, 2004, 183–209.

Протић, М. „Стипендијска заклада Јована Остојића и жене му Терезије Зозук", *Југословенски дневник*, 21. октобар 1934, 3.

Савић, М. „Извештај о раду Матице српске", *Летопис Матице српске*, 241, I, 1907, 147–151.

Стојаковић, В. „Храм Света три јерарха у Кисачу", *Виноград Господњи*, 4 (Божић 2016–Богојављење 2017), 2017, 21.

Чајак, Ј. „Преглед савремене словачке литературе", *Летопис Матице српске*, 236, II, 1906, 19–58.

Чајак, Ј. „Српско-словачка сарадња у прошлости, садашњости и будућности", *Дневник*, 17. август 1930, 5.

Харди, Ђ. „Бачки Русини и Јован Храниловић у данима присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918", *Култура*, 159, 2018, 70–92.

Харпањ, М. „Словачка књижевност у Летопису Матице српске (Slovenská literatúra v Letopis Matice srbskej)", *Зборник Матице српске за славистику*, 14, 1978, 75–99.

Харпањ, М. „Словачка књижевност у часопису Бранково коло (1895–1914)", *Зборник Матице српске за славистику*, 36, 1984, 125–145.

Hodolič, J. „Prilog proučavanju jugoslovensko-slovačkih kulturnih i književnih veza (Vodeći predstavnik prve faze slovačkog realizma - Svetozar Hurban Vajanski (1847–1916), rodbinski, kulturni i književni kontakti porodice Hurban sa vojvođanskom sredinom)", *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVIII, 2013, 207–220.

VLADIMIR UVALIN
Primary school „Petar Petrović Njegoš“, Vrbas

EXCERPTS FROM SOURCES ABOUT JOVAN VUČERIĆ - THE ORTHODOX PRIEST AND TRANSLATOR

Summary

Jovan Vučerić graduated from the Serbian Orthodox Grammar School in Novi Sad in 1895, and the Serbian Orthodox Theological College in Sremski Karlovci in 1899. The bishop of Bačka Mitrofan Šević appointed the theologian Jovan Vučerić, who was the administrator of the parish, the deacon on 12th/24th December 1899, and on 15th/27th December the presbyterian.

The Priest Jovan Vučerić had been serving in the Temple of the Assumption of the Blessed Virgin in Stari Vrbas (the old part of Vrbas) since July, 1913. The following year, the holy temple in Stari Vrbas was rebuilt. On St. George's Day in 1924, the Bishop of Bačka, Ph.D. Irinej Ćirić blessed the new bells on the temple in Stari Vrbas, which were the fifth largest in the whole Eparchy of Bačka in those days.

Jovan Vučerić was a Member of Parliament at the Grand National Assembly of Serbs, Bunjevci and other Slavs in Banat, Bačka and Baranja, 12th/25th November, 1918 in Novi Sad.

In order to nurture church, folk and secular choral songs in 1920, Jovan Vučerić participated in the founding of the Serbian Church Singing Society in Stari Vrbas. The parish priest Jovan Vučerić was honoured with a red belt in 1924.

The Serbian Orthodox Church occupied a significant place in relations with the Sokol organization since the beginning of the Sokol organization in Vrbas (1919). The parish priest Jovan Vučerić was a secretary of the Society for a while.

Jovan Vučerić was the most prolific translator of the work of S. H. Vajanski, a Slovak writer. Jovan Vučerić also translated two short stories for the magazine „Brankovo kolo“. The first one is Jonas Zaborski's story, „Hlovik among the Rebellious Peasants“, an event from the 1831 rebellion. The other is „Two Schools“, with the subtitle „A Little Rural Philosophy“ by J. G. Tajovski. Vučerić's translation of the memoir article „The Contribution to the Biography of Ljudevit Štur“, written by Daniel Lacni, was published in the magazine „Brankovo kolo“. There was also „The Death of the Freedom Fighter“, a story from a Serbian life, by Felix Kutlik. The translation of the article „New Year“ was published in the magazine „The Student's Friend“.

Both Jovan Vučerić and the Slovakian Marjenka Kupcokova translated the comedy by Branislav Nušić called „Čo povis svet?“ in Slovak (in the original probably „The World“). He introduced the readers of the magazine „Brankovo kolo“ with the Slovak poet P. O. Hvjezdoslav by publishing an informative article on the occasion of the poet's sixtieth anniversary.

Jovan Vučerić published a note on Jan Cajak and two short articles in the magazine „Letopis Matice srpske“: on Serbian-Slovak relations, on the occasion of the death of a literary translator in Slovak language, Vladimir Micatek, and on Slovak Matica.

At the Assembly of Matica srpska on September 30th, 1930, he was nominated as a member of the Literary Committee of Matica srpska.

Jovan Vučerić also dealt with historiography. He is famous for his articles, published in 1930: „From the Past of Stari Vrbas“ and „People's Martyrs of 1848/49“.

Keywords: Jovan Vučerić, priest, Kisač, Stari Vrbas, Serbian-Slovak fellowship, „Brankovo kolo“ magazine, „Matica srpska“, translator.

ПРЕДРАГ М. ВАЈАГИЋ
Друштво наставника историје Бачке Паланке
pedja1975@gmail.com

УДК: *271.222(497.113 Бачка)"1918/1941"*

ЗЕМЉИШНИ ПОСЕДИ ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ У АГРАРНОЈ РЕФОРМИ 1918–1941

Сажетак: Епархија бачка је током Првог светског рата преко ратних зајмова и реквизиција које су спроводиле власти Аустроугарске монархије финансијски уништена. Последње године рата упокојењем епископа Митрофана Шевића трон Епархије је остао упражњен. У новој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Епархија бачка ће се наћи на удару аграрне реформе, према чијим одредбама ће јој бити одузете велике површине обрадивог земљишта. На тај начин Епархија бачка ће бити још више осиромашена, а њен финансијски опоравак након рата успорен и отежан. У раду намеравамо да на основу историографских сазнања и архивске грађе прикажемо ток и последице аграрне реформе на поседима Епархије бачке, уз поређење са суседним епархијама које су се налазиле на простору данашње Војводине. Посебну пажњу ћемо посветити покушајима Православне црквене општине Стара Паланка да оспори поступак одузимања земљишта, као и молбама које су упућиване надлежним органима да се поједини поседи изузму од одредби аграрне реформе. Овакви покушаји су делимично уродили плодом јер је првобитна површина која је требало да буде одузета Епархији бачкој делом умањена. Епилог аграрне реформе која је изведена између два светска рата јесте да је Епрахији бачкој одузето више од половине укупног земљишног поседа којим је располагала 1918. године.

Кључне речи: Епархија бачка, аграрна реформа, земљишни поседи, Православна црквена општина Стара Паланка.

Из Првог светског рата Епархија бачка је изашла финансијски уништена и опљачкана. Реквизиција црквених звона, олова и бакра којим су били покривени црквени и манастирски торњеви, односно кровови, одвијала се у неколико таласа током 1916. и 1917. године. Од реквизиције није била поштеђена ни једна верска конфесија у Војводини, а за однета звона црквене општине су биле обештећене са 4 круне по килограму. Добијеним новцем за однета звона цркве нису могле слободно располагати. Новац је био уложен на рачуне финансијских институција, али под мораторијумом за трошење све до краја рата. Под таквим околностима новац бележен на име одштете за реквирирана звона је делом или у целини уписиван за неке од ратних зајмова који су били расписани до 1918. године. Сличну судбину су имала и новчана средства епархијâ Карловачке митрополије која су морала бити уписана на име ратних зајмова. Повраћај новца уложеног у обвезнице ратног зајма нестанком Аустроугарске монархије више није био могућ. Војни пораз Аустроугарске монархије за последицу је имао њен нестанак као државе, а на њеним рушевинама настале су нове државе, међу њима и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. У њеним

границама нашла се Епархија бачка као део Карловачке митроплије.[1]

Ратна дешавања, стално присутна сенка сумње над српским народом у Угарској и психоза која је владала у народу оставили су траг на здравље епископа бачког Митрофана Шевића. Разболео се почетком 1914, због чега до 1916. није држао архијерејске Литургије. Његово здравствено стање се поправило током 1916; а његова последња забележена активност као епископа била је седница Епархијске конзисторије септембра 1917, на којој се читао извештај о мерама реквизиције на територији Епархије бачке. Епископ бачки Митрофан се упокојио 10/23. јануара 1918. у владичанском двору. Одлуком администратора Карловачке митрополије епископа пакрачког Мирона Николића за администратора Епрахије бачке је одређен архимандрит манастира Ковиља Георгије Видицки. Он ће се налазити на челу Епархије бачке у периоду када је дошло до обнављања јединствене Српске Православне Цркве. Коначно, 9. септембра 1921. одлуком Светог Архијерејског Сабора за епископа бачког је изабран др Иринеј Ћирић, дотадашњи епископ тимочки.[2]

Револуционарна дешавања која су захватила Русију током 1917. завршетком Првог светског рата проширила су се у виду социјалних немира и револуционарних превирања на Немачку, Мађарску и Италију. Већ током јесени 1918. на простору Хрватске и Славоније покренуле су се масе незадовољног сељаштва предвођене „зеленим кадром".[3] Улазак српске војске на територију Срема, Баната, Бачке и Барање новембра 1918. представљао је кулминацију успешне офанзиве која је започела пробојем Солунског фронта. Српска војска је на просторима бивше Аустроугарске монархије зауставила анархију која је почела да узима маха после распада некада моћног царства. Војни команданти које је српска војска поставила по насељима имали су право да одређују деловање органа власти које су затекли на терену. Најважнији задатак је био да се обезбеде „мир и поредак", као и заустављање било каквих револуционарних превирања која су могла да доведу до друштвеног преврата.[4] Постојање могућности избијања револуционарног бунта на територији бивше Аустроугарске монархије која је ушла у састав новостворене државе Краљевине СХС натерала је регента Александра Карађорђевића и владу Стојана Протића да обећају спровођење аграрне реформе.

Манифестом регента Александра Карађорђевића од 24. децембра 1918. / 6. јануара 1919. најављена је аграрна реформа у којој ће обрадиво земљиште бити одузето од земљопоседника и додељењо онима који је обрађују. У име свог оца краља Петра I Карађорђевића он је истакао следеће:

> „[…] Ја желим да се одмах приступи праведном решењу аграрног питања и да се укину кметство и велики земљишни поседи. У оба случаја земља ће се поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном надокнадом досадашњим власницима њеним. Нека сваки Србин, Хрват и Словенац буде на својој земљи господар. У слободној држави нашој може да буде и биће само слободних власника земље. Зато сам позвао Моју владу да одмах образује комисију,

[1] Вајагић 2016: 153–154.
[2] Вајагић 2018а: 207.
[3] Kršev 2011: 117–118.
[4] Вајагић 2018б: 572–575.

> која ће спремити решење аграрног питања, а сељаке – кметове позивам да, с поверењем у моју Краљевску реч, мирно сачекају да им наша држава законским путем преда земљу, која ће унапред бити само Божија и њихова, као што је то већ одавно у Србији […]".[5]

Законске оквире најављена аграрна реформа је врло брзо добила у виду *Претходних одредби за припрему аграрне реформе* које је влада усвојила 25. фебруара 1919. године. На основу ових одредби проглашена је експропријација свих великих поседа на територији Краљевства СХС. Из овако формиране земљишне површине делила се земља оним држављанима Краљевства СХС који обрађују земљу, а земљу уопште немају или је немају у довољној мери, и то толико колико могу сами са својом породицом обрађивати. Приликом доделе обрадивог земљишта првенство је требало да имају ратни инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење. За велике поседе су проглашена сва фидеикомисна добра; сви поседи који су имали површину 100–500 к. ј. обрадивог земљишта које је било издано под закуп једном закупнику или које није било обрађено или је било само делимично обрађено; они поседи који су обухватали површину од бар 100–500 к. ј. обрадивог земљишта, према поседовним и економским приликама свога краја. Наведени поседи су се имали подврћи раздеоби редом од највећег према све мањем. Такође *Претходним одредбама* била је предвиђена одштета поседницима за експроприрану земљу, док су без одштете били одузети поседи династије Хабзбурга и чланова ове породице, као и сви поседи који су били даривани странцима за услуге династији Хабзбурга.[6]

Важећи уговори о закупу имали су се раскинути, а издавање обрадиве земље у подзакуп је било забрањено. Такође, морали су се раскинути уговори о закупу великих земљишних поседа које закупац није обрађивао као стручни економ или земљорадник са својом породицом. Међутим, ако је велики посед био подељен на мање парцеле обрадивог земљишта које су обрађивали стручни економи или земљорадници са својим породицама, уговор о закупу се није раскидао, али су се износ уговореног закупа и начин исплате морали променити у складу са месним приликама.[7] Иако је *Претходним одредбама* било одређено да спровођење аграрне реформе изврши Државни уред за аграрну реформу у оквиру Министарства за социјалну политику, од овога се брзо одустало. Почетком априла 1919. у оквиру реконструкције прве владе Стојана Протића формирано је Министарство за аграрну реформу.[8] За спровођење одлука Министарства за аграрну реформу на терену биле су задужене Аграрне дирекције.[9] Међу првима је 7. јула 1920. устројена Аграрна дирекција у Новом Саду, која је као извршни орган Министарства за аграрну реформу била задужена за територију Бачке и Баната.[10]

Према истраживањима историчара Николе Гаћеше, Православна Епархија бачка

---

5 Манифест је потписан 24. децембра 1918. године. „Моме народу Србима, Хрватима и Словенцима", *Службене новине Краљевства СХС*, бр. 2, Београд, 28 јануар 1919, 1.

6 „Претходне одредбе за припрему аграрне реформе", *Службене новине Краљевства СХС*, бр. 11, Београд, 27. фебруар 1919, 2.

7 *Ibid*.

8 *Службене новине Краљевства СХС*, бр. 27, Београд, 3. април 1919, 1.

9 Аграрне дирекције су формиране у Загребу, Љубљани, Сплиту, Сарајеву, Цетињу, Новом Саду и Скопљу.

10 Лекић 2002: 72–73.

је пре почетка спровођења аграрне реформе у свом поседу имала 19.307 к. ј. 436 кв. хв. обрадивог земљишта. Оно је било у власништву јерархијских фондова и српских православних црквених општина, док су површински два највећа земљишна поседа били Патријаршијско добро Вајска и Горњи Ковиљ, односно Епархијско црквено добро Сириг.

р. бр.	земљишни посед	величина поседа к. ј.	кв. хв.
1.	Јерархијски фонд Бачки Брестовац	43	938
2.	Јерархијски фонд Деспот Свети Иван	45	773
3.	Јерархијски фонд Мол	63	900
4.	Јерархијски фонд Ада	34	–
5.	Јерархијски фонд Стара Паланка	44	373
6.	Јерархијски фонд Стари Врбас	49	1.459
7.	Јерархијски фонд Товаришево	44	395
8.	Манастир Доњи Ковиљ	1.918	874
9.	Епархијско црквено добро Сириг	4.684	678
10.	Српска православна патријаршија (Горњи Ковиљ, Вајска)	11.034	1.267
11.	Српска православна Црквена општина Стари Бечеј	399	138
12.	Српска православна Црквена општина Нови Сад	454	811
13.	Српска православна Црквена општина Стара Паланка	390	498
14.	Српска православна Црквена општина Турија	22	–
15.	Српска православна Црквена општина Србобран	458	1.112
УКУПНО:		19.687	625

Табела 1. Земљишни фонд Епархије бачке пре извођења аграрне реформе[11]

Током 1919. године земљиште које је ушло у фонд за извођење аграрне реформе издавано је у једногодишњи закуп (1919–1920), а потом је уследио и четворогодишњи закуп (1920–1924). Била је приметна журба власти да се обрадива земља подели аграрним интересентима иако је држава законодавно и административно за то била неприпремљена.[12] У таквој ситуацији, када је требало подмирити велики притисак аграрних интересената, под ударом аграрне реформе нашла се и Епархија бачка са својим земљишним поседом. Српска Православна Црква није самостално обрађивала своје земљишне поседе, већ их је издавала у закуп путем јавних лицитација. У тренутку када је отпочело извођење аграрне реформе 1919, епархијско земљиште је било издато у закуп појединцима или Савезу српских земљорадничких задруга. Такође ни Савез српских земљорадничких задруга није самостално обрађивао земљиште, већ га је издавао на јавним лицитацијама члановима појединих месних српских земљорадничких задруга. Аграрна дирекција је без већих проблема успела да раскине уговоре са индивидуалним закупцима црквеног земљишта, међутим, тамо где је закупац био Савез српских земљорадничких задруга наишла је на отпор и одбијање. Из тих разлога прво се делило епархијско земљиште које није било под закупом Савеза, па је тако аграрним интересентима на поседу у Вајској било подељено

[11] Гаћеша 1968: 117–118.
[12] Вељановић 2014: 151.

3.234 к. ј. и 1.003 кв. хв. Аграрна дирекција се служила и компромисним решењима тако што је дозвољавала да чланови земљорадничких задруга остану у подзакупу, али под условом да обрадиво земљиште добију у складу са прописима аграрне реформе.[13]

Право на приходе са Епархијског добра Сириг имало је шест православних епископа Карловачке митрополије (бачки, будимски, сремски, вршачки, горњокарловачки и пакрачки). Основ за њихову жалбу због одузимања обрадивог земљишта са поседа у Сиригу била је Уредба из 1868. године према којој је изричито било прописано да се земљиште може давати само у закуп путем лицитације. Поред тога истакнуто је да Епархијско добро Сириг има сва обележја компосесората шесторице епископа који се њиме служе у име законских принадлежности, те да због тога овај посед не може имати карактер великог поседа. Главну реч у разматрању жалбе шесторице епископа имало је Министарство за аграрну реформу на чијем челу се у време подношења жалбе 1922. налазио Крста Милетић, члан Народне радикалне странке. Он је прихватио жалбу и у кратком решењу изнео да се даје „Патријаршији и г.г. епископима на слободно коришћење речена земља" (Сириг, Ковиљски рит и Вајска). На тај начин је до краја четворогодишњег периода закупа било одложено спровођење аграрне реформе на овом поседу Епархије бачке. Међутим, 1924. године, када истекне овај период, биће настављено са реформом и одузимањем обрадивог земљишта из земљишног фонда Епархије бачке.[14]

Православне црквене општине су се у периоду од 1922. до 1924. године појединачно обраћале жалбама Аграрној дирекцији у Новом Саду. Једну такву жалбу 1922. године упутила је Православна Црквена општина Стара Паланка, са молбом да се земљишни фонд којим је располагала изузме од аграрне реформе. Одговор Аграрне дирекције за Банат, Бачку и Срем Министарства за аграрну реформу био је следећи:

> „На одлуку Жупанијског Аграрног Уреда у Новом Саду Бр. 5245, из ове године поднаша жалбу Црквени Одбор Православне Српске Црквене Општине из Ст. Паланке.
>
> У жалби моли, да јој се цео посед ослободи од удара Аграрне Реформе и њој се врати као разлог наводи да црквена земља служи за више циљеве, а нарочито за издржавање цркве, свештенства и осталог што је у вези са овим.
>
> По сопственом наводу у жалби види се да општина поседује 222 кј 250 кв хв од чега је узето у сврхе Аграрне Реформе 122 кј 250 кв хв како је цркви ипак остављени 100 кј а према Наредби Бр. 15.119. тј. као поседнику који не обрађује свој посед у властитој режији, а затим и по преовереним наводима у жалби и расматрању целог предмета.
>
> Решавам:
>
> Да се жалба одбора Православне Српске Црквене Општине као неоснована одбаци, а поменута одлука Уреда оснажи.
>
> Против овог решења странкама је дозвољено жалити се Министарству за Аграрну Реформу у року од 8 дана путем ове Дирекције."[15]

Незадовољна оваквим одговором Православна Црквена општина Стара Паланка се жалбом обратила министру за аграрну реформу Милану Симоновићу, који је жалбу 30. маја 1925. одбио уз следеће образложење:

---

13 Гаћеша 1968: 101–102.

14 Гаћеша 1968: 103–107.

15 АПЦОБП, 1/1924.

„Поводом представке Српске Православне Црквене Општине Стара Паланка да јој се врати на слободно уживање одузета земља установљено је да цео посед црквене општине износи укупно 249 кј од које површине је за аграрну реформу одвојено и раздељено 122 кј.

Пошто црквена општина свој посед није обрађивала у властитој режији, него га је издала путем лицитације у подзакуп, те на основу установе узакоњене Уредбе 15.119.

Решавам:

Да се молилац са својим захтевом одбија."[16]

Завођењем Шестојануарске диктатуре 1929. године дошло је до укидања Министарства за аграрну реформу, а његову делатност је на себе преузело Министарство пољопривреде. У оквиру Министарства пољопривреде формирано посебно Одељење за аграрну реформу које је ради ефикаснијег рада било подељено на Одсек за северне крајеве и Одсек за јужне крајеве. На основу Закона о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 19. јуна 1931, као и Закона о изменама и допунама закона о ликвидацији аграрне реформе од 26. јуна 1933, приступило се исплати одштете. Поступак утврђивања објеката аграрне реформе водиле су надлежне Краљевске банске управе. Епархија бачка је територијално улазила у састав Краљевске банске управе Дунавске бановине са седиштем у Новом Саду.[17]

Предметом поступка утврђивања објекта аграрне реформе била је и Православна црквена општина Стара Паланка. О томе сведочи записник са расправе 3. августа 1933. која је одржана у општинским просторијама. Записнички је констатовано да је од укупног земљишног фонда којим је располагала ова црквена општина за потребе извођења аграрне реформе одузето 126 к. ј. 66 кв. хв. Након тога уследила је расправа у којој је представник Православне црквене општине Стара Паланка изјавио: „да је Црквеној Општини за њено издражавање потребна до сада одузета површина земље у коју су сврху своједобно поднели молбу надлежној власти. Овом земљом издржава се Црквена Општина и услед одузимања дошла је у тешке материјалне прилике. Молим надлежну власт да ово земљиште ослободи испод аграрне реформе".[18]

Супротно овоме, представници Аграрног одбора су исказали своје противљење захтеву власника да одузето земљиште ослободи аграрне реформе. Свој став су темељили на законским основама, као и на потребама месних аграрних интересената из општине Стара Паланка. Представник општине се сложио са молбом Православне црквене општине Старе Паланке, из разлога што је тражена земља „доиста била потребна за издржавање црквене општине", а постојала је могућност да се аграрни интересенти преместе на слободне површине осталих поседа који су се налазили у атару општина Стара и Бачка Паланка. Његов став је подржао и представник Аграрне заједнице рекавши да „аграрни интересенти из Старе Паланке неће имати ништа против премештаја са црквеног поседа уколико за њих буде пронађена потребна површина обрадиве земље које стоје на расположењу аграрних власти у атару општине Стара Паланка".[19]

Овакви записници начињени су у поступцима утврђивања објеката аграрне

[16] АПЦОБП, 47/1925.
[17] Лекић 2002: 83-85.
[18] АПЦОБП, 42/1933.
[19] АПЦОБП, 42/1933.

реформе над целокупним земљишним фондом који је одузет Епархији бачкој. Они су чинили саставни део документације која је послужила бану Дунавске бановине приликом доношења појединачних решења о ликвидацији аграрне реформе на поседима Епархије бачке. Неколико дана након утврђивања објеката аграрне реформе Православне црквене општине Старе Паланке бан Дунавске бановине Добрица Матковић је 7. августа 1933. донео решење о ликвидацији аграрне реформе, чиме је потврђена одлука о одузимању 126 к. ј. 66 кв. хв. обрадивог земљишта.[20]

	Величина поседа		Месни аграрни интересенти, колонисти, оптанти, избеглице		Добровољци		Одузето за јавно добро; факултативно откупљено		Свега одузето	
	к. ј.	кв. хв.	к. ј.	кв. хв.	к. ј.	кв. хв.	к. ј.	кв. хв.	к. ј.	кв. хв.
Јерархијски фонд Ада	34	-	-	-	34	-	-	-	34	-
Јерархијски фонд Мол	63	900	57	757	-	-	-	-	57	757
Јерархијски фонд Бачки Брестовац	43	938	43	938	-	-	-	-	43	938
Јерархијски фонд Деспот Св. Иван	45	773	1	265	44	508	-	-	45	773
Јерархијски фонд Стари Врбас	49	1.459	10	259	39	1.200	-	-	49	1.459
Јерархијски фонд Стара Паланка	44	373	44	373	-	-	-	-	44	373
Јерархијски фонд Товаришево	44	395	30	526	13	1.469	-	-	44	395
Манастир Доњи Ковиљ	1.918	874	-	-	242	1.530	21	298	264	228
Епархијско добро Сириг	4.684	678	1.322	1.546	1.906	1.100	138	1.282	3.368	197
Патријаршијско добро Вајска, Горњи Ковиљ	11.034	1.276	3.630	1.069	410	682	2.301	219	6.342	370
Срп. православна ЦО Нови Сад	454	811	-	-	62	782	-	-	62	782
Срп. православна ЦО Србобран	458	1.112	97	476	132	80	-	-	229	556
Срп. православна ЦО Стара Паланка	390	498	122	250	-	-	5	527	127	777
Срп. православна ЦО Стари Бечеј	399	138	35	89	-	-	-	-	35	89
Срп. православна ЦО Турија	22	-	22	-	-	-	-	-	22	-
УКУПНО:	19.687	625	5.417	148	2.886	951	2.466	726	10.769	225

Табела 2. Расподела обрадиве земље одузете Епархији бачкој[21]

[20] АПЦОБП, 56/1933.

[21] Гаћеша 1968: 248–249.

И истраживања историчара Николе Гаћеше показују да је Епархији бачкој одузето 10.769 к. ј. 225 кв. хв. обрадивог земљишта, односно 54,70% од укупне површине која је износила 19.687 к. ј. 625 кв. хв. Аграрне реформе није била поштеђена ни Римокатоличка Црква чијој Калочкој бискупији је одузет готово читав посед површине 14.388 к. ј. 235 кв. хв., односно 94,06% од укупне површине која је износила 15.296 к. ј. 476 кв. хв.[22]

Занимљиво је поређење са епархијама Српске Православне Цркве које се налазе на простору Војводине. Органи власти задужени за спровођење аграрне реформе су истим критеријумом одузимали обрадиво земљиште у Епархији банатској и Епархији сремској. Процентуално најмање обрадиве земље је одузето од Епархије сремске, где су фрушкогорски манастири успели да задрже већином своје поседе.

	пре аграрне реформе		после аграрне реформе		одузето од укупне површине у %
	к. ј.	кв. хв.	к. ј.	кв. хв.	
Епархија бачка	19.687	625	8.918	400	54,70
Епархија банатска	6.224	169	3.408	608	45,24
Епархија сремска	23.243	1.392	18.413	1.583	20,78
УКУПНО:	49.155	586	30.740	991	37,36
УКУПНО ОДУЗЕТО НА ТЕРИТОРИЈИ ВОЈВОДИНЕ	18.414 к. ј. 1.195 кв. хв.				

Табела 3. Поређење резултата аграрне реформе на поседима Епархија бачке, банатске и сремске[23]

Ликвидација аграрне реформе на великим поседима трајала је између 1931. и 1940. године. Како је на простору Епархије бачке пре 1919. године постојао катастар, финансијско обештећење за одузету земљу је било одређено на основу катастарског прихода. Тако су оранице, ливаде, вртови и воћњаци ушли у I разред аграрне процене, док је преостало земљиште улазило у II, III или IV разред аграрне процене. Цена се одређивала тако што се стари катастарски приход земљишта изражен у крунама множио са количником 120, а за земљишта која су плаћала водни допринос са количником 100. Цена II разреда се добијала када се вредност I разреда смањи за 20%, цена III разреда када се вредност II разреда смањи за 20%, а цена IV разреда када се вредност III разреда смањи за 20%. Вредност пашњака се израчунавала као код ораница и ливада, док се одштета за одузете шуме рачунала на посебан начин. Приликом одузимања неплодног земљишта није се плаћала никаква одштета власницима.[24]

Простор Војводине је обезбедио егзистенцију највећем броју аграрних интересената придошлих из других делова Краљевине СХС. Укупно се у њој колонизовало око 100.000 пољопривредних интересената – којима је реформом додељено 48% од укупне површине велепоседничког земљишта. Овако извршена аграрна реформа није битно утицала на промену поседовне структуре, тако да је

[22] Гаћеша 1968: 248–249.
[23] Гаћеша 1968: 248–249; Гаћеша 1972: 395; Гаћеша 1975: 314–135.
[24] Лекић 2002: 124.

аграрни проблем и даље остао нерешен. Право на бесплатно земљиште су остварили само добровољци српске војске у Првом светском рату. Око 20.000 добровољачких породица је добило око 100.000 ха, а ову земљу је претходним власницима платила држава. Остали аграрни интересенти су били у обавези да добијену земљу сами плате. Како нису имали новац, они су се задуживали код приватних новчаних завода. Очекивања да ће аграрна реформа смањити социјалне разлике, као и да ће доћи до повећања производње, нису се испунила. Уситњен земљишни посед који је био слабо обрађен за последицу је имао умањење приноса у пољопривреди у поређењу са оним какав је био пре Првог светског рата.[25]

р.бр.	Црквено добро	износ у динарима
1.	Јерархијски фонд Бачки Брестовац	125.528,00
2.	Јерархијски фонд Деспот Свети Иван	129.763,00
3.	Јерархијски фонд Мол	144.691,00
4.	Јерархијски фонд Стара Паланка	127.499,00
5.	Јерархијски фонд Стари Врбас	137.756,00
6.	Јерархијски фонд Товаришево	127.568,00
7.	Манастир Доњи Ковиљ	696.955,00
8.	Епархијско црквено добро Сириг	7.958.584,00
9.	Српска православна патријаршија (Горњи Ковиљ, Вајска)	14.986.146,00
10.	Српска православна црквена општина Стари Бечеј	82.705,00
11.	Српска православна црквена општина Нови Сад	187.935,00
12.	Српска православна црквена општина Стара Паланка	345.796,00
УКУПНО:		59.097.030,00

Табела 4. Исплаћени износи на име обештећења за одузето обрадиво земљиште у Епархији бачкој[26]

У првим годинама након проглашења Краљевине СХС текао је процес обнове јединствене Српске Православне Цркве, као и њено унутрашње организовање. Такво стање власти су искористиле да одузму велике површине обрадиве земље која је припадала епархијама Карловачке митрополије. Одузета земља се налазила на територијама које су пре проглашења стварања нове државе биле део Аустроугарске монархије. Оваквим мерама власти су спречиле социјалне немире и могућа револуционарна превирања која су се одигравала у неким од суседних држава. Под најтежим ударом прокламоване аграрне реформе нашла се Епархија бачка којој је одузето више од половине земљишног поседа којим је располагала пре 1918. године. Трон Епархије бачке је у тим годинама био упражњен, због чега је њена позиција била додатно ослабљена. Иако је Епархија бачка оспоравала извођење аграрне реформе, највећим делом она је остварена и ликвидирана средином 30-их година. При томе је Епахија бачка за један део одузетог земљишта била финансијски обештећена. Извођењем аграрне реформе Епархија бачка је остала без половине својих прихода којима се издржавала. Овај губитак се надовезао на последице финансијског пљачкања

[25] Шећеров 1930: 135.
[26] Гаћеша 1968: 259.

којем су епархије Карловачке митрополије биле изложене током Првог светског рата.

Без претходно разрађеног плана аграрна реформа није имала основне предуслове за успех. Највећи број аграрних интересената који су добили земљу одузету од Цркве брзо је пао у дугове и једино решење је било да продају добијену земљу. Остатак аграрних интересената је уз велике напоре успевао да обезбеди само основни минимум потребан за егзистенцију њихових породица То је био један од разлога због којих се аграрна реформа сматра неуспелом, при чему је Српска Православна Црква била жртва владине политике смиривања социјалних тензија у новоствореној држави. Краљевина СХС није показала интересовање да помогне Српској Православној Цркви у њеном опоравку. Спровођење аграрне реформе је било једно од питања на којем ће се Црква и држава разићи у периоду између два светска рата. Аграрна реформа у Краљевини СХС је представљала увод у потпуно губљење власништва Српске Православне Цркве над преосталим обрадивим земљиштем које је уследило после Другог светског рата.

Архивска грађа:
АПЦОБП – Архив Православне Црквене општине Бачка Паланка

Периодика
Службене новине Краљевства СХС /Краљевине СХС/Краљевине Југославије

Литература:
Вајагић, П. М. „Епископ бачки Митрофан Шевић 1899–1918", у: Б. Миловац, П. М. Вајагић (ур.) *Епархија Бачка кроз векове*, Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2018, 193–210.
Вајагић, П. М. „Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918", у: М. Јаћимовић, Д. Ћирјаковић (ур.) *Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату*, Нови Сад: Архив Војводине, 2016, 139–155.
Вајагић, П. М. „Улазак српске српске војске у Војводину новембра 1918. године", *Војно дело*, год. 70, св. 2, 2018, 559–577.
Вељановић, З. „Аграрна реформа и колнизација у Бачкој 1918–1941. године", у: М. Матицки, В. Јовић (ур.) *Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке*, Београд: Вукова задужбина, 2014.
Гаћеша, Н. Л. *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941*, Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, Матица српска, 1972.
Гаћеша, Н. Л. *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*, Нови Сад: Матица српска, 1968.
Гаћеша, Н. Л. *Аграрна реформа и колонизација у Срему 1918–1941*, Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975.
Лекић, Б. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1941*, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца, ЈП Службени лист СРЈ, 2002.
Шећеров, С. *Из наше аграрне политике 1919–1929*, Београд, 1930.

Kršev, B. N. „Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku", *Kultura polisa*, god. VIII, br.16, 2011, 117–138.

PREDRAG M. VAJAGIĆ
Society of History Teachers of Backa Palanka

THE LAND HOLDINGS OF THE DIOCESE OF BAČKA IN THE AGRARIAN REFORM 1918–1941

Summary

After the end of World War I, the Metropolitanate of Karlovac was financially destroyed due to the systematic war loans and requisition by the Austro-Hungarian Monarchy. Since their dioceses were the owners of large land holdings, they would be the subject to the agrarian reform initiated by the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1919. The agrarian reform started without a plan and in a hurry to prevent social unrest and revolutionary movements of the disaffected population. The Diocese of Bačka had a land fund of 19,687 ca, 625 cc c in its possession and it was the largest in the territory of Vojvodina. As such, it came under attack of the agrarian reform, during which more than a half of the land it owned was taken away. The Diocese of Bačka, through its Church Communities, tried to challenge the land seizure decisions or postpone them, but this generally ended without success. The authorities have justified their decisions that the Serbian Orthodox Church does not cultivate the land on its own but leases it. In addition, it was considered that the area of the land that remained the property of the Diocese of Bačka was sufficient to support it. The majority of the agrarian stakeholders who received the land taken from the Church quickly fell into debt and the only solution was to sell the land they received. This was one of the reasons why the agrarian reform was considered a failure, with the Serbian Orthodox Church falling victim to the government's policy of calming social tension in the newly created state. The implementation of the agrarian reform was one of the issues on which the church and the state would develop in the period between the two world wars.

Keywords: Diocese of Bačka, agrarian reform, land holdings, The Orthodox Church Community of Stara Palanka.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

САША МАРКОВИЋ
Педагошки факултет у Сомбору
milnik.markovic@gmail.com

УДК: *271.2-36:929 Сава, Свети*

СВЕТОСАВЉЕ ИЗМЕЂУ ХРИШЋАНСКИХ ВРЕДНОСТИ И НАЦИОНАЛНОГ ИНТЕРЕСА – ПОГЛЕД БЕЗ ПРЕТЕНЗИЈА

Сажетак: Подстакнути изузетним јубилејом, инспирисани смо да представимо наше виђење светосавља као јединствене српске редакције христољубља. Уобличено са делом Светог Саве, поникло много раније, још у времену прелаза из паганства у хришћанство, ово наслеђе импонује хришћанским универзализмом који надахнуто уобличава идентитет. Његова вредност је стално била на испиту јер су историјски процеси суочавали српство са бројним искушењима. Она су била видљива у распону од унутрашњих ломова до освајачких претензија других. Модерна историјска кретања, уобличена у идеолошке визије, понудила су и Србима националну еманципацију. У атмосфери ренесансе сопствених достигнућа у прошлости могући недостаци проистицали су из неуравнотежености емоције и рационалног у националној идеји и њеној државотворној амбицији. У таквој ситуацији човекољубље, обележено вером у Христа, било је неисцрпно надахнуће потреби националног одређења. Иако је њихов сусрет имао и дозу напетости, светосавље је било и остало упориште српског идентитета.

Кључне речи: светосавље, вредност, идентитет, нација, одговорност.

Рад представља домет истраживања у области историје идеја која трага за контурама српског идентитета у динамичним историјским епохама које су често имале дивергентно, односно разлазно стајалиште са претходним, али и оним каснијим. Ово се дешавало стога што је идеолошки концепт друштвене организације био у врло компликованим и напетим односима са духовним, односно верским вредностима српског православља. Основна потка напетости налазила се у сусрету рушилачке и нетолерантне идеологије са одговорном и постојаном вером у Христа. Док је идеологија стремила да оданост верујућег преобрази у фанатизам свог присталице, дотле је вера покушавала да острашћене интересе људи и осмисли човекољубљем и, на тај начин, допринесе остварењу и дуговечности националних интереса.

1. Исклијавање вредности

Растко, најмлађи син Стефана Немање, проводио је детињство и младост у атмосфери уздизања и државничке амбиције свог оца. Овај процес су пратили како успеси тако и понижења која су испитивала границе издржљивости и посвећеност идеји стварања самосталне државе. Многобројна искушења у облику претензија

византијског, али и угарског владара, као и јеретичка духовна роварења, инспирисана паганским култовима о изузетној моћи зла која нарушава поставку добра и која не прихвата никакву организациону структуру учинили су да Стефан, уколико је желео да очува земљу, покаже одлучност. Она је у својој експресији доводила потребу човекољубља до сталног преиспитивања.

Прилично затровани односи људске свакодневице утицали су на замагљивање духовних, односно хришћанских обзира, иако позив на њих није био мање присутан. У на тај начин располућеној стварности многи су прихватали понуђено духовно задовољење недовољно га негујући, а налазећи оправдање за то у односу владара и верне му властеле. Ова својеврсна помирљивост затеченим стањем била је неприхватљива за младог човека који је био склон хришћанском подвижништву као јединственом смислу овоземаљског живота. Растко није био равнодушан према духовној учмалости. Склон књизи и богаћењу свог знања, он се није мирио са понуђеном лакоћом живота коју је могла да приушти војно-политичка моћ. Свестан њене пролазности, зависности и неизвесности, Растко је трагао за узвишенијим и вечним. Заокрет према Христу једино је могао да удовољи потреби његове душе, још увек немирне због неодлучности у том подухвату. Незадовољан постојећим, надахнут прочитаним, Растко је кренуо монашким путем у нади да ће, сада као Сава, неговати Богочовека у себи. „Човек је велики једино Богом; – то је мото светосавске, богочовечанске културе".[1] О томе сведочи и његов биограф Теодосије, поносно исписујући редове о карактеру Савине узорности. „Расуђиваше да су царство и богатство, слава и сјај, и свака срећа пуни метежа и нестални; сматраше видљиву лепоту и обиље овога света као сенку, и разумевши да је много јело и весеље и све што је људско на земљи сујетно и нестварно, деснога пута се дохвати [у Библији десно је симбол праведности и правог пута] па се бављаше проучавањем књига, и није се ленио да у цркви на свима службама стоји. Љубио је пост, избегавајући сујетно празнословље и неуместан смех, срамотне и штетне песме младићких пожуда, што слабе душу, сасвим мрзећи".[2]

Ипак, Савин монашки живот није могао да остане радост његове душе. Забринут због ситуације у породици и земљи, одлучио је да свој исихазам претвори у саборност са сународницима надајући се њиховом охристовљењу. Након повратка мира у породицу, Сава је кренуо у просвећивање народа неуморно путујући земљом и надајући се успеху. „Свети Сава је највећи српски просветитељ, јер је највећи српски светитељ".[3] Притом се под просветитељством подразумевала хришћанска вера као целовит обухват знања које је без њега било обесмишљено. „Просвећивати се може један човек или један народ или цело човечанство само Христом и Христовом науком... Оно што се у последњем периоду српске и јужнословенске историје називало просветом, није никаква просвета, него вештина писања, читања, рачунања, и памћења сабраних чињеница из човечјег живота и природе."[4]

---

1 Поповић 1993: 27.
2 Теодосије 1984.
3 Поповић 1993: 46.
4 Николај 2014: 555.

Нов изазов у облику Латинског царства је побудио одговоре који нису занемаривали геополитичку стварност, али нису ни правили верске заокрете. Добијање круне и уздизање Србије у ранг краљевине 1217. био је чин државничке мудрости коју је две године касније проткала и духовна ренесанса стварањем самосталне архиепископије Жичке са Савом као првим њеним архиепископом. Упркос противљењу Димитрија Хоматијана, Црква се развијала међу Србима остављајући траг установе која је блискија народу од било које друге. „Свети Сава, оснивач Српске православне цркве, највише је настојао да се народу усади право хришћанство са својом дубоком етиком, са својим светлим моралом, са својом несебичном љубављу, и са својим вечним истинама".[5] Савиним деловањем остварено је продубљивање веза народа са својом Црквом. Присност народа и Цркве условила је, како истиче Ђоко Слијепчевић, јединственост испољавања вере Срба као „националног доживљаја православља", који је „извршио синтезу између нашег народног духа и учења Цркве".[6] Овај однос подразумевао је одлучујућу улогу Цркве и њено снажно деловање, које је у народу стварало осећање сигурности властитог живота, али и идентитета. Зато и Владимир Дворниковић констатује да је „стварањем и организовањем српске народне цркве св. Сава у ствари и оснивач српске нације".[7] Отуд се и помиње „предузимљива црква"[8], која носи улогу корифеја духовности и уточишта од покушаја нарушавања друштвених вредности. Улога свештеника у том контексту, подстакнута примером Светог Саве, била је душебрижничка за сваког верника понаособ.[9] Требало је да улију сигурност својим поступцима и смиреношћу јер ни Сава „није био импулсиван и човек момента".[10] Такав утицај и повезивање народа и свештенства, по Слијепчевићу, створили су „црквени национализам", који се „изражавао у изграђивању духовне културе народа на књижевном и уметничком плану"[11]. Ово јединство било је препознато у „аристократској вертикали", о којој је писао истакнути историчар Радован Самарџић као наративу који је неговао „племените изданке" српског друштва који су омогућили слободарски развој и трајање династије Немањића, а потом и њихово романтичарско уздизање у времену модерне историје када је узорност за будућност тражена и откривана у прошлости. Идеја је на тај начин постала вредност која је надилазила историјске околности и њихову временску ограниченост. „Та појава се после могла прилагодити новим условима и затим се одржати у измењеним приликама. И у томе је била њена духовна срж и унутрашња срж."[12]

Развој српске државе, међутим, суочио се са експанзијом Турака Османлија и сукобом који је Косовску битку и страдалништво кнеза Лазара Хребељановића

[5] Станојевић 1935: 121.
[6] Слијепчевић 1991: 452.
[7] Дворниковић, 1995: 83.
[8] Слијепчевић 1991: 455.
[9] „Светосавље није друго до Православно Хришћанство српског стила и искуства, изражено у богоугодним личностима, првенствено у светом Сави Немањином"; Лубардић 2015: 70.
[10] Станојевић 1935: 113.
[11] Слијепчевић 1991: 457.
[12] Самарџић 1993: 10.

издигао на пиједестал мартиријума, односно жртве хришћанске, која је у праведности чиста и без призвука осветољубивости. „Одлучан отпор који је Србија пружила османлијској најезди, истина, скршен је на бојном пољу у војном и физичком смислу, али је погибија кнеза Лазара и његове војске добила у историјској свести народа значење мученичке смрти за 'царство небеско', а зато и духовног тријумфа у опредељењу за идеал хришћанске цивилизације. То, дакле, није срамни пораз, као маричка несрећа, већ узвишена победа хероизма и жртве у име виших циљева; на неки начин, са извесном аналогијом Термопила: хероизам и морални тријумф жртве, у непристајању на покоравање. За српски народ Косово је зато потврда и печат његовог идентитета, кључ који омогућава да се схвати порука његове историје, веза са аутентичном српском државношћу, стег националне слободе."[13]

У време турске окупације историјско сећање на косовско подвижништво, као доказ слободољубља, неговано је и међу свештенством, а Црква је била једина организација која је томе била посвећена. То је појачало неодвојивост Цркве од народа и јачање њихове саборности, односно заједништва. Она је била дуготрајна управо зато што није била утемељена на измишљеном догађају, већ на историјском тренутку који је захтевао и појединачно и заједничко друштвено учешће са стратешким последицама, које су изнова преиспитивале саборност светосавља. Притом је однос појединца и народа посматран са етичког становишта, и инсистирано је на њиховој примереној појави. На тај начин се обесмишљавао процес митологизације који је могао да наруши богатство хришћанских вредности Срба осиромашењем карактера народног идентитета у процесу поједностављивања његове жртве на основу редукованог политичког манифеста, а насупрот алтруизму људског деловања Срба. „Косовско опредељење српског народа проистиче из једног крупног догађаја, из историјске судбине Срба, из његовог светосавског православља и веома чврстих и високих етничких начела. Обележити читав овај комплекс феномена називом 'мит' води осиромашењу једне изузетне историјске појаве, сложене суштине једног националног карактера и померању ствари ка њиховом непостојећем, неисторијском и паганском језгру."[14]

Наратив прожимања историјских догађаја са духовним контекстом православља негован је и вековима након пропасти српске државе до тренутка када је постао идентитетска карактеристика која није промакла ни Јовану Цвијићу. „Јасно се види да су се православље и српска народност, чије је прожимање отпочело још од Светог Саве, потпуно стопили крајем XV века. Православна вера је готово изгубила свој догматички и црквени и узимала је све више етнички карактер и тако је постала српска црква. Она је била саставни део народног духа, готово исто онако као и фолклор."[15] Симбиоза народног идентитета и хришћанског учења условила је узмицање себичности сваке врсте и кукавичлука у карактеру Срба, што не значи да их није било, али уједно не значи и да нису потискивани. „Историја српског народа сведочи, јасно и гласно, да онај ко је слуга Христов најбољи је домаћин, најхрабрији војник, најмилији сусед, највернији друг, најпослушнији син, најпоштенији грађанин

[13] Богдановић 2006.
[14] Самарџић 1994: 161.
[15] Цвијић 1922: 262, 263.

– речју најдушевнији и најплеменитији човек. Служење Христу оплеменило је српски народ и учинило га најдушевнијим и најчовечнијим народом на свету. То не значи да међу Србима није било рђавих људи. И најсавршенији језик има неправилних глагола. И један од дванаест апостола био је богоиздајник. И међу Србима је било тешких злотвора, отмичара, јавних и тајних дерикожа и арамија, издајника и грешника сваке врсте, а у новије време и јавних богоотпадника и безвераца. Но то није чудо. Јер историјски пут српског народа, рекли смо, води стрмовитом литицом изнад страшног бездана. Ко се оклизне и падне, тај заиста пада у бездан. Али ма колико да су одвратни примери таквих Срба, они представљају трагичне епизоде на правилном путу једног целог народа."[16] Ове „трагичне епизоде" на које је указивао Николај Велимировић, довеле су до нарушавања слободарског карактера идентитета и јачања спремности на сервилност и подаништво. „Вековна турска владавина имала је још један други утицај. Она је утиснула балканским народима црте 'раје', особине потиштене класе."[17] Такав рајински менталитет био је у супротности са потрагом за правдом и истином, али и слободарским народним тежњама. Суочавање са овим недостацима доводило је и до пораза народности и верске привржености тако што је усвојено одрицање од сопства као чин опстанка, али и амбициозног развоја. Крњио се народни корпус веран православљу и одговор је захтевао подвижништво које је изнедрило хероизацију борбе за опстанак.

Ова борба није имала разумевање за било какво узмицање и захтевала је беспоговорно родољубље. Заоштравање ставова уз дифамацију утицало је на јачање антагонизама и прихватање себичних концепција које су тражиле оправдање у све безобзирнијим нападима на противнике посвећене својим егоистичним интересима. У савременој историји српског народа непријатељи су били све бројнији, а човекољубље је било на великом искушењу. Остварење националног интереса имало је и подршку Цркве, али је, у свом развојном процесу, прихватало нове либералне идеје о праву и слободи човека и грађанина које су биле надахнуте и критиком црквеног клерикализма као стуба феудалних и монархистичких друштава. Антропоцентризам је просвећеношћу запретио потпуном маргинализацијом вере, што је можда и одговарало оквирима развоја грађанског друштва у Западној Европи. Међутим, на простору Балкана, српски народ је свој опстанак видео и у европским примерима борбе за слободу, али и у неговању постојећег односа према вери и Цркви као организацији која их је у томе храбрила.

Борба је могла да се претвори у ратоборност коју је било тешко обуздати, нарочито уколико је имала победнички менталитет. Допринос вере, у таквом развоју догађаја, могао је да буде у њеном редукованом прихватању, а то је била реална претња за одбацивање христољубља. „Српски национализам био је сав прожет оним фанатизмом који религија даје."[18] Упркос тој могућности, Слијепчевић је имао поверење у развој народно-црквеног идентитета као трпељивог и самоодбрамбеног

[16] Велимировић 2001.

[17] Цвијић 1922: 84; „Српска великодушност често је прелазила у слабост. И то у велику и убитачну слабост – у сервилност" Велимировић 2001.

[18] Јовановић 2005: 8.

механизма који никада није био ни насртљив ни фанатично искључив. Његов став је био заснован на части и правдољубивости Срба. „Душа српског православља, борбеног и оштрог где је то морало бити, остала је трајно народски топла и широка. Његова борба за Крст часни и слободу златну била је борба за свој хришћански поглед на свет и на живот и за своје духовно и физичко самоодржање, а не борба против својих сународника исте вере."[19]

2. Колоплет изазова

Међутим, национализам као последица романтичарског покрета претварао се у XIX веку у државну доктрину која је тежила територијалном уобличавању и народној слободи. Његово упориште била је уприличена слика о прошлости као о времену успешног остварења слободарских амбиција, које треба поново оживети. Треба истаћи да је национализам израстао из политичке идеологизације националне идеје која је представљала патриотски чин. Његове намере деловале су примамљиво, али у околностима када „на етничкој територији двеста, триста година уназад, готово нико није остао на свом старом седишту"[20], како је писао Јован Цвијић; то је могло да значи једино јачање тензија и неразумевања. Они су, опет, наводно рационално утемељени,[21] подстицали упорност до тврдоглавости у чврстој привржености својим ставовима. Посвећени свом максимализму као јединому начину остварења својих идеја, националисти су се удаљавали од вере која је држала до сопства, али не на рачун урушавања идентичних права других.

Христољубље је постало наивна догма која је, у националистичкој ери, доприносила омекшавању ставова и угрожавала је асимилаторске претензије, које су, узгред, код других биле осуђиване, али су у сопственом државотворном искуству биле оправдане као највиши интерес. Иако мала држава, ни Краљевина Србија није била отпорна на прекомерне националне тежње. Осуда филетизма, односно етнофилетизма, који је веру подредио националистичком егоизму, чини нам се, била је правовремена, али и недовољно уочљива јер је била неприхватљива. Она је званично донета на Сабору у Цариграду 1872. и била је везана за конкретне балканске националне трзавице. Национализам је противан Јеванђељу, отуд је етнофилетизам, као шовинизам, с правом осуђен у Цариграду 1872. године. „Етнофилетизам и етноцентризам су јереси нашег доба који потресају нашу цркву."[22] Национализам је распаљивао етничке страсти у намери да оствари своје циљеве, а оправдани захтеви за слободу знали су да прерасту у огорчену посесивност која је насртала на несагласне. Све то је било могуће услед одстрањивања вере у Исуса Христа из утврђених одредница националног ослобођења. То је чињено што је вера неговала превише обзирности и тиме спутавала одлучност националистичке намере. Из тог разлога је

[19] Слијепчевић 1991: 463.

[20] Јеротић 2004: 73.

[21] „Изван Бога разум постаје сличан животињи и демонима, и удаљава се од своје природе тиме што жели оно што му је туђе";Евдокимов 2009: 94.

[22] Биговић, Култрура, 91-92, 1993.

упозоравао и Константин Леонтјев: „Љубав према племену као племену значи претеривање које води у заблуду... Национални принцип без вере јесте принцип полаганог, али сигурног саморазарања нација".[23] Поменута одлучност често прераста у фанатизам, чији је циљ било нихилистичко друштво. „Фанатику се ђаво увек чини страшним и моћним, он верује више у њега него у Бога. Фанатизам има религијске изворе, али он лако прелази на националну и политичку сферу. Национални и политички фанатик, такође, верује у ђавола и његове сплетке ма колико му религијска категорија ђавола била савршено туђа."[24]

Одговор на овај идеолошки и острашћен притисак према националној идеји јесте њена христијанизација која је противна пароксизму и отворена за духовно ширење и човекољубиву наду. „Национализам српски је универзално хришћански, никад уски и глупи шовинизам. Овако би се могао дефинисати српски светосавски национализам: Уређивати своју кућу и сувишком своје снаге и свога блага помагати сваком народу да уреди своју кућу. Или: Служити Христу Богу на својој земљи и у својој отаџбини, а по могућству и са претеком служити Христу Богу по другим земљама, блиским и далеким, тја до Русије и до Горе Синајске, чак и до крајева васељене. Хришћански национализам у универзализму и универзализам у хришћанском национализму. Срби су једини носиоци овога идеала, великим делом и до сада оствариваног, а уз Србе још једино Руси од чланова православне фамилије народа Божјих на земљи. Има ли што спасоносније за сав свет?"[25] Притом наратив српског националнисте мора стално бити на опрезу како би одолео искушењима која пред њега постављају историјске и социјалне околности у којима живи и у којим је намеран да оствари сопствену визију државе и идентитета. Црква није игнорисала национални идентитет, нити је омаловажавала национално осећање и државни интерес који је из њега проистицао, али је модификовала његов израз уколико му је намера била склона трајању, али без подозрења и неповерљивости. „Свака нација има право и могућност да уђе у цркву с могућношћу да у њој сачува свој национални идентитет, али ниједна нема право да има 'своју' ексклузивну 'националну цркву', која би 'национализовала Христа', учвршћивала национални егоизам и обоготворавала саму націју."[26]

Ова тенденција присвајања универзализма вере у Христа за сопствене националне и државне интересе често је била уобличена у наратив који је пленио патриотизмом и подвижништвом из највиших идеала. Заступници овог контекста нису одвајали човекољубље од националног интереса и били су уверени да чине светосавски подухват, а у складу с тим су се и понашали и њихова узорност знала је да буде упечатљива и поштована. Њихову искреност злоупотребили су малобројни из политичке елите, али се о томе у актуелном временском тренутку нагађало, а, много касније, са неоспорном дозом горчине и осећања изневерености, са сигурношћу тврдило. „Највеће патриоте у јавности, у себи се гуше од суштог егоизма и прорачунате лакомости."[27] Изван националних оквира, међутим, човекољубље је

[23] Јеротић 2004: 18.
[24] Берђајев 1992.
[25] Велимировић 2001.
[26] Биговић 2010: 74.
[27] Дворниковић 1995: 123.

престајало и уместо њега манифестација патриотизма трансформисала се у сумњичавост према „другима". Тај процеп је проистицао из несклада националних претензија и државних домашаја који је требало да се есхатолошки, односно коначно, доведу у сразмеру. Није било разумевања за отпор том процесу. Он је доживљаван као непријатељски чин иако је његова мотивација најчешће била из идентичних побуда сопствене државно-националне концепције. Поистовећивање правде, и то оне небеске, са потребама своје државне и националне доктрине, за оне, противне томе, изгледало је као неприхватљива ароганција пуна неразумевања за многонационалност и људску многоликост. Њихов одговор, најчешће искуствено видљив, ипак није проистицао из добронамерног упозорења боголике личности, већ је био револт оних који су били везани за сопствене националне ставове и у њој трагали за правдом. На тај начин су национални подухвати балканских народа тонули у глиб националистичког неразумевања са умишљеним ставом о хришћанској правоверности својих подухвата. Излаз из те ситуације био је или потпун пораз или потпуна победа у којој је било или незадовољних реваншиста или егзалтираних популиста подстакнутих истовременим тумачењем истоветног чина. И једно и друго решење били су последица „самодовољног начина постојања"[28] које се ослања на „богопротивну аутархијску вољу, што је инхерентна човечанству чином грехопада".[29] То је удаљавало пут идентитета од светосавља које није манипулисало човекољубљем јер је било у Исусу Христу, а његова перспектива била је, како је указао Јустин Поповић, „на жеравичној раскрсници"[30] – отклона од Бога или према њему.

Нов одговор српске националне идеје, трагајући за широм формом од етнонационалне, био је, почетком XX века, у интеграционим процесима дискриминисаних нација и без помишљања да заједништво може да буде поколебано. Тако је југословенска идеја суочила и хришћанско подвижништво и страдалништво српског народа из Првог светског рата са могућношћу да буду изневерени. Трансформација националног циља у симбиозу нација са политичко-територијалним претензијама, с једне стране, омогућила је коначно јединство Српске Цркве, али је, с друге стране, суочила православље са државним јединством верске разноликости.

У социјалистичкој Југославији наговештај одумирања религије услед „просветитељског и хуманистичког развоја", као да су они смислени и могући без вере[31], сусрео се са противуречностима које настају када идеологија не подржава реалност. Партија је, остајући доследна марксистичко-лењинистичкој доктрини, очекивала нестанак религије, неки су очекивали револуционарни раскид, а други су се помирили са процесом одумирања за који је било потребно време. Тај процес ишчекивања нестанка духовног непријатеља био је снажно медијски присутан и захтевао је масовну подршку. На томе се инсистирало, али је успостављено једноумље било тешко одрживо управо из неискреног поверења у партију – управо њених припадника. Оно је проистицало из карактера идеологије која се чувала и развијала у

[28] Лубардић 2015: 49.
[29] *Ibid*. 50.
[30] *Ibid*. 54.
[31] „У последњој линији својој, хуманизам је – нихилизам"; Преподобни Отац Јустин, 1999: 280.

помућеним осећањима узајамног неповерења, подилажења и страха. „И ја сам много пута указивао у дискусијама на кристалност стила, продорност логике и хармоничност Стаљинових излагања, као на изразе највише мудрости, мада ми ни тада не би нимало било тешко да код неког другог аутора истих својстава уочим како се ту уствари ради о безбојности и скучености и неумесној мешавини вулгарне журналистике и Библије. Каткад је то добијало и смешне облике: узимано је као озбиљно да ће се рат завршити 1942. године, јер да је то Стаљин рекао, али кад се то није догодило – пророчанство је заборављено, а да пророк није ништа изгубио од своје надљудске моћи. Уствари, с југословенским комунистима се догађало што и са свима онима, кроз дугу људску историју, који своју и људску судбину подреде искључиво једној идеји: они су и несвесвно изумевали Совјетски Савез и Стаљина какви су им били нужни за властиту борбу и њено оправдање."[32]

И у редовима Цркве идеолошка искушења су узимала свој данак јер је било свештеника спремних на суживот и помирење са комунистичким лидерима. То је био изузетно болан процес са неизвесним исходом јер је „било много сукоба, ометања, малтретирања свештеника, вређања, хапшења, одузимања црквених објеката и слично".[33] Одумирање југословенске државе суочило је српски идентитет са могућим странпутицама. При том процесу најсигурније деловање је био заокрет према потискиваној традицији у којој је Српска Православна Црква имала једну од одлучујућих улога. Међутим, и у том заокрету могло је да дође до странпутице јер „данас сви хришћански народи пате од романтичарских представа прошлости, када је било све идеално и савршено, а сада изопачено и дефектно".[34] Уподобљавање представа истинској вери могло је да посустане услед задовољства и омилије које је пружала илузија са претензијом реалности. Све то било је могуће због слободе избора коју човек спроводи и која није у супротности са Божјом вољом. „Од нас зависи – вели Свети Јован Дамаскин – или да останемо у врлини и следимо Бога Који њој призива или да оставимо врлину, што значи да будемо у пороку и следимо ђавола који нас, без присиљавања томе призива."[35] Погрешан избор слободног човека је био израз ненаметнутог опредељења и није спутаван прекорношћу, али је био омеђен одговорношћу учињеног. Вером у Христа то је било прихватљиво и суочавало је човека са његовим одлукама и њиховим последицама, али се његова слобода избора није оспоравала. Њен највећи противник била је унутрашња противуречност у којој је погрешан избор водио у лажну наду и недостојан успех. Њихова краткотрајност је о томе сведочила. „Човек лишен слободе духовно одумире; он само остварује наложену му баналност: он води подвојен, безвредан и неискрен живот; он живи од обмана и самообмана; и цео живот стоји на ивици издајства."[36]

Такав развој догађаја одступао је из креативности према жонглирању са примамљивим сликама о сопственој народној припадности. Суштина је била замењена бласфемијом, а то је било нерадо уочено јер је задовољство постојећим било

[32] Ђилас 1986: 11, 12.
[33] Радић 1995: 324.
[34] Биговић 2010: 168.
[35] Патријарх српски Павле 2010: 88.
[36] Иљин 2010.

неприкосновено. Спремност српске политичке елите да учини одлучујуће кораке у отклону од антитеза вредности била је упитна јер се калкулисало са различитим идеолошким доктринама у намери да се власт очува без обзира на дивергентне историјске околности. Подршка овом процесу била је режирана представа о спољном непријатељу који није разумео српску идеју и који је оспоравао и њено постојање. Иако је „спољашњи фактор" имао некаквог утицаја и на догађаје током распада југословенске државе, а што није одударало од очекиваног на основу постојећих историјских примера у којима су се сопствене слабости прикривале неразумевањем, али и ниподаштавањем од међународних чинилаца, малобројни су били спремни да преузму одговорност суочавања са сопственим приликама и неприликама. У том подухвату претешко је звучала реченица: „Корен наших данашњих претешких невоља и недаћа није нигде изван нас, већ у нама самима".[37] Притом српски народ, како напомиње Михаило Ђурић, „није успео да се отресе старих заблуда и предрасуда, већ се, штавише, још дубље заплео у њих".[38]

Непостојање самокритичности, националистичко одмеравање, демагогија[39] и конзументска стратегија праћена недоумицама и колебањем довели су до злоупотребе верских осећања и улоге Цркве подређујући је идолопоклоничком[40] уздизању нације[41] која је опет била прихваћена у облику свог Јанусовог лица, односно своје супротности. Зато и правовремено упозорење са недовољно чујним ехом... „Српска Православна Црква налази се данас још на једном тешком испиту да не дозволи да будне манипулисана од оних грлатих српских националиста који нису ни у прошлости били православни нити су то данас постали. Добар Србин још увек не значи и да је добар православни хришћанин, док је истински православни хришћанин свакако и добар Србин."[42] Био је ово приступ који је конвергирао са „култивисањем националне свести"[43], односно са размишљањем професора Михаила Ђурића који је трагао за наративом који је требало да „уљуди и оплемени национално осећање".[44] Ови апели писани су када је ратни сукоб на простору бивше Југославије постао вишегодишњи израз неприхватљивих настојања да се до сопствених прокламованих интереса дође потпуним поразом интереса других. Њихова порука била је врло непријатно искуство за прокламован патриотизам који се уздигао из извучених поука из прошлости, а са циљем превентивног деловања како би се избегло њихово понављање. Међусобне оптужбе о кривици других у спутавању сопствене националне идеје имали су своје корене у Титовој доктрини очувања југословенског јединства „усмеравањем

[37] Ђурић 2009б: 196.
[38] Ђурић 2009б: 198.
[39] „Демагог је представник оног најдубљег ирационалног и аморалног..."; Дворниковић 1995: 134.
[40] „Отуд је наше доба – идолопоклоничко доба пре свега и изнад свега... Од науке и њених хипотеза – створила је идоле; од филозофије и њених система – створила је идоле; од технике и њених изума – створила је идоле; од религије и њених представника – створила је идоле; од политике и њених партија – створила је идоле..."; Преподобни Отац Јустин 1999: 439.
[41] „Морамо престати са свим злоупотребама националног осећања..."; Ђурић 2009б: 202.
[42] Јеротић 2004: 22, 23.
[43] Ђурић, 2009а: 280.
[44] *Ibid*.

репресије сваке од нација понаособ према другима".[45] На тај начин је национални наратив стварао свој идентитет на неповерењу према другима јер је заједничка држава била арена међусобних неразумевања и трзавица коју је вешто прикривала идеологија „братства и јединства". Подршка нарастању острашћености, и тиме отклона од светосавља, била је стигматизација владавине закона, уважавања политичких неистомишљеника, идеје о смењивости власти, слободе медија и демократске полемике различитости и др. Ова начела „нису", како је истицао академик Димић, „трасирала пут којим је партијски политички врх повео Србију".[46] Заправо била су то начела која су спутавала жељену визију државе, а њиховим игнорисањем и приликом формулисања националних циљева изостала је хришћанска непрегледна ширина човекољубља, а истицана сопствена национална преподобност која је водила у „вулгарни национализам"[47] који је оптуживао све оне који га не уважавају. Они који су овим идејама могли да стану на пут, у политичком смислу и интелектуалној разборитости, нерадо су неко време толерисани. Тако је било и са Јованом Рашковићем. Његова констатација да „је за српство, али није за србовање"[48] била је одраз његове трезвености и националне одмерености која је требало да стиша страсти у емотивном националном набоју који је опет негован једино из разлога политичког еклектицизма. Притом је поменути еклектицизам од националне идеје стварао палимпсест, односно наслаге ставова често и међусобно искључивих и половично усвојених, које су, у целини, нудили одговоре који су могли и да звуче патриотски, али су дејствовали сасвим супротно злоупотребљавајући и подршку искрених патриота. Способност да се избегне овакав сценарио развоја националне идеје захтевала је значајну одлучност сваког од нас. Она је била изложена непрестаном утицају недовољно утемељене националне уобразиље која је своје недостатке надоместила сталним експонирањем. За тај процес били су задужени појединци чије су харизматичне способности приликом сугестивних иступа изазивале својеврсну фасцинацију. Чак су и најупорнији у отпору могли да поклекну пред „агороманијом" (манија за јавношћу)[49], односно медијском свеприсутности која утиче на креирање јавности и слама отпоре недовољно упорних – а то је била већина. Сугестивни друштвенополитички насртаји на идентитет доживљавали су поступност, опрез и поверење као недостатке које треба маргинализовати са намером националне унификације под сопственом концепцијом. Последица тога било је продубљивање националне поделе која вапи за хришћанским заједништвом као јединственом надом која је могла да обједини сву различитост српског духа испољену у карактеру идентитета.

45 Силбер, Литл 1996: 31.
46 Димић 2001: 454
47 Павловић 2004.
48 Рашковић 1990: 267.
49 Дворниковић 1995: 36.

3. У потрази за закључком

Националног интереса нема без хришћанских вредности које га одређују. Срби, и као део народне заједнице и појединачне личности, следе своју националну идеју у модерној историји од почетка 19. века, и били су изложени бројним изазовима. Неки од њих утицали су на јачање уобразиље о сопственом угледу и значају јер она није била негована у верском духу. То је доводило до неразумевања и острашћености које су побудиле много неспоразума и конфликтних историјских ситуација са идентичним уобразиљама других народа. Нада у превазилажење ових самообмана огледала се у повратку светосављу које је указивало на трпељивост, поверење и човекољубље[50] попут Богочовека Исуса Христа. Нација својим идеолошким премисама не може да подреди универзалност православља, али може да обогати своју садржину његовом ширином и љубављу према људима. Тиме се отупљује њена оштрица, а захтеви постају достојнији неговању разумевања и сарадње многоликости. Српска нација на тај начин постаје део космополитских вредности које остварује хришћанска цивилизација, а свој јединствен пут светосавља не напушта, већ продубљује.

Литература:

Берђајев, Н. „О фанатизму, ортодоксији и истини“, *Градина. Часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 27, 6/9, 1992, 5–11.

Биговић, Р. „Православље и верска толеранција”, *Култура*, 1993, 91–92.

Биговић, Р. *Црква у савременом свету*, Београд: Службени гласник, 2010.

Богдановић, Д. *Књига о Косову*, Београд: Српска књижевна задруга, 2006.

Велимировић, Н. *Српски народ као Теодул*, Београд: ЕВРО, 2001.

Владика Николај, *Војловички стослов*, Сабрана дела, књига 1, Манастир Св. Николаја, Соко, Шабац: Графостил, 2014, 543–566.

Дворниковић, В. *Борба идеја*, Београд: Новинско-издавачка установа, Службени лист СРЈ, ТЕРСИТ, 1995.

Димић, Љ. *Историја српске државности, Срби у Југославији,* књига 3, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Беседа, Издавачка установа православне епархије Бачке, друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2001.

Ђилас, М. *Сусрети са Стаљином*, Лондон: Наша реч, 1986.

Ђурић, М. „Огледало српско”, *Изазов нихилизма, искуство разлике*, Београд: Службени гласник, 2009b.

Ђурић, М. „У врзином колу”, *Изазов нихилизма, искуство разлике*, Београд: Службени гласник, 2009a.

Евдокимов, П. *Православље*, Београд: Службени гласник, 2009.

Иљин, И. *Поглед у даљину: Књига промишљања и надања*, Стари Бановци: Бернар, 2010.

Јеротић, В. *Вера и нација*, Београд: Ars Libri, 2004.

[50] „Стога је сваки човек – наш брат, наш бесмртни брат, јер сваки човек има лик Божји у души својој”; Поповић 1993: 8

Јовановић, С. *Културни образац, један прилог за проучавање српског националног карактера*, Београд: Стубови културе, 2005.

Јустин, *Пут Богопознања*, Београд: Сабрана дела, Манастир Ћелије, 1999.

Лубардић, Б. „Револт против модерног света: теологија и политичко у мисли Јустина Поповића", *Српска теологија у двадесетом веку, истраживачки проблеми и резултати*, књига 17, 2015, 45-113.

Павле, Патријарх српски. *Православље у савременом свету*, друго издање, Београд: издавачки фонд Српске Православне Цркве, Архиепископије Београдско-Карловачке, 2010.

Павловић, С. *Србија, историја иза имена*, Београд: Клио, 2004.

Поповић, Ј. *Светосавље као филозофија живота*, фототипско издање, Ваљево: Манастир Ћелије, 1993.

Радић, Р. *Вером против вере, држава и верске заједнице у Србији 1945-1953*, Београд: ИНИС, 1995.

Рашковић, Ј. *Луда земља*, Београд: Акваријус, 1990.

Самарџић, Р. „Аристократска вертикала у српској историји (Aristocratical Vertical in Serbian History)"– *Срби у европској цивилизацији*, Београд. Балканолошки институт, 1993, 9–19.

Самарџић, Р. *На рубу историје*, Београд: Београдски издавачко-графички завод и Српска књижевна задруга, Библиотека Разговори с писцима, 1994.

Силбер Л, Литл, А. *Смрт Југославије*, Београд: Радио Б 92, 1996.

Слијепчевић, Ђ. *Историја Српске православне цркве, Од покрштавања Срба до краја XVIII века*, књига прва, Београд: БИГЗ, 1991.

Станојевић, С. *Свети Сава*, Београд: Штампа државне штампарије Краљевине Југославије, 1935.

Теодосије, *Житије Светог Саве*, Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Цвијић, Ј. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд: Државна штампарија краљевине СХС, 1922.

SAŠA MARKOVIĆ
Faculty of Education in Sombor

SVETOSAVLJE BETWEEN CHRISTIAN VALUES AND NATIONAL INTEREST. A VIEW WITHOUT PRETENSIONS

Summary

Encouraged by a remarkable jubilee, we are inspired to present our vision of *Svetosavlje* as the unique Serbian editorial board of Christ. Shaped with a part of Saint Sava, dating back to a long time ago, even at the time of the transition from paganism to Christianity, this heritage is imbued with Christian universalism that inspires identity. Its value was constantly under examination as historical processes confronted the Serbs with numerous temptations. They were visible in the range from internal breakage to the conquering pretensions of others. Modern historical trends, shaped by ideological visions, also offered Serbs national emancipation. In the atmosphere of the renaissance of one's own achievements in the past, the possible disadvantages stemmed from the imbalance of emotion and rationality in the national idea and its state-forming ambition. In such a situation philanthropy, marked by faith in Christ, was an inexhaustible inspiration for the need for national determination. Although their encounter had a dose of tension, *Svetosavlje* was and still is a stronghold of Serbian identity.

Keywords: Cosmopolitanism, value, identity, nation, responsibility.

ЦИИ • ФФУНС

MMXV

МИЛАН Р. БАНДОБРАНСКИ
Информативна служба Епархије бачке, Нови Сад
bandobranskimilan@gmail.com

УДК: *05:271.222(497.113 Бачка)*

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ЦРКВЕНЕ ПЕРИОДИКЕ У МИСИЈИ ЦРКВЕ НА ПРОСТОРУ ЕПАРХИЈЕ БАЧКЕ

Сажетак: Једна од основних црта архипастирске делатности првог архиепископа српског – Светога Саве, било је ширење речи Божје и поучавање у вери народа Божјег. Полазећи од чињенице да је у оснивању аутокефалне Архиепископије српских и поморских земаља Свети Сава видео најсигурнији пут за даљи развој црквеног и богослужбеног живота у младој немањићкој Србији, а самим тим и за успешно спровођење мисије Цркве на истим просторима, у раду смо на основу доступне црквене периодике сагледали на који начин је, путем црквених штампаних гласила, Црква Божја у Епархији бачкој наставила просветитељско дело Светога Саве. Представљена су нека од најзначајнијих црквених гласила, која су објављивана или су пак била доступна на територији Епархије бачке, али и шире. У раду су анализиране поједине теме које су биле заступљене у црквеној периодици на простору Епархије бачке и указано је на њихов непобитни значај у контексту очувања осмовековног црквеног, духовног и културног наслеђа Српске Православне Цркве.

Кључне речи: црквена периодика, мисија Цркве, Епархија бачка, Свети Сава, аутокефалност Српске Православне Цркве.

1. Увод

Пре осамсто година Свети Сава је у Никеји издејствовао аутокефалност Српске Православне Цркве и хиротонисан је за првог архиепископа српских и поморских земаља. Овај догађај представља кључну прекретницу у историји наше помесне Цркве. Суштински смисао и значај добијања аутокефалности Српске Православне Цркве није могуће у потпуности разумети уколико не узмемо у обзир целокупну просветитељску делатност Светога Саве пре и после одласка у Никеју 1219. године. Вишегодишњи рад Светога Саве на духовном, црквеном и културном изграђивању свога отачаства, који је реализован пре одласка у Никеју 1219. године, али и након повратка из Никеје, уверава нас да је један од основних циљева просветитељског делања првог архиепископа српског – које је крунисано управо задобијањем аутокефалије – био организовање, очување али и даљи развој православног црквеног и богослужбеног живота на подручју немањићке Србије. Многи су аспекти поменуте просветитељске и мисионарске делатности Светога Саве, али као основа за истраживање назначене теме највише могу послужити његова писана дела, која недвосмислено сведоче о пастирском и просветитељском прегалаштву првог архиепископа српских и поморских земаља. Савини типици и *Законоправило* несумњиво су његова најзначајнија дела, а она су писана са

превасходним циљем да се, у црквеноправном и богослужбеном смислу, организује живот Српске Цркве и нарочито живот најзначајнијих српских манастира, који су били својеобразни духовни центри и први српски универзитети, а баштинили су начела и вредности живота по Јеванђељу и по заповестима Божјим. Истовремено, наведени списи Светога Саве послужили су и као темељ за даљи мисионарски и црквено-пастирски рад међу народом Божјим на територији аутокефалне Српске архиепископије. Попут типикâ и *Законоправила*, и остала дела Светога Саве писана су у истом духу, а то значи да су настала искључиво за потребе изграђивања Тела Цркве, чија Глава јесте Господ Исус Христос. *Житије Светога Симеона* – које је написано у уводном делу *Студеничког типика*, и *Служба Светоме Симеону* дела су у којима се показује још један битан аспект књижевног талента Светога Саве и његовог доприноса развоју српске црквене књижевности.[1] *Писмо Светога Саве игуману Спиридону*, упућено из Јерусалима, према речима академика Димитрија Богдановића, прво је дело епистоларног жанра које се сачувало у старој српској књижевности.[2] С друге стране, у Савином *Уставу за држање Псалтира* још једном је потврђена његова брига за доследно служење Богу *у Духу и истини*. Узвишеност архипастирског и богословског прегалаштва Светога Саве посебно је пројављена у његовој *Беседи о правој вери*. Поред исповедања и језгровитог образложења основних догмата наше свете Цркве, ова беседа садржи и драгоцене архипастирске поуке и духовне савете који у дословном смислу показују да је Свети Сава био истински учитељ пута који води у Живот.[3] Садржина свих дела Светога Саве суштински је утемељена на садржају Јеванђеља, и, у том смислу, иста дела представљају својеврстан наставак Јеванђеља, али и путоказ за примену јеванђелских начела у свакодневном животу. Истовремено, важно је напоменути да су списи Светога Саве настали и као плод његовог вишедеценијског богослужбеног и подвижничког живота, због чега све што је он написао одише богослужбеним и подвижничким етосом Цркве.

Просветитељско дело Светога Саве наставили су потоњи српски јерарси и црквени пастири. Благодарећи, пре свега, милости Божјој, али и самопрегорном труду и залагању многих српских архијереја, свештенослужитеља, монаха, али и чврстој вери српскога народа, одржан је непрекинути осмовековни континуитет живота аутокефалне Српске Православне Цркве. Свака епоха у тој осмовековној историји носила је посебне изазове са којима се требало суочити на прави начин и сачувати веру Отаца. Из тог разлога било је неопходно (као што је и данас неопходно) спровођење мисије на свим нивоима црквеног живота, у оној мери у којој је то било могуће сходно историјским околностима и приликама. Један од изузетно важних аспеката мисије Српске Православне Цркве, а који и у нашем времену заузима важно место, јесте ширење и проповедање речи Божје путем црквене штампане периодике. Сами почеци црквене штампане периодике у Срба доводе се у везу са другом половином XIX века.[4] У овом раду истраживачку пажњу смо усмерили на издаваштво

---

1 О књижевном раду Светога Саве вид.: Калезић 1977: 255–287.

2 Богдановић 2008: 20.

3 Доментијан 2001: 227–241.

4 О историјском развоју периодичне штампе у Српској Православној Цркви писао је професор Бранко Цисарж. У уводу свог капиталног двотомног библиографског дела *Један век периодичне штампе Српске*

црквене периодичне штампе у Епархији бачкој са посебним освртом на улогу црквене периодике у контексту мисије и просветитељске делатности на територији наведене Епархије. Истраживање је ограничено на неколико црквених листова и часописа, који, према нашем скромном мишљењу, представљају најрепрезентативније примере црквених периодичних издања са простора Епархије бачке.[5]

2. *Беседа*

Међу најстаријим и уједно најрепрезентативнијим црквеним периодичним издањима са простора Епархије бачке на првом месту треба издвојити црквени лист и потоњи богословски часопис *Беседа*. Након што је часопис покренут 1868, убрзо је угашен 1870. године, а обновљен је тек крајем XX века, те је поново објављиван у периоду 1989–2004. године. Првобитна концепција овог црквеног листа је измењена приликом његовог обнављања, због чега ће исти бити представљен на основу оба наведена циклуса објављивања.

2. 1. *Беседа* (1868–1870)

Црквени лист *Беседа*[6] покренут је 1868. године, залагањем архимандрита Германа Анђелића, потоњег епископа бачког и патријарха српског. Он је, у својству мандатара патријарха Прокопија Ивачковића у Бачкој епархији, увидео потребу за оснивањем једног црквеног листа. На збору свештеника Бачке дијецезе у Новом Саду, 15. новембра 1867, одлучено је да буде покренут црквени лист. Први број *Беседе* изашао је у Новом Саду „о малом Божићу", 1. јануара 1868. године, и првобитно је објављиван уз новчану помоћ поменутог архимандрита Германа.[7] Први уредник *Беседе* био је новосадски парох Андрија Монашевић, а потом Јован Поповић, такође свештеник, и коначно, овај црквени лист је уређивао и ђакон Стеван Николић,

Православне Цркве, Цисарж је навео податак да се први покушаји за покретање периодичне штампе код Срба доводе у везу са Захаријем Стефановићем Орфелином. Он је 1768. године покренуо *Славено-сербскій маїазинъ*, који је угашен после објављивања једне свеске. Што се пак тиче покретања црквене периодике на простору Србије у другој половини XIX века, Цисарж је указао на чињеницу да је за то најзаслужнији митрополит Михаило Јовановић, који је помогао оснивање листа *Боїослов*, у издању омладине Семинарије београдске. Иако је и овај лист је убрзо угашен, били су то јасни наговештаји даљег развоја црквене периодичне штампе на простору Српске Православне Цркве. Значајну улогу у томе имали су многи трудољубиви свештеници, који су, према речима Димитрија Руварца, позивали своје архијереје да покрену црквени лист. Следствено, отприлике у исто време долази до појаве више црквених листова у Српској Православној Цркви, а то је управо епоха друге половине XIX века. Цисарж 1986: 19–20.

5 Услед ограниченог времена и простора за детаљније проучавање назначене теме, нисмо у прилици да у овом раду изложимо све сегменте исте теме. Ипак, надамо се да ће овај рад бити први у низу истраживања у којима ћемо настојати да што више расветлимо допринос црквене периодичне штампе на простору Епархије бачке, као и да научној јавности предочимо како су одређене богословске теме сагледаване у црквеним листовима који су били објављивани на територији исте епархије.

6 По овом првом црквеном листу Епархије бачке носи назив и данашња Издавачка установа Епархије бачке, као и Радио Беседа Православне Епархије бачке – једна од четири радио-станице које постоје у оквиру Информативне службе Епархије бачке.

7 Цисарж 1986: 22.

конзисторијални бележник. Главни сарадници наведеног часописа, који су практично учествовали и у његовом уређивању, били су Александар Сандић, професор новосадске Српске православне велике гимназије, који је саставио програм листа, и Ђорђе Рајковић, актуар Матице српске.[8] Лист је излазио три пута месечно (десетог, двадесетог и последњег дана у месецу), што је, без обзира на мали број страница (око осам по броју), ипак веома озбиљан издавачки подухват како за тадашње тако и за данашње време, а поготову ако имамо у виду садржај који је објављиван. Лист *Беседа* је објављиван непуне три године, тачније од јануара 1868. до августа 1870. године, када је због лошег одзива претплатникâ лист угашен.

Када је реч о основном циљу овог црквеног листа током првог циклуса објављивања, треба, пре свега, узети у обзир његов поднаслов, који је првобитно гласио: „Лист за црквене, школске и народне потребе". Детаљније податке у вези са циљевима и програмом црквеног листа *Беседа* проналазимо на првој страници првога броја, где су забележене следеће речи чланова уредништва: „Крепити веру православну, ширити науку и шта треба знати о нашој цркви и школи, и показивати пут којим може народ србски унапредити благостање своје и срећу, те и боље одјачати свешћу и народношћу својом."[9] Црквени лист *Беседа* био је намењен првенствено свештенству, потом кандидатима за свештенике који су полагали свештенички испит пре рукоположења, као и предавачима у вероисповедним школама при црквено-школским општинама.[10] Из тог разлога садржај наведеног црквеног листа је, поред различитих црквених тема, обухватао и поједине теме у вези са просветним радом у школама. Већ у овој чињеници можемо да препознамо елементе који су били својствени мисионарском прегалаштву Светога Саве, будући да је оно имало црквено-просветни карактер. У уводном слову уредништва наведено је како је ово свештеницима прилика да пред народом покажу да су заиста „*свјет миру* и достојни прејемници светих наших српских просветитеља Симеона, Саве, Арсен[ија]а и Максима",[11] а тај детаљ додатно указује на чињеницу да је главна замисао приликом покретања *Беседе*, поред осталог, била управо да путем њених страница буде спровођен мисионарски, пастирски и просветитељски рад по узору на Светога Саву и све мудре јерархе који су наставили његову просветитељску мисију. Наиме, како би се услови за такву мисију стекли и унапредили, било је неопходно да пастири Цркве буду што спремнији, а то је подразумевало да, поред редовног образовања у богословским училиштима, наставе да се усавршавају и касније уз помоћ адекватне богословске литературе. Да је свест о томе постојала, упечатљиво сведоче странице овог првог црквеног листа у Бачкој епархији. Почев од првог јануарског броја, који је објављен у јануару 1870. године, из листа ће изостати теме које се тичу рада у школи, те *Беседа* постаје „Лист за свештенство и народ".

Широк је спектар тема текстова који су објављивани у првом циклусу издавања

---

8 *Ibid.* 34.

9 *Беседа: Лист за црквене, школске и народне потребе*, 1 (1868), 1.

10 У време када је покренута *Беседа*, на територији Бачке епархије при црквеним општинама постојале су вероисповедне школе, због чега су црквене општине називане црквено-школским општинама.

11 *Беседа: Лист за црквене, школске и народне потребе*, 1 (1868), 1.

Беседе, па чак и када су у питању само они чланци чија је садржина чисто богословска. Као што је већ поменуто, осим богословских текстова, писано је и о школству и педагошком раду са ученицима, а осим тога, објављивани су и пригодни текстови у вези са привредом, занатством и различитим гранама пољопривреде.

Радови на богословске теме могу бити сврстани у више тематских категорија. Обрађиване су различите теме из пастирског богословља, омилитике, егзегезе Светога Писма (највише Новога Завета), црквеног права, историје Цркве, литургике и хришћанске уметности. Циљ овакве концепције листа је био да, с једне стране, свештенству и свештеничким кандидатима пружи неопходна сазнања у вези са различитим богословским темама, а с друге стране и да их припреми за суочавање са конкретним изазовима у пастирској пракси. Томе у прилог говоре теме попут следеће: „Чега се има свештеник чувати и како понашати у свету?",[12] или друга тема: „Како ће се владати попечитељ с онима који се ругају и подсмевају верозакону?",[13] и многе друге сличне теме. У овом првом циклусу издавања *Беседе*, који је трајао непуне три године, објављивани су ауторски текстови архимандрита Германа Анђелића, Јована Грујића, Николе Грујића, Павла Јанковића, Александра Сандића и других аутора, а управо је, захваљујући оригиналним радовима, дошла до изражаја нарочита вредност *Беседе*. Такође, у *Беседи* су објављивани и преводи текстова или научних радова, што представља још један значајан детаљ који говори о релевантности овог црквеног листа, али и о напорима који су улагани да се, путем писане речи, што одговорније реализује адекватна припрема свештенства за пастирски рад и унутрашњу мисију Цркве. Редован додатак сваког броја *Беседе* био је такозвани *Духовни зборник* у којем су објављиване беседе светих Отаца и познатих црквених проповедника, што нас додатно уверава да је циљ овог црквеног листа био да пружи свештенству садржаје који ће им послужити не само као стручна богословска литература него и као текстови који ће их још више подстаћи на одговорно црквено-пастирско делање у парохијској заједници која им је поверена.[14] Самим тим бива јасно да је оваква концепција црквеног листа *Беседа* била утемељена на просветитељском делању првог архиепископа српског, али и да је имала за циљ наставак дела Светога Саве и очување вишевековног духовног наслеђа Српске Православне Цркве. Што се тиче методологије текстова објављиваних у „првој" *Беседи*, можемо рећи да поједини текстови, поред осталог, садрже квалитетан научни апарат уз позивање на изворна светотачка сведочанства.[15] Оно што је са сигурношћу могуће тврдити, а што је заједничко за све ове текстове, упркос томе што су посвећени различитим темама, јесте да су, у питању мисије Цркве, сви они имали практичну сврху, а то је унапређење црквено-просветитељског рада свештенства и учитеља у Епархији бачкој и шире.[16]

---

12 Анђелић 1868: 41–42.

13 Јанковић 1868: 49–51.

14 У *Духовном зборнику* су објављиване беседе које чак и данас представљају драгоцену грађу за омилитику, богословску науку која се бави црквеним проповедништвом.

15 Овде можемо навести пример научног рада под називом „О односу између хришћанства и филозофије за прва три века хришћанске Цркве", који је објављен у пет наставака, почев од 28. фебруара 1869. године, као и текст под називом „Мисли о Задушницама", који је објављен 20. априла 1869. године.

16 Већ у првим месецима 1868. године црквени лист *Беседа* је по свом значају прешао границе Епархије

Када је реч о рубрикама, треба поменути да су у *Беседи* готово редовно објављивани и различити дописи. У овом црквеном листу су, наравно, објављиване и актуелности из живота Цркве, нарочито на просторима Карловачке митрополије, а у оквиру рубрике „Гласник" објављивани су и званичне новости из живота Бачке дијецезе. Међу редовним рубрикама у *Беседи* посебно место је заузимала рубрика под називом „Старине српске", која је првобитно називана „Старине из живота нашег црквеног, школског и народног", а у којој је објављивана разноврсна изворна грађа која се тицала историје Карловачке митрополије.[17] Такође, објављиване су и књижевне вести поводом објављивања нових књига.

2. 2. *Беседа* (1989–2004)

Црквени лист *Беседа* обновљен је у периоду када је Епархијом бачком управљао њен тадашњи администратор, блаженопочивши епископ шумадијски Сава Вуковић, са циљем да „својим читаоцима у Бачкој епархији укаже на једини прави Пут – на Господа Исуса Христа".[18] Обновљена *Беседа* носила је поднаслов „Лист за хришћански живот и црквене потребе". Наведени поднаслов је јасно наговештавао да *Беседа* више није била намењена првенствено свештенству, него и њиховој духовној пастви, односно свим епархиотима Епархије бачке. Разлог за то огледа се у чињеници да је *Беседа* обновљена као мисионарски црквени лист у времену када – услед насилне атеизације српскога народа, вршене током претходних више од четрдесет година (у периоду после Другог светског рата до краја осамдесетих година XX века) – многима нису биле познате ни основе православне вере. Стога је путем овог црквеног гласила било потребно на адекватан начин одговорити на актуелне потребе и изазове црквене мисије у доба велике *духовне жеђи* српскога народа.

У току прве две године обновљеног циклуса издавања,[19] у *Беседи* су објављивани сажети пригодни текстови, чија сврха је била да се на што разумљивији начин народу Божјем у Епархији бачкој приближе основне истине вере и живота у Цркви. Осим кратких популарних текстова на црквено-пастирске теме, чији аутори су били чланови

бачке. У прилог наведеном говори податак да је међу претплатницима било и оних који су настањени у Далмацији, а који су показали нарочито интересовање за поменути црквени лист, о чему сведоче и следеће речи које налазимо у уводном слову 8. броја *Беседе*, објављеног 20. марта 1868. године: „Исто тако, дужност нам је угодна захвалити се нашој браћи у Христу у Далмацији (пошта задарска носи дваред више егзамплара него ли цела дијецеза бачка!) и у Хрватској, која дојако највеће саучешће показа, и замолити је за ту љубав и у напредак." *Беседа: Лист за црквене, школске и народне потребе*, 8 (1868), насловна страница.

17 Тако су, поред осталога, у поменутој рубрици изложени живот Јована Рајића, архимандрита ковиљског, *Тестамент* митрополита Мојсеја Петровића, *Писма* митрополита Стефана Стратимировића, *Монашка правила* митрополита Викентија Јовановића, *Заклетва* Пантелејмона Хранисављева, архимандрита манастира Крушедола, и многи други документи. Вредно је поменути да су у оквиру исте ове рубрике објављена и позната *Правила за презвитере и ђаконе* епископа Висариона Павловића, поготову ако имамо у виду да је овај црквени лист био намењен свештенству ради унапређења црквеног живота на подручју Епархије бачке и шире.

18 Вуковић 1989: 1.

19 У току ове прве две године обновљеног циклуса *Беседа* је објављивана шест пута годишње у обиму од око 16 страница.

уредништва или сарадници листа, у обновљеном издању *Беседе* штампани су и текстови у вези са историјом Епархије бачке, пригодни текстови поводом одређених јубилеја (600-годишњица од Косовске битке, Саборска посланица поводом 300-годишњице од Велике сеобе Срба, 200-годишњица од Темишварског сабора), песме, као и прикази књига. Ипак, највећи број страница био је посвећен актуелним догађајима у Епархији бачкој. Осим тога, у *Беседи* су приређиване и вести из православног и хришћанског света. Такође, објављено је и свега неколико кратких одељака светоотачке литературе, попут *Поука светога Антонија Великог* (1990/1), списа Светога Тихона Задонског *О подражавању Христа* (1990/2), *Беседе о посту и милостињи светога Јована Златоуста* (1990/3–4), и текста *Светлост и тама*, чији аутор је Свети Јован Кронштатски (1990/5–6). Ту су, наравно, објављивани и пригодни текстови о Светоме Сави, међу којима треба споменути одељке из Доментијановог и Теодосијевог житија и песме посвећене првом архиепископу српских и поморских земаља.

Када је реч о рубрикама, вредно је издвојити следеће: „Свет младих",[20] „Из старина српских"[21] и „Наши храмови".[22] Описана концепиција обновљене *Беседе* је, без икакве сумње, имала важну улогу у мисији Српске Православне Цркве у тим тешким годинама за њен живот, посебно ако имамо у виду да се управо у том периоду јавља нарочита потреба за интензивнијим црквено-пастирским радом услед постепеног буђења црквене и духовне свести код многих људи, као и услед појаве све већег броја нових верника у храмовима.

Доласком Његовог Преосвештенства Епископа Иринеја на трон епископа бачких, 1990. године, у Бачкој епархији започета је значајна обнова у свим сферама црквеног живота. Архипастирском старањем Епископа новосадског и бачког господина др Иринеја посебна пажња при спровођењу поменуте обнове придавана је, као што је то и до данашњега дана, црквено-издавачкој делатности у виду објављивања преводâ светоотачких списа, стручних богословских књига, релевантних богословских часописа и црквених листова.[23] Благословом и трудом Преосвећеног владике Иринеја, који је препознао духовне изазове, као и црквено-мисијске и црквено-просветне потребе Цркве у тадашњем времену (почетак деведестих година прошлога века), некадашњи црквени лист *Беседа* добија форму и структуру релевантног научног богословског

[20] Рубрику је уређивао тадашњи ђакон Милош Весин. Била је намењена младима у Цркви и актуелним црквеним темама из света младих.

[21] У питању је рубрика која је обновљена по узору на рубрику из првог циклуса објављивања *Беседе*.

[22] У овој рубрици представљани су поједини храмови у Бачкој епархији.

[23] Поред наведеног, умесно је нагласити да епископ новосадски и бачки господин др Иринеј до данас пружа немерљив допринос развоју информативно-медијске делатности у Српској Православној Цркви, а самим тим и у Епархији бачкој. Поред оснивања четири црквене радио-станице на подручју Епархије бачке (Радио *Беседа*, са седиштем у Новом Саду, Радио *Славословље*, са седиштем у Суботици, Радио *Благовесник*, са седиштем у Сомбору, и Радио *Тавор*, са седиштем у Бачкој Паланци), владика Иринеј је заслужан и за успешан рад Информативне службе Српске Православне Цркве, будући да је – у својству члана Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве – задужен за делатност Информативно-издавачке установе Српске Православне Цркве. IntRes: http://www.spc.rs/sr/kontakt (датум приступа: 15. 5. 2020, 14:05). Такође, вредно је напоменути да по благослову Епископа бачког Иринеја делује и Информативна служба Епархије бачке, са седиштем у Новом Саду. Вид. сајт Информативне службе Епархије бачке: https://eparhijabacka.info/ (датум приступа: 15. 5. 2020, 14:16).

часописа. Основни циљ овог часописа био је, према речима Епископа бачког господина Иринеја „да, колико год је то могуће, упућује својим читаоцима словесну, логосну реч, кадру да благовести тајну православног богословља и укаже на дужину и ширину, дубину и висину духовног искуства Цркве Христове", као и да „у дијалогу са савременошћу [...] словесно и одговорно сведочи о духовном Предању Православне Цркве Христове као источнику живота и наде за човека".[24] Да су постављени циљеви успешно реализовани током шест година издавања *Беседе* најбоље говори сâм садржај свих бројева овог часописа. У наведеном периоду, у свега шест књига, од којих су неке од њих штампане у више свесака, објављено је више од осамдесет научних радова еминентних теолога, као и неколико превода краћих одељака из светоотачких дела. Будући да су у питању углавном радови страних теолога, у *Беседи* су заправо објављивани њихови преводи истих радова, с тим што је већина њих била по први пут преведена на српски језик управо у часопису *Беседа*. Сходно таквом садржају, *Беседа* је убрзо препозната као изузетан часопис у богословској средини Српске Православне Цркве. Свака појединачна свеска новообновљене *Беседе* била је посвећена одређеној богословској теми која је кроз поменуте научне радове сагледавана из различитих углова.[25] Поред наведеног, у *Беседи* су приређивани и квалитетни прикази савремене теолошке литературе. Стога и не чуди чињеница да је *Беседа* по свом значају убрзо прешла границе Епархије бачке и постала један од водећих богословских часописа у Српској Православној Цркви, као што су *Богословље*, *Теолошки погледи* и *Јеванђелски неимар*. Њен основни допринос показан је управо на пољу неговања православног богословља, што је веома важно за развој аутентичног и изворног црквено-просветитељског етоса, како међу пастирима Цркве тако и међу студентима православне теологије. Са правом је могуће закључити да је обнова *Беседе* била утемељена на познатој неопатристичкој синтези проте Георгија Флоровског: на повратку изворном предањском, светоотачком – а са правом можемо рећи – и светосавском богословљу Цркве, којим треба да се надахњује и савремена (академска) теолошка мисао.

3. *Глас Истине*

Један од мање познатих, али не мање важних црквених листова који је приређиван на територији Епархије бачке био је *Глас Истине*. Часопис је редовно излазио у периоду 1884–1890. године.[26] Његов провобитни поднаслов је гласио „Лист за духовне беседе, животописе и старине", а од 13. броја за 1884. годину овај поднаслов бива проширен и гласи „Лист за црквене проповеди, хришћанску поуку, духовну

[24] Буловић 1991: 3, 4.

[25] Објављени бројеви обновљене *Беседе* били су посвећени следећим темама: света Литургија (*Беседа* 1/1991), Катихуменат (*Беседа* 2, 3, 4/1991), Свети Максим Исповедник (*Беседа* 1–2/1992), протопрезвитер Јован Мајендроф (*Беседа* 3–4/1992), Г. В. Флоровски и савремена грчка теологија (Неопатристичко богословље XX века) (*Беседа* 1–4/1993), Православље и екологија (*Беседа* 1–4/1994) и Руска теологија у дијаспори (*Беседа* 1–4/1998). У последњем објављеном броју (*Беседа* 2004) били су заступљени радови на различите богословске теме.

[26] Лист је излазио два пута месечно – петнаестог и последњег дана у месецу.

књижевност, животописе, старине и православне црквено-народне потребе".[27] По својој концепцији и програму *Глас Истине* је био уређиван по узору на првобитну *Беседу* (1868–1870). Наведена чињеница бива разумљива ако се узме у обзир да је први уредник овог црквеног листа био је Ђорђе Рајковић, некадашњи сарадник поменуте *Беседе*. Према његовим речима, основни програм овог листа био је „религија и морал".[28] Посебно значајно за мисију Цркве било је то што је овај црквени лист био намењен за читање „у породичном кругу и у друштвеном животу".[29] Дакле, *Глас Истине* није био намењен искључиво свештенству и ученицима богословских школа, него и свим православним верницима који су осећали духовну жеђ и истинску потребу да свој свакодневни живот употпуне мудрим речима црквених беседа, као и пригодним текстовима на различите теме у вези са духовним животом чланова Цркве. У овом црквеном листу објављивани су црквено-историјски чланци, али и духовне песме и приповетке. Као редовне рубрике *Гласа Истине* могуће је издвојити „Беседе", „Српске старине", „Листак", а на страницама истог листа штампани су и чланци на црквене теме, животописи, некролози, као и други пригодни садржаји којима је верном народу Божјем преношен и сведочен глас Истине. То и јесте био основни циљ и допринос овог црквеног гласила у очувању црквеног и духовног наслеђа Српске Православне Цркве.

4. *Духовна стража* (1928–1940)

Када говоримо о значају црквене периодичне штампе на територији Бачке епархије, посебну пажњу заслужује *Духовна стража: часопис за духовну просвету, монашки и црквени живот*. У питању је познати часопис за духовну просвету, монашки и црквени живот који је првобитно објављиван у Београду као црквено-просветни лист Удружења свештенства монашког реда у Краљевини Србији. Први број је објављен 1. априла 1908, али је угашен 1910. године.[30] Овај часопис је обновљен 1928. године, те је до 1931. излазио у Сремским Карловцима, а потом и у Бачкој епархији, тачније у Сомбору, и то у периоду од 1932. до 1940. године. Часопис је излазио четири пута годишње у тромесечним свескама под сталним уредништвом архимандрита Стефана Илкића.[31]

Премда је часопис био намењен превасходно монаштву, његов значај за потребе црквене мисије је непобитан. Томе у прилог недвосмислено говоре речи из уводног слова првога броја обновљене *Духовне страже* које је потписао архимандрит Стефан Илкић: „Часопис ће наш дакле вршити и унутрашњу и спољашњу мисију у нашем друштву. Све се то може постићи само јавном речју, путем штампе."[32] Иако је реч о часопису који је био упућен првенствено монаштву, не треба занемарити

[27] Цисарж 1986: 40.
[28] Рајковић 1884: 1.
[29] *Ibid.* 1.
[30] Цисарж 1986: 43.
[31] *Ibid.* 43.
[32] Илкић 1928: 85.

чињеницу да је имао и ширу намену, те да је међу читаоцима било и парохијских свештеника, ученика и студената богословских училишта, а по свој прилици и других верујућих интелектуалаца и обичних верника који су се интересовали за теме у вези са црквеним животом, о чему сведоче следеће речи архимандрита Стефана: „Ми треба да говоримо и широј јавности у оном духу, на којем почива уздање нашега спасења".[33] Према његовом извештају, који је поднесен Монашкој скупштини одржаној 1/14. маја 1929. године, једно од начела на којима је *Духовна страža* покренута јесте и „ширење духовне просвете у опште",[34] а у томе се, без икакве сумње, огледа својеврстан наставак или надовезивање на црквено-просветитељску делатност Светога Саве. У истом извештају оца Стефана посведочено је да је од самог покретања *Духовне страже* постојала тежња да буде објављено што више изворних радова, а да, када је реч о преводима, буде штампано само оно што је „преведено са оригинала", то јест са изворног језика на којем је неки текст писан.[35] Овом приликом, скренућемо пажњу на само неке текстове, преводе и рубрике *Духовне страже*. Штампани су радови из литургике, историје монаштва, прилози из историје манастирâ, ауторски текстови на различите теме у вези са богословљем, црквеним животом, празницима и томе слично. Већ у првом броју обновљене *Духовне страже* почиње објављивање *Опширних Правила Светог Василија Великог* у преводу епископа бачког Иринеја Ћирића. Рубрика под називом „Искрице из Св. Јеванђеља" била је посвећена коментарима и тумачењима одабраних делова Светога Писма, док су у рубрици „Из монашке ћелије" штампани текстови у вези са монашким животом. Објављивани су текстови о односу монаштва према савремености, а вредно је споменути и рубрику „Хроника црквенога живота" у оквиру које су објављиване новости како из наше помесне Цркве, тако и из православног хришћанског света. Такође, вредна је помена и рубрика „Књижевност", у оквиру које су објављивани прикази нових књига.

Поједини радови, као што су „Учење св. Јована Златоуста о тајни покајања", проте др Душана Јакшића, били су на завидном нивоу када је реч о научној методологији и научном апарату. Многе текстове на актуелне и класичне богословско-духовне теме је писао и сâм уредник *Духовне страже*, архимандрит Стефан Илкић.

Све наведено иде у прилог чињеници да је путем овог црквеног гласила веома успешно настављено просветитељско дело првог архиепископа српског.

5. *Календар Српске Православне Епархије бачке* (1942–1944)

Посебну улогу за црквено-културни живот у Епархији бачкој у тешким годинама окупације за време Другог светског рата имао је *Календар Српске Православне Епархије* бачке, који је штампан 1942, 1943. и 1944. године, када је на челу Бачке епархије био владика Иринеј Ћирић. Календари се са правом могу убројати у црквену периодику, будући да осим календарског дела садрже и текстове на

[33] *Ibid.* 85.
[34] Илкић 1929: 161.
[35] *Ibid.* 162.

богословске, црквено-историјске и многе друге значајне теме у вези са Црквом.[36] Тако је било и у случају *Календара Епархије бачке*. Наиме, садржај овог епархијског издања *Календара* обухватао је кратак историјат и шематизам Будимске и Бачке епархије[37], а у другом, неслужбеном делу највише су били објављивани текстови који припадају православној хришћанској књижевности: пригодне приче и приповетке, песме, као и црквене песме које је превео владика Иринеј Ћирић. Истовремено, на страницама *Календара Епархије бачке* – у тим тешким годинама – објављивани су и краћи ауторски текстови на значајне црквено-богословске теме,[38] али и драгоцени преводи владике Иринеја Ћирића.[39] Остали преводиоци преводили су текстове са руског, француског и латинског језика. Упркос чињеници да је из штампе изишло укупно три годишња издања епархијског *Календара*, овај издавачки подухват је био изузетно драгоцен, јер не само да је путем наведеног црквеног гласила глас Цркве допирао до њених пастира и верника, него је на аутентичан начин сведочена радост Христовог Васкрсења у тим изазовним и за црквени живот веома тешким годинама страдања.

6. *Виноград Господњи*

Један од црквених листова Епархије бачке који је и данас активан јесте *Виноград Господњи*.[40] Реч је о значајном информативно-дидактичком црквеном листу који је назив и првобитну концепцију наследио од *Листа за духовну културу* при Успенској парохији, који је најпре штампан под називом *Драгим мојим парохијанима*.[41] Од 1995. *Виноград Господњи* постаје лист Епархије бачке са основним циљем да се, према речима Епископа бачког г. Иринеја, „лаким и разумљивим језиком приближи свето Православље нашим верницима".[42] Такође, циљ *Винограда Господњег* је и да информише читаоце о свим значајним актуелностима из живота Епархије бачке. О основним циљевима овог познатог листа Епархије бачке говоре следеће речи Епископа бачког Иринеја: „Стога ће он [часопис *Виноград Господњи*] доносити пригодне написе и неговати сталне рубрике у којима ће излазити основне истине

---

36 Цисарж 1986: 13.

37 *Календар Српске Православне Епархије бачке за просту 1942. годину* (у наставку *Календар*), Нови Сад 1942, 39–81.

38 Овде треба издвојити следеће радове: А. Коларов, „Преподобни Јефрем Сирин о смрти и васкрсењу", *Календар* (1943), 126–130; В. Родзјанко, „Света тајна исповести", *Календар* (1943), 131–133; И. Ћирић, „Свети Јован Крститељ", *Календар* (1944), 107–133; С. Николић, „О молитви", *Календар* (1944), 141–152.

39 „Беседа светога Василија Великога о четрдесеторици светих мученика, мучених у језеру код Севастије", *Календар* (1942), 99–108; „Песма светога Амвросија – Тебе Бога хвалимо", *Календар* (1943), 205–206; „Мученицима посланица Квинта Септимија Флорента Тертулијана", *Календар* (1944), 153–158.

40 Вид. архиву часописа Виноград Господњи: IntRes: https://eparhijabacka.info/news-category/arhiva-vinograd-gospodnji/ (датум приступа: 24.5.2020, 18:11).

41 Билтен Српске православне парохије успенске *Драгим мојим парохијанима* покренут је 1976. године. Од 1982. билтен је преименован од божићног броја 1980, када добија назив *Виноград Господњи*, а од 1982. и поднаслов „Лист за духовну културу". Уредник је био Душан Н. Петровић, некадашњи парох при Светоуспенском храму у Новом Саду и професор Богословије „Свети Арсеније Сремац" у Сремским Карловцима.

42 Буловић 1995: 1.

православне вере, приказивати прошлост Цркве како у целини тако и на етничком простору српског народа, извештавати о најновијим делатностима наше Епархије и наше помесне Цркве данас, као и о најважнијим темама из живота васељенског Православља и хришћанског света уопште, и слично. [...] Овај лист ће, дакле, служити духовном назидању и усавршавању, а његови сарадници ће улагати напоре да буду посланици Христови преко којих Бог опомиње и поучава Своје верне (II Кор. 5, 20)."[43]

У овом црквеном листу успешно је настављена важна мисијска делатност публиковања текстова на пригодне црквене теме које су представљене разумљивим речником. Путем *Виноīрада Господњеī* се и данас спроводи мисија Цркве у Епархији бачкој на веома одговоран и плодотворан начин. Временом је структура овог црквеног листа уобличавана у виду различитих поучних рубрика, а у данашњем издању међу тим рубрикама су следеће: „Осми дан"[44], „Из светотачке ризнице"[45], „Старечник",[46] „Оче, да те питам",[47] „Разговор",[48] „Библијски појмовник",[49] „Портрети говоре",[50] „Издавачка делатност",[51] „Из летописа",[52] „Из школске клупе",[53] „Актуелности".[54] На страницама овог црквеног листа редовно су објављивана актуелна саопштења Светог Архијерејског Сабора и Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, као и саопштења Епископа бачког Иринеја. Редован додатак васкршњег и божићног броја *Виноīрада Господњеī* јесте *Посланица* Српске

---

43 Буловић 1995: 1.

44 Рубрика „Осми дан" посвећена је богословским и црквеним темама. Текстови у овој рубрици обично су посвећени тематици у вези са великим Господњим празницима о којима бивају објављени бројеви *Виноīрада* (о Васкрсу, Педесетници, Крстовдану и Божићу), али и о другим црквеним темама.

45 У оквиру рубрике „Из светоотачке ризинице" бивају објављивани одељци или пак поједина поглавља из светоотачких дела која су преведена на српски језик. Ова рубрика има за циљ да читаоцима приближи светоотачку мисао и да на њу укаже као на својеврстан путоказ за црквени живот. У поменутој рубрици најчешће бивају објављивани одломци светоотачких дела која су на српском језику објављена у издању Издавачке установе Епархије бачке *Беседа*.

46 У оквиру рубрике „Старечник" читаоцима су доступне одабране мисли из делâ подвижника и светитеља Цркве Божје. Често су објављиване различите духовне поуке из *Сшаречника*.

47 Рубрика „Оче, да те питам" посвећена је актуелним темама и недоумицама верног народа Божјег, са циљем пружања прецизних и богословски утемељених одговора на постављена питања.

48 У наведеној рубрици објављују се интервјуи са црквеним великодостојницима, духовницима и познатим свештеницима Српске Православне Цркве, као и са осталим личностима које својим трудом доприносе развоју црквеног, духовног, културног, просветног и уметничког живота у Епархији бачкој, али и шире.

49 У форми сажетих текстова у овој рубрици читаоцима бивају објашњени неки од кључних библијских појмова или пак приступачним језиком бива препричан живот неке од библијских личности из Старог или Новог Завета.

50 Рубрика је посвећена кратким биографијама епископа, угледних свештеника, али и осталих познатих личности, углавном великих добротвора Цркве.

51 У оквиру рубрике најчешће бивају представљане књиге које су објављење у издању Издавачке установе Епархије бачке *Беседа*.

52 Рубрика је посвећена занимљивим подацима садржаним у летописима храмова Епархије бачке. На тај начин, верни народ има прилику да упозна историју храмова у Бачкој, као и знамените свештенике који су службовали при истим храмовима.

53 Рубрика садржи текстове који су приређени за децу, полазнике веронауке. У оквиру исте рубрике бивају објављивани награђени ликовни и литерарни радови ученика који похађају часове веронауке на територији Епархије бачке.

54 Поменута рубрика садржи актуелне вести из Епархије бачке, али из Српске Православне Цркве уопште.

Православне Цркве, која и на тај начин све до данас стиже до верног народа Божјег у Епархији бачкој. Сарадници *Винограда Господњег* су свештеници, катихете и вероучитељи Епархије бачке, који улажу своје напоре да унутрашња и спољашња мисија Цркве буде спровођена у дело и путем писане речи.

7. Закључак

Увидом у најзначајнија црквена периодична издања на територији Епархије бачке долази се до закључка да је путем наведених часописа и црквених листова веома одговорно реализована мисија Цркве, и то управо у духу црквено-просветитељске делатности Светога Саве. Утемељени на проповедању и тумачењу Речи Божје објављене човеку, црквени листови и часописи представљају својеврсну приручну литературу за правилно разумевање онога што нам је о Богу откривено у Цркви и Јеванђељу. Попут списâ Светога Саве и поменута црквена гласила имају улогу продуженог Јеванђеља. Ону улогу коју је у првим вековима живота Цркве имала институција катихумената, у извесном смислу су наследили црквени часописи и листови, јер је путем њих спровођена и катихизација не само нових чланова Цркве него и оних појединаца који су у Цркви одрасли, али због различитих разлога нису имали прилику да се подробније упознају са основним истинама учења Православне цркве. Глас Божји и глас Цркве допирао је и данас допире до верне паствe – у свим приликама и неприликама – управо захваљујући наведеним црквеним гласилима, а читаоци жедни Речи Божје напајају се и данас са тог извора *воде Живе*.

Литература:

Доментијан, *Житије Светога Саве*, Српска књижевна задруга, Београд 2001.

Анђелић, Г. „Чега се има свештеник чувати и како понашати у свету?", *Беседа: Лист за црквене, школске и народне потребе*, 6, 1868, 41–42.

Богдановић, Д. „Предговор", у: Д. Богдановић (прир.), *Свети Сава, Сабрани списи*, Београд: Просвета, 2008.

Буловић, И. „Уводна реч", *Беседа*, 1, 1991, 3–4.

Буловић, И. „Уводна реч", *Виноград Господњи*, 1, 1995, 1.

Вуковић, С. „Друга реч", *Беседа: Лист за хришћански живот и црквене потребе*, година I, IV, 1989. 1, 95, 1.

Илкић, С. „Нашим читаоцима", *Духовна стража*, 1, 1928, 84–85.

Илкић, С. „Извештаји поднесени Монашкој Скупштини одржаној у Београду 1. (14.) маја 1929.", *Духовна стража*, 2, 1929, 161–163.

Јанковић, П. „Како ће се владати попечитељ с онима који се ругају и подсмевају верозакону?", *Беседа: Лист за црквене, школске и народне потребе*, 7, 1868, 49–51.

Калезић, Д. „Свети Сава као књижевник", у: *Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975*, Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 1977, 255–287.

Рајковић, Ђ. „Програм", *Глас Истине*, 1, 1884, 1.

Цисарж, Б. *Један век периодичне штампе Српске Православне Цркве*, Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 1986.

MILAN R. BANDOBRANSKI
The Information service of the Diocese of Bačka
Novi Sad

THE ROLE AND IMPORTANCE OF CHURCH PERIODICALS IN THE MISSION OF THE CHURCH IN THE TERRITORY OF THE DIOCESE OF BAČKA

Summary

One of the basic features of the archpastoral activity of the first Serbian Archbishop – Saint Sava, was the spreading of the word of God and teaching the faith to the people of God. Starting from the fact that in the founding of the autocephalous Archbisphoric of Serbian and maritime countries, Saint Sava saw the safest way for further development of the Church and liturgical life in young Serbia from the time of Nemanjić Dynasty – and thus for the successful implementation of the mission of the Church in the same territory – in this paper we have seen how, on the basis of available church periodicals, through the printed church media, the Church of God in the Diocese of Bačka continued the enlightening work of Saint Sava. Some of the most important church media were presented, which were published or were available on the territory of the Diocese of Bačka, and beyond. The paper analyzes certain topics that were represented in church periodicals in the Diocese of Bačka and points out their undeniable importance in the context of preserving the spiritual and cultural heritage of eight centuries of the Serbian Orthodox Church.

Keywords: Church periodicals, the mission of the Church, the Diocese of Bačka, Saint Sava, the autocephaly of the Serbian Orthodox Church.

ПЕТАР ЂУРЂЕВ
Историјски архив града Новог Сада
petardjurdjev@gmail.com

УДК: *271.222(497.113 Нови Сад)"1956"*

ИЗМЕШТАЊЕ ПРАВОСЛАВНОГ КРСТА У ПОРТУ НОВОСАДСКЕ САБОРНЕ ЦРКВЕ 1956. ГОДИНЕ

Сажетак: У тексту је приказана правна борба Новосадске православне Црквене општине против градских власти због одлуке о рушењу и уклањању заветног православног крста који се налазио испред Владичанског двора. Дуга и исцрпљујућа правна борба је трајала три године и завршила се компромисним решењем по којем крст није срушен већ измештен у порту Саборног храма. Кроз ову акцију социјалистичког режима уклоњен је важан видљиви део идентитета православног новосадског становништва, што се свакако уклапало у намере ондашњих власти да изграде нови идентитет социјалистичког друштва.

Кључне речи: Новосадска православна Црквена општина, заветни крст, Нови Сад.

Бурне и брзе промене које су пратиле историју Новог Сада од XVIII века па надаље условиле су недостатак континуитета са прохујалим временима, што је креирало генерално магловито осећање традиције. Један од ретких сачуваних споменика материјалне културе из времена градње Петроварадинске тврђаве и османлијске реалне претње је заветни крст који се данас налази у порти Цркве Св. Ђорђа. Овај споменик кроз вековно постојање немо сведочи о духовним стремљењима и технолошким иновацијама као идеолошким стремљењима различитих епоха. Због тога је постојање једног таквог материјалног историјског извора из XVIII века изузетно важно за неговање поштовања према локалној историји.

Слободно се може рећи да поседујемо мало егзактних података о ранијој историји овог споменика. Опште је прихваћена чињеница да је подигнут у XVIII веку на углу Змај Јовине и Милетићеве улице.[1] На чувеном Калтшмитовом плану из 1745. године, крст је уцртан на углу спомињаних улица. Нажалост, у сачуваној архивској грађи (која је преживела бурну 1849. годину и уништење Новог Сада) не налазимо податке који би нам нешто више рекли о томе када је и ко поставио овај крст. Крст је саграђен од бледоружичастог камена са жилама топлог оранж тона и белим акцентима. Клесан је у белом камену, равно обрађених страница полираних површина и са основном контуром која га сврстава у тролисни тип.[2] Сматра се примером класицистичке скулптуре, аустријске варијанте Луја XVI, а налазио се до

[1] Станчић 2014: 564.
[2] *Ibid*.

бунара који ће касније подићи велики добротвор Сава Вуковић.[3]

Мраморни крст је поделио судбину остатка града те је и он оштећен у бомбардовању 1849. године. Касније, заслугом чувене добротворке Марије Трандафил, обновљен је 1867. године.[4]

Електрификацијом Новог Сада остварени су предуслови за увођење трамвајског саобраћаја у Новом Саду. Предрадње за изградњу пруге одобрило је угарско Министарство трговине јануара 1909. године, и то за две линије, од Центра до Футошког пута и од Центра до Темеринског пута, у укупној дужини од 7 километара.[5] Деоничарско друштво „Електрични трамвај“ из Будимпеште је 1911. године поднело молбу Магистрату да се, како га називају у допису, српски крст премести испред Владичанског двора због постављања шина.

На седници Српске православне Црквене општине, одржаној 25. априла 1911. године, парох Николајевске цркве Тодор Милић поставио је питање да ли је градски Сенат решио да се крст измести са пијаце, на које ће место бити премештен, као и који став ће Црквена општина заузети поводом тог питања.[6] Председник Црквене општине је обавестио чланове да је о овом питању преговарала Конзисторија Епархије бачке и да је она постигла договор да се споменик може изместити само о трошку градског Сената и да се мора постави на месту код гас лампе испред Владичанског двора. Са овим изнетим становиштем Конзисторије и Црквена општина се сагласила једногласно. Премештање крста је обављено у јуну 1911. године и тако се збила прва сеоба овог споменика након XVIII века.

И поред интензивног економског, демографског и саобраћајног напретка који је доживео Нови Саду периоду између два светска рата, крст је остао на истом месту. Чак и за време окупације и у првим годинама по ослобођењу његов статус је остао непромењен.

Савет за комуналне послове НО Новог Сада је на седамнаестој седници одржаној 20. октобра 1952. године донео одлуку да се у циљу обављања несметаног саобраћаја у граду овај крст мора уклонити.[7] Секретаријат за комуналне послове је затим 10. августа 1953. године донео решење по којем је Српска православна Црквена општина добила рок од 30 дана да уклони поменути крст. У образложењу је стајало објашњење да је по регулационом плану предвиђено да се транзитни саобраћај кроз центар града више не обавља кроз Његошеву улицу, већ би требао да се грана од моста према Улици Максима Горког и даље према Телепу и Футогу, док би други крак ишао од моста преко Дунавске улице према Интернационалном путу. Како се овај крст нашао на траси пута, тражено је да се ради поштовања саобраћајних прописа и сигурности он уклони.

Српска православна Црквена општина уложила је приговор на ово решење 10. августа 1953. године.[8] У формалном приговору стоји да су Савет и Секретаријат прешли опсег своје надлежности јер су угрозили право служности земљишта и да због тога о овом спору морају да решавају заједнички органи града и Црквена општина

[3] Миросављевић 1998: 129.
[4] Врговић 1999: 117.
[5] Дунђерски 2007: 280–281.
[6] ИАГНС, Ф.1, 15022/11.
[7] ИАГНС Ф. 313, 13687/56.
[8] *Ibid*.

или Суд. С друге стране, противно закону решење није дало право жалбе нити рок за жалбу. У жалби се изриче и сумња у исправност седнице која је одржана 20. октобра 1952. године а решење на основу ње је донето чак девет месеци касније.

Што се тиче саме идеје о пружању транзитног саобраћаја кроз овај део града у жалби је изнето: „Излагање решења о наумљеном гранању саобраћаја у правцу Дунавска улица – Интернационални друм колико је убедљиво и потребно, толико при његовој проведби постоје много осетљивије сметње и запреке него предметни крст. Пре свега долази у питање многострука вијугавост правца Мост – Интернационални друм, преко Дунавске улице што отежава брзину саобраћаја, сигурност надзора на ћошковима, успорава саобраћај, продужује правац саобраћаја, а онда сметају му тесноће двеју најстаријих новосадских улица условљавајући рушење читавих блокова кућа ради проширења, поред тога испречивање појединих избочених зграда ствара посебну сметњу, пак проблем уређења или уклањања трамвајских трачница односно успоравање трамвајског саобраћаја услед транзита, који саобраћај пролази већим делом баш овим правцем и напокон пружање наумљене транзитске цеста у непосредној близини најпосећеније новосадске пијаце где је дневно појачан пешачки саобраћај“.[9]

У претпоследњем делу жалбе Црквена општина је изнела становиште да је власник стварног servituta (права служности) јер је она одржавала споменик на том месту више од стотину година и да јој се то право може само судским путем ускратити. Знајући да је споменик на овом месту тек од 1911. године и верујући да је још било људи који су се добро сећали тог догађаја, не можемо да се одузмемо утиску да је ово био правни маневар како би се некако зауставило измештање крста у кратком року. И на крају жалбе, Црквена општина се позвала на Устав Југославије, по којем је исповедање признате вере слободно те да ће и судским путем бранити право на јавно исповедање своје вере.

Секретаријат за комуналне послове НО Новог Сада је 28. октобра 1953. године дописом број 27792/53 проследио жалбу Православне Црквене општине Секретаријату за привреду АП Војводина са предлогом да се крст измести у порту Саборне цркве, јер је у току експропријација земљишта испред Владичанског двора.[10]

Секретаријату за привреду АП Војводина је 7. јуна 1954. године дописом број 190495/953 одговорио Секретаријату за комуналне послове НО Новог Сада тражећи од њега мишљење о жалби Црквене општине као и молбом да се затражи од Црквене општине да жалбу допуни грунтовним писмом како би се потврдило право служности.

Црквена општина је добила тај захтев и одговорила 5. јула 1954. године. Властима је одговорено да списи и документи Централне грунтовнице још нису доступни јавности и да због тога могу само да понове доказе које су већ послали у жалби.[11] Након добијеног одговора, Секретаријат за привреду АП Војводина је 20. јула 1954. године закључио да је предметни крст историјска реткост и да би као такав требало да буде под заштитом државе и да треба проверити да ли је уписан у старе земљишно књижне књиге и мапе.[12]

---

9 ИАГНС Ф. 313, 13687/56

10 *Ibid*.

11 *Ibid*,

12 ИАГНС Ф. 313, 13687/56.

Секретаријат за комуналне послове НО Новог Сада се затим обратио Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе АП Војводине, Среском суду, Земљишно-књижном одељењу и Православној Црквеној општини ради употпуњавања података о крсту.[13]

Заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе АП Војводине се у свом допису од 1. октобра 1954. године сложио са намером да се крст измести где неће сметати саобраћају, али да и поред тога што није под заштитом државе као важан траг прошлости треба да се сачува и обнови у договору са власником.[14]

Сремски суд је 8. септембра известио: „О горњем предмету извештавамо Вас да је Централна земљишна књига ликвидирала, а односни елаборат предат је Дирекцији железница у Новом Саду. Напомињемо да су у централној земљишној књизи биле уписане искључиво железнице и јавни /пловни/ канали. Јавна добра /улице, тргови итд./ нису били предметом уписа у централној земљишној књизи. Према мапама са којима располажемо, камени крст испред зграде Православне Епархије бачке нема своју посебну топографску ознаку, према томе није ни уписан у земљишној књизи /редовној/. У нашим мапама предметни крст није уцртан испред зграде Православне Епархије већ испред зграде саграђене на кат. парцели 2437, својина Градске занатске-набавно-продајне задруге у Новом Саду, т.ј. на улици Змај Јовиној односно на углу Змај Јовине и Милетићеве улице."[15]

Православна Црквена општина је обавестила 15. септембра Секретаријат за комуналне послове НО Новог Сада да је услед недавног пресељења канцеларија приступ архиви отежан али да ће покушати да допуне жалбу.[16]

Након добијених информација Секретаријат за комуналне послове НО Новог Сада је обавестио Секретаријат за привреду АП Војводина да крст није уписан у земљишној књизи, да није под заштитом државе и да Црквена општина није пружила нове податке, због чега је предложено да се жалба одбије. Овај допис је потписао Живко Скакун, заменик начелника, 4. октобра 1954. године.[17]

Сходно томе, Секретаријат за привреду АП Војводина је 11. октобра 1954. године донео решење број 9245/54 по којем, с обзиром на регулациони и саобраћајни план града, морају да се уклоне крст и ограда око њега негде где неће сметати комуналним интересима Новог Сада.[18] Црквена општина је и на ово решење доставила жалбу у којој је поновљена аргументација из претходних жалби на одлуке града. Посебно је наглашено да Саобраћајни орган власти није надлежан за једнострано преиначење саобраћајних површина, поготово на парцели где је крст, јер град нема података да му је иста поверена и дата на управљање.[19] С друге стране, до премештања крста дошло је у споразуму са градом тако да је тиме извршен и пренос свих овлашћења и права која су била вршена на првобитном простору. Парцела 7968/6

13 *Ibid.*
14 ИАГНС Ф 364. 13687/56.
15 *Ibid.*
16 *Ibid.*
17 *Ibid.*
18 *Ibid.*
19 *Ibid.*

је послужно добро са својом површином од девет квадратних метара а крст је повлашћени објекат којим управља Црквена општина, тако да и сам књижни власник оног дела парцеле не може да тражи предају поседа налозима већ налогом суда.

Након тога Православна Црквена општина је поднела тужбу 12. новебра 1954. године на ово решење Врховном суду АП Војводине.[20] У тужби је наведено да Секретаријат за привреду актом број 9245/54 од 11. октобра 1954. године није оспорио решење број 25747/53 већ га је оснажио. Сматрано је да у конкретном случају није правилно примењен закон, да су основно решење донели ненадлежни органи, да чињенично стање није правилно утврђено и да је донет неправилан закључак.[21] Секретаријат за послове опште управе и буџета АП Војводине је 15. марта 1955. године одговорио на тужбу Врховном суду Војводине да је тужба неоснована и са захтевом да се она одбије.[22] Врховни суд АП Војводине је 29. децембра на нејавној седници за управне спорове између Српске православне Црквене општине и Секретаријата за привреду у вези са уклањањем крста испред Двора донео пресуду којом је окончан овај сложени спор.[23] Приступи су били председник већа Алојзије Михаљчевић, известилац Александар Вулим, члан већа Славко Сиришки и записничар Радослав Марковић. Након већања и гласања суд је донео пресуду којом је одбијена тужба Православне Црквене општине. Суд је заузео становиште да је првостепени орган у свему кретао у границама својих овлашћења када је донео одлуку о уклањању крста. За суд је од пресудне важности било да је земљиште на коме се налазио крст општенародна имовина а да по члану 19 Закона о народним одборима градова и градских општина, народни одбор града управља свим земљиштима и зградама у граду које су општенародна имовина, те је и тиме решење законито.

Услед недостатка документације, не можемо утврдити шта се даље дешавало у овом спору у првој половини 1956. године. Секретаријат за комуналне послове НО Среза Новог Сада је одлуком бр 16125/6-VII-1956 у споразуму са новосадским еписком, решио да се започне измештање крстова испред Владичанског двора и Трга Светозара Марковића у порту Саборне цркве, односно на Алмашко гробље.[24]

Из овога се види да је став града о уклањању крста знатно умекшан, а да се сада акценат преместио на измештање о трошку града али да је сада у овај процес укључен и крст који се налазио на данашњем Тргу Марије Трандафил. Овај крст су Новосађани подигли у спомен на жртве бомбардовања 12. јуна 1849. Око њега се налазила железна ограда са фењерима на угловима а подигнут је 1852. године.[25] Приликом премештања на Алмашко гробље придодат је и натпис на споменику „Жртвама фашизма сахрањеним на овом гробљу 1941–1944. Српска православна општина у Новом Саду 1956 г.“ Овим потезом су два важна споменика из старије историје Новог Сада склоњена са прометних места, далеко од погледа новог самоуправљачког друштва.

Међутим, испоставило се да није било лако пронаћи предузеће које може да

[20] ИАГНС Ф 364. 13687/56.
[21] АВ, Ф. 207 Врховни Суд Војводине бр. У. 3626/ од 29. децембра 1955.
[22] *Ibid*.
[23] *Ibid*.
[24] ИАГНС; Ф. 364. 16215/56 .
[25] Врговић 1999: 117.

изврши ову сложену радњу над ова два споменика културе. Предузеће „Неимар" је обавестило Секретаријат да нема висококвалитетну радну снагу која би могла да уради овај посао те су препоручили граду да се обрати предузећу „Бетон". Предузеће „Трудбеник" је такође одбило овај захтев правдајући се заузетошћу, а „Бетон" је одговорио да су га напустили каменоресци који су били у њему запослени. Избор је пао на самосталну занатску радњу „Зидар" која је за 1.162.170,00 динара прихватила посао измештање крстова.[26]

О премештању крста испред Владичанског двора наишао сам на следећи запис у архиви Алмашке цркве: „Одлуком народног одбора среза новосадског бр 16125/6-VII-1956 премештен је овај часни крст, испред владичанског двора у порту Саборне цркве, у време митрополита Београдског-карловачког и патријарха српског Викентија, високопреосвећеног господина Никанора, Епископа новосадског-бачког, сомборског, сегединског и јегарског, Стевана Поповића, архијерејског намесника и пароха николајевског, Алимпија Поповића, пароха алмашког, Милоша Лучића, пароха успенског Боривоја Јаковљевића, пароха Саборног; инђ. Лазара Савкова, председника Привременог повереништва православне Црквене општине новосадске. Нови Сад, августа 1956. године".[27]

Након три године велике правне борбе, најстарији споменик у Новом Саду успео је да се спасе уништења и измештен је у сигурну зону порте Саборне цркве. Међутим, кроз ову акцију уклоњен је и важан видљиви део идентитета православног новосадског становништва, што се свакако уклапало у намере ондашњих власти да изграде ново социјалистичко друштво.

Архивска грађа:
Историјски архив града Новог Сада – ИАГНС
Ф 354 – Скупштина среза Нови Сад
Архив Војводине – АВ
Ф 207 – Врховни суд Војводине
Архив Алмашког храма у Новом Саду - ААХНС

Литература:
Врговић, С. „Крстови", у: Д. Попов (ур.) *Енциклопедија Новог Сада*, 12, Нови Сад: Издање Новосадског клуба и Прометеја, 1999, 117.
Дунђерски, С. „Трамвај", у: Д. Попов (ур.) *Енциклопедија Новог Сада*, 28, Нови Сад: Издање Новосадског клуба и Градске библиотеке Новог Сада. 2007, 280–281.
Миросављевић, Ј. *Нови Сад, атлас улица*, Нови Сад: Прометеј, Туристичка организација Новог Сада, 1998.
Станчић, Д. *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица српска, 2014.

[26] ИАГНС; Ф. 364. 16215/56.
[27] ААХНС.

PETAR ĐURĐEV
Historical Archive of the City of Novi Sad

THE RELOCATION OF THE ORTHODOX VOTIVE CROSS IN THE COURTYARD OF THE CATHEDRAL SAINT GEORGE IN NOVI SAD

Summary

This paper shows the legal struggle of the Serbian Orthodox Church Community of Novi Sad against the city authorities because of the decision about the demolition and removal of the votive Orthodox cross. This cross, made up from red marble, is the oldest public monument in Novi Sad and in that time it was located in front of the Bishop's Palace. This decision started a long and exhausting legal battle that lasted for three years and ended up with a compromise solution according to which the cross was relocated to the courtyard of the Cathedrale of Saint George. With this action the socialist regime tried to remove an important visible part of the identity of the Orthodox population of Novi Sad, with the aim to build the new identity of the socialist society.

Keywords: the Orthodox Church Community of Novi Sad, votive cross, Novi Sad.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад
271.222(497.11)-773-9(082)

ЕПАРХИЈА бачка у осмовековној историји Српске православне цркве
зборник радова / уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски, Предраг М. Вајагић
Нови Сад : Филозофски факултет, 2021 (Нови Сад : Принт студио M&A).
324 стр. ; илустр. ; 24 cm

Тираж 300.
Напомене и библиографске референце уз текст

ISBN 978-86-6065-627-0

а) Српска православна епархија бачка -- Историја -- Зборници

COBISS.SR-ID 35303177